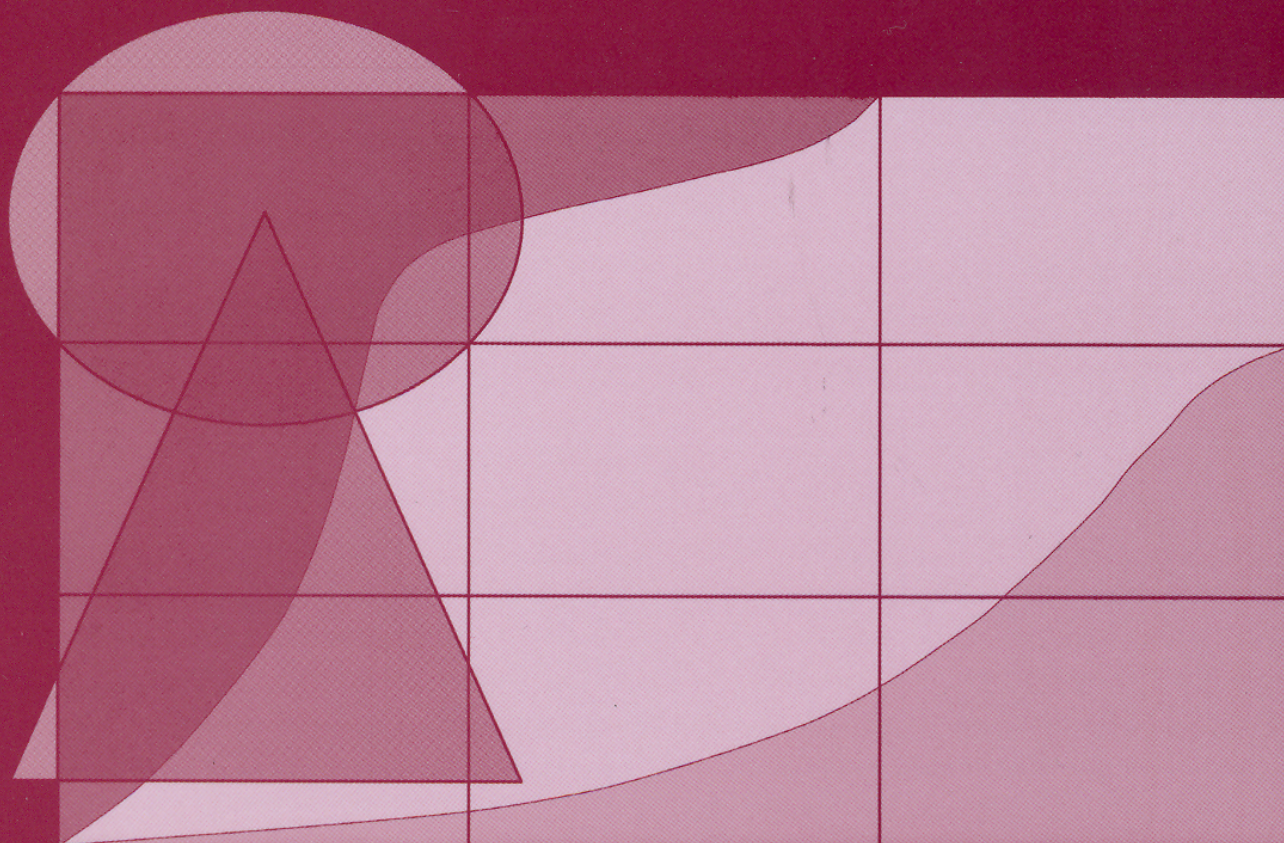

Farkas Zoltán

TÁRSADALOM- ELMÉLET

Az intézményes
szociológia elmélete

ELSŐ KÖTET

Bíbor Kiadó

FARKAS ZOLTÁN

Társadalomelmélet I.

Farkas Zoltán

TÁRSADALOM- ELMÉLET

Az intézményes
szociológia elmélete

ELSŐ KÖTET

Bíbor Kiadó

2010

© Farkas Zoltán, 2010
© Bíbor Kiadó, 2010

Bíbor Kiadó, Miskolc, 2010
Felelős kiadó: Borkuti Eszter

Kötészet: Maxima Cs-A Kft.
Felelős vezető: Kundráth Csilla

ISBN 978-963-9988-13-2

Minden jog fenntartva!

TARTALOM

Előszó	11
Első fejezet	
A szociológiai és az intézményes szemléletmód	15
1. A szociológiai szemléletmód	16
1.1. A szociológiai szemléletmód meghatározása	16
A) A szociológia tárgya és szemléletmódja	16
a) A szociológia tárgya • 16	
b) A szemléletmód és a paradigma fogalma • 18	
B) A szemléletmód tipizálásának szempontjai	20
a) A szociológia alapvető összefüggései és kérdései • 20	
b) A tipikus szemléletmódok felvázolása • 22	
1.2. A meghatározók szintje szerinti szemléletmódok	26
A) A holista és az individualista szemléletmód	26
a) A holista szemléletmód • 26	
b) Az individualista szemléletmód • 28	
B) A makro- és a mikroszociológia szemléletmódja	29
a) A makro és a mikro értelmezése • 29	
b) Az elemzés szintjei és a tipikus szemléletmódok • 31	
1.3. A szociológiai szemléletmód fő típusai	32
A) A holista szemléletmód típusai	32
a) A normativista szemléletmód • 32	
b) A strukturalista szemléletmód • 36	
B) Az individualista szemléletmód típusai	40
a) A kreativista szemléletmód • 40	
b) A racionalista szemléletmód • 45	
C) Vegyes, átmeneti és összetett szemléletmódok	48

2. A társadalmi jelenségek magyarázata	54
2.1. A tudományos magyarázat típusai	54
A) Az oksági és a látszólagos oksági magyarázat	54
a) Az oksági magyarázat sajátosságai • 54	
b) A pozitivista és a fenomenalista szemléletmód • 57	
B) A kulturális és a funkcionális magyarázat	62
C) Az intencionális magyarázat	65
a) Az intencionális magyarázat sajátosságai • 65	
b) A szubjektív értelmezés és a racionális magyarázat • 67	
D) A mechanizmus és a funkció elemzése	70
2.2. A szociológiai elméletek jellege és szerkezete	75
A) A magyarázat jellege és érvényessége	75
a) A deduktív és az induktív magyarázat • 75	
b) A szociológiai elméletek érvényessége • 78	
B) A szociológiai fogalmak és összefüggések	80
a) Az elmélet rendszeres és rendszertelen része • 80	
b) Az elmélet elvont, engedményes és eklektikus szintje • 84	
3. Az intézményes szociológia elmélete	87
3.1. Az intézményes szociológia fogalmi és tárgya	87
A) Az intézményes szociológia elméletének fogalmi	87
a) Az intézményes szociológia szaknyelve • 87	
b) Az intézményes szociológia alapfogalmi • 89	
c) A fogalmak típusai a létezők természete szerint • 92	
B) Az intézményes szociológia kutatási területe és tárgya	96
a) A központi kutatási terület: a társadalmi élet szférája • 96	
b) Az intézményes szociológia tárgya • 97	
3.2. Az intézményes szociológiai szemléletmód	100
A) Az intézményes elnevezés és szemléletmód	100
a) Az intézményes szociológia elnevezése • 100	
b) Az intézményes szemléletmód legfőbb vonásai • 102	
B) A fő szociológiai szemléletmódok egyesítése	105
a) A szemléletmódok egyesítésének lehetősége • 105	
b) A szemléletmódok egyesítése elvont szinten • 107	
c) A szemléletmódok egyesítése engedményes szinten • 114	

ELSŐ RÉSZ

AZ EGYÉNEK, AZ INTÉZMÉNYEK ÉS A CSELEKVÉSEK

Első kötetben: 2-3. fejezet
Második kötetben: 4-6. fejezet

Második fejezet	
Az egyén, a környezet és a cselekvés	121
1. A cselekvés megközelítése	122
1.1. Az egyén és a környezet	122
A) A személyiség és alakulása	122
a) A személyiség fogalma • 122	
b) A személyiség alakulása • 126	
B) A környezet összetevői	126
a) A tényyszerű és a jelképi, a szubjektív és az objektív összetevők • 126	
b) A környezet formai összetevői • 128	
1.2. A cselekvés és meghatározó tényezői	129
A) A motívum és a cselekvés fogalma	129
a) A motívum fogalma és típusai • 129	
b) A cselekvés és a magatartás fogalma • 131	
c) A szándékos cselekvés, a cselekvés eszközei és feltételei • 133	
B) A cselekvési lehetőség és képesség, a cselekvési szituáció	135
a) A cselekvési lehetőség és képesség fogalma • 135	
b) A cselekvési szituáció fogalma • 138	
C) A cselekvések meghatározó tényezői	142
2. A szükséglet mint személyes motívum	146
2.1. A szükséglet fogalmának értelmezései	146
A) Az alapvető személyes motívum	146

B) A tágabb és a szűkebb szükségletfelfogás	147
a) <i>A tágabb szükségletfelfogás</i> • 147	
b) <i>A szűkebb szükségletfelfogás</i> • 150	
2.2. A feszültségérzések és a szükségletek	151
A) A feszültségérzések típusai	151
a) <i>A testi és a lelki feszültségérzések</i> • 151	
b) <i>Az elsődleges és a másodlagos feszültségérzések</i> • 153	
B) A szükségletek és az érzelmek	155
a) <i>A szükséglet fogalma és típusai</i> • 155	
b) <i>Az érzelem fogalma</i> • 158	
3. A szükségletkielégítés összetevői és meghatározottsága	160
3.1. A szükségletkielégítés összetevői	160
A) A szükségletkielégítés összetevői és az értelmezés	160
a) <i>A cselekvések magyarázata és az értelmezés</i> • 160	
b) <i>A szükségletkielégítés összetevőinek fogalma</i> • 164	
B) A szükségletkielégítés összetevőinek típusai	167
a) <i>A szükséglet tárgya és negatív tárgya</i> • 167	
b) <i>A szükségletkielégítés eszköze és feltétele</i> • 170	
3.2. A szükségletkielégítés meghatározottsága	174
A) A személyes és környezeti összetevők, meghatározottságuk	174
a) <i>A szükségletkielégítés személyes és környezeti összetevői</i> • 174	
b) <i>A szükségletkielégítés összetevőinek meghatározottsága</i> • 175	
B) A közvetlen szükségletkielégítés és előfeltételei	177
4. A kognitív motívumok és irányultságok	180
4.1. A kognitív motívumok	180
A) Az értelmezés és a szituáció kiértelmezése	180
a) <i>A köznapi gondolkodás és az értelmezés</i> • 180	
b) <i>A cselekvési szituáció kiértelmezése</i> • 182	
B) Az elvárások, a célok és a beállítottságok	187
a) <i>A elvárások és a célok</i> • 187	
b) <i>A beállítottságok és a szokások</i> • 189	
C) Az egyéni érték fogalma és típusai	190
a) <i>Az egyéni érték fogalma</i> • 190	
b) <i>A személyes és az instrumentális érték</i> • 196	

4.2. A kognitív irányultságok	200
A) A mintaváltozók és az irányultságok	200
a) <i>A mintaváltozók elméletéről</i> • 200	
b) <i>Az irányultság fogalma és összetevői</i> • 203	
B) Az irányultságra vonatkozó választás	206
a) <i>Az általános motívum tudatosítása</i> • 206	
b) <i>A szükségletkielégítés összetevői és az irányultságok</i> • 208	

Harmadik fejezet

A kultúra, a szabályok és az intézmények

1. A kultúra fogalma és megközelítése	216
1.1. A kultúra fogalma és összetevői	216
A) A kultúra tágabb és szűkebb fogalma	216
a) <i>A kultúra tágabb fogalma</i> • 216	
b) <i>A jelképi kultúra fogalma</i> • 218	
B) A jelképi kultúra összetevői	220
a) <i>A kultúra kognitív, személyes kifejező és értékelő összetevői</i> • 220	
b) <i>A kultúra fő formai összetevői</i> • 221	
1.2. A kultúra szociológiai megközelítése	223
A) A kultúra a fő szociológiai szemléletmódokban	223
a) <i>A kultúra a normativista szemléletmódban</i> • 223	
b) <i>A kultúra a normativista-kreativista szemléletmódban</i> • 229	
c) <i>A kultúra a strukturalista szemléletmódban</i> • 236	
d) <i>A kultúra a kreativista és a racionalista szemléletmódban</i> • 240	
B) A kultúra az intézményes szemléletmódban	242
2. A szabályok és az alkalmazkodás	248
2.1. A szabály és az ellenőrzés	248
A) A szabály és az ellenőrzés fogalma	248
a) <i>A szabály fogalma</i> • 248	
b) <i>Az ellenőrzés fogalma</i> • 254	
B) A szabályok legfőbb típusai	259

2.2. A szabályokhoz való alkalmazkodás	262
A) A beleélő alkalmazkodás	262
a) A beleélő alkalmazkodás fogalma és érvényesülése • 262	
b) A beleélő alkalmazkodás és az ellenőrzés • 266	
B) A racionális alkalmazkodás	268
a) A racionális alkalmazkodás fogalma és érvényesülése • 268	
b) A racionális alkalmazkodás és az ellenőrzés • 271	
c) A testi kényszerítés és a racionális alkalmazkodás • 277	
3. Az intézmény és érvényessége	279
3.1. Az intézmény fogalma és fedezete	279
A) Az intézmény értelmezései és fogalma	279
a) Az intézmény fogalmának értelmezései • 279	
b) Az intézmény fogalma • 282	
B) Az intézmény fedezete	284
3.2. Az intézmény érvényessége	286
A) Az intézmény érvényessége és érvényességi köre	286
a) Az intézmény érvényességének értelmezése • 286	
b) Az intézmény érvényességi köre • 288	
B) Az intézményes helyzet, a szerep és a szereplehetőségek	289
a) Az intézményes helyzet és szerep fogalma • 289	
b) A szereplehetőségek fogalma • 296	
Irodalom	301
Névmutató	313
Tárgymutató	317

ELŐSZÓ

Az olvasó kezében lévő kötet az első kötete egy öt kötetesre tervezett könyvnek, amelyben egy alapvetően új szemléletmódot képviselő szociológiai társadalomelméletet fejtek ki, az elmélet korábbi változatahoz képest részletesebben és következetesebben.

A szociológia művelői körében általánosan elfogadott felfogás szerint a szociológiai kutatás tárgyát a társadalmi jelenségek képezik. A szociológia általános igényű elméletei és elméleti irányzatai azonban igen különböző szempontokból közelítenek az úgynevezett társadalmi jelenségekhez, azaz különböző szemléletmódokat képviselnek. Az első fejezetben, a fő szemléletmódok szintjén megkülönböztetem a normativista, a strukturalista, a kreativistá és a racionalista szemléletmódot képviselő szociológiai elméleteket. A nyolcvanas évek közepéig főleg olyan általános igényű elméletek jellemezték a szociológiát, amelyek viszonylag szorosan kötődtek az említett fő szemléletmódok valamelyikéhez. A nyolcvanas évektől kezdve azonban egyrészt a szociológia művelőinek viszonylag széles körében felerősödtek azok a törekvések, amelyek eredményeként a szociológiaelmélet egyre inkább sok részelméletre esett szét. Másrészt az elméleti szociológusok szűk körében felerősödtek azok az elméleti törekvések, amelyek a különböző szemléletmódok egyesítésére irányultak.

A szociológiában hagyományosan kialakult szemléletmódok egyesítésének az irányába indultam el a nyolcvanas évek végén én is, amikor megfogalmaztam célként egy olyan általános szociológiai elmélet kidolgozását, amelyben az egyénekből és az intézményekből kiindulva jutok el a társadalmat átfogóan jellemző fogalmakig és összefüggésekig. Ennek a munkának az első jelentősebb eredménye *Az általános szociológia vázlata* c. könyv vagy jegyzet volt (Tankönyvkiadó, 1991), amelyben már megjelentek egy új szemléletmódot képviselő szociológiai elmélet alapvető vonásai. Ezt követően *A társadalmi viszonyok; Az intézményes szociológia elmélete* (Bíbor Kiadó, 1997) című könyvben már részletesebben kidolgoztam a szóban forgó elméletet, a nemzetközi szociológiaelméleti irodalom viszonylag széles körére támaszkodva. Az elméletet az intézményes szociológia elméletének nevezem, és az adott elméletben képviselt szemléletmódot intézményes szemléletmódnak, mert ebben az elméletben bár alapvetően a társadalmi viszonyokból, de végső soron e viszonyokat létrehozó intézményekből magyarázom a társadalmi jelenségeket.

Néhány évi kitérő után kezdtem el az elmélet újbóli átdolgozását. Ebben a munkában már jóval részletesebben és következetesebben kidolgozom az intézményes szociológia elméletét, nagyobb mértékben figyelembe véve a szociológiaelméletben kialakult fő szemléletmódokat. Az átdolgozott elméletet *Társadalomelmélet* címmel öt kötetben szándékozom megjelentetni. Munkámban tehát egy alapve-

tően új szemléletmódot képviselő és a szociológiaelméletben kialakult fő szemléletmódokat egyesítő szociológiai társadalomelmélet, illetve általános szociológiai elmélet kidolgozására vállalkozom. A szóban forgó elmélet szándékom szerint általános egyrészt olyan értelemben, hogy felöleli a szociológiaelmélet fő kérdésköreit, másrészt olyan értelemben, hogy átértelmezve magában foglalja a fő szociológiai szemléletmódokat.

Az intézményes szociológia elméletének a fő vonásaira vonatkozó felfogásom eredetileg két közegben formálódott. Egyrészt pályafutásom elején főleg az ipari üzem szociológiai vizsgálatával foglalkoztam; azonban már üzemszociológiai kutatásaim során sem önmagában az üzem, hanem általában a társadalom érdekelt, és az üzemet mintegy a társadalom modelljének tekintettem. Így az empirikus kutatással együtt a szociológia általános elméleti problémái is foglalkoztattak; egyfelől törekedtem empirikus kutatásaim elméleti megalapozására, másfelől az empirikus kutatási eredmények elméleti általánosítására. Másrészt felfogásom nagyrészt a szociológia oktatásában formálódott, ahol rendszeresen szemben találtam magam azzal a problémával, hogy a szociológiában kialakult elméleteket hogyan lehet valamiféle közös nevezőre hozni. Megkíséreltem tehát kialakítani egy olyan általános elméletet és szemléletmódot, amelynek nézőpontjából értelmezni tudom a különböző szemléletmódokat képviselő elméleteket.

Az átdolgozás szerkezete nagyrészt hasonló az elmélet korábbi változatának a szerkezetéhez, és – legalábbis jelenlegi állapotában – az átdolgozás is négy nagyobb részből épül fel. Az egyidejűleg megjelenő első kötet és második kötet az első részt tartalmazza: *Az egyének, az intézmények és a cselekvések* címmel. A bevezető jellegű első fejezet után az első rész öt fejezetből – második-hatodik fejezet – épül fel; az első három fejezet az első kötetben, a következő három fejezet a második kötetben található. Az első részben csak megalapozom a társadalmi jelenségek további részekben és fejezetekben történő részletesebb elemzését; azonban az elemzés adott szintjén az első rész viszonylag önálló egésznek tekinthető.

Különös figyelmet fordítottam munkám szerkezetére, az egyes témakörök, fogalmak és összefüggések egymáshoz szorosan kapcsolódó kifejtésére. Törekedtem arra, hogy a könyv szerkezete tükrözze magának az elméletnek a logikai szerkezetét, ezért az egyes fejezetek csak az adott sorrendben, általában kihagyások nélkül, egymás után olvasva értelmezhetők szándékomnak megfelelően. Amellett, hogy az intézményes szemléletmód keretei között igyekszem részletesen és következetesen kifejteni az intézményes szociológia elméletét, figyelmet fordítok arra, hogy rámutassak a főbb szociológiai elméletek megközelítési módjaira, legfőbb fogalmaira és összefüggéseire. Felhívom a figyelmet az egyes fejezetekben megtalálható – a hatszintű vázlat utolsó szintjét képező – vázlatpontokra, amelyek általában az elmélet legfőbb fogalmait és összefüggéseit emelik ki, de esetenként utalhatnak bizonyos kérdések fő megközelítési módjaira is.

Elméleti munkásságom jelentős ellenállásra talált a magyar szociológiai tudományos életben. Ezért különösen köszönettel tartozom azoknak a társadalom-

kutatóknak, akik pályafutásom valamely szakaszában figyelemmel kísérték kutatómunkámat, és akiknek a segítsége, elismerése és biztatása az ilyen kutatásra általában nem készítő körülmények között is elegendő megerősítést jelentett számomra ahhoz, hogy eredeti szándékomnak megfelelően megvalósítsam elméleti elképzeléseimet.

Farkas Zoltán

ELSŐ FEJEZET

A SZOCIOLÓGIAI ÉS AZ INTÉZMÉNYES SZEMLÉLETMÓD

A szociológiaelméleti irodalommal való ismerkedésünk során jó ideig az elméletek áttekinthetetlennek tűnő sokféleségével találkozhatunk. Azonban miután nagyrészt megismerkedtünk a legkülönbébb elméletekkel, azt vesszük észre, hogy az egyes részleteikben nagyon változatos elméletek alapvető vonásait tekintve néhány tipikus felfogást vagy szemléletmódot képviselnek. A fejezet első részében a szociológiaelméletben kialakult tipikus szemléletmódokat, illetve paradigmákat térképezzük fel. Először a szociológia tárgya és szemléletmódja közötti összefüggéssel foglalkozunk, majd meghatározzuk a szociológiai szemléletmód tipizálásának szempontjait. Ezt követően felvázoljuk a szociológiai szemléletmód fő típusait, és röviden rámutatunk a különböző szemléletmódokat képviselő elméletekre és elméleti irányzatokra.

A fejezet második részében először röviden áttekintjük a tudományos magyarázat fő típusainak jellemzőit, és rámutatunk arra, hogy e típusok mennyiben kötődnek a különböző szociológiai szemléletmódokhoz. Ezt követően a szociológiai elméletek jellegével és szerkezetével foglalkozunk. Egyrészt rávilágítunk a deduktív és az induktív magyarázat sajátosságaira, és foglalkozunk a szociológiai elméletek érvényességének a kérdésével. Másrészt a szociológiai elméletek tartalmát képező fogalmak és összefüggések természetére mutatunk rá, és ehhez kapcsolódva megkülönböztetjük egy adott elmélet rendszeres és rendszertelen részét, valamint elvont, engedményes és eklektikus szintjét.

A fejezet harmadik részében bemutatjuk az általunk kidolgozott intézményes szociológia elméletének szemléletmódját, amelyet intézményes szemléletmódnak nevezünk. Először bemutatjuk, hogy hogyan történik az elmélet legfőbb fogalmainak a származtatása, majd rámutatunk az elmélet központi kutatási területére, és meghatározzuk az intézményes szociológia tárgyát. Ehhez kapcsolódva kiemeljük az általunk képviselt szemléletmód legfőbb vonásait. Végül rámutatunk arra, hogy az intézményes szemléletmódban hogyan egyesítjük a szociológiai szemléletmód fő típusait, egyrészt az elmélet elvont szintjén, másrészt az elmélet engedményes szintjén.

1. A szociológiai szemléletmód

A fejezet első részében a szociológiaelméletben kialakult tipikus szemléletmódokat, illetve paradigmákat térképezzük fel. Először a szociológia tárgya és szemléletmódja közötti összefüggéssel foglalkozunk, majd meghatározzuk a szociológiai szemléletmód tipizálásának szempontjait. Ezt követően felvázoljuk a szociológiai szemléletmód fő típusait, és röviden rámutatunk a különböző szemléletmódokat képviselő elméletekre és elméleti irányzatokra. Arra nem vállalkozunk, hogy valamennyi jelentős szociológiai elmélet és elméleti irányzat szemléletmódjára rámutassunk. Olyan elméletekre és irányzatokra összpontosítunk, amelyek viszonylag jól kifejezik a tipikus szemléletmódokat, vagy a tipikus szemléletmódok közötti jellegzetes átmeneteket képviselik.

1.1. A szociológiai szemléletmód meghatározása

A) A szociológia tárgya és szemléletmódja

a) A szociológia tárgya

Egy tudomány tárgyának a meghatározása általában sem problémamentes, mert eleve feltételezi az adott tudomány egyes fogalmainak és összefüggéseinek az ismeretét, amelyekre támaszkodnunk kell a meghatározás során. Munkánkban – az elmélet rendszeres kifejtése során – fontos szempontnak tartjuk, hogy csupán olyan szociológiai kifejezéseket, illetve fogalmakat használjunk, amelyek jelentését, illetve tartalmát előzetesen már meghatároztuk, vagy az első használatukhoz kapcsolódva meghatározzuk. A szociológia tárgyának és szemléletmódjának a tárgyalása során azonban ettől a követelménytől kénytelenek vagyunk eltekinteni. A következőkben tehát nagyrészt eleve feltételezzük azoknak a szociológiai fogalmaknak, illetve e fogalmak különböző értelmezéseinek az ismeretét, amelyeket a szociológiai szemléletmód meghatározása és tipizálása során felhasználunk. E fogalmakkal azonban könyvünk további fejezeteiben majd érdemben foglalkozunk, részben abból a szempontból, hogy milyen értelemben használatosak a különböző szociológiai szemléletmódokat képviselő elméletekben, de részletesebben e fogalmakat az intézményes szociológia elméletébe illesztve határozzuk meg.

Az előbb említett általános problémán felül különösen problematikus egy tudomány tárgyának a meghatározása abban az esetben, ha a tudomány művelői körében sem alakult ki egyetértés az adott tudomány tárgyára vonatkozóan. A társadalomtudományok esetében általában erről van szó, és a szociológiát is ilyen tudománynak tekinthetjük. Nagyrészt ezzel függ össze, hogy a szociológia tárgya-

nak közhasználatú meghatározásai kevés segítséget nyújtanak annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy egyáltalán mi a szociológia.¹

Az említett problémák ellenére megállapíthatjuk, hogy általánosan elfogadott a szociológia művelői körében az a nézet, amely szerint a szociológiai kutatás tárgyát a társadalmi jelenségek képezik. (Wallace 1988) A szociológia tárgyának e rövid meghatározásával kapcsolatban azonban két további fő probléma merül fel. Egyrészt az, hogy a szociológiában nincs egyetértés abban a tekintetben, hogy milyen jelenségeket tekinthetünk társadalmi jelenségeknek. A szociológia elméletei és irányzatai ugyanis igen különböző szempontokból közelítenek az úgynevezett társadalmi jelenségekhez, és így különbözőképpen fogják fel a társadalmi jelenségek természetét, következésképpen saját tárgyukat is.

Ha már munkánk elején megkísérelnénk felvázolni a társadalmi jelenség fogalmának különböző értelmezéseit, mindjárt a szociológia elméleti problémáinak a legmélyebb rétegeiben kellene eligazodnunk, ezért itt csupán röviden utalunk a különböző értelmezésekre. Különbséget tehetünk a társadalmi jelenség fogalmának tágabb és szűkebb értelmezései között, s a szűkebb értelmezéseken belül is igen különböző felfogásokkal találkozhatunk. Tágabb értelemben a társadalmi jelenségek felölelik az emberek együttélésével, az emberek közötti kölcsönhatásokkal összefüggő jelenségek egészét. Ilyen értelemben például a szervezett munkavégzés, az utcai tüntetés, a tanulás, a verekedés, a fegyveres harc, a baráti beszélgetés, a köszönés, a szeretkezés, a gyermeki játék stb. egyaránt társadalmi jelenség, bár e jelenségek nyilvánvalóan igen különböző természetűek. Ha viszont a szociológiaelméleti irodalomban kialakult különböző szűkebb értelmezéseket vesszük alapul, összességükben tulajdonképpen ezek is átfogják általában az emberek együttélésével, az emberek közötti kölcsönhatásokkal összefüggő jelenségek egészét. Tehát ha egyaránt tekintetbe vesszük a szociológiában kialakult és viszonylag széles körben elfogadott elméleteket, elméleti irányzatokat, csupán nagyon általánosan és pontatlanul határozhatjuk meg a szociológia tárgyát.

- A mai szociológia a fogalmilag sokértelmű társadalmi jelenségeket, tágabb értelemben az emberek együttélésével összefüggő jelenségeket tanulmányozza.

Ha ennél pontosabban fogalmaznánk, valószínűleg akaratlanul is elköteleznénk magunkat valamilyen sajátos szociológiai elmélet, elméleti irányzat vagy szemléletmód mellett.

¹ A szociológiai kézikönyvek általában a szociológia tárgyának meghatározásával kezdik mondanivalójukat. Itt példaként három rövid meghatározást emelünk ki. Az egyik szerint: „A szociológia a társadalmi magatartás és az emberi csoportok rendszeres tanulmányozása.” (Schaefer 1983: 4) A másik szerint: „A szociológia az együttélés által formált emberi magatartás tanulmányozása.” (Hess–Markson–Stein 1991: 3) Végül: „A szociológia meghatározható úgy, mint az emberi társadalom rendszeres tanulmányozása, különös hangsúlyt fektetve a modern, iparosított rendszerekre.” (Giddens 1995A: 55)

A másik fő probléma, amely felmerül a szociológia tárgyának a társadalmi jelenségekre vonatkoztatott meghatározása kapcsán, hogy akár szűkebben, akár tágabban értelmezzük e jelenségeket, a társadalmi jelenségekkel más társadalomtudományok – például a közgazdaságtan, a politikatudomány, a jogtudomány, a szociálpszichológia, a kulturális antropológia stb. – is foglalkoznak. Tehát felmerül az a kérdés, hogy mi alapján különböztethetjük meg a szociológiát ezektől a tudományoktól.

- A szociológiát elvileg sajátos szemléletmódja különböztetheti meg a társadalmi jelenségekkel, illetve az emberek együttélésével foglalkozó más tudományoktól, de e tudományban nem alakult ki egységes szemléletmód.

Mit értünk általában szemléletmódon, szociológiai szemléletmódon, s ezzel összefüggésben paradigmán, a következőkben ezekkel a kérdésekkel foglalkozunk. A szociológiai szemléletmód kutatása a metasociológiai kutatás egyik formája, amelyben a szociológiai elméletek alapvető vonásaira igyekszünk fényt deríteni. Az ilyen kutatás nem közvetlenül a társadalmi valóság megértését szolgálja, hanem magának a szociológiának a jobb megértését segítheti elő. (Vö.: Ritzer 1991: 15-62; Zhao 2001) A szociológiai szemléletmód típusainak a felvázolásával főleg az a célunk, hogy segítsük a különböző szociológiai elméletek közötti tájékozódást, és rávilágítsunk azokra a legalapvetőbb problémákra a társadalmi jelenségek magyarázatában, amelyek egy átfogó és egységes szociológiai szemléletmód kialakításában megoldásra várnak.

b) A szemléletmód és a paradigma fogalma

A szemléletmód fogalmát hasonlóan értelmezzük ahhoz a fogalomhoz, amelyet Kuhn nyomán gyakran paradigmának neveznek, bár majd meghatározott szempontból különbséget teszünk e két fogalom között. Az említett szerző paradigmán olyan általánosan elismert tudományos eredményeket ért, amelyek egy bizonyos időszakban a tudományos kutatók adott köre számára a problémák és a problémamegoldások modelljeiként szolgálnak. (Kuhn 1984: 11) Ritzer meghatározása szerint a paradigma egy tudomány tárgyi lényegére vonatkozó alapvető elképzelés. A paradigma meghatározza, hogy mit kell tanulmányozni, milyen kérdéseket lehet vagy kell feltenni és milyen szabályokat kell követni a válaszok megfogalmazásában. A paradigma a megegyezés legszélesebb elméleti alapja az adott tudományon belül, amely felölel egy mintaként szolgáló tudományos munkát, s magában foglalja a tárgyi lényegre vonatkozó elképzelést, az ennek megfelelő elméleteket, kutatási módszereket és eszközöket. (Ritzer 1988: 390; Ritzer 1991: 120)

Mi különbséget teszünk a tudományos szemléletmód és a paradigma fogalma között, a következők szerint:

- A *tudományos szemléletmód* az adott tudomány alapvető kérdéseire vonatkozó nézetek rendszere, amely alapvetően meghatározza az elméleti fogalmak és összefüggések egészét. A *paradigma* viszont olyan tipikus szemlé-

letmód, amely az adott tudományban intézményesült, és ezért viszonylag széles körben elfogadott.

A szemléletmód és a paradigma között tehát azt a különbséget látjuk, hogy míg a szemléletmód nem feltétlenül elfogadott az adott szemléletmódot képviselő egyénen vagy az egyének viszonylag szűk körén kívül, addig a paradigma olyan szemléletmód, amely az adott tudománnyal foglalkozók viszonylag széles körében elfogadott. Egy szemléletmód viszonylag széles körbeni elfogadása azonban általában csak akkor lehetséges, ha az adott szemléletmód intézményesült, például ha az adott szemléletmód képviselői jelentős hatáskörrel, illetve hatalommal rendelkeznek, ha kutatóhelyek, egyetemi tanszékek, folyóiratok nagyrészt az adott szemléletmód szellemében művelik és terjesztik az adott tudományt. Ezért tehát az intézményesülést emeljük ki a paradigma fogalmának meghatározásában. A továbbiakban, ha a szociológiai elméletekkel, elméleti irányzatokkal összefüggésben a *megközelítés* kifejezést használjuk, akkor is szemléletmódra gondolunk. A *felfogás* kifejezést azonban ehhez képest szélesebb értelemben használjuk, azonos szemléletmódot képviselő elméletekben is találkozhatunk az alapvetőnek tekintett kérdéseket nem érintő kérdések vonatkozásában különböző felfogásokkal.

A paradigmák vagy tipikus szemléletmódok alapján megkülönböztethetjük a tudománnyal foglalkozók bizonyos csoportjait egymástól. Egyrészt megkülönböztethetjük egymástól a különböző szemléletmódokkal jellemezhető tudományokat, például a szociológiát a közgazdaságtantól, a szociálpszichológiától vagy a kulturális antropológiától. Másrészt elhatárolhatjuk egy adott tudomány különböző fejlődési szakaszait, amelyekben különböző jellemző szemléletmódok érvényesültek. Harmadrészt, az olyan tudományok esetében, mint a szociológia, amelyeken belül nem alakult ki egységes szemléletmód, különbséget tehetünk a különböző elméleti csoportosulások között. (Ritzer 1988: 390)

A tudományos szemléletmód általános fogalmához kapcsolódva tehát fogalmazhatunk úgy, hogy a *szociológiai szemléletmód* a szociológia alapvető kérdéseire vonatkozó nézetek rendszere, amely alapvetően meghatározza a szociológia elméleti fogalmainak és összefüggéseinek az egészét. A *szociológiai paradigma* viszont olyan tipikus szemléletmód, amely a szociológiában intézményesült, és ezért viszonylag széles körben elfogadott.

- A szociológiában nem alakult ki egységes szemléletmód, illetve paradigma, megkülönböztethetünk azonban olyan tipikus szemléletmódokat, amelyek intézményesültek és a szociológia művelői körében viszonylag széles körben elfogadottak, tehát paradigmákként is értelmezhetők.

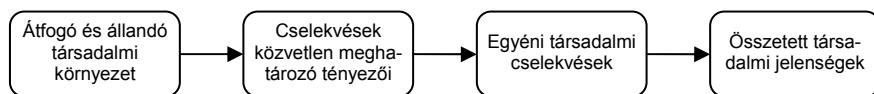
A szociológiaelmélet művelői körében általánosan elfogadott, hogy a szociológia jelenleg többparadigmás tudomány. Egységes szociológiai szemléletmód jelenleg nem létezik, a szociológia viszonylag rövid története során sem létezett, s ilyen szemléletmód kialakulása belátható időn belül nem is várható. A következőkben a szociológiában kialakult tipikus szemléletmódokat, illetve paradigmákat vázoljuk fel.

B) A szemléletmód tipizálásának szempontjai

a) A szociológia alapvető összefüggései és kérdései

Minden tipizálás feltételezi azoknak a szempontoknak a meghatározását, amelyek szerint tipizálunk. Tehát ahhoz, hogy a szociológiaelméletben kialakult tipikus szemléletmódokat felvázolhassuk, meg kell határoznunk azokat az alapvető összefüggéseket és kérdéseket, amelyekre vonatkozó nézetek alapján értelmezhetjük a szociológiában kialakult elméleteket és elméleti irányzatokat, és rámutathatunk ezek alapvető vonásainak hasonlóságaira és különbségeire. A szociológiai paradigmák felvázolásával foglalkozó írásokban ezt a problémát általában elhanyagolják, és csupán az egyes típusok jellemzéséből következtethetünk azokra az általánosabb szempontokra, amelyek szerint az adott típusok megkülönböztethetők. E szempontok előzetes meghatározása azonban segítségünkre lehet abban, hogy az egyes típusokat minél tisztábban meg tudjuk különböztetni egymástól.

Mindenekelőtt tehát fel kell vázolnunk a szociológiaelmélet alapvető összefüggéseit. A szociológiai szemléletmódok azonban főleg abból a szempontból különböznek egymástól, hogy milyen összefüggéseket tekintenek a szociológiaelmélet alapvető összefüggéseinek. Tehát a szóban forgó kérdésre vonatkozó felfogásunk eleve nem lehet független az általunk képviselt szemléletmódtól. Az alapvető összefüggések felvázolása során azonban megkíséréljük egyaránt figyelembe venni a szociológiában kialakult különböző elméleteket és elméleti irányzatokat, már amennyiben ezt ismereteink lehetővé teszik. Felfogásunk szerint a szociológia általános igényű elméleteiből és elméleti irányzataiból kihámozható alapvető, illetve legalapvetőbb összefüggések, és ezen összefüggésekben szereplő tényezők a következők, amelyeket az 1.1. ábrán szemléltetünk. Az alapvetőnek tekinthető összefüggések köre viszonylagos, ezért talán inkább legalapvetőbb összefüggésekről kellene beszélnünk, mégis maradunk az alapvető összefüggések kifejezésénél.

1.1. ábra: A szociológia alapvető összefüggései

Az ábrában az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezeten a vizsgált társadalmi cselekvésektől és jelenségektől függetlenül eleve adott társadalmi környezetet értjük, amely történetileg formálódik. A cselekvések közvetlen meghatározó tényezőinek egyrészt azokat a közvetlen környezeti tényezőket tekintjük, amelyekhez az egyének tudatosan alkalmazkodva cselekszenek, másrészt az egyének azon személyes tulajdonságait, amelyek az adott cselekvések szempontjából

jelentősek, és a cselekvések motívumait. Az egyéni társadalmi cselekvések és az összetett társadalmi jelenségek kielégítő értelmezése az itt megkívánt szinten talán nem jelent problémát.

- *A szociológia alapvető összefüggései:* (1) Az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet meghatározza a társadalmi cselekvések közvetlen meghatározó tényezőit, különösen a cselekvések motívumait. (2) A motívumok és az egyéb közvetlen meghatározó tényezők meghatározzák az egyének társadalmi cselekvéseit. (3) Az összetettebb társadalmi jelenségek értelmezhetőek az egyéni társadalmi cselekvések valamilyen összegeződéseiként, rendszereiként vagy következményeiként.

Ezekkel az alapvető összefüggésekkel és a bennük szereplő tényezőkkel kapcsolatban felmerülő kérdésekre vonatkozó nézetek szerint különböztethetjük meg a szociológiai szemléletmód típusait. A tipizálás előtt fel kell tehát vázolnunk a szociológia alapvető kérdéseit, figyelembe véve a szociológia általános igényű elméleteit és elméleti irányzatait. Az alapvetőnek tekinthető kérdések köre is viszonylagos, ezért talán inkább legalapvetőbb kérdésekről kellene beszélnünk, mégis maradunk az alapvető kérdések kifejezésénél.

- *A szociológia alapvető kérdései:* (1) A társadalmi jelenségek magyarázatában az alapvető meghatározó tényezőket az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezetre vonatkozó tényezők vagy az egyéni cselekvések közvetlen meghatározó tényezői képezik? (2) Milyen természetű és hogyan jön létre az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet? (3) Milyen természetűek a társadalmi cselekvések közvetlen meghatározó tényezői, különösen a cselekvések motívumai? (4) Milyen természetűek a társadalmi cselekvések, csoportok milyen értelemben tekinthetők a társadalmi cselekvések szubjektumainak? (5) Milyen tényezők által meghatározottan és hogyan szerveződnek többé vagy kevésbé rendszeresen ismétlődő és valamiféle rendezettséget mutató egységgé az összetett társadalmi jelenségek?

Az első kérdésre adott válasz szorosan összefügg, de egy adott elmélet vagy elméletalkotó esetében nem feltétlenül esik egybe a következő kérdésre adott válasszal. A szociológiai elméletalkotásban a társadalmi környezetre átfogóan vonatkozó tényezőkből, vagy az egyénekből és az egyének cselekvéseit közvetlenül meghatározó tényezőkből kell kiindulni. Egy adott elmélet tükrözheti egyfelől azt a felfogást, hogy a társadalmi jelenségeket alapvetően vagy lényegében az egyének adott körének az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezetére vonatkozó tényezők (pl. a kultúra, az intézményrendszer, a társadalmi struktúra, az osztályviszonyok stb.) határozzák meg. Másfelől viszont azt a felfogást, hogy elméleti-módszertani szempontból, tehát az elméletalkotásban az egyénekből és az egyének cselekvéseit közvetlenül meghatározó tényezőkből kell kiindulni. A szóban forgó két kérdésre adott válasz tehát elvileg nem feltétlenül esik egybe, a legtöbb elmélet esetében azonban mégis egybeesik.

Az első kérdésre adott választól függ, hogy a második és a harmadik kérdés közül egy adott elméletben melyikre esik a hangsúly. Tehát ha egy adott elméletben a társadalmi jelenségek alapvető meghatározó tényezőit az átfogó és állandó társadalmi környezetre vonatkozó tényezők képezik, az első kérdést követő kérdésként főleg az merül fel, hogy milyen természetű és hogyan jön létre az átfogó és állandó társadalmi környezet. Ha viszont egy adott elméletben a társadalmi jelenségek alapvető meghatározó tényezőit az egyének cselekvéseit közvetlenül meghatározó tényezők képezik, az első kérdést követő kérdésként főleg az merül fel, hogy milyen természetűek az egyéni cselekvések motívumai és egyéb közvetlen meghatározó tényezői. E három kérdésre adott válaszból elvileg már következik a negyedik és az ötödik kérdéssel kapcsolatban elfoglalt álláspont.

b) A tipikus szemléletmódok felvázolása

Mint említettük, általánosan elfogadott a szociológiaelmélet művelői körében, hogy a szociológia jelenleg többparadigmás tudomány. Az e kérdéssel foglalkozó egyes szerzők nagyrészt különböző szemléletmódokat, illetve paradigmákat különböztetnek meg a szociológiában egymástól.

Azok a szerzők, akik felvetik a szociológiai paradigmákra vonatkozó kérdést, többnyire csupán két paradigmát állítanak egymással szembe. Így például a két alapvető szemléletmódként Burt az atomista és a normatív megközelítést (Burt 1982: 5-6), Alexander a mechanikus és a szubjektív társadalom-felfogást (Alexander 1990: 1-3), Bourdieu az objektivista és a szubjektivista felfogást (Bourdieu 1990: 25-29), Sztompka a cselekvéseméleti és a történeti szociológiai megközelítést (Sztompka 1991: 3-5), mások a mikro- és a makroszociológiai megközelítést (Alexander et al. 1987) állítják egymással szembe.

Más szerzők három vagy négy fő szociológiai paradigmát vagy szélesebb körben elfogadott szemléletmódot különböztetnek meg egymástól. Például Ritzer három paradigmát különböztet meg. Egyrészt a társadalmi tények paradigmát, amelyet felfogása szerint főleg a strukturalista-funkcionalista elméletek és a konfliktuselméletek képviselnek. Másrészt a társadalmi értelmező paradigmát, amelyet a cselekvéseméletek, a szimbolikus interakcionizmus, a fenomenológiai szociológia, az etnometodológia és az egzisztencialista szociológia képvisel. Harmadrészt a társadalmi viselkedés paradigmát, amely a behaviourista szociológiát és a cselekvéseméletet öleli fel. (Ritzer 1988: 390-393; Ritzer 1991: 121-131) A következőkben részletesen tárgyalt tipizáláshoz a legközelebb talán egyrészt Hechter, másrészt Alexander tipizálása áll. A társadalmi rend magyarázata szempontjából Hechter megkülönbözteti a normativista, a strukturalista és az individualista, illetve az utóbbin belül a racionalista szociológiai elméleteket. (Hechter 1987: 3-7) Alexander viszont a rend magyarázata szempontjából a kollektivistát és az individualistát, a cselekvések magyarázata szempontjából a normatív és a racionalis szociológiai elméletek között tesz különbséget. (Alexander 1996: 17-19)

A következőkben felvázoljuk a szociológiai szemléletmód általunk megkülönböztetett átfogó és fő típusait, amelyeket a 1.1. táblázatban láthatunk. A tipizálás egészében véve saját felfogásunkat tükrözi, de az egyes típusok megkülönböztetése többé vagy kevésbé elfogadott a szociológiaelméleti irodalomban, jóllehet különböző elnevezésekkel illetik őket és részben különböző ismertetőjegyeikre helyezik a hangsúlyt.

Az alapvető meghatározó tényezők szintje	A lényegi meghatározó tényezők természete	
	Szimbolista szemléletmód	Faktualista szemléletmód
Holista szemléletmód	<i>Normativista szemléletmód</i>	<i>Strukturalista szemléletmód</i>
Individualista szemléletmód	<i>Kreativista szemléletmód</i>	<i>Racionalista szemléletmód</i>

1.1. táblázat: A szociológiai szemléletmód típusai

A korábban felvázolt összefüggéseket és kérdéseket, illetve a rájuk vonatkozó nézeteket figyelembe véve két szempontból tipizáljuk a szociológiai szemléletmódot. Az egyik szempont a társadalmi jelenségeket lényegében vagy alapvetően meghatározó tényezők szintjére, a másik e tényezők természetére vonatkozik. Az alapvető meghatározó tényezők szintje szerinti tipizálás széles körben elfogadott a szociológiaelméleti irodalomban. A meghatározó tényezők természete szerinti tipizálással kifejezetten ilyen értelemben tudomásunk szerint nem találkozhatunk. Azonban például a – fentebb említett – szubjektivista és az objektivista felfogás megkülönböztetése mögött nagyrészt ez a szempont húzódik meg, és ez a megkülönböztetés szorosan kapcsolódik az idealista és pozitivisták tudományelméleti felfogások közötti megkülönböztetéséhez is.

- Az átfogó szemléletmódok szintjén, a társadalmi jelenségeket alapvetően meghatározó tényezők szintje szempontjából megkülönböztetjük egymástól a holista és az individualista szemléletmódot. A társadalmi jelenségeket meghatározó tényezők természete szempontjából különbséget teszünk a szimbolista és a faktualista szemléletmód között.

Az egyik tipizálási szempont tehát a szociológia alapvető kérdéseinél említett első kérdésre vonatkozik. Nevezetesen arra, hogy a társadalmi jelenségek magyarázatában az alapvető meghatározó tényezőket az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezetre vonatkozó tényezők, vagy a cselekvések közvetlen meghatározó tényezői képezik? A holista szemléletmódot főképpen az a nézet jellemzi, hogy a társadalmi jelenségeket alapvetően az átfogó és viszonylag állandó társadalmi

környezet határozza meg. Az individualista szemléletmód felfogásában viszont a társadalmi jelenségeket alapvetően egyrészt azok a közvetlen környezeti tényezők határozzák meg, amelyekhez az egyének tudatosan alkalmazkodva cselekszenek, másrészt az egyének személyes tulajdonságai és a cselekvések motívumai.

A másik tipizálási szempont a fentebb említett második és harmadik kérdésre vonatkozik. Tehát arra, hogy milyen természetű általában véve a társadalmi környezet, és ezzel összefüggésben milyen természetűek a társadalmi cselekvések közvetlen meghatározó tényezői, különösen e cselekvések motívumai. A szimbolista szemléletmód felfogásában a társadalmi környezet szimbolikus természetű, s az egyének társadalmi környezetükhöz mint szimbolikus létezőkhöz viszonyulnak. Ebben a felfogásban a társadalmi cselekvések motívumait közvetlenül az egyének személyiségét kifejező, értelmező és megértő motívumok képezik. A faktualista szemléletmód felfogásában a társadalmi környezet tényszerű, s az egyének társadalmi környezetükhöz mint tényszerű létezőkhöz viszonyulnak. E felfogásban a társadalmi cselekvések motívumait olyan instrumentális és racionális motívumok képezik, amelyek főleg a tényszerű környezetet tükrözik.²

Nézőpont kérdése, hogy a két tipizálási szempont közül melyiket tekintjük elsődlegesnek vagy alapvetőnek, és melyiket másodlagosnak. Az alapvető meghatározó tényezők szintje szerinti holista és individualista szemléletmód megkülönböztetése széles körben elfogadott a szociológiaelméleti irodalomban, tehát tekinthetnénk ezt a szempontot elsődlegesnek. Azonban a lényegi meghatározó tényezők természete szerinti tipizálás, s e vonatkozásban a szimbolista és a faktualista szemléletmód megkülönböztetése fontosabb abból a szempontból, hogy az egyes szemléletmódokat mennyiben és milyen értelemben tekinthetjük érvényeseknek az emberi élet különböző területeire, ahogyan azt majd a fejezet harmadik részében (3.2B) látjuk.

Az átfogónak nevezett tipikus szemléletmódok csupán a szociológiai elméletek, elméleti irányzatok legjellemzőbb vonásait emelik ki. Az átfogó szemléletmódok metszéspontjai jelölik ki a szociológiai szemléletmódok fő típusait, amelyek már közelebb állnak az egyes szociológiai elméletekhez és elméleti irányzatokhoz.

- A *fő szemléletmódok* szintjén különbséget teszünk a normativista, a strukturalista, a kreativista és a racionalista szemléletmód között. A fő szemléletmódok azoknak az átfogó szemléletmódoknak a közös sajátosságaival jellemezhetőek, amelyeknek a metszéspontjában elhelyezkednek.

A holista szemléletmódon belül kialakult két, egymástól elég egyértelműen elhatárolható megközelítés, a szimbolista szemléletmódot tükröző normativista (szabályelvű), és a faktualista szemléletmódot tükröző strukturalista (struktúraelvű) szemléletmód. E megközelítések megegyeznek az átfogó és állandó társadal-

² A félreértések elkerülése végett megjegyezzük, hogy faktualista szemléletmódon nem azt a felfogást értjük, amely szerint a szociológiai kutatásnak a közvetlenül megfigyelhető tényekre kell szorítkoznia.

mi környezet meghatározó hatásának a hangsúlyozásában, a másik szempontból azonban jelentősen különböznek egymástól, és tulajdonképpen ellentétes nézeteket képviselnek. Az individualista megközelítésen belül is különbséget tehetünk a szimbolista szemléletmódot tükröző kreativista (alkotáselvű), és a faktualista szemléletmódot tükröző racionalista (észelvű) szemléletmód között. E felfogások jöllehet osztják azt a nézetet, hogy a társadalmi jelenségek szociológiai kutatásának kiindulópontját az egyének képezik, s a társadalmi jelenségek alapvető meghatározó tényezőinek az egyéni cselekvések közvetlen meghatározó tényezőit tekintik, de e tényezők természetére vonatkozó elképzeléseik igen különbözőek és nagyrészt ellentétesek.

A meghatározó tényezők szintje szempontjából nézve a fő szociológiai szemléletmódokat úgy tűnhet, hogy egyrészt a normativista és a strukturalista, másrészt a racionalista és a kreativista szemléletmód áll viszonylag közelebb egymáshoz. Azonban a meghatározó tényezők természete szempontjából nézve, a normativista szemléletmód közelebb áll a kreativista szemléletmódhoz, a strukturalista szemléletmód viszont a racionalistához. Az utóbbi szempontból vett hasonlóságnak különösen abból a szempontból van jelentősége, hogy főleg mely szemléletmódokat képviselő elméletek között figyelhető meg közeledés, illetve a különböző szemléletmódok elvileg mennyiben és milyen módon egyeztethetők össze egymással.

A fő szemléletmódok gyökerei nagyrészt visszanyúlnak a szociológia három nagy klasszikusának, Karl Marxnak (1818-1883), Emile Durkheimnek (1858-1917) és Max Webernek (1864-1920) a munkásságáig. A szociológiában a mai elméletalkotók is fontosnak tartják, hogy nézeteiket nagyrészt a klasszikusoktól eredeztessék. Ez összefügg azzal, hogy a szociológia tárgya nagyrészt meghatározatlan, és nem rendelkezik általánosan elfogadott szemléletmóddal. A szociológiai szemléletmód egyes típusainak tárgyalása kapcsán majd röviden utalunk arra, hogy képviselőik főleg melyik klasszikushoz kapcsolódnak.

A szemléletmódok tipizálását tulajdonképpen elvi szempontok határozták meg, tehát felmerül az a kérdés, hogy a tipikus szemléletmódok mennyiben képviselnek egyben paradigmákat is. A mai szociológiai elméleteket tekintve, a szociológiai szemléletmód átfogó típusait nem képviselik csupán az egyes típusokhoz köthető paradigmák, azaz nem létezik egységes holista, individualista, szimbolista vagy faktualista paradigma. Az egyes szociológiai elméletekben ugyanis elkerülhetetlenül állást kell foglalni a korábban említett mindkét tipizálási szempontra vonatkozóan, s ebből adódóan, az egyik szempontot kiemelve, a tipikus nézetek a másik szempontból eleve eltérőek. Ezzel összefüggésben valószínűleg nem különülnek el intézményesen az egyes átfogó szemléletmódokat képviselő elméleti szociológusok és követőik körei.

- A szociológiai szemléletmódok fő típusai egyben paradigmákként is léteznek, azaz bizonyos mértékben intézményesültek, és a szociológia művelői körében viszonylag széles körben elfogadottak.

Az egyes típusok részletesebb jellemzése előtt általánosságban még két megjegyzést fűzünk hozzá a szociológiai szemléletmód tipizálásához. Egyrészt ezek a típusok ideáltípusok, amelyekkel az a célunk, hogy a szociológia sokszínű elméletei közötti eligazodást szolgáljuk. Tehát az egyes elméletek, elméleti irányzatok vagy az egyes elméletalkotók nem feltétlenül képviselik viszonylag tisztán valamelyik tipikus szemléletmódot. A szociológiai elméletek és elméleti irányzatok nagy része következetesen nem képvisel egy adott szemléletmódot, illetve az általunk megkülönböztetett tipikus szemléletmódok szempontjából vegyes szemléletmódúnak tekinthető. Egyes elméletek és elméleti irányzatok képviselhetnek olyan átmeneti szemléletmódot, amely valahol a tipikus szemléletmódok határán helyezkedik el. Természetesen kialakulhatnak olyan összetett szemléletmódok is, amelyek többé vagy kevésbé egyesítik a tipikus szemléletmódokat.

Másrészt az egyes elméletalkotók, illetve az általuk kidolgozott elméletek szemléletmódját nem csupán az alapján kell megítélnünk, hogy általánosságban milyen kijelentéseket fogalmaznak meg a szociológia alapvető összefüggéseire vonatkozóan, hanem főleg azt kell figyelembe vennünk, hogy az elmélet részletes kifejtése során milyen összefüggéseket tárgyalnak. Ez utóbbi szempontot különösen azért hangsúlyozzuk, mert a szociológiai elméletek általában nem ellentmondásmentesek, s a csupán általánosságban megfogalmazott tételek nem feltétlenül felelnek meg az adott elmélet egészének.

A következőkben, az egyes szemléletmódok sajátosságainak felvázolásában azt a sorrendet követjük, hogy mindenekelőtt az alapvető meghatározó tényezők szintje alapján megkülönböztethető holista és individualista szemléletmódot jellemezzük, s rámutatunk arra, hogy e két szemléletmód mennyiben esik egybe a makro- és a mikroszociológiai elemzéssel. Az ismételések elkerülése érdekében kiemelten nem jellemezzük a meghatározó tényezők természete alapján megkülönböztethető szimbolista és faktualista szemléletmódot, ezek általános ismertetőjegyei majd a fő szemléletmódok elemzéséből rajzolódnak ki. Tehát a holista és az individualista szemléletmód általános jellemzése után előbb a holista szemléletmód, majd az individualista szemléletmód szimbolista és faktualista változatát mutatjuk be.

1.2. A meghatározók szintje szerinti szemléletmódok

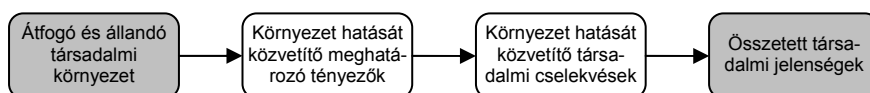
A) A holista és az individualista szemléletmód

a) A holista szemléletmód

Megkülönböztethetjük a holista szemléletmód szűkebb és kiterjesztett értelmezését. A tipikus holista szemléletmódot majd kiterjesztve értelmezzük, de röviden utalunk a szűkebb értelmezésre is, mert ez az értelmezés a holista szemléletmód legalapvetőbb vonását emeli ki. A szűkebb felfogás szerint a társadalmi jelensé-

gek eleve igen összetett, úgynevezett makroszintű jelenségek, amelyek bizonyos emberi csoportok viselkedésére, kölcsönhatásaira, és ezek következményeire vonatkoznak. E szűkebb felfogás szerinti holista elméletek az összetett társadalmi jelenségeket közvetlenül az átfogó és viszonylag állandó, illetve makroszintű társadalmi környezetből (pl. a társadalmi struktúrából, az osztálystruktúrából, a kultúrából, az intézményrendszerből stb.) magyarázzák. Ugyanakkor szinte teljes mértékben figyelmen kívül hagyják az egyéni társadalmi cselekvéseket, és az e cselekvéseket közvetlenül meghatározó tényezőket.

Holista szemléletmódról esetenként ilyen szűkebb értelemben beszélnek a szociológiaelméleti irodalomban. Felfogásunk szerint azonban a holista szemléletmódot képviselik azok az elméletek is, amelyek rámutatnak az egyéni társadalmi cselekvésekre és ezek közvetlen meghatározó tényezőire, de az e tényezőkre vonatkozó fogalmak az elmélet előfeltételezései szerint eleve az átfogó társadalmi környezet hatását fejezik ki. Ilyen fogalom lehet például az objektív társadalmi helyzet által meghatározott érdek, vagy az átfogó kultúrát tükröző, de a személyiség által elsajátított érték, szabály vagy szerep. A kiegészítő magyarázat eredményeként lényegesen nem módosul az alapvetőnek feltételezett összefüggés az átfogó környezet és az adott társadalmi jelenség között, mert a magyarázat épp ennek az összefüggésnek az alátámasztását, illetve részletesebb kifejtését szolgálja. Mi tehát a továbbiakban ilyen kiterjesztett felfogásban beszélünk holista szemléletmódról, amely magában foglalja a szűkebb felfogást is. Az alábbi alapelvek a korábban felvázolt alapvető összefüggésekre és kérdésekre vonatkoznak. (1.2. ábra)

1.2. ábra: A holista szemléletmód összefüggései

- A *holista szemléletmód* alapelvei: (1) A társadalmi jelenségek magyarázatában az alapvető meghatározó tényezőket az adott társadalom vagy társadalmi csoport egészét jellemző, átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezetre vonatkozó tényezők képezik. (2) Az átfogó társadalmi környezet történetileg formálódik, és a mindenkori társadalmi környezet az egyes egyénektől és a megfigyelhető társadalmi jelenségektől függetlenül létezik. (3) A társadalmi cselekvések közvetlen meghatározó tényezői, és ezen belül a cselekvések motívumai az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet meghatározó hatását közvetítik. (4) A társadalmi környezetben hasonló helyzetben lévő egyének cselekvései hasonlóak, ezáltal bizonyos csoportok is tekinthetők cselekvések szubjektumainak. (5) Az összetettebb társadalmi

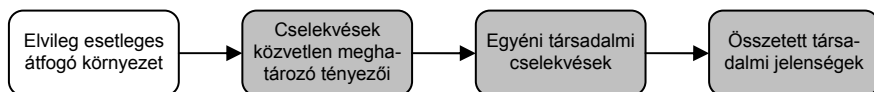
jelenségek szabályszerűségei az egyénektől függetlenül létező környezeti tényezők közötti összefüggéseket vagy törvényszerűségeket tükrözik.

A holista szemléletmód szerint tehát a társadalmi jelenségek magyarázatában (de az elméletalkotásban nem feltétlenül) az egyének társadalmi környezetét átfogóan jellemző tényezőkből, illetőleg a társadalom vagy társadalmi csoport egészéből kell kiindulni. A társadalmi létezők és jelenségek az egyénekhez képest a valóság önálló szintjét képezik, s a szociológiai kutatás az egyéni szinttől különböző, társadalmi szinten folyik. Az átfogó társadalmi környezetet vagy a vizsgált társadalmi egészet képezhetik például csoportok, szervezetek, intézmények, alrendszerek, s az egészen érthetjük a társadalmi struktúrát vagy a kultúrát.

Korábban láttuk, hogy a holista szemléletmódot a fő szemléletmódok szintjén a normativista és a strukturalista szemléletmód képviseli. A fenti pontokban kiemelt, nagyon általános formában megfogalmazható hasonlóságok ellenére e két szemléletmód nagymértékben különbözik egymástól. Olyannyira, hogy talán egyetlen szociológiai fogalmat sem találhatunk, amelynek értelmezésével és a szociológiai magyarázatokban betöltött szerepével kapcsolatban mindkét szemléletmód képviselői egyetértenének.

b) Az individualista szemléletmód

Az individualista szemléletmód esetében is különbséget tehetünk annak szűkebb és kiterjesztett értelmezése között. A szűkebben értelmezett individualista szemléletmód a társadalmi környezet meghatározó hatását teljes mértékben elhanyagolja, tulajdonképpen csupán az egyének tulajdonságait és a cselekvések motívumait veszi figyelembe a társadalmi cselekvések magyarázatában. E felfogást képviseli például a pszichologizmus és az intencionalizmus. A pszichologizmus szerint a társadalmi jelenségeket az egyének személyes tulajdonságai határozzák meg, az intencionalizmus szerint egy társadalmi jelenség azért figyelhető meg, mert létrehozására egy adott egyénnek vagy az egyének meghatározott csoportjának szándéka irányult. (Ehhez lásd: Orthmayr 1997)

1.3. ábra: Az individualista szemléletmód összefüggései

A szűkebben értelmezett individualista szemléletmód azonban csak a szociológiai elméletek szűk körére vonatkoztatva tekinthető érvényesnek, ezért ehhez képest tágabban értelmezzük az individualista szemléletmódot. (1.3. ábra)

- Az *individualista szemléletmód* alapelvei: (1) A társadalmi jelenségek magyarázatában az alapvető meghatározó tényezőket az egyéni cselekvések

közvetlen meghatározó tényezői képezik. (2) Az átfogó társadalmi környezet nem eleve adott, hanem az egyének tudatában vagy cselekvéseiben és kölcsönhatásaiban, illetve e tényezők eredményeként létezik. (3) A releváns társadalmi környezet elvileg esetleges, a közvetlen környezetet jelenti, amely csak az egyéni cselekvőkre és a cselekvések motívumaira vonatkoztatva értelmezhető. (4) A társadalmi cselekvések szubjektumai közvetlenül csak egyének lehetnek, a csoportoknak tulajdonított viselkedés visszavezethető egyéni cselekvésekre. (5) Az összetettebb társadalmi jelenségek szabályszerűségei az egyének cselekvéseinek szándékos vagy spontán eredményei.

Az individualista szemléletmód azon az állásponton van, hogy a társadalmi jelenségek magyarázatában a természetes kiindulópontot az egyének, pontosabban az egyéni cselekvők képezik. Tipikusan ezt az álláspontot tükröző elméletekben a társadalmi jelenségek magyarázatában az alapvető meghatározó tényezőket az egyének cselekvéseit közvetlenül meghatározó tényezők képezik. Tehát egyrészt azok a közvetlen környezeti tényezők, amelyekhez az egyének tudatosan alkalmazkodva cselekszenek, másrészt az egyének személyes tulajdonságai és a cselekvések motívumai. Ez nem jelenti azt, hogy az elemzés csupán az egyéni cselekvések szintjére korlátozódik, hanem inkább azt, hogy az egyénekből álló társadalmi egységekre, a közöttük megfigyelhető kölcsönhatásokra, és esetleg a társadalom egészének működésére vonatkozó fogalmak és összefüggések is levezethetők az egyénekre vonatkozó állításokból. (Ehhez lásd pl.: Blumer 1969: 16-20; Elster 1982; Boudon 1987A; Boudon 1987B; Coleman 1990: 1-6; Szántó 1998; Heckathorn 2001: 274-275)

Már említettük, hogy az individualista szemléletmódon belül különbséget tehetünk a kreativista és a racionalista szemléletmód között. Jóllehet ezek a szemléletmódok megegyeznek a fent említett általános alapelveket tekintve, de egyébként nagymértékben eltérnek egymástól, s az egyéni cselekvések közvetlen meghatározó tényezőire vonatkozó nézeteik nagyrészt ellentétesek.

B) A makro- és a mikroszociológia szemléletmódja

a) A makro és a mikro értelmezése

A két alapvetően eltérő szociológiai szemléletmódot gyakran egyrészt mint makroszociológiát, másrészt mint mikroszociológiát különböztetik meg egymástól. Alább majd rámutatunk arra, hogy felfogásunk szerint mennyiben függ össze ez a megkülönböztetés a holista és az individualista szemléletmóddal, de előbb a makro és a mikro fogalmainak szociológián belüli értelmezésével foglalkozunk.

A mikro és a makro közötti megkülönböztetés főleg két vonatkozásban jelenik meg a szociológiai irodalomban, egyrészt a társadalmi csoportok mérete, másrészt az elemzés szintje vonatkozásában. Az előbbi szempontból különbséget tehetünk a mikrocsoportok és a makrocsoportok, az utóbbi szempontból a mikroszintű és

a makroszintű elemzés vagy magyarázat között. Mindkét értelmezéshez kapcsolódóan megfogalmazódik az ún. mikro-makro vagy makro-mikro probléma, amely a mikro- és a makrocsoportok vagy a mikroszint és a makroszint közötti összefüggésekre vonatkozik. (Tardos 1998: 4)

Mindkét fentebb említett megkülönböztetés indokolt lehet, de össze is függ egymással. Az adott társadalmi csoport mérete ugyanis eleve meghatározza, hogy az adott csoporton belüli társadalmi jelenségek elemzése a mikroszintű elemzésen túl mennyiben igényli a makroszintű elemzést. Mikrocsoportoknak olyan méretű csoportokat célszerű nevezni a szociológiában, amelyekben belül a mikroszintű elemzés elvileg önmagában is alkalmas az adott csoporton belüli társadalmi jelenségek magyarázatára. A makrocsoporton belüli társadalmi jelenségek elemzése viszont elvileg feltételezi mind a makroszintű, mind a mikroszintű elemzést. Mikrocsoportoknak vagy kiscsoportoknak általában a legfeljebb tizennyolc-húsz főből álló csoportokat nevezik a szociológiai irodalomban, amelyekben belül még rendszeres közvetlen személyközi kölcsönhatás lehetséges a csoport valamennyi tagja között, s eszerint az ún. makrocsoportok igen különböző méretűek lehetnek.

A mikro- és a makroszintet is nagyrészt eltérően értelmezik a szociológiai irodalomban. (Erről lásd pl.: Münch–Smelser 1987: 356-357; Ritzer 1991: 140-146; Tardos 1998: 8; Barnes 2001: 341-346) A különböző értelmezések mögött azonban felfedezhető egy általános szempont érvényesülése. A mikro- és a makroszint megkülönböztetése tulajdonképpen arra a problémára vonatkozik, hogy az elmélet fogalmainak és összefüggéseinek bizonyos átalakuláson kell átesnie akkor, amikor a magyarázatban áttérünk az egyik szintről a másik szintre. Ugyanazok a fogalmak és összefüggések ugyanis valószínűleg nem alkalmazhatók változatlan értelemben az egyik és a másik szinten. A két szint megkülönböztetésével kapcsolatos nézeteltérések mögött főleg az húzódik meg, hogy a szociológiai irodalomban nem alakult ki egyetértés a fent említett problémára vonatkozóan. Tehát arra vonatkozóan, hogy milyen szempontok szerint és hol húzható meg az a határ, ahol az elmélet szóban forgó átalakulásának meg kell történnie, és miben kell állnia ennek az átalakulásnak.

Az elemzés mikro- és makroszintjének megkülönböztetése tehát tartalmilag függ attól az elmélettől és attól a szemléletmódtól, amelybe az elemzés illeszkedik. Számunkra elfogadhatónak tűnik az alábbi megkülönböztetés.

- Az elemzés *mikroszintjén* (1) a magyarázat tárgyát képező társadalmi jelenségek egyének cselekvéseiként és egyének közötti kölcsönhatásokként, valamint ezek következményeiként is értelmezhetők; ugyanakkor (2) a magyarázatban a meghatározó tényezők szerepét betöltő tulajdonságok hordozóit és a cselekvések szubjektumait egyének képezik.
- Az elemzés *makroszintjén* (1) a magyarázat tárgyát olyan összetett társadalmi jelenségek képezik, amelyek többé vagy kevésbé az adott társadalmi csoport egészét jellemzik; ugyanakkor (2) a magyarázatban a meghatározó

tényezők szerepét betöltő tulajdonságok hordozóit és a cselekvések szubjektumait – az erre vonatkozó előfeltételezések szerint – valóságosan vagy csupán átvitt értelemben az egyének bizonyos csoportjai képezik.

Azok a csoportok, amelyeknek az adott elméletben bizonyos tulajdonságokat és cselekvéseket tulajdonítanak, lehetnek olyan alcsoportok, amelyek viszonylagos önállósággal rendelkeznek a társadalmon belül, de lehetnek csupán kategoriális csoportok is.

b) Az elemzés szintjei és a tipikus szemléletmódok

Makroszociológiának nevezhetjük a nagycsoportok makroszintű elemzését, *mikroszociológiának* egyrészt a kiscsoportok eleve mikroszintű, másrészt a nagycsoportok mikroszintű elemzését.

- A makroszociológia és a mikroszociológia kutatási területe szorosan összefügg, de elvileg nem esik egybe a holista és az individualista szemléletmóddal.

Egyrészt, a holista szemléletmód elvileg nem azonos a nagycsoportokra irányuló felfogással, és az individualista szemléletmód nem azonos a kiscsoportokra irányuló felfogással. A holista és az individualista szemléletmód megkülönböztetése ugyanis arra vonatkozik, hogy egy adott társadalmi egészen belül az elmélet az egészet vagy az adott egészet alkotó egyéneket tekinti a kiindulópontnak, maga az egész azonban kisméretű vagy nagyméretű csoport egyaránt lehet. Az elemzés szintje szempontjából nézve sem esik egyértelműen egybe a holista szemléletmód a makroszociológiával, valamint az individualista szemléletmód a mikroszociológiával. Elvileg feltételezhetjük, hogy a holista szemléletmód is alkalmas lehet a mikroszintű elemzésre és fordítva, az individualista szemléletmód is alkalmas lehet a makroszintű elemzésre. A holista szemléletmódra vonatkozóan Alexander írja például, hogy „a kollektivista (holista – F. Z.) elméletnek éppúgy lehet mikroszociológiai, mint makroszociológiai formája”. (Alexander 1996: 38) Az individualista szemléletmód egyes képviselői viszont azt hangsúlyozzák, hogy az individualista megközelítés alkalmas bármilyen makroszintű társadalmi jelenség kutatására is. (Boudon 1987B; Friedman–Hechter 1991; Sandstrom–Martin–Fine 2001: 224-225)

Ennek ellenére azt mondhatjuk, hogy a tipikus szociológiai szemléletmódok szorosan összefüggnek a mikro- és a makroszintű megközelítéssel. (Ritzer 1991: 139-159) A holista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletek a viszonylag nagyméretű csoportokra és az elemzés makroszintjére összpontosítanak, mivel többnyire erre eleve alkalmasabbak. Az individualista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletek viszont a viszonylag kisméretű csoportokra és az elemzés mikroszintjére összpontosítanak, mivel többnyire erre alkalmasabbak.

A holista és az individualista szemléletmód a mikro- és a makroszint közötti kölcsönhatásokra vonatkozó nézetek tekintetében is különbözik egymástól. A

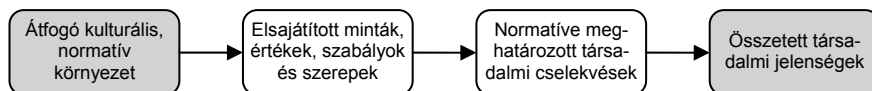
holista szemléletmód szerint az alapvető meghatározó tényezők a nagyméretű csoportok esetében eleve makroszintű tényezők, s alapvetően ezek határozzák meg mikroszinten is a társadalmi cselekvéseket és kölcsönhatásokat. Ezért a fő problémának az ún. makro-mikro problémát, tehát a makroszintű fogalmak és összefüggések mikroszinten történő leképezését tekintik. Az individualista szemléletmód szerint viszont a társadalmi jelenségek alapvető meghatározó tényezői mikroszinten találhatók a makrocsoportok, s az ezeken belüli makroszintű társadalmi jelenségek esetében is. Az elemzésnek tehát a mikroszintről kell haladnia a makroszint felé, ezért a fő problémának az ún. mikro-makro problémát, a mikroszintű fogalmak és összefüggések makroszinten történő leképezését tekintik.

1.3. A szociológiai szemléletmód fő típusai

A) A holista szemléletmód típusai

a) A normativista szemléletmód

A szociológiai szemléletmód fő típusainak a tárgyalását a normativista szemléletmóddal kezdjük, amely egyfelől holista, másfelől szimbolista, tehát e két átfogó szemléletmód közös sajátosságaival jellemezhető. A normativista szemléletmódban az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezetet a szimbolikus természetű kultúra képviseli, amely történetileg formálódik, és a mindennapokban az egyes egyénektől függetlenül eleve adott. (A normativista szemléletmód sajátosságairól lásd pl.: Alexander 1990: 2-3; Burt 1982: 5-8; Coleman 1990: 4-11; Hechter 1987: 3)

1.4. ábra: A normativista szemléletmód összefüggései

- A normativista szemléletmód alapelvei: (1) Az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet alapvetően meghatározza a társadalmi jelenségeket. (2) A társadalmi környezet kulturális, illetve normatív természetű, amelynek legfontosabb elemeit a szimbolikus minták, az értékek és a szabályok képezik. (3) Az egyének a szocializáció során a kultúrából a személyiségükbe építik a szimbolikus mintákat, az értékeket és a szabályokat, és közvetlenül e tényezők határozzák meg a magatartásokat és a kölcsönhatásokat. (4) Az egyéni társadalmi cselekvések tehát a kultúra meghatározó hatását közvetítik, s a közös kultúra alapján csoportok is tekinthetők cselekvések szubjektumainak. (5) Az összetettebb társadalmi jelenségek szabályszerűségei a közös kultúrát tükrözik, s a társadalom rendezettsége különösen azáltal

biztosított, hogy az egyének elfogadják a közös kultúra szimbolikus mintáit, értékeit és szabályait. (1.4. ábra)

- A normativista szemléletmódot főleg a normativista rendszerelmélet és a kulturális szociológia képviseli a szociológiában. Azonban általánosságban a szimbolikus interakcionizmus és a fenomenológiai szociológia egyes képviselői is elfogadják a normativista szemléletmód alapelveit.

A normativista szemléletmód legjelentősebb képviselője Talcott Parsons, illetve a főleg általa kidolgozott strukturalista-funkcionalista rendszerelmélet. Parsons számos könyvben kifejtette elméleti felfogását, részben továbbgondolva, részben módosítva elméletének korábbi változatait. Az abból adódó félreértések elkerülése végett, hogy a strukturalista kifejezéssel a holista szemléletmód faktualista változatát jelöljük, a szóban forgó elméletet vagy elméleti irányzatot mi normativista funkcionalista elméletnek vagy *normativista rendszerelméletnek* nevezzük.

Az ötvenes, hatvanas évtizedben a normativista rendszerelmélet volt a legszélesebb körben elfogadott elméleti irányzat az angolszász, különösen az amerikai szociológiában. Ezt követően nagyrészt elvesztette elméleti jelentőségét, az úgynevezett neofunkcionalista elméletekben azonban újraéledt. (Alexander 1985; Colomy 1990)

A normativista-funkcionalista felfogás szerint a társadalmi jelenségek legaltánosabb meghatározó tényezői az értékek. A társadalom tagjai által általánosan elfogadott értékeket részletezik a szabályok, és az adott egyénekre és csoportokra vonatkozó szabályokat kifejező szerepek. Az értékek, a szabályok és a szerepek a jelképi kultúra alkotórészeit képezik. Ugyanakkor ezek a tényezők a szocializáció folyamán beépülnek az egyének személyiségébe, és ezáltal határozzák meg a társadalmi cselekvéseket és általában a társadalmi jelenségeket. A szabályok és a szerepek meghatározott értékekhez kapcsolódva és rendszert alkotva intézményekké szerveződnek, és az intézmények biztosítják a társadalom rendezett működését, harmonikus egységét. A differenciálódás eredményeként a társadalomban olyan alrendszerek alakulnak ki, amelyekben sajátos értékeket érvényre juttató szabályok, szerepek és intézmények határozzák meg a társadalmi cselekvéseket és általában a társadalmi jelenségeket. A társadalmat végső soron a tagjai által általánosan elfogadott értékek integrálják, intézményesülésükön keresztül. A társadalom egy rendezett egység vagy rendszer, amely meghatározott alkotórészekből épül fel. Az egyes alrendszerek meghatározott funkciókat látnak el a társadalom egésze számára, amelyek a társadalom rendezett működését és fennmaradását biztosítják. (Lásd például: Parsons 1949; 1951; 1967; 1971; Parsons–Smelser 1956)

A nyolcvanas évek közepétől egy viszonylag új és sajátosan kulturális felfogás alakult ki a szociológiában, amit kulturális szociológiának neveznek. A *kulturális szociológia* elsődlegesen a kollektív jelentések, kollektív érzelmek és elképzelések értelmezésével foglalkozik. (Alexander–Smith 2003: 5) E felfogás talán legkövetkezetesebb képviselője Alexander és Smith, akik saját felfogásukat strukturalis

hermeneutikának nevezik. (I. m.: 11) A kulturális szociológia részben kritikusan viszonyul a normativista rendszerelmélethez, de a normativista szemléletmód alapvető tételeit elfogadja. Mindkét felfogás azon a nézeten van, hogy alapvetően a kultúra határozza meg a társadalmi jelenségeket, azonban míg a normativista rendszerelmélet eleve feltételezi, hogy az értékek, a szabályok, az intézmények és a szerepek jelentése nyilvánvaló a cselekvő egyének számára, addig a kulturális szociológia a kultúra egyes alkotórészeinek a jelentését, illetve e jelentés értelmezését vagy megértését tekinti kutatása fő tárgyának.

Wilhelm Dilthey kulturális tanulmányai nyújtották a legjelentősebb filozófiai megalapozását a kultúra „kulturális szociológiai” elemzésének. (Alexander 1990: 3-4; Alexander 1996: 262-265) Dilthey szerint az úgynevezett szellemtudományok tárgya az emberek történelmi, társadalmi és lelki valósága, illetve mindaz, ami-re az emberek tevékenysége rányomja a bélyegét. (Dilthey 1974: 75-77, 497-498, 537) Úgy is fogalmazhatunk, hogy az embert és a társadalmat kutató tudományok tárgya a kultúra, s az emberi és társadalmi jelenségeket kulturális szempontból kellene tanulmányozni. E felfogás szerint a szellemtudományi megismerés módszere – főleg a természettudományok területén alkalmazott pozitivistá módszerrel szemben – a megértés és értelmezés. (I. m.: 504-505)

A kulturális szociológia az értelmező módszert tekinti a szociológiai kutatás módszerének. Az értelmezés szabályszerűségeit a hermeneutikának nevezett ismeretelméleti felfogásban dolgozták ki, amely szó szerint a szövegértelmezés technikáját jelenti. (Gadamer 1984; Ricoeur 1994: 43-62) Ebben a felfogásban az értelmezés a kultúrában található kollektív jelentéseket hangsúlyozza, amely történetileg alakult ki, és a jelenben eleve adott az egyének számára. Az egyéni cselekvéseket a kultúra határozza meg azáltal, hogy szimbolikus mintákat nyújt a cselekvések számára. Ahhoz, hogy a cselekvők megértessék magukat, közös és személytelen szimbólumokat kell használniuk, amelyek mások számára is ismertek. A társadalmi cselekvések ebben a felfogásban nem csupán olyan értelemben jelképi természetűek, hogy jelképek által meghatározottak, hanem önmagukban is szimbolikus, jelentésteli cselekvések.

A kultúrával és ennek különböző értelmezéseivel kapcsolatban különbséget kell tennünk a kultúra szociológiája és a kulturális szociológia között. A kultúra szociológiája a kultúrát mint a társadalom egyik tevékenységi rendszerét vagy szféráját tekinti kutatása tárgyának. (Ehhez lásd: Wessely 1998B) Ilyen értelemben a kultúra szociológiája elvileg bármelyik szemléletmódot képviselheti, de főleg a strukturalista szemléletmódot tükrözi. Alexander és Smith szerint a kultúra szociológiája egy „gyenge programot” képvisel, amelyben a kultúra gyenge és kétértelmű változó. A kultúra hagyományos szociológiai megközelítése a kultúrát jellemzően „függő változóként” kezeli, amelyet a társadalmi struktúra „kemény” változói, tehát a tényszerű érdekek, erők és társadalmi viszonyok határoznak meg. A kulturális szociológia viszont a kultúrát „független változóként” kezeli, amely viszonylagos önállósággal rendelkezik a társadalmi cselekvések és jelenségek meg-

határozásában. A kultúra szociológiai tanulmányozásának az „erős programja” a kultúra társadalmi struktúrától való elválasztása, a kulturális autonómia mellett érvel. E felfogás képviselői szerint ezen erős program révén képesek a szociológusok rávilágítani arra az erőteljes szerepre, amelyet a kultúra játszik a társadalmi élet formálásában. (Alexander–Smith 2003: 12-13)

A kulturális szociológiát az értelmező szociológiai felfogások közé is sorolhatjuk. *Értelmező szociológiának* is nevezik azokat a felfogásokat, amelyek az emberek közötti kölcsönhatásokra mint kommunikációkra összpontosítanak, s a jelképek jelentésének értelmezését vagy a jelentések mindennapi létrehozását helyezik érdeklődésük középpontjába. Az értelmező szociológia szemléletmódja azonban – az általunk alkalmazott tipizálás szerint – nem egységes. Azok az értelmező szociológiai elméletek, amelyek előfeltételezik a kultúra létezését, és annak a kérdésnek a vizsgálatát helyezik érdeklődésük középpontjába, hogy a kulturális környezet az értelmezés révén hogyan határozza meg a cselekvéseket és a kölcsönhatásokat, a normativista szemléletmódot képviselik. A kreativista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletek viszont olyan értelmező elméletek, amelyek szerint a jelentések a mindennapi kölcsönhatások során alakulnak ki, és csak az adott cselekvésekhez és kölcsönhatásokhoz kapcsolódóan, ideiglenesen léteznek.

A szimbolikus interakcionizmus és a fenomenológiai szociológia képviselőinek tekinthető egyes elméletek általában véve hangsúlyozzák a kultúra jelentőségét a társadalmi cselekvések és általában a társadalmi jelenségek meghatározottságának a magyarázatában, de érdeklődésük középpontjában a mindenkori cselekvési szituációk viszonylag szabad definiálásának az értelmezési folyamata áll. Ezért ezekről az elméletekről majd a kreativista szemléletmód tárgyalásánál lesz szó, bár az említett értelemben a normativista és a kreativista szemléletmód határán helyezkednek el.

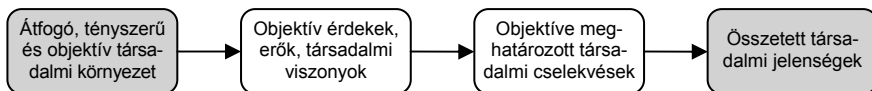
A normativista szemléletmód klasszikus képviselője főleg Emile Durkheim, aki a társadalmi létezőket tulajdonképpen kulturális természetűeknek tekintette. Durkheim kifejezetten hangsúlyozta, hogy a társadalmi létezők tények, és meghatározott társadalmi tényeket mint jelenségeket más társadalmi tények határozzák meg, amelyek az egyénekhez képest külsődlegesek és kényszerítő erejűek. (Durkheim 1978) Ez alapján azt mondhatnánk, hogy szemléletmódja faktualista volt. Durkheim azonban a társadalmi létezőket, illetve tényeket tulajdonképpen a jelképi kultúrával azonosította. A jelképi kultúra egyes összetevői – például az értékek, a szabályok és a szerepek – jóllehet az egyes egyéneknek kívül vannak, de önálló léttel nem bírnak, mivel jelentésükben más létezőkre utalnak, azaz felfogásunk szerint nem tekinthetők tényeknek. Durkheimet ezért joggal tekintik többnyire a normativista szemléletmód klasszikus képviselőjének.

A normativista szemléletmóddal szemben megfogalmazott bírálatok főleg arra hivatkoznak, hogy az emberek többnyire nem a szabályokhoz igazodva cselekszenek. Egyes elméletalkotók – akár a társadalmi struktúra meghatározó hatását

hangsúlyozva, akár a haszon maximalizálását tekintve a cselekvés alapelvének – egyáltalán szükségtelennek tartják a szabály fogalmát a magatartások és általában a társadalmi jelenségek magyarázatában. Mások nem tagadják a szabályok fontosságát, de elutasítják mint a társadalmi jelenségek fő meghatározó tényezőjét. A racionális döntések elméletének egyes képviselői a kulcskérdésnek e helyett azt tekintik, hogy hogyan keletkeznek és maradnak fenn a szabályok az egyének észszerű cselekvései révén. (Lásd pl.: Coleman 1990: 242) Különösen sok bírálat érte a normativista szemléletmód funkcionalista vonatkozásait. Többnyire kifogásolják, hogy a funkcionalista elmélet túl általános, nem ad számot arról a mechanizmusról, amely az alapját képezi a társadalmi egész szolgálatában álló funkciók érvényesülésének. Túlhangsúlyozza a harmóniát és elhanyagolja a társadalmi változást, idegenkedik attól, hogy érdemben figyelembe vegye a társadalmi konfliktusokat, az erő- és hatalmi viszonyokat. (Ritzer 1988: 101-104; Abrahamson 2001: 145)

b) A strukturalista szemléletmód

A strukturalista szemléletmód a holista szemléletmód faktualista változata, tehát a holista és a faktualista szemléletmód közös sajátosságaival jellemezhető. A „strukturalista” kifejezés szélesebb értelemben is használatos a szociológiai irodalomban, de úgy tűnik, hogy minden szóba jöhető kifejezés többértelmű. Egyes szerzők strukturalistának az általunk holistának nevezett szemléletmódot nevezik, tehát beleértik a normativista szemléletmódot is. (Lásd pl.: Blau 1976B: 2; Giddens 1984: XIX-XX) Mi viszont az előbb említett szűkebb értelemben beszélünk strukturalista szemléletmódról. (Tehát e szóhasználat szerint a strukturalista-funkcionalista irányzat nem a szóban forgó szemléletmódot képviseli.)

1.5. ábra: A strukturalista szemléletmód összefüggései

- A strukturalista szemléletmód alapelvei: (1) Az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet alapvetően meghatározza a társadalmi jelenségeket. (2) A társadalmi környezet tényszerű és objektív természetű, az egyes egyénektől függetlenül létezik. (3) Az egyének és csoportok magatartását és a közöttük megfigyelhető kölcsönhatásokat a tényszerű érdekek és erők, a tényszerű társadalmi viszonyok határozzák meg. (4) A társadalmi cselekvések a tényszerű társadalmi helyzetet tükrözik, és a hasonló helyzetben lévő egyének által alkotott csoportok társadalmi cselekvések szubjektumait is képezhetik. (5) Az összetettebb társadalmi jelenségek szabályszerűségei a tényszerű és objektív társadalmi viszonyokat tükrözik, s a társadalom rendezettségét, valamiféle egységét különösen a hatalmi viszonyok biztosítják. (1.5. ábra)

A strukturalista szemléletmódot képviselő elméletekben az átfogó társadalmi környezetet főleg a társadalmi struktúra fogalma fejezi ki. Az e felfogást képviselő szerzők szerint az egyének magatartását alapvetően meghatározzák a környezeti feltételek, illetve – e feltételek legalapvetőbb vonatkozásaként – alapvetően meghatározza a társadalmi struktúra. A társadalmi struktúrában elfoglalt hely alapján a környezeti feltételekben lévő különbségek és hasonlóságok különbségeket és hasonlóságokat idéznek elő az egyének magatartásában, s meghatározzák a közöttük megfigyelhető kölcsönhatásokat. A társadalomban az összetartó és a széttartó erők egyaránt jelen vannak, a társadalom mégis egységes egészként fogható fel. Ez az egység azonban kényszerítő jellegű, a széthúzó erőkkel szemben a hatalom – végső soron és szükség esetén a testi kényszer alkalmazása – tartja össze a társadalmat egyes alkotórészeit. (Hechter 1987: 4-6)

- A strukturalista szemléletmódot főleg a konfliktuselméletek, és az ezen elméletektől részben megkülönböztethető neomarxista elméletek, különösen a kritikai elmélet és az osztályelméletek képviselik.

A konfliktusokat hangsúlyozó társadalomelméleti felfogásokkal természetesen már a társadalomelmélet kezdeteinél is találkozhatunk. A mai konfliktuselméleti felfogás az ötvenes évek végén, illetve a hatvanas évek elején bontakozott ki, főleg Ralf Dahrendorf és John Rex munkáiban.

A *konfliktuselméletek* és a harmóniaelméletek megkülönböztetése főleg Ralf Dahrendorf nevéhez fűződik. A konfliktuselméleti megközelítést elsősorban a szociológia normativista szemléletmódjától, illetve ezen belül is a funkcionalista irányzatától kívánta elhatárolni. Dahrendorf szerint a társadalom legfontosabb vonatkozása az erő (power) és a hatalom (authority) egyenlőtlen eloszlása. A társadalmi osztályok hasonló mértékű erővel, illetve hatalommal rendelkező egyének csoportjai, és alapvetően két osztályt lehet megkülönböztetni, a hatalommal rendelkezők és a hatalomnak alávetettek osztályát. E két osztály tagjainak az érdekei eleve ellentétesek egymással, és a közöttük megfigyelhető kölcsönhatásokra a konfliktusok jellemzőek. A társadalmi konfliktusok tehát a társadalom strukturálisan meghatározott, szükségszerű jelenségei, amelyek a társadalmi változás fontos tényezői. A társadalmat az a kényszer tartja össze, amelyet a hatalommal rendelkezők gyakorolnak a társadalom más tagjai felett. (Dahrendorf 1976)

Rex konfliktuselméleti felfogása legalapvetőbb vonásait tekintve nagyon hasonló Dahrendorf felfogásához. „A legegyszerűbb formájában ez a modell abból a feltételezésből indul ki, hogy két, ellentétes törekvésekkel vagy célokkal rendelkező fél létezik.” (Rex 1961: 122) A cselekvők szövetségeseket keresnek a hasonló szituációban lévők körében, hogy a másik féllel szembeni fellépésüket megerősítsék. Ekkor már a konfliktuscsoportok céljairól, törekvéseiről és érdekeiről beszélhetünk, nem csupán egyének törekvéseiről és céljairól. A legalapvetőbb konfliktus az „életeszközök” (means of life) megszerzéséért folyik, de a konfliktus kapcsolódhat közvetve is az életeszközök megszerzéséhez. (I. m.:

122-123) Rex olyan szituációból indul ki a konfliktusok elemzésében, amelyben egyenlőtlen az erők eloszlása, és két konfliktuscsoport közül az egyik uralkodó osztályhelyzetben van. Az uralkodó osztály olyan intézményeket igyekszik a társadalmi rendszer intézményeiként kialakítani, amelyek az adott osztály céljait szolgálják. Ugyanakkor megkísérli elismertetni intézményeinek és helyzetének legitimitását az alávetett csoport tagjaival. De az alávetett csoport kísérletet tesz arra, hogy megkérdőjelezze ezt az igényt a legitimitásra, és igyekszik kialakítani saját gazdasági és politikai rendszerét, korlátozva az uralkodó osztály hatalmát. (I. m.: 124, 129) Az uralkodó osztály és az alávetett osztály közötti erőviszonyok ki vannak téve a változásnak, olyan tényezők változásának eredményeként, amelyek alkalmasabbá teszik az alávetett osztályt a sikeres ellenállásra vagy a forradalomra. Ennek egyik lehetséges következménye a teljes forradalom a társadalmi rendszerben, a másik, hogy átmenetileg bizonyos fajta megegyezés alakul ki az osztályok között. (I. m.: 126-130)

A *neomarxista szociológiaelmélet*en belül a kritikai elmélet és az osztályelmélet a konfliktuselmélet sajátos változataként is értelmezhető, de önálló irányzatként is. Itt csak az előbbiről szólva, az eredeti Frankfurti Iskola legismertebb tagjai – Max Horkheimer, Theodore Adorno és Herbert Marcuse – által kifejtett neomarxista „kritikai elmélet” alapvetően a strukturalista szemléletmódot képviseli. A szóban forgó elmélet egy alapelvét kiemelve: e felfogás szerint az egyének cselekvéseit és általában a társadalmi jelenségeket az egyénektől függetlenül létező tényszerű és objektív viszonyok, különösen az adott munkamegosztási- és osztályviszonyok határozzák meg. Azonban ezeket a viszonyokat történetileg emberek alakítják ki, tehát az alakításukra irányuló törekvések alávetethetők tervszerű döntésnek és ésszerű célkitűzésnek. (Horkheimer 1976: 65) A tágabb értelemben vett kritikai elmélet képviselői azonban – ha közéjük tartozónak tekintjük például Michel Foucault-t, Pierre Bourdieu-t és Jürgen Habermast is – nagyrészt különböző szemléletmódokat képviselnek. (Lásd pl.: Ingram–Ingram 1992; Calhoun–Karaganis 2001)

A strukturalista szemléletmódot képviselő elméleteken belül a kritikai elmélet legfőbb megkülönböztető sajátossága, hogy feladatának nem csupán a társadalom megismerését tekinti, hanem a társadalom alapvető átalakítására irányuló törekvések elméleti megalapozását. Horkheimer szerint ha a teoretikust, és a rá jellemző tevékenységet az alávetett osztállyal együtt dinamikus egységnek tekintjük, s a társadalmi ellentmondások elméleti ábrázolása nemcsak a konkrét történelmi helyzetet fejezi ki, hanem legalább ennyire ösztönző, megváltoztató tényezőként is jelentkezik benne, akkor előtérbe kerül funkciója. A kritikai elmélet képviselőjének a hivatása a harc, amelyhez gondolkodása is tartozik, nem pedig a gondolkodás, mint valami önálló, a harctól elválasztandó. (Horkheimer 1976: 74-75)

Nagyrészt a strukturalista szemléletmód jellemző a társadalmi erő (power) és a hatalom (authority) elméleteire. Jóllehet az említett fogalmakkal találkozhatunk a normativista és az individualista szemléletmód keretében is, a társadalmi erő és a hatalom elméletei többnyire hangsúlyozzák a társadalmi struktúra, azaz a tár-

sadalom egészének elsődlegességét, s a társadalmi erőviszonyok, illetve hatalmi viszonyok tényszerű természetét. (Ehhez lásd pl.: Wrong 1979; Clegg 1989)

Bár minket kifejezetten a szociológiai elméletek, különösen az általános igényű szociológiai elméletek által képviselt szemléletmódok érdekelnek, szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy többnyire a strukturalista szemléletmódot képviselik a társadalmi jelenségek számszerű elemzésére törekvő empirikus szociológiai kutatások. Általában ugyanis az ilyen kutatások is meghatározott elméleteken alapulnak. Mégpedig a Merton által úgynevezett „középszintű elméleteken”, amelyekben a fogalmak és összefüggések elvi egyneműségével és ellentmondásmentességével szemben előnyben részesítik a mérhető változókká átalakítható fogalmakat, és a számszerűen ellenőrizhető összefüggésekké átalakítható elméleti összefüggéseket. (Merton 1980: 83-142) Ugyanakkor a mennyiségi empirikus kutatások természetesen nem csupán a strukturalista szemléletmódot képviselő elméletek talaján állhatnak.

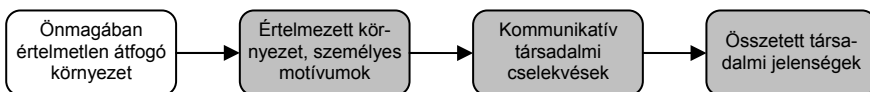
A strukturalista szemléletmód klasszikus képviselője főleg Karl Marx. Marx szerint bár az egyének tudatos céljaikat követik, de az egyének társadalmi cselekvéseit és a közöttük megfigyelhető kölcsönhatásokat alapvetően az objektív, illetve dologi természetű társadalmi viszonyok határozzák meg. (Marx–Engels 1976: 3, Marx 1957: 176) E viszonyok között is a legalapvetőbbek a termelés szférájában a társadalmi osztályok között kialakult társadalmi viszonyok. A társadalmi-gazdasági alakulat fogalmával rendszerezett formában hangsúlyozta, hogy a társadalom egy szerves egész, amelyen belül a termelési viszonyok összessége alkotja a társadalom gazdasági szerkezetét, azt az alapot, amelyre a társadalom egyéb összetevői épülnek, amelyeket felépítménynek nevezett. (Marx 1965: 6) Marx azonban azt nem állította, hogy az elméletalkotásban is a társadalom egészéből kell kiindulni, felfogása szerint e tekintetben a kiindulópontot „a valóságos egyének, cselekvésük és anyagi életfeltételeik” képezik. (Marx–Engels 1976: 21)

Mint valamennyi szociológiai szemléletmódot, a strukturalista szemléletmódot is sok bírálat érte más megközelítések képviselői részéről. A normativista megközelítés hívei kifogásolják, hogy a strukturalista elméletek elhanyagolják az egyének társas, illetve kulturális lény voltát, és bírálják a strukturalista felfogáson alapuló empirikus szociológiai kutatások látszólag objektív mérési módszereit. A racionalista szemléletmód képviselői mindenekelőtt azt a felfogást kérdőjelezik meg, hogy a szociológiának a társadalmi jelenségek magyarázatában a társadalom egészéből, illetve a társadalmi struktúrából kell kiindulnia. Kifogásolják a strukturalista elméleteknek azt a sajátosságát, hogy miközben az egyénekről feltételezik, hogy mechanikusan alkalmazkodnak a társadalmi környezethez, a szándékos cselekvés képességével ruházzák fel az egyének meghatározott csoportjait. A kreativista szemléletmód, különösen az etnometodológia képviselői annak hangsúlyozásával, hogy a társadalmi létezők nem adottak, hanem azokat az egyének hozzák létre és tartják fenn a személyes kölcsönhatások révén, megkérdőjelezik a társadalmi létezők tényszerű vagy objektív természetét.

B) Az individualista szemléletmód típusai

a) A kreativista szemléletmód

Kreativista szemléletmódnak nevezzük az individualista szemléletmód szimbolista változatát, amelyet az individualista és a szimbolista szemléletmód közös sajátosságai jellemeznek. A kreativista szemléletmódot főképpen az a nézet jellemzi, hogy az emberek a mindennapi életben maguk hozzák létre saját szimbolikus társadalmi valóságukat egy közös értelmezési folyamatban.

1.6. ábra: A kreativista szemléletmód összefüggései

- A *kreativista szemléletmód* alapelvei: (1) A társadalmi jelenségek magyarázatában az alapvető meghatározó tényezőket az egyének cselekvéseit közvetlenül meghatározó tényezők képezik. (2) A társadalmi környezet az egyének tudatában létezik, az egyének a mindennapi kölcsönhatások során maguk hozzák létre saját társadalmi valóságukat egy közös értelmezési folyamatban. (3) Az egyének magatartását és a közöttük megfigyelhető kölcsönhatásokat személyes motívumok, és az együttesen kialakított, de csupán az adott esetekre érvényes értelmezések motiválják. (4) A társadalmi cselekvések szimbolikus természetű, jelentéseket hordozó egyéni cselekvések, s a csoportok viselkedései is ilyen cselekvésekből épülnek fel. (5) Az összetettebb társadalmi jelenségek az egyének személyes viselkedési hajlandóságainak halmozódásai, s a társadalom rendezettsége annyiban biztosított, amennyiben az egyének rendszeresen kialakítják a társadalmi valóság közös értelmezését. (1.6. ábra)

A kreativista szemléletmód felfogásában a közvetlen környezet alkotórészei jelentésük révén lényegesek, de jelentésük nem eleve adott egy szimbolikus rendszer, illetve a kultúra által. E felfogás egyik képviselője szerint: „Az emberi egyénekre úgy tekintünk, mint akik jelentésteli tárgyak világában élnek...” (Blumer 1969: 69) A szabályok a mindennapi kölcsönhatásokban jönnek létre, és azok által fenntartva léteznek, s nem a szabályok határozzák meg a cselekvéseket és kölcsönhatásokat.

- A szimbolikus interakcionizmus és a fenomenológiai szociológia körébe sorolt egyes elméletek a normativista és a kreativista szemléletmód határán helyezkednek el, de ezen irányzatok döntően a kreativista szemléletmódot képviselik. Tisztábban fejezi ki a kreativista szemléletmódot az etnometodológia és az egzisztencialista szociológia.

A *szimbolikus interakcionizmus* szerint a társadalmi kölcsönhatások tulajdonképpen közvetlen személyközi kommunikációk, amelyekben a jelképek és jelentések különösen fontos szerepet töltenek be. (Stryker 1981: 15-17) Az egyének cselekvéseit főleg az határozza meg, hogy a cselekvők milyen jelentést vagy értelmet tulajdonítanak a maguk számára környezetük bizonyos összetevőinek. Ezek a jelentések az egyének közötti mindennapi kölcsönhatások során formálódnak, s ebben a folyamatban formálódik az egyének énje, illetve személyisége is. E felfogás kialakulására jelentős hatással volt George Herbert Mead elmélete, amely talán közelebb áll a normativista, mint a kreativista szemléletmódhoz. Mead elméletében a kultúra főleg az „általános másik” és a „felépített én” révén határozza meg a cselekvéseket és kölcsönhatásokat. (Mead 1973)

Megkülönböztethetjük a mai szimbolikus interakcionizmus négy vonulatát, amelyek közül kettő viszonylag közel áll a korábban tárgyalt normativista szemléletmódhoz. (Vö.: Alexander 1996: 211) Az egyik vonulat olyan összetett elmélet kidolgozására törekszik, amely tulajdonképpen a normativista szemléletmódot tükrözi. Megkísérli leképezni a cselekvések és a személyközi kölcsönhatások kulturális környezet általi meghatározottságát, részben a normativista rendszerelméletben is használatos fogalmak segítségével. (Stryker 1980) A másik vonulat általában véve hangsúlyozza a társadalmi cselekvések és kölcsönhatások kulturális meghatározottságát, de érdeklődésének középpontjában a mindenkori cselekvési szituációk viszonylag szabad definiálásának az értelmezési folyamata áll. Az utóbbi vonulat legjelentősebb képviselője Erving Goffman, aki a szimbolikus interakcionizmus sajátos változatát dolgozta ki, amelyet dramaturgiai elemzésnek nevezett. (Goffman 1981) Goffman elmélete egészében véve egyaránt kifejezi a normativista és a kreativista szemléletmód bizonyos alapelveit. Általában véve elismeri a kultúra alapvető meghatározó hatását, de munkáiban részletesen annak elemzésére helyezi a hangsúlyt, hogy az egyének nagyrészt alkotó módon definiálják a szituációt, alkotó módon alakítják szerepfelfogásukat és magatartásukat. Az interakcionizmus további két vonulata viszonylag tiszta formában fejezi ki a kreativista szemléletmód alapelveit.

A szimbolikus interakcionizmus individualista és kreativista változatát Blumer képviseli a legvilágosabban, de elmélete szinte csak az alapelvek megfogalmazására terjed ki. Felfogása szerint a szimbolikus interakcionizmus alapvető tételei – könyvének különböző helyein található megfogalmazásokat egyaránt figyelembe véve – a következők: (1) A társadalmi élet az adott csoportot alkotó egyének közötti kölcsönhatásokból, s az egyének cselekvéseinek egymáshoz igazításából áll. (2) A cselekvéseknek az egymáshoz igazodása elsősorban oly módon megy végbe, hogy a résztvevők jelzik, hogy mit várnak el egymástól, és értelmezik mások ilyen irányú jelzéseit. (3) Az egyének adott létezőkre irányuló cselekvéseik során azon jelentések alapján cselekszenek, amelyekkel az adott létezők számukra rendelkeznek. (4) Az adott létezők jelentését azoknak az egyéneknek a cselekvései határozzák meg az adott egyén számára, akikkel kölcsönhatásban van. (5) Ezeket

a jelentéseket az egyének egy értelmezési folyamatban kezelik és formálják. Ebben az értelmezési folyamatban az egyén részben kommunikál önmagával, részben a szituáció és cselekvése irányának fényében szelektálja, ellenőrzi, felfüggeszti és átalakítja a jelentéseket. (6) Az egyéni cselekvések ilyen folyamatos összekapcsolódása hozza létre a rendszeresen megfigyelhető és összetett társadalmi jelenségeket is, mint a szervezeteket, az intézményeket, és a kölcsönösen függő viszonyok egészét. (Blumer 1969: 2-5, 49-50) A szimbolikus interakcionizmusnak ezt a változatát képviseli például a címkézéelméletnek nevezett elmélet, amely a deviáns magatartásra ad sajátosan kreativista magyarázatot. Vagy a kollektív viselkedés elmélete, amely szerint az összetett társadalmi jelenségek az egyének személyes viselkedési hajlandóságainak egyszerű halmozódásai.

Blumer fent említett előfeltételezésein túl a következő hallgatólagos filozófiai alapelvek mint előfeltételezések fejeződnek ki a szimbolikus interakcionizmusban. (1) A szimbólumok használatának képessége csupán az emberi lényekre jellemző képesség, amely alapvető jelentőségű az emberi viselkedés meghatározásában. (2) Az emberek az egymás közötti kölcsönhatások révén válnak jellegzetesen emberi lényekké, és alkalmassá az emberi viselkedésre. (3) Az emberek tudatos és önmagukra visszaható lények, akik aktívan formálják saját viselkedésüket. Az emberi viselkedés akaratos (voluntaristic), az emberek jelentős mértékben szabadok cselekvéseikben. (4) Az emberek szándékos lények, akik az adott szituációnak tulajdonított jelentések alapján cselekszenek, amelyben találják magukat. (5) A társadalom egy változó, de strukturált folyamat, amely az egymással szimbolikus kölcsönhatásban álló egyének összekapcsolódó cselekvéseiből épül fel. (6) Az egyének társadalmi cselekvéseinek a megértése olyan kutatási módszer alkalmazását igényli, amely képessé teszi a kutatót arra, hogy meglássa azokat a jelentéseket, amelyeket a cselekvő egyének tulajdonítanak cselekvéseiknek. (Sandstrom–Martin–Fine 2001: 218-219)

A szimbolikus interakcionizmus képviselőit többnyire úgy lehet jellemezni, mint „lágy deterministákat”, akik szerint a társadalmi környezeti tényezők nem határozzák meg, de befolyásolják a cselekvéseket. Nem az egyénektől függetlenül eleve adott körülmények határozzák meg az egyének cselekvéseit, a körülmények az adott egyének által felépítettek és kigondoltak. Az emberek szándékos lények, akik az adott szituációnak tulajdonított jelentések alapján cselekszenek, amelyben találják magukat. Az egyes egyének maguk határozzák meg, hogy milyen értelmet tulajdonítanak a szituációnak, és hogyan cselekedjenek mások cselekvései, kifejezései és leleplezett szándékai figyelembevételével. E felfogás szerint a társadalom emberi egyénekből épül fel, akik szimbolikus kölcsönhatásban állnak egymással. A társadalom nem csupán az emberek fejében létezik, a társadalom egy változó, de strukturált folyamat. (Sandstrom–Martin–Fine 2001: 218-219)

A szimbolikus interakcionizmuson, illetve az individualista szimbolikus interakcionizmuson túl tulajdonképpen a kreativista szemléletmódot képviselik azok az elméletek és irányzatok is, amelyeket egyes szerzők kreatív szociológiának

neveznek: a fenomenológiai szociológia, az etnometodológia és az egzisztencialista szociológia. (Morris 1977)

A *fenomenológiai szociológia* a mindennapi élet közös jelentésvilágát elemzi, a köznapi észjárást és a magától értetődő tudást, amelyet az egyének felépítenek a gyakorlat során, és amelyre alapozzák cselekvéseiket. A fenomenológiai felfogás a filozófiában hosszú múltra tekint vissza, a szociológiában való megjelenése főleg Alfred Schütz munkásságához köthető. A fenomenológiai szociológia a hatvanas évek közepén indult jelentős fejlődésnek az Egyesült Államokban, különösen Peter Berger és Thomas Luckmann *A valóság társadalmi felépítése* c. munkája nyomán, amely 1967-ben jelent meg. (Berger–Luckmann 1998) Mind Schütz, mind az utóbb említett szerzők fenomenológiai szociológiája szemléletmódját tekintve úgy értelmezhető, hogy a normativista és a kreativista szemléletmód határán helyezkedik el. Bár érdeklődésük középpontjában a mindenkor közvetlen cselekvési szituációk cselekvő egyének általi szubjektív értelmezése áll, általában véve azt is hangsúlyozzák, hogy ez az értelmezés a közös kultúrán alapszik. Az említett kétértelműség ellenére e hagyomány követői főleg a fenomenológiai szociológia azon jegyeit hangsúlyozzák, amelyek a kreativista szemléletmódnak felelnek meg.

A fenomenológiai szociológia képviselői főleg azt a hiányosságot fogalmazzák meg a holista elméletekkel szemben, hogy olyan környezeti tényezőknek tulajdonítanak a társadalmi cselekvéseket, és ezáltal általában a társadalmi jelenségeket alapvetően meghatározó hatást, amelyek nem tükröződnek a cselekvések közvetlen meghatározó tényezőiben, a cselekvő egyének köznapi értelmezéseiben, illetve köznapi tudatában. Ezzel szemben azt hangsúlyozzák, hogy az emberi cselekvések és különböző szintű elrendeződéseik tudományos értelmezésének azzal kell kezdődnie és arra kell épülnie, hogy megértjük azoknak a mindennapi életét, akik a cselekvéseket végrehajtják. (Douglas 1970B: 5-12; ford. 1984: 359-369) Eszerint „a társadalmi cselekvések jelentéstartalmú cselekvések, vagyis szituációik és a cselekvők számára megnyilvánuló jelentéseik fogalmaiban kell őket tanulmányozni és magyarázni”. (I. m.: 4; ford.: 358)³ A szociológiai kutatásban valamilyen módon arra kell támaszkodnunk, ahogyan a közvetlen megfigyelés útján mi magunk megértjük a mindennapi életet, mindvégig felhasználva saját köznapi értelmezéseinket, amelyek a mindennapi életben való közvetlen részvételünkből fakadnak. (Uo.)

A szóban forgó felfogás szerint az emberi, illetve a társadalmi cselekvések messzesemenően szituációtól függőek (situational), a cselekvők a konkrét szituációikra vonatkozó jelentésszerkezeteiknek megfelelően cselekszenek. (Douglas 1970B: 16; ford. 1984: 375) A fenomenológiai szociológiát mint kreativista elméletet az abszolutista, illetve „strukturalista” (értsd: holista – F. Z.) szociológiától leginkább a szituacionalitás és a szituációfelettség kérdése különbözteti meg. A fenomenológiai szociológia különösen a közvetlen személyközi szituáció és a szituáció teljességének jelentőségét hangsúlyozza. E felfogás szerint a konkrét cselekvéseket és

³ Az idézet a magyar fordítástól részben eltér.

eseményeket bizonyos mértékben mindig az a szituáció határozza meg, amelyben előfordulnak. Minden konkrét esemény leírását, okát és magyarázatát tekintve valamilyen módon egyedülálló. (I. m.: 35-37; ford. 389-393) Mindig azzal kell kezdenünk, hogy miként értelmezik az egyének a szituációjukat, de ahogy mindjobban megértjük ezt, már arra kell törekednünk, hogy meghaladjuk az egyéni értődéseket, és szituációfeletti, objektív tudásra tegyünk szert. (I. m.: 43-44; ford. 401)

A fenomenológiai szociológia kreativista értelmezése szerint a társadalmi jelenségek elrendezéseinek felsőbb szintjeit végső soron az elrendezések alacsonyabb szintjei határozzák meg, bár a felsőbb szinteknek megvannak a maguk belső összefüggései. (Douglas 1970B: 8; ford. 1984: 364) Az olyan összetett társadalmi jelenségek, mint például a szervezetek és az intézmények, az egyének cselekvéseinek és kölcsönhatásainak mintázott elrendeződései. (Wilson 1970: 58-59) A fenomenológiai szociológia szerint a társadalom rendezettsége és egysége a mindennapi magától értetődő feltételezések sokasága által kialakított és fenntartott. (Ferguson 2001: 243) A társadalom valójában nem rendezett, az egyéni észlelés és értelmezés az, amely látszólag rendezetté teszi. A társadalom az egyes egyének tudatában, az értelmezési folyamat eredményeképpen válik rendezett, egységes egésszé.

Az *etnometodológia* szorosan kapcsolódik a fenomenológiai szociológiához, de a kreativista szemléletmód szélsőséesebb változatát képviseli. Ezt az irányzatot Harold Garfinkel alapozta meg, szélesebb körű elfogadásához jelentősen hozzájárult a *Tanulmányok az etnometodológiában* c. könyve. (Garfinkel 1967) Az etnometodológia azt a magától értetődő tudást, azokat a „népi módszereket”, illetve tudati eljárásokat tanulmányozza, amelyek révén a társadalom tagjai a mindennapokban értelmet adnak környezetüknek, eligazodnak és cselekszenek azon körülmények között, amelyben találják magukat. (Heritage 1984: 4, idézi Ritzer 1988: 66)

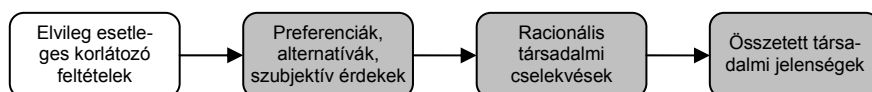
A társadalmi viszonyok e felfogás szerint nem léteznek eleve az egyének környezetében, hanem azokat az egyének folyamatosan létrehozzák és újratermelik a személyes kölcsönhatás, elsősorban a beszéd révén. A beszéd által teremtenek az emberek egy olyan rendezett világot, amelyben biztonságban érzik magukat. Az egyéni cselekvés ebben a felfogásban egy rendteremtő aktivitás, az egyének állandóan bekapcsolódnak egy rendezett társadalmi világ létrehozásába, de ez a rendezett világ csak az adott szituációban létezik. E felfogás szerint tehát az egyének – a normativista szemléletmód felfogásával szemben – anélkül rendezik kölcsönhatásaikat, hogy eközben eleve létező szabályokhoz igazodnának. (Mülich–Smelser 1987: 364) Az *egzisztencialista szociológia* szemléletmódja hasonló az előbbi két irányzat által képviselt megközelítéshez, de az egzisztencialista irányzat különös figyelmet szentel az érzéseknek és érzelmeknek, valamint az én-nek a cselekvések magyarázatában. (Ritzer 1988: 360-365)

A kreativista szemléletmódot képviselő elméletekkel szembeni bírálatok főleg azt hangsúlyozzák, hogy ezek az elméletek a társadalmi jelenségek magyarázatában elhanyagolják a kultúra és/vagy a tényszerűen létező társadalmi viszonyok szerepét. E szemléletmód egyes képviselői kifejezetten tagadják e tényezők önálló,

az egyes egyének tudatosságától független létezését. Más képviselői bár elismerik a tényszerű vagy objektív társadalmi környezet, valamint a kulturális értékek és szabályok önálló létét, de elméletükben e tényezőket következetesen nem veszik figyelembe. A kreativista elméletek kritikusai szerint ezek az elméletek nem képesek megmagyarázni a társadalmi jelenségek meghatározottságát és rendszerességét, és túlhangsúlyozzák e jelenségek esetlegességét.

b) A racionalista szemléletmód

A racionalista szemléletmód az individualista szemléletmód faktualista változata. A racionalista szemléletmód szerint a szociológiai elemzés kiindulópontja a racionálisan gondolkodó és cselekvő egyén. A társadalom nem azonos az egyének halmazával, de a racionális egyénekből kiindulva a társadalmi jelenségek is levezethetők és megérthetők. E felfogás szerint a társadalom egyénekből és az egyének között kialakult kölcsönhatásokból, illetve viszonyokból áll.

1.7. ábra: A racionalista szemléletmód összefüggései

- A *racionalista szemléletmód* alapelvei: (1) A társadalmi jelenségek magyarázatában az alapvető meghatározó tényezőket az egyének cselekvéseit közvetlenül meghatározó tényezők képezik. (2) A társadalmi környezet az egyének cselekvéseiben és kölcsönhatásaiban, illetve e tényezők eredményeként létezik. A mindenkor társadalmi környezet elvileg esetleges, és csak az egyéni cselekvőkre vonatkoztatva értelmezhető. (3) Az egyének magatartását és a közöttük megfigyelhető kölcsönhatásokat főleg az egyének racionális motívumai, azaz szubjektív érdekei, s ezzel összefüggésben preferenciái és alternatívái határozzák meg. (4) A társadalmi cselekvések egyéni racionális cselekvések, és a csoportoknak tulajdonított viselkedés is ilyen cselekvésekből épül fel. (5) Az összetettebb társadalmi jelenségek szabályszerűségei és a társadalom rendezettsége a racionális cselekvések részben szándékolt, de főleg spontán eredményei. (1.7. ábra)

A szűkebb értelemben vett racionalista szemléletmódban a társadalmi környezet önmagában nem létezik, csak az egyének racionális cselekvéseinek és kölcsönhatásainak az eredményeként. Ilyen szigorú értelemben az úgynevezett metodológiai individualizmus azt jelenti, hogy „minden társadalmi jelenség – e jelenségek szerkezete és változása – elvileg megmagyarázható oly módon, hogy a magyarázat kizárólag egyéneket, az egyének tulajdonságait, céljait, vélekedéseit és cselekvéseit foglalja magában”. (Elster 1985: 5) A racionalista szemléletmódnak ez a szigorú

értelmezése eredetileg a közgazdaságtudományban alakult ki, de bizonyos mértékben elfogadott a szociológiai irodalomban is.

A racionalista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletek azonban egyre inkább eltávolodnak e szemléletmód szűkebb értelmezésétől, és nagyrészt elismerik az egyes egyének szempontjából eleve adott társadalmi környezet létezését. A racionalista szemléletmód nyitottabb értelmezése szerint a társadalmi jelenségek magyarázatában általában a környezet és a társadalmi környezet meghatározó hatását oly módon vehetjük figyelembe, ha a környezetet az egyénekre, az egyének racionális cselekvéseire vonatkoztatva értelmezzük.

Azok a fogalmak, amelyek a normativista és a strukturalista szemléletmódban az egyének számára eleve adott társadalmi környezetre vonatkoznak (pl. intézmény, társadalmi viszony, társadalmi struktúra, társadalmi csoport, társadalom stb.) a racionalista szemléletmódban tipikusan az egyének kölcsönhatásaira, illetve az egyének cselekvéseinek és kölcsönhatásainak az eredményeire utalnak. Amennyiben a racionalista elméletek figyelembe veszik az egyes egyének számára eleve adott társadalmi környezetet, azt csupán az adott konkrét társadalmi jelenség magyarázata szempontjából releváns vonásaikban ragadják meg. Azokat az átfogó környezeti tényezőket, amelyek hatással vannak az egyének preferenciáira és alternatíváira, és ezáltal cselekvéseire, a racionalista szemléletmódban a „korlátozó feltételek” közé sorolva elméleti szinten következtetlenül veszik figyelembe.

A racionalista szemléletmód cselekvésekre vonatkozó egyik alapelve, hogy az egyének cselekvései racionális cselekvések, amelyeket az egyének preferenciái és bizonyos korlátozó feltételek együttesen határoznak meg azáltal, hogy meghatározzák a cselekvési alternatívákat és ezek várható következményeit. Racionálisan cselekedni e felfogás szerint azt jelenti, hogy a cselekvési alternatívák közül az egyén kiválasztja a legkedvezőbb, azaz a maximális hasznot ígérő alternatívát. A cselekvésekre vonatkozó másik alapelv, hogy cselekvések szubjektumai lényegében véve csak egyének lehetnek, bizonyos csoportok (pl. társadalmi osztályok, társadalmi egyesülések, társadalmi szervezetek stb.) csak annyiban tekinthetők cselekvések szubjektumainak, amennyiben e csoportoknak tulajdonított viselkedést a csoportot alkotó egyének cselekvéseire visszavezethetjük.

- A racionalista szemléletmódot ma tulajdonképpen a racionális döntések elmélete képviseli a szociológiában, valamint ez a szemléletmód jellemző a korai társadalmi csereelméletre is.

A korai *társadalmi csereelmélet* főleg George C. Homans és Peter Blau munkáiban formálódott, és tulajdonképpen a racionalista szemléletmódot képviseli. Homans csereelmélete olyan általános tételeken alapszik, amelyek főleg pszichológiai természetűek, s az egyének motívumaira vonatkoznak. (Homans 1974: 16-39) Blau korai csereelmélete is még csupán a cselekvések közvetlen meghatározó tényezőit veszi következetesen figyelembe a társadalmi csere magyarázatában. (Blau 1964) A hetvenes évek elejétől azonban a csereelmélet egyre inkább eltá-

volodott a tisztán racionalista szemléletmódtól, és a társadalmi hálózatelemzéssel összekapcsolódva közeledett a strukturalista szemléletmód felé. Az erő (power) és annak használata vált a csereelmélet fő témájává, és nem önmagukban az egyéni cselekvők, hanem inkább a cselekvők közötti tartós viszonyok kerültek az érdeklődés középpontjába. (Molm 2001: 262)

A racionalista szemléletmódot a nyolcvanas évektől napjainkig főleg a *racionális döntések elmélete* (Rational Choice Theory) képviseli, amely a nyolcvanas évtizedben az angolszász, de különösen az amerikai szociológiai elméleti irodalomban egyre inkább elfogadottá vált. A racionális döntések elmélete a cselekvések magyarázatában a döntési szituáció három elemét különbözteti meg. Egyrészt az adott korlátozó feltételek között lehetőség szerint megvalósítható cselekvések halmazát. Másrészt e cselekvések várható következményeit. Harmadrészt a lehetséges alternatívák szubjektív rangsorolását, amely általában a várható következmények rangsorolásán alapszik. Racionálisan cselekedni ezek szerint azt jelenti, hogy a megvalósítható cselekvések halmazából a cselekvő egyén kiválasztja a legmagasabbra értékelt elemet, azaz amely a legnagyobb haszonnal jár. (Elster 1986B: 4; Hechter 1987: 30-31; Hechter–Opp–Wippler 1990B: 2-3; Szántó 1998; Heckathorn 2001: 276)

Egyes szerzők arra a következtetésre jutottak, hogy a racionalista szemléletmód valamennyi emberi magatartásra használható. (Becker 1986: 112-119; Boudon 1987B: 56)⁴ A döntéselmélet érdeklődésének középpontjában az egyéni cselekvések állnak, de eelfogás szerint a szociológiai kutatás nem korlátozódik az egyéni cselekvések és az egyének közötti kölcsönhatások szintjére, az végül is az adott társadalmi csoport egészét jellemző összetett társadalmi jelenségek magyarázatára is irányulhat. Az összetett társadalmi jelenségek magyarázata azonban igényli egyrészt az adott csoporton belüli egyének cselekvéseinek a magyarázatát, másrészt az egyéni cselekvések és az összetett társadalmi jelenségek közötti átmenet elemzését. (Coleman–Fararo 1992B: IX-X) E szemléletmód fő problémája azonban az ún. mikro-makro probléma, azaz hogy hogyan lehet eljutni az egyéni cselekvők szintjéről a magasabb elemzési szintekre, s végül az államtársadalmi szintre. (Boudon 1987B; Coleman 1990: 11; Wiley 1988) A racionális döntések elméletének három fő kutatási területe: az egyéni döntéseket elemző racionális cselekvéselmélet, az egyének közötti kölcsönhatásokon belüli döntéseket elemző játékelmélet, és az egyének adott körének közös döntéseit elemző „társadalmi döntések” elmélete. (Heap et al. 1994B: IX)

A racionalista szemléletmód képviselői klasszikusként főleg Max Weberre hivatkoznak. Weber elmélete azonban igen összetett, s nagyrészt magában hordozza a normativista és a strukturalista szemléletmód ismertetőjegyeit is. Weber megér-

⁴ Később Boudon is amellet érvel, hogy a racionális döntések elmélete nem alkalmazható általában valamennyi cselekvés és probléma magyarázatára. A racionális döntések elmélete feltételezi, hogy az egyének cselekvései instrumentális cselekvések, azaz bizonyos célok elérésére irányulnak. Azonban nem minden cselekvés instrumentális cselekvés, ezért a racionális döntések elméletével szemben nem támaszthatjuk azt az igényt, hogy a cselekvések általános elmélete legyen. (Boudon 2001: 58)

tő szociológiájának felfogásában a szociológia „a társadalmi cselekvés értelmező megértésére, és ezen keresztül a cselekvés menetének és hatásainak oksági magyarázatára törekszik”. (Weber 1987: 37-38) Weber felfogását tehát individualistának is tekinthetjük, ha azt vesszük figyelembe, hogy az egyéni cselekvők szándékai szempontjából való megértést hangsúlyozza. Szándékolt értelmük szerint tipizálta a cselekvéseket (i. m.: 39-40, 53-54), de különösen az ún. célracionális cselekvést előfeltételezve fogalmazta meg tételeit, az individualista megközelítésen belül tehát felfogása főleg racionalistának tekinthető.

Munkásságának egészében azonban Weber nem az egyéni cselekvések megértésére, hanem a „rend”-nek, azaz az adott szabályrendszernek, illetve intézményeknek – a cselekvésekben megfigyelhető szabályszerűségek leírásának formájában történő – elemzésére helyezte a hangsúlyt. A társadalmi cselekvések és kölcsönhatások szabályszerűségeit alapvetően az adott szabályrendszerből magyarázza, ami nagyrészt a normativista szemléletmódhoz teszi hasonlóvá Weber felfogását. Különösen *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* című, talán a legismertebb művére jellemző a normativista szemléletmód, amelyben a kapitalizmus racionalizmusát nagyrészt a vallási nézetekből származtatja. (Weber 1982) Tovább bonyolítja Weber felfogásának egyértelmű besorolását valamely tipikus szemléletmód alá az, hogy Weber szerint – a normativista megközelítés feltételezésével ellentétben – az egyéneknek nem kell azonosulniuk a szabályokkal ahhoz, hogy ezek a szabályok rendszeresen meghatározzák cselekvéseiket, mivel az érdekviszonyok alapján, célracionálisan is alkalmazkodhatnak hozzájuk, mint valamiféle tényekhez, amelyek cselekvéseik feltételeit képezik. Weber elméletében tehát részben benne rejlik a strukturalista szemléletmód is, de fogalmilag tisztázatlan, hogy a szabályok milyen közvetítések révén válhatnak pusztá előírásokból tényszerű létezőkké.

A racionalista szemléletmóddal szemben megfogalmazott bírálatok főleg egyrészt azt állítják, hogy az egyénekből kiindulva nem lehet eljutni a társadalom elemzéséhez, mivel a társadalom nem egymástól elkülönült egyének halmaza. Másrészt kifogásolják, hogy a szóban forgó szemléletmód figyelmen kívül hagyja a szocializáció során az egyénekbe beépült kulturális motívumokat. Az emberek nem mindig vagy gyakran nem érdekeiket követve cselekszenek, cselekvéseiket nagymértékben meghatározzák olyan motívumok, mint például az önzetlenség, az együttérzés, a kötelességtudat, a bűntudat, továbbá korlátozott ismeretekkel rendelkeznek a környezeti feltételekről és cselekvéseik várható következményeiről. (Lásd pl.: Mansbridge 1990)

C) Vegyes, átmeneti és összetett szemléletmódok

Korábban (1.1Bb) említettük, hogy az általunk megkülönböztetett tipikus szemléletmódok olyan ideáltípusok, amelyekkel az a célunk, hogy a szociológia sokszínű elméletei közötti eligazodást szolgáljuk. Tehát az egyes elméletek, elméleti

irányzatok, vagy az egyes elméletalkotók nem feltétlenül képviselik viszonylag tisztán valamelyik tipikus szemléletmódot. A szociológiai elméletek és elméleti irányzatok nagy része következetesen nem képvisel egy adott szemléletmódot, illetve az általunk megkülönböztetett tipikus szemléletmódok szempontjából vegyes szemléletmódúnak tekinthető. Egyes elméletek és elméleti irányzatok képviselhetnek olyan átmeneti szemléletmódot, amely valahol a tipikus szemléletmódok határán helyezkedik el. Természetesen kialakulhatnak olyan összetett szemléletmódok is, amelyek többé vagy kevésbé egyesítik a tipikus szemléletmódokat.

A második világháború után a normativista szemléletmód, különösen Parsons normativista rendszerelmélete vált a legszélesebb körben elfogadottá az angol-szász szociológiai elméletben, s túlsúlyát megőrizte a hatvanas évek közepéig. (Abrahamson 2001: 141) A hatvanas és a hetvenes években megerősödő, a strukturalista, a kreativistá vagy a racionalista szemléletmódot képviselő elméletek a más szemléletmódoktól való elhatárolódást hangsúlyozták. A nyolcvanas évek közepéig tehát főleg olyan általános igényű elméletek jellemezték a szociológiát, amelyek viszonylag szorosan kötődtek az általunk megkülönböztetett fő szemléletmódok valamelyikéhez.

- A nyolcvanas évektől kezdve egyrészt az elméleti szociológusok viszonylag szűk körében felerősödtek azok az elméleti törekvések, amelyek a különböző szemléletmódok egyesítésére irányultak. Másrészt a szociológia művelőinek szélesebb köreiben felerősödtek azok a törekvések, amelyek eredményeként a szociológiaelmélet egyre inkább sok részelméletre esett szét.

E bevezető fejezet terjedelmi korlátai eleve nem teszik lehetővé, de a szerző ismeretei sem lennének elégségesek ahhoz, hogy valamennyi jelentős szociológiai elmélet és elméleti irányzat szemléletmódjára rámutassunk. Eddig főleg olyan elméletekről tettünk említést, amelyek alkalmasak voltak az egyes szemléletmódok alapelveinek a megvilágítására, tehát amelyek viszonylag tisztán kifejezik az általunk megkülönböztetett tipikus szemléletmódokat. A következőkben néhány olyan szociológiai elméletre és elméleti irányzatra mutatunk rá, amelyek szemléletmódja vegyes, átmeneti vagy bizonyos mértékben összetett.

Habermas *A kommunikatív cselekvés elmélete* című munkájában képviselt szemléletmód nagyrészt Schütz fenomenológiai szociológiájának a szemléletmódjához hasonló, tehát a normativista és a kreativistá szemléletmód határán helyezkedik el, és bizonyos értelemben e két szemléletmód egyesítését jelenti. Az alapvető különbség azonban a normativista-kreativistá szemléletmódhoz képest az, hogy Habermas felfogása szerint a társadalmat életvilágként és rendszerként egyaránt elemezni kell. A normativista-kreativistá szemléletmódot többé-kevésbé következetesen csak az úgynevezett életvilág elemzésében érvényesíti. Úgy tűnik, hogy az úgynevezett rendszer elemzésében ingadozik a normativista szemléletmód funkcionalista változata és a strukturalista szemléletmód között. (Habermas 1984; Habermas 1995; ford. 1987)

Habermas elmélete tehát két különálló elméletként is felfogható, egyrészt az életvilág, másrészt a rendszer elméleteként. Az egyik elmélet, a szűkebb értelemben vett kommunikatív cselekvés elmélete az emberi együttélésnek arra a területére vonatkoztatva tekinthető érvényesnek, amelyet Habermas életvilágnak nevez. A hatodik fejezetben (1.2Ab) majd mi tulajdonképpen az emberi együttélésnek ezt a területét nevezzük a közösségi élet szférájának. A másik elmélet a társadalom mint rendszer elmélete lenne, és az emberi együttélésnek arra a területére vonatkoztatva lenne érvényesnek tekinthető, amelyet Habermas rendszernek nevez, és amelyet mi majd a társadalmi élet szférájának nevezünk. Habermas életvilágra vonatkozó elmélete többé-kevésbé rendszerezettnek tekinthető, elemzései a rendszer és az életvilág szétválására vonatkozóan is alaposak. Azonban magára a „rendszerre”, illetve a társadalmi élet szférájára nézve nem fejtett ki határozott elméletet, erre vonatkozó fogalmai és összefüggései igen elnagyoltak. Ugyanakkor egyrészt az életvilágra, másrészt a rendszerre vonatkozó fogalmak és összefüggések nem kapcsolódnak közös alapfogalmakhoz és előfeltételezésekhez, tehát nem alkotnak egy egységes elméletet.

A szociológia alapvető kérdéseire nagyon különböző választ adó fő szemléletmódok kialakulása után az elméleti szociológusok viszonylag szűk körében kialakult az a meggyőződés, hogy ki lehet alakítani egy átfogó és egységes szociológiai elméletet, amely egyesíti az egymástól nagyon eltérő szemléletmódokat. Az egyes szerzők igen különböző módon képzeltek el ennek az egységes elméletnek a felépítését, például a mikroszintű és a makroszintű elemzés egyesítésével, a cselekvésre és a struktúrára, vagy a rend materiális és ideális felfogására vonatkozó felfogások egyesítésével. Azonban ezek a törekvések nem bizonyultak igazán eredményeseknek. (Ehhez lásd pl.: Camic–Gross 1998: 457–459)

Az utóbbi közel húsz évben a szociológiaelméleti irányzatok közül a racionális döntések elméletére jellemző leginkább az a törekvés, hogy egy adott fő szemléletmód, nevezetesen a racionalista szemléletmód alapelveihez lehetőleg hűnek maradva, érdeklődési körébe vonjon olyan fogalmakat és összefüggéseket, valamint olyan problémákat, amelyek korábban más fő szemléletmódok központi fogalmai és összefüggései, valamint központi problémái voltak. Ennek szellemében kerültek összeállításra például olyan gyűjteményes kötetek, amelyek a társadalmi szabályok, az intézmények és az értékek problémáival foglalkoznak. (Hechter–Opp–Wippler 1990A; Hechter–Nadel–Michod 1993; Hechter–Opp 2001A)

A racionális döntések elméletének egyes képviselői hajlamosak olyan mértékben kiterjesztve értelmezni a metodológiai individualizmust, hogy az alkalmassá váljon annak elemzésére is, hogy az átfogó és állandó társadalmi környezet hogyan határozza meg a racionális cselekvéseket, és ezáltal általában a társadalmi jelenségeket. Például Coleman felfogása szerint a metodológiai individualizmus magában foglalhatja az átfogó és állandó (makroszintű) környezeti meghatározó tényezők létezésére vonatkozó előfeltételezéseket is, valamint a makro-mikro közvetítés elemzését, bár érdeklődésének középpontjában a mikro-makro közve-

títés elemzése áll. (Coleman 1990: 2-21) Olyan elmélet azonban nem alakult ki a racionalista szemléletmódban, illetve a racionalista szemléletmódhoz kapcsolódóan, amely általános elméleti szinten leképezné az egyének szempontjából eleve adott társadalmi környezetet az egyénekre, az egyének racionális cselekvéseire vonatkoztatva. Ha a racionalista szemléletmódhoz kapcsolódóan mégis kialakulna ilyen általános elmélet, ez már olyan mértékben megkérdőjelezné a racionalista szemléletmód alapelveit, hogy egyáltalán megkérdőjelezné a tipikusan racionalista szemléletmódot mint azonos alapelvekkel jellemezhető felfogást. Majd látjuk, hogy bizonyos értelemben erről van szó az általunk kidolgozott intézményes szociológia elmélete esetében is, amely magában foglalja a társadalmi cselekvések racionális felfogását, de ezen túl az elmélet elvont szintjén tulajdonképpen nem foglalja magában a racionalista szemléletmód alapelveit.

Sajátos irányzatot képvisel a szociológiai elméletben a hálózatelemzés, amely az úgynevezett társadalmi kapcsolatok vonatkozásában a holista és az individualista, illetve főleg a strukturalista és a racionalista szemléletmód egyesítésére tesz kísérletet. A hálózatelemzés két alapvető gondolatot fogalmaz meg a társadalmi jelenségek természetére vonatkozóan, amelyek közül az egyik az egyének cselekvéseire, a másik a társadalmi kapcsolatok hálózatára vonatkozik. Az előbbi azt hangsúlyozza, hogy az egyének olyan társadalmi környezetben tevékenykednek, amely számos olyan cselekvőt foglal magában, akik jelentős vonatkoztatási pontjai egymás cselekvéseinek. Egy adott cselekvő másokhoz fűződő kapcsolatainak hatnak észleléseire, hiedelmeire, beállítottságaira, s ezáltal cselekvéseire. Az utóbbi a társadalmi kapcsolatok hálózatát világítja meg, amelybe az egyéni cselekvők be vannak ágyazva. Elemzi a társadalmi kapcsolatok különböző szintjeit az adott társadalmi csoportban, s egyaránt törekszik az egyes kapcsolatok megvilágítására és a társadalmi kapcsolatok egészének a leképezésére. (Knoke–Kuklinski 1982: 9-13)

A társadalmi hálózatelemzés kiindulópontja az úgynevezett szociogram, amely a felfogás szerint a cselekvőket és társadalmi kapcsolataikat vagy viszonyaikat ábrázolja. A szociogramban a viszonyok mintái az adott társadalom vagy társadalmi csoport struktúráját fejezik ki. A szociogram matematikai elemzése információkat szolgáltat a társadalmi viszonyok e struktúrájáról, és e struktúrában az egyes cselekvők társadalmi helyzetéről. (Scott 2002B: 5) A hálózatelemzés irodalmából például Burt elméletére bizonyos értelemben a normativista és a racionalista megközelítés egyaránt jellemző. Kiindulópontja ugyanis az egyéni cselekvő, aki az alternatív cselekvéseket értékeli és kiválasztja a legmagasabbra értékelt cselekvési alternatívát. Ez az értékelés azonban viszonylagos, amely meghatározott a szabályok és a hasonló helyzetben lévőkkel való összehasonlítás által. (Burt 1982: 4-8, 178, 191-192)

Korábban (1.3Bb) említettük, hogy a hetvenes évek elejétől a csereelmélet egyre inkább eltávolodott a tisztán racionalista szemléletmódtól, és a társadalmi hálózatelemzéssel összekapcsolódva közeledett a strukturalista szemléletmód felé. Richard M. Emerson volt az első, aki a csereelméletet összekapcsolta a társadalmi hálózatelemzés növekvő területével. Az erő (power) és annak használata vált a cse-

reelmélet fő témájává, és nem önmagukban az egyéni cselekvők, hanem inkább a cselekvők közötti tartós viszonyok kerültek az érdeklődés középpontjába. (Molm 2001: 262-263) A társadalmi csereelmélet és a társadalmi hálózatelemzés közötti kölcsönhatás értékes volt mindkét hagyomány számára, de egy fontos különbség megmaradt közöttük. A társadalmi csereelmélet képviselőinek érdeklődése főleg olyan hálózatok felé irányul, amelyekben a cselekvők egy része szemben áll egymással a mások erőforrásaiért folyó versenyben. Míg a hálózatelemzés kutatói elsődlegesen olyan hálózatokat tanulmányoznak, amelyekben a cselekvők a cserék révén együttműködést és szolidaritást alakítanak ki egymás között. (I. m.: 270)

A különböző szemléletmódok egyesítésére irányuló kísérletek mellett folyamatosan burjánzanak a szociológiában az egyes részművekre vonatkozó sajátos felfogások. A növekvő specializáció valószínűleg továbbra is jellemző marad a szociológiaelméletre. (Ritzer-Smart 2001B: 8) A mai szociológiaelmélettel foglalkozó sok elemzésre jellemző a kiábrándultság érzése. Azt az elvárást, hogy az elméleti fejlődés eredményei felhalmozódnak, és egy egységes elmélet kialakulása felé mutatnak, sok elméleti szociológus csupán ábrándnak tartja. A szociológiaelmélet érdeklődési köre egyre bővül, ugyanakkor darabokra esik szét. Egy adott részterület kiemelkedő képviselői gyakran nincsenek tudatában elődeiknek más részterületeken. Az elméleti szétaprózódás és specializálódás a szociológiaelmélet kutatási területét egyre kisebb és egyre elszigeteltebb részekre osztja. Úgy tűnhet, hogy a széthúzó erők a végtelenül távoli jövőbe tolják az egységes szociológiai elmélet várható kialakulását. (Heckathorn 2001: 273; hivatkozás: Alexander 1998)

Azok a szociológiaelméleti irányzatok, amelyek nem az általunk kiemelt osztályozási szempontokhoz szorosan kapcsolódó szempontok alapján foglalják magukban az elméletek bizonyos köreit, az általunk megkülönböztetett tipikus szemléletmódokat tekintve többnyire igen vegyesek. Például a liberális feminizmust követően a mai *feminista szociológiára* a szemléletmódbeli sokszínűség növekedése jellemző. (Vö. pl.: Rogers 2001) Tehát normativista, strukturalista vagy kreativist, esetleg racionalista szemléletmódot tükröző feminista szociológiai elméletekkel elvileg egyaránt találkozhatunk.

A *posztmodern társadalomelméletek* szemléletmódja az általunk megkülönböztetett tipikus szemléletmódokat tekintve szintén nem egységes, igen jelentős eltérések találhatók a posztmodern gondolkodók felfogásai között. A posztmodern elméletek eleve megkérdőjelezik a szociológiaelméletet vagy társadalomelméletet mint fogalmak és összefüggések logikailag következetesen felépített rendszerét, amely bizonyos értelemben modellezi a valóságot. Ezek az elméletek a jelenségek leírásának a szintjén gyakran meglehetősen éleslátóak, de elméletileg rendszertelenek. Eleve tagadják az egységes szociológiaelmélet kidolgozásának lehetőségét, megelégednek a viszonylag korlátozott érvényességi körű magyarázatokkal, vagy magyarázatok nélkül is. (Ritzer 1997: 2-3, 8-9)

Felmerülhet a kérdés, hogy van-e jelentősége az e fejezetben tárgyalt tipikus szemléletmódok megkülönböztetésének olyan elméletek és elméleti irányzatok

vonatkozásában, amelyek nem foglalkoznak azokkal az összefüggésekkel és kérdésekkel, amelyekre vonatkozó nézetek alapján megítélhetjük az adott elméletek és irányzatok szemléletmódját. E kérdésre azt a választ adhatjuk, hogy a nyolcvanas évek közepéig kialakult átfogó és fő szociológiai szemléletmódok a társadalmi jelenségek meghatározottságára vonatkozó alapvető összefüggéseket és kérdéseket fejezik ki. Ezek az összefüggések és kérdések a társadalmi jelenségek meghatározottságának az alapvető összefüggéseit és kérdéseit jelentik, függetlenül attól, hogy az egyes szociológiai elméletek és elméleti irányzatok képviselői mennyiben tartják fontosnak ezen összefüggések és kérdések vizsgálatát. Tehát minden szociológiai elméletet lehet jellemezni az általunk megkülönböztetett tipikus szemléletmódokhoz viszonyítva. Ebből a jellemzésből azonban egyes elméletek esetében az derülhet ki, hogy nem adnak választ a szociológiaelmélet alapvető kérdéseire, e kérdések vonatkozásában szemléletmódjuk semlegesnek tekinthető.

2. A társadalmi jelenségek magyarázata

A szociológia a társadalmi jelenségeket kutatja, és e kutatás magában foglalhatja egyrészt a társadalmi jelenségek leírását, másrészt magyarázatát. A szociológiai elméletek a társadalmi jelenségek magyarázatára tesznek kísérletet. A szociológiában kialakult, és e fejezet első részében megkülönböztetett fő szemléletmódokat összefüggésbe hozhatjuk a tudományos magyarázat különböző típusaival. Az alábbiakban először röviden áttekintjük a tudományos magyarázat fő típusainak jellemzőit, és rámutatunk arra, hogy e típusok mennyiben kötődnek a különböző szociológiai szemléletmódokhoz. Ezt követően a szociológiai elméletek jellegével és szerkezetével foglalkozunk. Egyrészt rávilágítunk a deduktív és az induktív magyarázat sajátosságaira, és foglalkozunk a szociológiai elméletek érvényességének a kérdésével. Másrészt a szociológiai elméletek tartalmát képező fogalmak és összefüggések természetére mutatunk rá, és ehhez kapcsolódva megkülönböztetjük egy adott elmélet rendszeres és rendszertelen részét, valamint elvont, engedményes és eklektikus szintjét.⁵

2.1. A tudományos magyarázat típusai

A) Az oksági és a látszólagos oksági magyarázat

a) Az oksági magyarázat sajátosságai

A tudományelméleti irodalomban általában megkülönböztetik a tudományos magyarázat két fő típusát, az oksági magyarázatot és az intencionális magyarázatot. De e két fő típuson túl megkülönböztethetjük a kulturális magyarázatot, és ezzel összekapcsolva a szociológiában is felhasználják – a természettudományok közül főleg a biológiában használatos – funkcionális magyarázatot. E típusok közül a különböző szemléletmódok képviselői a társadalmi jelenségek magyarázatában a tudományos magyarázat bizonyos típusát részesítik előnyben, esetleg tekintik kizárólagos érvényűnek.

A természettudományban általában az oksági magyarázatot tekintik a tulajdonképpeni tudományos magyarázatnak. A szociológiában a pozitivizmus képviselői azon az állásponton vannak, amelyet módszertani monizmusnak is neveznek. E felfogás szerint a tudományos magyarázat szempontjából nincs lényegi különbség a természettudományok és a társadalomtudományok között, tehát a társadalmi jelenségek kutatásában is az oksági magyarázatra kell támaszkodnunk.

⁵ A fejezet második részében tárgyalandó egyes tudományelméleti kérdésekkel kapcsolatban nincs eléggé kiérlelt, határozott álláspontom. Ennek ellenére úgy gondolom, hogy ajánlatosabb a szociológiai elméletek természetére vonatkozó felfogásomat e vonatkozásokban is kifejezetten megfogalmazni, mint az intézményes szociológia elméletének felépítésében csupán hallgatólagosan érvényre juttatni.

- Az *oksági magyarázat* elemi formában két létező, az ok és az okozat összefüggését tartalmazza. Ha az ok fennáll, ez elvileg szükségszerűen magával vonja az okozat bekövetkezését. A szűkebb értelemben vett oksági magyarázatban az okot általános szabályszerűség vagy törvény kapcsolja össze az okozattal.

Az oksági magyarázatban tehát meg lehet különböztetni a következtetések elő- és utótagját, az előbbi oknak, az utóbbit okozatnak nevezzük. Az okozatnak tekintett létezőt logikailag levezethetjük az oknak tekintett létezőből vagy létezőkből. Az ok lehet egy adott létező, de egyes felfogások szerint – amelyet mi is elfogadunk – az ok lehet adott létezők összessége is. (Stegmüller 1987: 16, 24)

Megkülönböztethetjük az oksági magyarázat tágabb és szűkebb értelmezését. Tágabb értelemben az ok és az okozat közötti összefüggés nem más, mint bizonyos jelenségek egyes eseteinek szabályszerű időbeli egymásra következése. A kérdéses összefüggés érvényessége pedig múltbeli tapasztalatokon nyugvó, induktív általánosításon alapszik. A történettudományban gyakran használják az események magyarázatának ezt a módját. Az események magyarázata a történettudományban ugyanis gyakran csupán annyit jelent, hogy rámutatnak egy vagy több korábbi eseményre, amelyet vagy amelyeket a szóban forgó esemény okának, illetve okainak tekintenek. Azonban ezeket az eseményeket nem általános szabályszerűségek vagy törvények, hanem olyan egyedi állítások kapcsolják össze, amelyek gyakorlati következtetések előzményeit alkotják. Ezt a tágabb értelemben vett oksági magyarázatot meg kell különböztetnünk az oksági magyarázatok átfogó törvényeken nyugvó modelljétől. Wright az előbbi formát „kvázi-oksági” magyarázatnak nevezi. A szűkebb értelemben vett oksági magyarázatban az oknak tekintett tényezőt általános szabályszerűség, illetve törvény kapcsolja össze az okozatnak tekintett tényezővel. (Wright 1987: 162-163; Hempel–Oppenheim 1999: 110-114) A továbbiakban mi ilyen szűkebb értelemben beszélünk oksági magyarázatról. Nem nevezzük oksági magyarázatnak az olyan magyarázatot, amelyben két tényező összefüggését nem általános törvény formájában, hanem csupán az adott esetre vagy esetekre vonatkoztatva fogalmazták meg.

- Az oksági magyarázatnak eleget kell tennie a *logikai függetlenség követelményének*, ami felfogásunk szerint azt jelenti, hogy az ok és az okozat között nem lehet közvetlen logikai kapcsolat, és az oknak a valóságban tényszerű létezőnek kell lennie.

Egyes felfogások szerint az oksági magyarázat igen lényeges követelménye, hogy az oknak és az okozatnak logikailag függetlennek kell lennie egymástól. Pontosabban fogalmazva ez azt jelenti, hogy azokat a tényezőket, amelyek a tudományos magyarázatban az okok szerepét töltik be, meg kell tudnunk határozni a feltételezett okozataiktól függetlenül, az okozataikra történő hivatkozás nélkül is. Más felfogások e vonatkozásban is tágabban értelmezik az oksági összefüggéseket, a fenti értelemben vett oksági összefüggéseket, amelyek eleget tesznek az elemeik

logikai függetlenségére vonatkozó követelménynek, Hume-féle oksági összefüggéseknek is nevezik. (Hume 1973: 37-120; Wright 1987: 120-122) Mi a továbbiakban ebből a szempontból is ilyen szűkebb értelemben beszélünk oksági magyarázatról, és ezt megkülönböztetjük a látszólagos oksági magyarázattól, amely nem tesz eleget a logikai függetlenség követelményének.

A logikai függetlenség követelményével kapcsolatban mi két gondolatot teszünk hozzá az oksági magyarázatok értelmezéséhez. Egyrészt általános elméleti szinten a logikai függetlenség követelménye csak viszonylagos lehet, másrészt a szóban forgó követelmény teljesülése eleve megköveteli annak a követelménynek a teljesülését, hogy az oknak tekintett tényező a valóságban tényszerű létező legyen.

Felfogásunk szerint a logikai függetlenség követelményének hangsúlyozása igen fontos, mert főleg ez biztosítja, hogy az oksági magyarázatot elvileg meg tudjuk különböztetni a tudományos magyarázat más típusaitól és a jelenségek pusztá leírásától. Azonban, ha a logikai függetlenség követelményét túl szigorúan vennénk, általános elméleti szinten tulajdonképpen ki kellene zárunk az oksági magyarázatok lehetőségét. Ugyanis általános elméleti szinten az okok és az okozatok szerepét fogalmak töltik be, és egy logikailag szorosan felépített, deduktív elmélet minden egyes fogalma logikai kapcsolatban van egymással, az elmélet alapfogalmainak és előfeltételezéseinek a közvetítésével, ahogyan ezt majd később (2.2Ba) látjuk. A logikailag következetesen felépített elméleti rendszert ugyanis főleg épp az különbözteti meg a lazább elméletektől, hogy fogalmai és összefüggései bizonyos alapfogalmakon és előfeltételezéseken nyugszanak. Felfogásunk szerint tehát a logikai függetlenség követelménye nem zárja ki az alapfogalmak által közvetített logikai kapcsolatot az ok és az okozat között, csupán azt jelenti, az okok szerepét betöltő tényezőket meg kell tudnunk határozni az okozataikra történő hivatkozás nélkül is.

A másik szempont, amelyet – más felfogásoktól eltérően – hangsúlyozunk, hogy a logikai függetlenség követelményének a teljesülése eleve megköveteli annak a követelménynek a teljesülését, hogy az oknak tekintett tényező a valóságban tényszerű létező legyen. Tényszerű létezőknek az olyan létezőket nevezzük (2. fejezet: 1.1Ba), amelyek az emberek tudatán kívül és önmagukban léteznek. Ilyen értelemben tehát nem tölthetik be okok szerepét jelképi vagy tudati természetű tényezők, mint például szabályok, gondolatok, motívumok. A jelképi és tudati természetű létezők ugyanis nem önálló létezők, jelentésükben eleve más létezőkre utalnak.

- A logikai függetlenség követelménye magában foglalja a *tapasztalati függetlenség követelményét* is, amin azt értjük, hogy az adott okot és okozatát meg kell tudnunk határozni anélkül is, hogy tapasztaltuk volna az okozat bekövetkezését.

Ez a követelmény természetesen nem zárja ki azt, hogy egy már bekövetkezett és megfigyelhető jelenséget okozatnak tekintsünk és meghatározott okkal magya-

rázzunk. Azonban ezt a magyarázatot az adott konkrét jelenségre vonatkoztatva már nem tekinthetjük érvényesnek, érvényességét csupán a jövőben is megfigyelhető hasonló jelenségek igazolhatják.

Jon Elster szerint az oksági magyarázat több mint pusztán egy oksági állítás, nem elég az oksági összefüggés kimutatása, szolgáltatni kell azt a mechanizmust is, amelynek révén érvényesül az oksági összefüggés. (Elster 1995: 12) Ez azonban felfogásunk szerint az oksági magyarázat túl tág értelmezését jelentené, ezért az előbbi gondolatot, annak fő mondanivalóját elfogadva, a következőképpen fogalmazzuk át. A társadalmi jelenségek magyarázatában az oksági magyarázatokat ki kell tudnunk egészíteni olyan magyarázatokkal, amelyek azt a mechanizmust képezik le, amelynek révén az oksági összefüggés érvényesül. Emellett azt is hangsúlyozzuk, hogy felfogásunk szerint az elméleti szintű oksági magyarázat feltételezi az adott létezőn mint okon belüli mechanizmus elemzését is. Ezzel a kérdéssel majd később (2.1D), a mechanizmus fogalmának a tárgyalásánál foglalkozunk.

Az oksági magyarázatok elvileg lehetővé teszik a jelenségek előrejelzését is. Ugyanakkor lehetőséget nyújtanak olyan gyakorlati ajánlások megfogalmazására, amelyek megadják, hogy valamilyen jelenség bekövetkezését miképpen lehet megakadályozni vagy előidézni. (Gasking 1987: 40; Wright 1987: 104; Hempel–Oppenheim 1999: 112–113) Amennyiben tehát a szociológia hozzá kíván járulni olyan gyakorlati ajánlások megfogalmazásához, amelyek a társadalmi jelenségek befolyásolására irányulnak, az oksági magyarázat nélkülözhetetlennek tűnik.

b) A pozitivista és a fenomenalista szemléletmód

A következőkben különbséget teszünk a pozitivista és a fenomenalista szemléletmód között abból a szempontból, hogy a kifejezett megfogalmazásukat tekintve oksági magyarázatok mennyiben tekinthetők a szó szoros értelmében véve oksági magyarázatoknak, vagy mennyiben csupán látszólagos oksági magyarázatoknak.

Különbséget tehetünk a pozitívizmus két oldala, illetve a társadalomtudományok társadalmi fejlődésben betöltött funkciójára vonatkozó pozitívizmus és a módszertani pozitívizmus között, bár e kettő szorosan összefügg egymással. Minket a módszertani pozitívizmus érdekel, a szociológiai megismerés módszertanára, különösen a szociológiai megismerésben az oksági magyarázatok érvényesítésére vonatkozóan. A szociológiai pozitívizmus e vonatkozásban is nagyrészt különböző értelmezéseivel, és különböző szempontokból történő bírálataival találkozhatunk a szociológiai irodalomban, de e kérdés részletes tárgyalására nem vállalkozunk. (Ehhez lásd pl.: Papp 1976; Giddens 1995B; Halfpenny 2001)

A módszertani pozitívizmus egyik alapelve a módszertani monizmus, tehát az a feltételezés, amit már fentebb is említettünk, hogy a tudományos módszer egységes. E felfogás szerint nincs alapvető különbség a természettudományok és a társadalomtudományok között a tudományos megismerés elveiben. A pozitívizmus

másik alapelve szerint az egzakt természettudományok eszményként vagy mintaként szolgálhatnak más tudományok, tehát a társadalomtudományok számára is. Végül a pozitivizmus harmadik alapelve szerint a tudományos magyarázatok, és ezeken belül a társadalomtudományi magyarázatok tulajdonképpen olyan oksági magyarázatok, amelyek az egyedi jelenségeket általános törvényszerűségek alapján magyarázzák. E felfogás képviselői az intencionális magyarázatokat többnyire vagy elvetik, vagy azon az állásponton vannak, hogy a társadalomtudományi elemzésekben található intencionális magyarázatok átalakíthatók oksági magyarázatokká. (Wright 1987: 45) Mások nomologikus felfogásról beszélnek hasonló értelemben, e felfogást megkülönböztetve a társadalomtudományok, illetve e tudományokon belül az elméleti szociológia értelmező és normatív felfogásától. (Zhao 2001: 390-391)

Figyelembe véve korábban (2.1Aa) az oksági magyarázatokról elmondottakat, felfogásunk szerint a szociológiában a pozitívista módszertani szemléletmódot a következőképpen határozhatjuk meg.

- A *pozitívista szemléletmódot* tükröző szociológiai elméletekben (1) a társadalmi jelenségek magyarázatai kifejezetten oksági magyarázatok, (2) amelyekben az okok szerepét betöltő fogalmak és tényezők a valóságban tényszerű létezőkre vonatkoznak, (3) az ok és az okozat szerepét betöltő fogalmak és tényezők között nincs közvetlen logikai kapcsolat, és (4) a közöttük lévő összefüggéseket általános törvények formájában fogalmazzák meg.

Mennyiben jellemző a pozitívista szemléletmód az általunk megkülönböztetett tipikus szociológiai szemléletmódokra, illetve e szemléletmódok egyáltalán mennyiben teszik lehetővé a módszertani pozitívizmus érvényesítését? Az nyilvánvaló, hogy ilyen értelemben nem tekinthetők pozitívista elméleteknek a kreatívista szemléletmódot tükröző elméletek. Azonban a szociológiai irodalomban találkozhatunk olyan felfogásokkal, amelyeket egyaránt figyelembe véve mind a normativista, mind a strukturalista, mind a racionalista elméletekre jellemző, vagy elvileg jellemző lehet a pozitívista szemléletmód.

Például Parsons egyaránt pozitivistának tekinti az utilitarista racionalista cselekvéseméletet, és Durkheim normativista elméletét. A utilitarista felfogást főleg az alapján tekinti pozitivistának, hogy e felfogás szerint az alternatívák eleve adottak, és a cselekvés szubjektív oldala tulajdonképpen az eleve adott alternatívák megismerését és az eleve adott optimális alternatíva kiválasztását jelenti. (Parsons 1949: 61-64; ford. 1985A: 28-30) Durkheim felfogását főleg az alapján tekinti pozitivistának, hogy Durkheim kifejezetten hangsúlyozta, hogy a társadalmi létezők tények, és meghatározott társadalmi tényeket mint jelenségeket más társadalmi tények határozzák meg, amelyek az egyénekhez képest külsődlegesek és kényszerítő erejűek. (I. m.: 461-462) A széles körben elfogadott felfogás szerint Durkheim a szociológiai pozitívizmus egyik legjellemzőbb képviselője. (Lásd pl.: Wright 1987: 48; Giddens 1995B: 144-147; Halfpenny 2001: 372) Smelser szerint

a Durkheimi hagyományt követő, és főleg Parsons által kidolgozott normativista rendszerelmélet a pozitivista szemléletmód képviselője, a következő három szempontból. Egyrészt e felfogás szerint a szociológia megfigyelhető és objektív tények tanulmányozása a társadalomban. Másrészt a szociológiai kutatás az analitikusan elhatárolható, sajátosan társadalmi szinten folyik, és a társadalom a valóság önálló szintjét alkotja. Harmadrészt a társadalom mint társadalmi rendszer funkcionálisan összetartó, integrált alkotórészekből épül fel. (Smelser 1988B: 10) Úgy tűnik, hogy Douglas szerint a holista szemléletmódra általában véve jellemző a pozitivisták szemléletmód. (Douglas 1970B; ford. 1984)

Felfogásunk szerint egyrészt eleve csak a faktualista szemléletmódot képviselő elméletek tehetnek eleget módszertani szempontból a pozitivista szemléletmóddal szemben támasztott követelményeknek. Az ilyen elméletek tekintik ugyanis a társadalmi környezetet tényszerűnek, tehát az okok mint környezeti tényezők az ilyen elméletekben lehetnek a valóságban tényszerű létezők. Eleve nem tekinthetők pozitivista elméleteknek a normativista szemléletmódot tükröző elméletek, tehát felfogásunk szerint Durkheim és Parsons elmélete sem pozitivista elmélet. Korábban (2.1Aa) láttuk ugyanis, és a pozitivista szemléletmód kiemelt meghatározásában is hangsúlyoztuk, hogy szimbolikus, illetve kulturális természetű létezők nem tölthetik be oksági magyarázatokban az okok szerepét, okok csupán tényszerű létezők lehetnek. A normativista szemléletmód bár lehetővé teszi általános törvényszerűségek megfogalmazását, de nem oksági magyarázatok formájában. Másrészt a faktualista szemléletmódot képviselő elméletek sem feltétlenül pozitivisták, mivel az említett követelményen túlmenően nagyrészt nem tesznek eleget az oksági magyarázatokkal szemben támasztott követelményeknek.

A strukturalista szemléletmód képviselői főleg az oksági magyarázatot tekintik érvényesnek a társadalmi jelenségek magyarázatában. A strukturalista elméletekben a formailag oksági magyarázatok azonban gyakran csupán látszólagos oksági magyarázatok. Az oksági magyarázatokkal szemben támasztott függetlenségi követelményeknek a szociológiában általában az alacsonyabb általánosítási szintű strukturalista elméletek, és az ilyen elméleteken nyugvó empirikus kutatások tesznek eleget. Ezekben az elméletekben egyrészt a fogalmak megválasztásánál és meghatározásánál előnyben részesítik – azok elvi egyneműségével szemben – az egymástól független meghatározhatóságukat és empirikus mérési lehetőségüket. Másrészt nem töreksenek annak a mechanizmusnak az elméleti szintű leképezésére, amelyben az oksági összefüggés érvényesül.

A tudományelméletben egyes felfogások szerint a pozitivista és a fenomenalista felfogás közel áll egymáshoz, más felfogások szerint igen távol áll egymástól. Ezért talán nem szerencsés a kifejezés megválasztása, de mi a fenomenalista szemléletmódot bizonyos értelemben a pozitivista szemléletmóddal szemben, a látszólagos oksági magyarázatokra vonatkoztatva értelmezzük.

- *Látszólagos oksági magyarázatnak* nevezzük az olyan magyarázatot, amely formailag oksági magyarázatnak tűnik, de nem tesz eleget a logikai függetlenség követelményének.

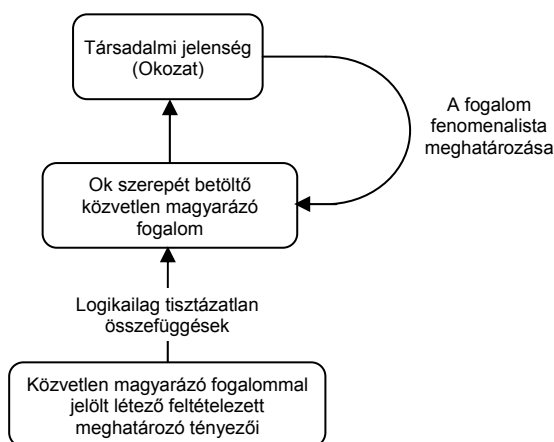
A strukturalista elméletek, amelyek formailag oksági összefüggéseket tartalmaznak, gyakran valójában csupán a társadalmi jelenségek látszólagos oksági magyarázatát nyújtják. Az ilyen magyarázatok által jellemezhető tudományelméleti szemléletmódot nevezzük *fenomenalista* vagy *jelenségelvű szemléletmódnak*. A félreértések elkerülése végett szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy a szóban forgó értelemben vett fenomenalista szemléletmód nem tévesztendő össze az úgynevezett fenomenológiai szociológiával, amelyről a fejezet első részében (1.3Ba), a kreativista szemléletmód keretében tettünk említést. Itt csupán a tudományos magyarázat típusa szerint teszünk különbséget a pozitivista és a fenomenalista szemléletmód között, és e szemléletmódokkal általában a strukturalista szemléletmódon belül találkozhatunk.

A látszólagos oksági magyarázat egyik fő formája az, amire fentebb utaltunk, és amit Wright „kvázi-oksági” magyarázatnak nevez. A látszólagos oksági magyarázat másik fő formája, amikor formailag az ok szerepét jelképi vagy tudati természetű létező tölti be. A látszólagos oksági magyarázat harmadik fő formája az, amit fenomenalista magyarázatnak nevezünk.

- A fenomenalista szemléletmódra jellemző *fenomenalista magyarázat* olyan látszólagos oksági magyarázat, amelyben a feltételezett okot olyan *fenomenalista fogalom* képviseli, amelyet az adott fogalom által jelölt létező feltételezett megnyilvánulási formájára, következményére történő hivatkozással határozzunk meg.

A fenomenalista magyarázatot klasszifikatív magyarázatnak is nevezik a tudományelméletben, amelynek legfőbb típusát a diszpozíciós magyarázat képezi. A *diszpozíciós magyarázat* a kérdéses jelenséget egy önmagában meghatározatlan diszpozícióra vezeti vissza, s ezzel az adott jelenséget besorolja a jelenségek egy bizonyos osztályába. (Fehér–Hársing 1977: 186, 192-195)

A fenomenalista magyarázat fő vonásait a 1.8. ábrán szemléltetjük. Az ábra szerint adott egy társadalmi jelenség, amelynek alakulására magyarázatot keresünk. A kérdéses jelenséget formailag, illetve látszólag ok-okozati összefüggésbe hozzuk egy másik tényezővel, az adott tényezőre vonatkozó és az ok szerepét betöltő fogalmat azonban önmagában nem tudjuk meghatározni, csak az adott tényezőnek tulajdonított jelenségre mint okozatra való hivatkozással. Mi ezt nevezzük a *fogalmak fenomenalista meghatározásának*, amelyre az jellemző, hogy az adott fogalmat a feltételezett megnyilvánulási formájára, illetve következményére történő hivatkozással határozzuk meg.

1.8. ábra: A fenomenalista magyarázat jellemzői

Például adott egyének és csoportok magatartására keressük a magyarázatot. Egyes strukturalista elméletek szerint magatartásukat objektív érdekeik határozzák meg. Ezeket az objektív érdekeket viszont önmagukban nem tartják meghatározhatóknak, csak mint a megfigyelhető magatartásra irányuló törekvéseket értelmezik. Másik példával élve, a kérdéses jelenség, hogy egy adott egyén vagy csoport miért érvényesíti nagyobb mértékben érdekeit, mint egy másik egyén vagy csoport. A közkeletű válasz szerint azért, mert az előbbinek hatalma van az utóbbival szemben. De mi a hatalom, amelyet a jelenség okának tekintünk? A hatalom képesség az érdekek érvényesítésére, azaz a hatalom fogalmát a neki tulajdonított jelenségre való hivatkozással határozzák meg. Végül még egy példát idézve, miért tapasztalható két egyén vagy csoport között az adott kölcsönhatás? A közvetlenül feltételezett ok gyakran a közöttük lévő társadalmi viszony. A társadalmi viszonyokat viszont önmagukban szintén nem tartják megragadhatóknak, a társadalmi viszonyok maguk az egyének és a csoportok között rendszeresen megfigyelhető kölcsönhatások.

A fenomenalista magyarázatok általában feltérképezik azokat a tényezőket is, amelyek a közvetlen magyarázó fogalommal jelölt, és látszólag az ok szerepét betöltő tényező feltételezett meghatározó tényezőit jelentik. Ezek vonatkozhatnak például a munkamegosztásban elfoglalt helyre, az osztályhelyzetre, a vagyoni különbségek szerinti helyzetre, a képzettségre, a nemi tagozódásra stb. E tényezők és a közvetlen magyarázó tényező, illetve az előbbi tényezők és a kérdéses társadalmi jelenség közötti logikai összefüggések és mechanizmusok azonban nagyrészt ismeretlenek. Épp ezen ismerethiány áthidalására szolgálnak a közvetlen magyarázó tényezőkre vonatkozó fenomenalista fogalmak.

Fentebb láttuk, hogy a fenomenalista magyarázatok formailag hasonlóak az oksági magyarázatokhoz, de látszólagos oksági magyarázatok, s magyarázó ere-

jüket tekintve közelebb állnak a jelenségek leírásához. A társadalmi jelenségek fenomenalista magyarázatában a jelenségek pusztán leírásától azonban általában mégis jelentősen többről van szó. Az összetett társadalmi jelenségek esetében ugyanis a fenomenalista magyarázatok nélkülözhetetlen előkészítői a valódi oksági összefüggéseket tartalmazó pozitivisták elemzéseinek. A fenomenalista elemzések egyrészt részletesen leírják a kérdéses jelenséget, kimutatják az első megközelítésben egynemű jelenségeken belüli különbségeket, megfogalmazzák a magyarázatra váró problémákat, rámutatnak a kérdéses jelenséggel feltételezhetően összefüggésben lévő tényezőkre, s főleg a közvetlen magyarázó szerepet betöltő fogalmak (pl. érdek, erő, hatalom, társadalmi viszony stb.) meghatározása kapcsán feltételezéseket fogalmaznak meg a fenti tényezők közötti összefüggésekre, és az adott jelenséget előidéző mechanizmusra.

A fenomenalista magyarázatok nagymértékben jellemzőek a szociológiai elméletekre. Azok a strukturalista szociológiai elméletek, amelyek a társadalmi tényezők tényszerű, illetve objektív természetét hangsúlyozzák, és nem csupán mérhető változókban gondolkodnak, hanem logikailag egynemű fogalmi rendszer kidolgozására törekuszenek, általában fenomenalista elméletek. Főleg ilyen strukturalista-fenomenalista szemléletmódot tükröznek például a társadalmi erő, illetve a hatalom elméletei. (Wrong 1979; Clegg 1989) Nagyrészt a marxi felfogáshoz kapcsolódó, a társadalmi viszonyok és az érdekek objektív természetét hangsúlyozó konfliktuselméletek szintén fenomenalista jellegűek. De amennyiben a racionalista elméletek tartalmaznak tipikusan a strukturalista szemléletmódra jellemző összefüggéseket is, annyiban ezek is inkább a fenomenalista, mint a pozitivisták szemléletmódot tükrözik.

A racionalista szemléletmód csupán igen korlátozott mértékben nyújt lehetőséget módszertani vonatkozásban a pozitivisták szemléletmód érvényesítésére. A racionalista szemléletmód előfeltételezései szerint a társadalmi környezet tényszerű, tehát ebből a szempontból a szemléletmód eleget tesz a pozitivisták szemléletmóddal szemben támasztott követelményeknek. Azonban a szemléletmódban egyrészt eleve adottaknak veszik az alternatívákat, és következetesen nem elemzik az alternatívák meghatározottságát. Másrészt az alternatívákat mindig csak az adott konkrét cselekvésekre és kölcsönhatásokra vonatkozóan veszik adottaknak, és az alternatívákat meghatározó körülményeket, és magukat az alternatívákat hosszabb távon esetlegességeknek, változóaknak előfeltételezik. Így a racionalista szemléletmód csupán igen korlátozottan nyújt lehetőséget általános törvényszerűségek formájában oksági összefüggések megfogalmazására.

B) A kulturális és a funkcionális magyarázat

A kulturális magyarázatot önálló típusként általában nem különböztetik meg a szociológiai és a tudományelméleti irodalomban, azt összemossák az oksági, vagy a később tárgyalandó intencionális magyarázattal. Számunkra viszont úgy tűnik,

hogy a kulturális magyarázatot célszerű megkülönböztetni mind az oksági, mind az intencionális magyarázattól.

- A *kulturális magyarázat* egyrészt adott kulturális minták, értékek, szabályok és szerepek, másrészt az ezeknek megfelelő cselekvések és jelenségek közötti összefüggést tartalmazza. A szociológiaelméletben a normativista szemléletmód a kulturális magyarázatot részesíti előnyben.

A kulturális magyarázat előfeltételezi, hogy az egyének tudatosan a szabályokhoz és az értékekhez igazodva cselekszenek, amely – legalábbis hallgatólagosan – további két előfeltételezést foglal magában. Egyrészt azt az előfeltételezést, hogy az egyének a szocializáció folyamatában a személyiségükbe építették a kulturális mintákat, értékeket, szabályokat és szerepeket. Másrészt, hogy a vizsgált időszakban és az adott szituációban érvényes minták, értékek, szabályok és szerepek megfelelnek a szocializáció folyamatában érvényesült mintáknak, értékeknek, szabályoknak és szerepeknek.

A kulturális magyarázat szerint normális körülmények között a fenti előfeltételezések a valóságban is teljesülnek, s így az egyének cselekvései és az egyének cselekvéseiből felépült, vagy e cselekvések következményeiként értelmezhető társadalmi jelenségek a közös kultúrát tükrözik, a társadalmi jelenségek tehát mintegy a kultúra tükröképei. A társadalomban annyiban alakulnak ki nem normálisnak tekinthető, úgynevezett deviáns cselekvések és jelenségek, amennyiben a fenti előfeltételezések a valóságban mégsem teljesülnek.

A normativista szemléletmód főleg a kulturális magyarázatra támaszkodik a társadalmi jelenségek kutatásában, mivel e felfogás szerint az egyének motívumai és cselekvései a kultúra termékei. Korábban (1.3Aa) láttuk, hogy a normativista szemléletmódot főleg a normativista rendszerelmélet és a kulturális szociológia képviseli a szociológiában. E két irányzatban a kulturális magyarázat nagyrészt eltérő felfogása alakult ki, ahogyan azt majd a harmadik fejezetben (1.2Aa), a kultúra szociológiai megközelítéseit tárgyalva látjuk. Mindkét felfogás azon a nézeten van, hogy alapvetően a kultúra határozza meg a társadalmi jelenségeket, azonban míg a normativista rendszerelmélet eleve feltételezi, hogy az értékek, a szabályok, az intézmények és a szerepek jelentése nyilvánvaló a cselekvő egyének számára, addig a kulturális szociológia a kultúra egyes alkotórészeinek a jelentését, illetve e jelentés értelmezését vagy megértését tekinti kutatása fő tárgyának.

A kulturális szociológia az értelmező módszert tekinti a szociológiai kutatás módszerének. Az értelmezés szabályszerűségeit a hermeneutikának nevezett ismeretelméleti felfogásban dolgozták ki, amely szó szerint a szövegértelmezés technikáját jelenti. (Gadamer 1984; Ricoeur 1994: 43-62) Wilhelm Dilthey kulturális tanulmányai nyújtották a legjelentősebb filozófiai megalapozását a kultúra „kulturális szociológiai” elemzésének. (Alexander 1990: 3-4; Alexander 1996: 262-265) Dilthey szerint az úgynevezett szellemtudományok tárgya az emberek történelmi, társadalmi és lelki valósága, illetve mindaz, amire az emberek tevékenysége rá-

nyomja a bélyegét. (Dilthey 1974: 75-77, 497-498, 537) Úgy is fogalmazhatunk, hogy az embert és a társadalmat kutató tudományok tárgya a kultúra, s az emberi és társadalmi jelenségeket kulturális szempontból kellene tanulmányozni. A szellemtudományi megismerés módszere – főleg a természettudományok területén alkalmazott pozitivista módszerrel szemben – a megértés és értelmezés. (I. m.: 504-505) A megértésben egyrészt fontos a vizsgált egyének motívumainak és gondolatainak a figyelembevétele, másrészt a megértés intencionális jellege. (Alexander 1990: 3)

A funkcionális magyarázat a kulturális magyarázathoz kapcsolódóan, annak válfajaként alakult ki az úgynevezett társadalomtudományokban, eredetileg a kulturális antropológiában, és tulajdonképpen innen került át a szociológiai elméletbe.

- A *funkcionális magyarázat* a társadalmi létezőket, illetve jelenségeket az általuk betöltött funkcióval magyarázza. Eszerint olyan cselekvések és jelenségek figyelhetők meg, amelyek hozzájárulnak az adott társadalomnak mint egésznek a rendezett működéséhez és fennmaradásához.

A funkcionalista felfogás szerint a társadalom fennmaradásához és egyensúlyának fenntartásához az adott társadalomban teljesülniük kell bizonyos funkcionális előfeltételeknek. Tehát egy adott létező vagy jelenség azért jött létre és azért figyelhető meg a jelenben, mert megfelelően szolgálja a funkcionális előfeltételek teljesülését. (Homans 1967: 65)

A normativista szemléletmódon belül a normativista rendszerelméletre a kulturális magyarázat mellett és ezzel összefüggésben a funkcionális magyarázat jellemző. Ez a *kulturális-funkcionális magyarázat* a cselekvéseket közvetlenül a kulturális értékekből és szabályokból magyarázza, de a kulturális magyarázatra jellemző előfeltételezéseken túl egy további előfeltételezést is magában foglal. Nevezetesen azt, hogy egy adott társadalomban, társadalmi csoportban olyan kulturális értékek és szabályok alakulnak ki, illetve maradnak fenn, amelyek az adott társadalom, társadalmi csoport rendezett egységét és hatékony működését szolgálják.

A funkcionális magyarázat eleve feltételezi, hogy egy adott társadalmi létezőnek vagy jelenségnek pozitív funkciója van az adott társadalom, társadalmi csoport rendezett egységére és hatékony működésére vonatkozóan. Az ilyen értelemben vett funkcionális magyarázattól meg kell különböztetni a tágabban értelmezett funkcionális elemzést, amellyel majd később (2.1.D) foglalkozunk.

A funkcionális magyarázat bírálói szerint ez a fajta magyarázat önmagában nem alkalmazható a társadalmi jelenségek elemzésében. Hechter szerint a funkcionális magyarázatot csak annyiban lehet fenntartani, amennyiben feltételezhetünk valamiféle analógiát a természetes kiválasztódási folyamattal. Azonban nincs okunk azt hinni, hogy a társadalmi jelenségek általában ki vannak téve a természetes kiválasztódás érvényesülésének. Tehát annak a mechanizmusnak a meghatározása nélkül, amelynek révén a funkcionális alkalmazkodás kifejlődik, e

magyarázat nem használható fel hatékonyan a társadalmi jelenségek elemzésében. (Hechter 1987: 24-25) Mások szerint a funkcionális magyarázat egyfajta kvázi-intencionális magyarázatnak is tekinthető, ahol egy adott funkció összefüggésben áll valamilyen céllal. Az ilyen jellegű összefüggésekre a negatív visszacsatolás elve révén gyakran oksági magyarázatot adhatunk. (Wright 1987: 174-180)

Felfogásunk szerint a funkcionális magyarázat csupán bizonyos létezők és jelenségek történeti kialakulásának a magyarázatára használható. A funkcionális magyarázat segítségével bizonyos mértékben arra a kérdésre adhatunk választ, hogy hosszú távon miért alakulhatott ki, illetve miért maradhatott fenn egy adott létező vagy jelenség. Ezzel szemben a funkcionális magyarázat nem használható egy adott időpontban vagy viszonylag rövid időszakban a társadalmi jelenségek magyarázatára.

C) Az intencionális magyarázat

a) Az *intencionális magyarázat sajátosságai*

Fentebb (2.1Ab) említettük, hogy a szociológiában a pozitivizmus képviselői azon az állásponton vannak, amelyet módszertani monizmusnak is neveznek. A módszertani monizmus álláspontjával szemben megfogalmazott módszertani dualizmus álláspontja szerint lényegi különbség van a tudományos magyarázat szempontjából a természettudományok és a társadalomtudományok között, s a társadalmi jelenségek kutatásában a tudományos magyarázat sajátos típusára kell támaszkodnunk, s ez az intencionális magyarázat.

- Az *intencionális magyarázat* a társadalmi jelenségeket cselekvésekként értelmezi, s a cselekvéseket az egyének szándékaiból, illetve abból magyarázza, hogy e szándékokkal összefüggésben az egyének hogyan értelmezik vagy hogyan ismerik meg környezetüket.

Az intencionális magyarázat magában foglalja egyrészt az egyén szándékainak, s e szándékai megvalósításával összefüggő ismereteinek az elemzését, másrészt e lelki összetevők és az ezeknek megfelelő cselekvések közötti összefüggések elemzését. (Wright 1987: 112-154; Lennon 1990: 15-41) Az intencionális magyarázat kreativista változata főleg arra a kérdésre keresi a választ, hogy az egyének hogyan értelmezik környezetüket, és ez az értelmezés milyen cselekvésekre motiválja őket.

Egyes szerzők szerint az intencionális magyarázat egyfajta oksági magyarázatként is felfogható. Hempel és Oppenheim szerint nincs formális különbség az intencionális, illetve motivációs magyarázat és az oksági magyarázat között. Amennyiben a motivációs magyarázat megfelelően van megfogalmazva, eleget tesz az oksági magyarázattal szemben támasztott követelményeknek. (Hempel–Oppenheim 1999: 117-118) Lennon szerint: „az intencionális magyarázat az oksági magyarázat alesete, nemcsak azért, mert lehetségesek olyan törvények, amelyek a szándékokat és a cselekvéseket összekapcsolják, hanem azért is, mert ezek

a törvények eleget tesznek bármilyen további követelménynek, amelyet az oksági viszsonnyal szemben támasztunk.” (Lennon 1990: 48). Bunge szerint az oksági magyarázatban az okok egyaránt lehetnek környezeti tényezők vagy belső lelki tényezők. Az intencionális magyarázat csak egy alete az oksági magyarázatnak. (Bunge 1999: 45-46)

Más szerzők szerint az intencionális magyarázat nem tekinthető oksági magyarázatnak, mivel a szándék és a neki megfelelő cselekvés közötti kapcsolat logikai természetű, az oksági magyarázat viszont megkívánja az ok és az okozat logikai függetlenségét. Például Davidson azzal érvel, hogy azok a törvények, amelyek alátámasztanak az oksági kapcsolatot a szándék-állapotok és a cselekvések között, nem ezen állapotok szándékszerű leírásán, hanem a nekik megfelelő cselekvések fizikai természetű, illetve külső megjelenési formájuk szerinti leírásán nyugszanak. (Davidson 1980) Az is igaz viszont, hogy a szándék önmagában véve független az adott szándéknak megfelelő cselekvés megvalósításától. Wright ennek ellenére arra a következtetésre jut, hogy az intencionális magyarázat nem tekinthető oksági magyarázatnak, mivel a gyakorlati következtetések kiinduló állításai és következtetései között kölcsönös függés áll fenn. (Wright 1987: 121-142)

Mi azt az értelmezést fogadjuk el, amely szerint az intencionális magyarázat nem tekinthető oksági magyarázatnak. Felfogásunk szerint az intencionális magyarázatot főleg azért nem tekinthetjük oksági magyarázatnak, mert a motívumok vagy szándékok nem tényszerű létezők, ezért a motívumok vagy szándékok eleve nem tekinthetők okoknak. Tehát az intencionális magyarázat eleve nem tehet eleget a logikai függetlenség követelményének.

- Az intencionális magyarázatnak eleget kell tennie a tapasztalati függetlenség követelményének, azaz az adott motívumot vagy szándékot meg kell tudnunk határozni attól függetlenül is, hogy tapasztaltuk volna a neki tulajdonított cselekvéseket vagy jelenségeket.

Az intencionális magyarázat közvetlenül az egyéni cselekvések magyarázata, felvetődik azonban a kérdés, hogy magában foglalhatja-e egy összetett társadalmi jelenség egészének a magyarázatát. Olyan értelemben bizonyára nem foglalhatja magában, amilyen értelemben ezt az intencionalizmusnak is nevezhető felfogás feltételezi, amely szerint egy adott társadalmi jelenség általában azért jön létre, mert valakinek ez szándékában állt. (Erről lásd: Orthmayr 1997) Azonban az intencionális magyarázatot is értelmezhetnénk tágabban, ahhoz hasonlóan, ahogyan Elster – korábban hivatkozott soraiban – az oksági magyarázatot értelmezte. Mi ebben az esetben is inkább megmaradunk az intencionális magyarázat szűkebb értelmezésénél, amely szerint ez a magyarázat az egyéni cselekvések magyarázatára szolgál, amelyet azonban általában ki kell egészíteni más természetű magyarázatokkal. Tehát a társadalmi jelenségek magyarázatában az intencionális magyarázatokat általában ki kell egészíteni olyan magyarázatokkal, amelyek egy-

részt a cselekvések társadalmi környezet általi meghatározottságát, másrészt azt a mechanizmust képezik le, amelynek révén az egyének cselekvései viszonylag összetett társadalmi jelenséggé szerveződnek.

Az előbb említett mechanizmus révén a társadalmi jelenségek bizonyos vonatkozásokban esetleg megfelelnek, más vonatkozásokban nem az egyes egyének szándékainak. A viszonylag összetett társadalmi jelenségek esetében az egyéni cselekvéseknek – különböző közvetítések révén – olyan szerteágazó következményei is kialakulhatnak, amelyekre az egyes egyének egyáltalán nincsenek befolyással.

b) A szubjektív értelmezés és a racionális magyarázat

Az individualista szemléletmód képviselői az intencionális magyarázatot részesítik előnyben, ezen belül azonban egyrészt a kreativista, másrészt a racionalista szemléletmód képviselői a cselekvések igen eltérő közvetlen meghatározó tényezőit, és ezeken belül igen eltérő motívumait feltételezik. A következőkben egyrészt a kreativista szemléletmódra jellemző, másrészt a racionalista szemléletmódra jellemző intencionális magyarázattal foglalkozunk.

- A kreativista szemléletmód képviselői a szubjektív értelmezésre, a racionalista szemléletmód képviselői viszont a racionális döntés elemzésére helyezik a hangsúlyt a társadalmi jelenségek intencionális magyarázatában.

A kreativista szemléletmód tárgyalásánál (1.3Ba) már utaltunk arra, hogy e felfogásban a társadalmi környezet lényegében véve jelképi természetű, és ezt a környezetet maguk a cselekvő egyének alakítják ki, egy közös értelmezési folyamatban. A társadalmi valóság kialakítása előfeltételezi az egyének részéről a megértésre és az egyetértés kialakítására irányuló motívumokat. Az együttesen kialakított jelképi környezet azonban e felfogás szerint nem képez maradandó kultúrát, csupán időlegesen, az adott szituációkban létezik.

A kreativista szemléletmód képviselői szerint a társadalmi jelenségek természetének megfelelő tudományos magyarázat a szubjektív értelmezés. Itt nem a kulturális magyarázat tárgyalásánál (2.1B) említett szimbolikus értelmezésről van szó, amely a kultúrában található kollektív jelentéseket hangsúlyozza. A szubjektív értelmezés esetében az egyének saját magukra vonatkoztatva értelmezik környezetüket. Az alábbiakban csak nagyon röviden mutatunk rá a szubjektív értelmezés sajátosságaira, ezzel a kérdéssel majd kissé bővebben foglalkozunk a második fejezetben (3.1Aa; 4.1Aa).

Winch a társadalomtudományok nézőpontjából hangsúlyozta azt a felfogást, amely szerint a társadalmi jelenségek magyarázatának módszerei elvileg különböznek a természettudományos magyarázat módszereitől. Felfogása szerint a társadalomkutatónak a társadalmi jelenségek, illetve e jelenségeket felépítő cselekvések jelentését kell megértenie. Ez úgy érhető el, ha a társadalmi jelenségek leírása és magyarázata során a kutató ugyanazt a fogalmi keretet alkalmazza, melyet a cselekvők is alkalmaznak mindennapi cselekvéseik során. (Winch 1988)

Schütz fenomenológiai felfogása szerint a társadalomtudományoknak a társadalmi cselekvések és a társadalmi valóság köznap gondolkodásnak megfelelő értelmezésével kell foglalkoznia. A társadalomtudományi elemzés szükségképpen a szubjektív nézőpontra támaszkodik, nevezetesen a cselekvésnek és környezetének a cselekvő fejével történő értelmezésére. Az említett szerző nem tagadja azonban, hogy elvont fogalmi sémák jó szolgálatot tehetnek a társadalmi valóság megismerésében. A szubjektív értelmezés szükségessége csupán azt jelenti, hogy mindig módunkban áll hivatkozni a társadalmi világban élő szubjektumok cselekvéseire és értelmezéseire. (Schütz 1984B: 213-214) Azok az értelmezési sémák, amelyekben az egyének a társadalmi világot rendezik, szükségképpen mások, mint amelyeket a társadalomtudós alkalmaz. A társadalmi világgal foglalkozó minden tudománynak az a célja, hogy a szubjektív jelentés-összefüggésekből objektív jelentés-összefüggéseket teremtsen. (I. m.: 163)

Schütz szerint a szubjektív értelmezésre támaszkodva is meg lehet alkotni a társadalmi világ egy szelvényének modelljét úgy, hogy tipikus emberi cselekvésekből és kölcsönhatásokból tevődjék össze. Majd elemezni lehet a tipikus cselekvéseket és kölcsönhatásokat arra nézve, hogy mit jelentenek azon cselekvők személyi típusai számára, akik vélelmezhetően megvalósítják vagy megvalósították azokat. (Schütz 1984B: 214-215) Az emberi cselekvés tudományos modelljének minden egyes elemét úgy kell megalkotni, hogy e modellnek megfelelő valóságos cselekvések éppoly érthetőek legyenek a mindennapi élet köznap értelmezése jegyében is. E követelmény betartása szavatolja, hogy a társadalomkutató konstrukciói összhangban legyenek a társadalmi valóság köznap tapasztalásából fakadó konstrukciókkal. (I. m.: 224)

Douglas fenomenológiai felfogása szerint a társadalmi jelenségek szociológiai kutatása szükségképpen a mindennapi élet köznap megértésével indul és végződik. A szociológiai kutatásban valamilyen módon arra kell támaszkodnunk, ahogyan a közvetlen megfigyelés útján mi magunk megértjük a mindennapi életet, mindvégig felhasználva saját köznap értelmezéseinket, amelyek a mindennapi életben való közvetlen részvételünkből fakadnak. (Douglas 1970B: 3-4; ford. 1984: 357-358) Az emberi cselekvések és a társadalmi jelenségek tudományos értelmezésének azzal kell kezdődnie és arra kell épülnie, hogy megértjük azoknak a mindennapi életét, akik a cselekvéseket végrehajtják. (I. m.: 11; ford.: 378-368)

Mint kutatóknak ahelyett, hogy tudományos módszereink határoznák meg a mindennapi élet iránti beállítottságunkat, engednünk kell, hogy természetes beállítottságunk határozza meg módszereinket. A természetes beállítottság alapján úgy tekintjük magától értetődőnek a világot, ahogyan a mindennapi életüket élő emberek tapasztalják, és ahogyan a mindennapi életben mi is tapasztaljuk. Majd az elméleti beállítottságra helyezkedve a fenomenológiai felfüggesztés révén felülvizsgáljuk a természetes beállítottságban magától értetődőnek vett tapasztalatainkat. (Douglas 1970B: 13-15; ford. 1984: 370-374)

Douglas szerint a tudományos tudás alapjául is annak közvetlen hasznossága szolgál. A tudományos tudás az emberi célokra nyugszik azokban a szituációkban, amelyekben a mindennapi életben találjuk magunkat. A tudás „objektivitásának” alapvető célja a tudást hasznossá tenni. Az alapvető ismertetőjegy, amelynek segítségével a köznapi és a tudományos tudás hasznossága megítélhető, a tudás másokkal való megoszthatósága, közös természete. A tudományos tudás nagyobb megoszthatósága annak révén érhető el, hogy a konkrét jelenségekre vonatkozó tudást egyre inkább függetlenítyük azoktól a szituációktól, amelyekben megismerték. (Douglas 1970B: 26-28) Mindig azzal kell kezdenünk, hogy miként értelmezik az egyének a szituációjukat, de ahogy mindjobban megértjük ezt, már arra kell törekednünk, hogy meghaladjuk az egyéni értődéseket, és szituációfeletti, objektív tudásra tegyünk szert. (I. m.: 43-44; ford. 1984: 401)

A fenti felfogásokhoz hasonlóan Blumer szimbolikus interakcionista felfogása szerint ha a kutató meg akarja érteni az emberek cselekvéseit, úgy kell értelmeznie környezetük tárgyait, ahogyan ők értelmezik azokat. A tárgyilagos külső megfigyelő szemszögéből nézve nem ismerhető meg a társadalmi élet. Be kell helyeznünk magunkat az egyén vagy a csoport helyzetébe, fel kell vennünk a szerepét. (Blumer 1969: 50-51)

A racionalista szemléletmód tárgyalásánál (1.3Bb) láttuk, hogy e felfogásban a társadalmi környezet tényszerű, és az egyének a tényszerű környezethez racionálisan alkalmazkodva cselekszenek. Az egyének magatartását és a közöttük megfigyelhető kölcsönhatásokat főleg az egyének racionális motívumai, azaz szubjektív érdekei, s ezzel összefüggésben preferenciái és alternatívái határozzák meg. A társadalmi cselekvések egyéni racionális cselekvések, és a csoportoknak tulajdonított viselkedés is ilyen cselekvésekből épül fel.

A racionalista szemléletmód szerint az egyéni társadalmi cselekvések motívumai a kreativista szemléletmód által feltételezett motívumokhoz képest más természetűek. Az előbbi szerint az egyének a megvalósítható cselekvési alternatívák halmazából ésszerűen választanak, cselekvéseik várható hasznának maximalizálását szemmel tartva. A racionalista elméletek nem foglalkoznak a szubjektív értelmezés szempontjából azzal a kérdéssel, hogy az alternatívák, és az alternatívákkal összefüggésben bizonyos környezeti tényezők jelentősége miben rejlik a cselekvő egyének számára. Eleve feltételeznek bizonyos alternatívákat, amelyek bizonyos, de elvileg tisztázatlan értelemben jelentősek az egyének számára. Ilyen szempontból az intencionális magyarázat annak elemzését jelenti, hogy az egyének hogyan ismerik meg és hogyan értékelik az alternatívákat, és hogyan választják ki a maximális vagy optimális alternatívát, amelynek megvalósítására cselekvéseik irányulnak.

Bár a racionalista szemléletmód a kreativista szemléletmódhoz hasonlóan az intencionális magyarázatot részesíti előnyben, azzal a feltételezésével viszonylag mégis közel áll a pozitívizmushoz, hogy az egyének racionálisan alkalmazkodnak a környezetükhöz. Ez a racionális alkalmazkodás ugyanis elvileg teret enged an-

nak, hogy a tényszerű környezeti tényezők természetüknek megfelelően hassanak az egyének cselekvéseire, s ezáltal általában a társadalmi jelenségekre.

D) A mechanizmus és a funkció elemzése

A társadalmi jelenségek magyarázatát tárgyalva végül a mechanizmus és a funkció fogalmával, valamint azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy a mechanizmus és a funkció elemzése milyen szerepet játszhat a társadalmi jelenségek magyarázatában.

A „mechanizmus” meglehetősen közhasználatú kifejezés a szociológiai irodalomban, de e kifejezést rendszerint köznapi értelemben, jelentését magától értetődőnek tekintve használják. (Hedström–Swedberg 1998B: 4-5) Úgy tűnik, hogy a szociológiában az utóbbi két évtizedben főleg a racionalista szemléletmód képviselőinek az érdeklődése irányult a mechanizmusok elemzésére. A mechanizmusok iránti érdeklődés így szorosan összekapcsolódott a metodológiai individualizmussal, azaz azzal az elképzeléssel, hogy minden társadalmi jelenség megmagyarázható egyének és egyéni cselekvések fogalmaiban. (Vö.: Schelling 1998: 33; Elster 1998: 47)

Hedström és Swedberg felfogása szerint a mechanizmus két létező közötti rendszeres összefüggés magyarázatára szolgál. A társadalmi mechanizmus a cselekvésre alapozó, szabatos, elvont és egyszerűsítő magyarázata annak, hogy adott létező mint ok vagy bemenet hogyan hozza létre az adott hatást vagy következményt. Felfogásuk szerint az így értelmezett mechanizmusok a középszintű elméletek alkotórészeit képezik. (Hedström–Swedberg 1998B: 7, 24-25) Más megfogalmazásban a mechanizmus egymással kölcsönhatásban lévő alkotórészek összessége, amely létrehoz egy bizonyos hatást. (Hernes 1998: 74) Bunge szerint a mechanizmus egy folyamat egy adott konkrét rendszeren belül, amely képes előidézni vagy megakadályozni bizonyos változást a rendszerben mint egészben, vagy annak egyes alrendszereiben. A társadalmi mechanizmus pedig egy adott társadalmi rendszeren belüli mechanizmus. (Bunge 1999: 21, 56-57)

Mi nagyrészt az említett felfogásoknak megfelelően határozzuk meg a mechanizmus fogalmát. Felfogásunk szerint a mechanizmusok elemzése úgynevezett középszintű elméletbe és általános szociológiai elméletbe elvileg egyaránt illeszkedhet.

- A *mechanizmus* adott létező alkotórészei közötti vagy adott létezők közötti hatásoknak a jellegzetes összessége, amelynek bizonyos következményt tulajdonítunk, vagy amelyet bizonyos következményben megjelenő tulajdonságként értelmezünk.

A *társadalmi mechanizmus* fogalma esetében a fenti meghatározásban társadalmi létezők szerepelnek, de azzal a kérdéssel majd a fejezet harmadik részében (3.1Ab) foglalkozunk, hogy milyen természetű létezőket tekintünk társadalmi létezőknek.

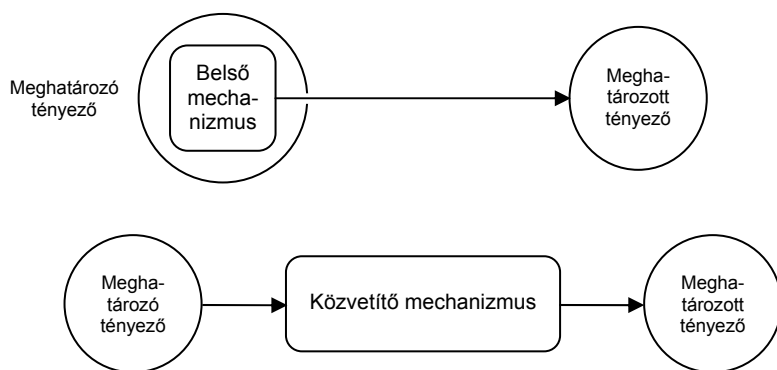
Egyes szerzők a mechanizmust mint sajátos folyamatot határozzák meg. Felfogásunk szerint a folyamat értelmezhető hatások összességéeként, tehát úgy is fogalmazhatunk, hogy a mechanizmus olyan folyamat, amelynek bizonyos következményt tulajdonítunk, vagy amelyet bizonyos következményben megjelenő tulajdonságként értelmezünk. A mechanizmust működési módnak is nevezhetjük, a mechanizmus adott létező vagy adott létezők működési módja. A mechanizmus fogalmában az adott létező vagy az adott létezők működésének a leglényegesebb vonásait emeljük ki, valamilyen következményre való tekintettel.

Az egyes szerzők felfogása eltér abban a tekintetben, hogy a mechanizmus önmagában is valóságos létező, vagy a mechanizmus egy elméleti modell, amely a kutató szándéka szerint leképezi a valóságot. Például Hernes felfogása szerint a mechanizmus egy szellemi alkotás, önmagában csak elképzelt valóság, amely leképezheti a valóságot, és ezáltal segítheti a valóság megértését. (Hernes 1998: 78) Viszont Bunge szerint a mechanizmus valóságos létező. (Bunge 1999: 22) Felfogásunk szerint a mechanizmus valóságos létező, amelytől megkülönböztethetjük az adott mechanizmus kifejezésére szolgáló elméleti modellt. Pontosabban fogalmazva, elvileg azok a hatások valóságosak, amelyekből a mechanizmus fogalmában kiemeljük a leglényegesebbeknek tekintett hatásokat.

Az egyéni cselekvések meghatározottságának és következményeinek a magyarázata szempontjából egyes szerzők különbséget tesznek a szituációs mechanizmus, a cselekvésformáló mechanizmus és az átalakító mechanizmus között. Meghatározásuk szerint a szituációs mechanizmus a makro- és a mikroszint között közvetít, és azt foglalja magában, ahogyan a környezet, illetve a szituáció hat az egyének cselekvéseire. A cselekvésformáló mechanizmus az elemzés mikroszintjére vonatkozik, és azt foglalja magában, ahogyan az egyéni vágyak, hiedelmek és alternatívák meghatározzák az egyéni cselekvéseket. Az átalakító mechanizmus a mikro- és a makroszint között közvetít, és azt foglalja magában, ahogyan az egymással kölcsönhatásban lévő egyének cselekvései átalakulnak bizonyos fajta szándékolt vagy nem szándékolt összetettebb következményekké. (Hedström–Swedberg 1998B: 21-23)⁶

Úgy tűnik, hogy a társadalmi mechanizmusok iránt érdeklődő szerzők figyelme főleg olyan mechanizmusokra irányul, amelyek két létező, a meghatározó és a meghatározott tényező között közvetítenek, és figyelmen kívül hagyják vagy elhanyagolják a meghatározó tényezőnek tekintett létezőn belüli mechanizmusokat. (Vö.: Hedström–Swedberg 1998B: 7-11) Mi viszont fontosnak tartjuk megkülönböztetni a belső mechanizmust és a közvetítő mechanizmust, amelyeket az 1.9. ábrán szemléltetjük.

⁶ A mechanizmus három típusának a meghatározását kissé átfogalmaztam, a mechanizmus mint valóságos létező felfogásnak megfelelően.

1.9. ábra: A belső mechanizmus és a közvetítő mechanizmus

- A *belső mechanizmus* adott létező alkotórészei közötti hatásoknak a jellegzetes összessége, amelyet más összefüggésben, az elemzés magasabb szintjén, az adott létező mint egész és meghatározó tényező tulajdonságaként értelmezünk, és amelynek bizonyos következményt tulajdonítunk. A *közvetítő mechanizmus* azon létezők közötti hatásoknak a jellegzetes összessége, amelyek hatásainak a közvetítésével megvalósul az adott meghatározó tényező hatása a meghatározott tényezőnek tekintett létezőre.

Nem társadalmi példával élve, fogalmazhatunk úgy, hogy a motor mozgatja a gépkocsit, és a motort tekinthetjük olyan egésznek, amelyet főleg erejével jellemezhetünk, a főtengelyen mért forgatónyomatékával kifejezve. Ebben az esetben a belső mechanizmus a motor alkotórészei (főtengely, dugattyúk, gyújtógyertyák stb.) közötti jellemző hatásokat foglalja magában. A közvetítő mechanizmus viszont magában foglalja a tengelykapcsoló, a sebességváltó, a kardántengely, a differenciálmű stb. közötti, valamint ezeken az alkatrészekben belüli jelentősebb hatásokat. A belső mechanizmust elemezve arra a kérdésre adhatunk választ, hogy hogyan jön létre a motornak az a tulajdonsága, amelyet a motor erejének nevezünk, és amely közvetlenül a főtengely forgásában jelenik meg. Viszont a közvetítő mechanizmust elemezve magyarázhatjuk meg azt, hogy a motor ereje, illetve főtengelyének a forgása hogyan alakul át a gépkocsi más természetű és változó mozgásává.

Társadalmi példával élve mondhatjuk azt, hogy a társadalmi helyzet meghatározza a társadalmi magatartást. Ebben az esetben a belső mechanizmus a társadalmi helyzet alkotórészei közötti hatásoknak a jellegzetes összessége, amelynek a társadalmi magatartást meghatározó hatást tulajdonítjuk. A közvetítő mechanizmus azon létezők közötti hatásoknak a jellegzetes összessége, amelyek hatásainak a közvetítésével megvalósul a társadalmi helyzet hatása a társadalmi magatartásra. Amennyiben az adott felfogások szerint az említett összefüggés a társadalmi helyzet és a magatartás között megfelel a valóságnak, a különböző felfogások kép-

viselői különböző nézeteket vallhatnak abban a tekintetben, hogy mely létezők alkotják a társadalmi helyzetet, és mely létezők vesznek részt közvetítő tényezőként a társadalmi magatartás meghatározásában.

A tudományos törvény vagy szabályszerűség azt tartalmazza, hogy adott létező bizonyos körülmények között létrehoz, illetve meghatároz egy másik létezőt. A mechanizmus elemzésével viszont arra mutatunk rá, hogy a törvényben vagy szabályszerűségben megfogalmazott összefüggés milyen módon valósul meg.

A korábban (2.1Aa) tárgyalt oksági magyarázatban az adott létezőn belüli mechanizmust, e mechanizmus elemzése nélkül, az adott létező tulajdonságának tekintjük, és ebből a tulajdonságból mint okból magyarázzuk a következményt mint okozatot. Az elméleti szintű oksági magyarázat nem foglalja magában, de feltételezi az adott létező belső mechanizmusának az elemzését. Felfogásunk szerint az oksági magyarázatot mindig ki kell tudnunk egészíteni annak a belső mechanizmusnak az elemzésével, amelyet az oksági magyarázatban csak az adott létező tulajdonságaként értelmezünk. Az oksági magyarázatban oknak tekintett létezőt ugyanis meg kell tudnunk határozni az okozattól függetlenül is, ez pedig – felfogásunk szerint – magában foglalja az adott létezőn belüli mechanizmus elemzését.

Arról már az oksági magyarázat tárgyalásánál – Jon Elster felfogásához kapcsolódva – volt szó, hogy a társadalmi jelenségek magyarázatában az oksági magyarázatokat ki kell tudnunk egészíteni a közvetítő mechanizmus elemzésével. Azaz olyan magyarázatokkal, amelyek azt a mechanizmust képezik le, amelynek révén az oksági összefüggés érvényesül.

A mechanizmus elemzése magában foglalhatja az adott mechanizmust alkotó hatások leírását, vagy e hatások magyarázatát. A mechanizmust alkotó hatások magyarázata jelentheti e hatások oksági, intencionális, kulturális és/vagy funkcionális magyarázatát, illetve – a később tárgyalandó – deduktív magyarázatát vagy induktív magyarázatát. A mechanizmus, illetve a mechanizmust alkotó hatások leírásával csak bizonyos mértékben hihetővé tesszük a kérdéses összefüggést a meghatározó létező vagy létezők és a meghatározott létező között, illetve bizonyos mértékben megértjük az adott összefüggést. A belső mechanizmust és a közvetítő mechanizmust alkotó hatások magyarázatára van szükség ahhoz, hogy kellően megalapozzuk azt az átfogó magyarázatot, amely a meghatározó létező vagy létezők és a meghatározott létező közötti összefüggést tartalmazza.

A mechanizmus fogalmával összefüggésben értelmezzük a funkció fogalmát. A funkció kifejezést nagyrészt különböző fogalmak jelölésére használják a szociológiai irodalomban, amelyek közül itt néhányra utalunk. A funkció kifejezést használják a szerep kifejezés olyan jelentéséhez hasonló értelemben, amely szerint a szerepet, tehát a funkciót is, egy adott helyzetben lévő egyén rendszeresen megfigyelhető cselekvései, jellemző tevékenységei alkotják. A matematikából átvett jelentése szerint a funkció kifejezés arra vonatkozik, hogy egy változó kapcsolatban áll egy vagy több másik változóval, e változók hatással vannak egymásra, illetve egymás függvényei. A funkció kifejezés főleg a biológiából átvett funkcionalista

jelentése szerint egy egységes egész valamely részének a funkciójáról beszélhetünk, és ilyen értelemben e kifejezés arra vonatkozik, hogy az adott rész mennyiben járul hozzá az egész fenntartásához és hatékony működéséhez.⁷ A szóban forgó kifejezést esetenként a motívum, a szándék vagy a cél szinonimájaként is használják. Főleg Merton meghatározásához kapcsolódva, talán a legszélesebb körben elfogadott értelmezés szerint a funkció egy adott létező által előidézett objektív következményt jelent. (Lásd pl.: Rex 1961: 65-73; Merton 1980: 144-153; Handel 1993: 35-36; Nagel 2005: 203-208) Egyes szerzők a funkció fogalmát a tágabb értelemben vett szükségletekre vonatkoztatva értelmezik. Például Durkheim a munkamegosztás funkcióit vizsgálva arra a kérdésre keresi a választ, hogy a munkamegosztás milyen szükségleteket elégít ki. (Durkheim 1986: 35) Malinowski szerint a funkció mindig valamilyen – tágabb értelemben vett – szükséglet kielégítésére irányul. (Malinowski 2000: 19, 23-26)

A mechanizmus fogalmához képest mi tágabb fogalomként vezetjük be a funkció fogalmát.

- A *funkció* magában foglalja az adott létező belső mechanizmusát, és – ha a hatása közvetett – az adott létező hatását közvetítő mechanizmust, valamint az ily módon létrehozott következményt vagy következményeket.

Funkciót valamilyen létezőnek vagy létezőknek tulajdoníthatunk. E felfogás szerint a funkció fogalma egyaránt magában foglalja a (belső és a közvetítő) mechanizmust és a következményt, illetve következményeket. A funkció elemzésében egyaránt figyelembe vehetjük mindkét vonatkozást, de a hangsúlyt esetleg helyezhetjük a mechanizmusnak vagy a következményeknek az elemzésére.

Korábban (2.1.B) volt szó arról, hogy a funkcionális magyarázat eleve feltételezi, hogy egy adott társadalmi létezőnek vagy jelenségnek pozitív funkciója van az adott társadalom, társadalmi csoport rendezett egységére és hatékony működésére vonatkozóan. A funkcionális magyarázat az adott következményből, illetve a következmény szükségességéből magyarázza az adott következményt meghatározó mechanizmus, valamint e mechanizmusban részt vevő létezők kialakulását és fennmaradását.

Az ilyen értelemben vett funkcionális magyarázattól meg kell különböztetni a tágabban értelmezett funkcionális elemzést, amely nem foglalja magában az előbb említett előfeltételezést. *Funkcionális elemzésen* az adott létező vagy az adott létezők mechanizmusának és következményeinek az elemzését értjük. Merton a funkcionális elemzésben különbséget tesz a következmények között funkcionális nézőpontból. Meghatározása szerint – a funkciókat itt a társadalom egészére vonatkoz-

⁷ Ezt az értelmezést tükrözi például Radcliffe-Brown meghatározása: „Bármely ismétlődő tevékenység (...) funkciója az a szerep, amelyet a társadalmi élet egészében játszik, ennél fogva az, amivel hozzájárul a strukturális kontinuitás fenntartásához.” (Radcliffe-Brown 2004: 157) „Egy konkrét, szokványos cselekedet társadalmi funkciója az, amivel hozzájárul a társadalmi élet egészéhez, vagyis a teljes társadalmi rendszer funkcionálásához.” (I. m.: 157-158)

tatva – a manifeszt funkciók a társadalom szilárdságát vagy rugalmasságát növelő olyan következmények, amelyeket a társadalomban cselekvő egyének szándékosan hoztak létre és felismernek. A latens funkciók viszont a társadalom szilárdságát vagy rugalmasságát növelő olyan következmények, melyeket nem szándékosan hoztak létre és nem ismernek fel. A diszfunkciók azok a következmények, amelyek a szóban forgó társadalom szilárdságát vagy rugalmasságát kedvezőtlenül érintik. (Merton 1980: 201) Mint már említettük, a funkció fogalmába mi egyaránt beleértjük a mechanizmust és az adott mechanizmus következményét, illetve következményeit, de Merton idézett gondolatai ilyen szempontból is értelmezhetőek.

2.2. A szociológiai elméletek jellege és szerkezete

A) A magyarázat jellege és érvényessége

a) A deduktív és az induktív magyarázat

A szociológiai szemléletmód típusainak áttekintésénél (1.2; 1.3) láhattuk, hogy igen különböző és egymásnak nagyrészt ellentmondó szemléletmódok és irányzatok alakultak ki a szociológiaelméletben. Ugyanakkor egy adott szemléletmód képviselői gyakran megkérdőjelezzik más szemléletmódok érvényességét, és fordítva. Ez felveti azt a kérdést, hogy a társadalomtudományi magyarázatok egyáltalán milyen szoros összefüggések megfogalmazására képesek, s milyen megbízhatósággal képesek előre jelezni a társadalmi jelenségeket.

A tudományelméletben kialakult megkülönböztetésnek megfelelően különbséget tehetünk a deduktív magyarázatok, illetve a deduktív magyarázatokat tartalmazó deduktív elmélet, és az induktív magyarázatok, illetve az induktív magyarázatokat tartalmazó induktív elmélet között.

- A *deduktív elmélet* bizonyos alapfogalmakból és előfeltételezésekből logikailag következetesen levezetett fogalmakból és összefüggésekből épül fel. Az *induktív elmélet* tapasztalati ismeretek általánosítása útján alkotott fogalmakból, és e fogalmak közötti, szintén tapasztalati ismeretekből általánosított összefüggésekből épül fel.

A tudományelméleti irodalomban egyes szerzők deduktív-nomologikus magyarázatoknak nevezik a szükségszerű összefüggéseket tartalmazó magyarázatokat, és induktív-probabilisztikus magyarázatoknak a valószínűségi összefüggéseket tartalmazó magyarázatokat. A szükségszerű összefüggéseket tartalmazó, *deduktív magyarázatokban* az előzmények és a törvények ismeretében elvileg teljes biztonsággal előre jelezhetjük a magyarázat tárgyát képező következményt, mivel az logikailag levezethető az előbbiekből. Amennyiben az adott társadalmi jelenség már megfigyelhető, a deduktív magyarázat megmondja, hogy bekövetkezése miért volt szükségszerű. A valószínűségi összefüggéseket tartalmazó, *induktív*

magyarázatokban az előzmények és a szabályszerűségek ismeretében csupán bizonyos valószínűséggel jelezhetjük előre a kérdéses jelenséget. Illetőleg a valószínűségi magyarázatok megmondják, hogy az adott társadalmi jelenség bekövetkezése miért volt valószínű vagy várható. Az ilyen magyarázatban feltételezzük, hogy olyan tényezők is szerepet játszanak az adott jelenség meghatározásában, amelyek a magyarázatunkban nem szerepelnek. (Wartofsky 1977: 222-224; Hársing 1981: 119-125; Stegmüller 1987: 17; Wright 1987: 52-53; Popper 1989: 131-134)

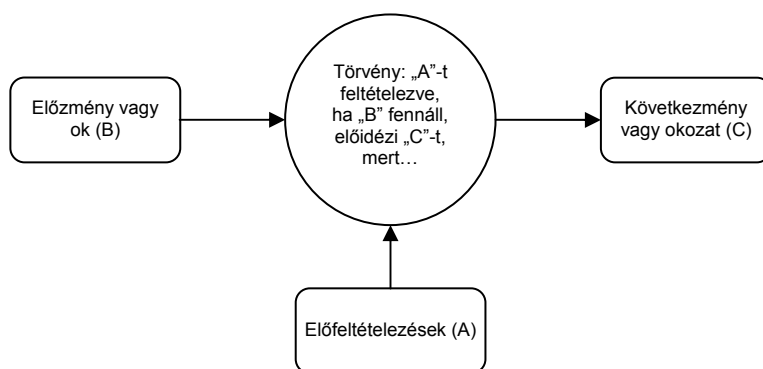
A szociológiaelmélet művelői körében különböző felfogásokkal találkozhatunk abból a szempontból, hogy lehetséges-e deduktív természetű általános szociológiai elmélet, vagy a szociológiai elméletek eleve csak induktív természetűek lehetnek. Például Homans szerint a természettudományokhoz képest a társadalomtudományok tételei és magyarázatai tartalmilag természetesen különbözőek, de az elméleti tételekkel és magyarázatokkal szemben támasztott követelmények ugyanazok. (Homans 1967: 28) Felfogása szerint mint minden elmélet, elvileg a szociológiai elmélet is deduktív rendszer, egyes tételei mint magyarázandók (explicandum) levezethetők általánosabb tételekből az adott feltételek között. A legáltalánosabb tételek viszont olyan előfeltételezések, amelyek nem vezethetők le további tételekből. (I. m.: 25-26) Ezzel szemben a társadalomkutatók egy része szerint a deduktív magyarázatok nem alkalmazhatóak a társadalmi jelenségek elemzésében. E felfogás szerint a társadalomban nincsenek általános törvények, és a társadalmi jelenségek okságilag nem magyarázhatók, mivel az emberek döntéseikben önállóak, akaratuk szerint vetik alá magukat meghatározott környezeti feltételek hatásainak, és nem rendelkeznek teljes tudással e feltételekről. (Giddens 1984: XXXII; Wallace 1988: 28-30)

- Felfogásunk szerint egy fejlett társadalomelmélet logikailag következetesen felépített, tehát deduktív természetű, és szükségszerű összefüggéseket tartalmaz. A deduktív elméletek szükségszerű összefüggései azonban a valóságban csak bizonyos valószínűséggel érvényesülnek, amennyiben az adott elmélet előfeltételezései a valóságban nem teljesülnek.

Egy logikailag szorosan felépített, logikailag zárt elmélet deduktív természetű, azaz az előzetes állításokból logikailag levezethető, szükségszerű összefüggéseket tartalmazó tételekből épül fel. Úgy gondoljuk, hogy a szociológiai elméletekkel szemben is támaszthatjuk ezt az igényt. A szociológiai elméletekben azonban többnyire olyan összefüggésekkel találkozhatunk, amelyek inkább valószínűségi összefüggéseknek tekinthető szabályszerűségeket, mint törvényeket tartalmaznak. A szociológiai elméletek logikailag általában meglehetősen hézagosak, s a tapasztalati példákra történő gyakori hivatkozások nem csupán ezen elméletek megértését hivatottak szolgálni, hanem nagyrészt a logikai hézagok áthidalását.

Mi a deduktív és az induktív magyarázat összeegyeztethetőségét hangsúlyozzuk. A deduktív magyarázatból ugyanis bizonyos esetben levezethetünk egy valószínűségi magyarázatot, illetve fordítva, a valószínűségi magyarázatot visszavezethetjük deduktív magyarázatra. Wright szerint ezt abban az esetben tehetjük meg, amikor a

deduktív magyarázat alapjául szolgáló tényállásokat kiegészítjük olyan tényállásokkal, amelyek alakulásáról nincs többletinformációnk. (Wright 1987: 53-54) Bizonyos értelemben a deduktív természetű elméletek esetében is erről van szó. Különbséget tehetünk ugyanis egy adott elmélet előfeltételezései, és az elmélet szerves részét képező, származtatott tételei között, ahogyan azt majd később (2.2Ba) látjuk. Az utóbbiak az elmélet előzetes tételeiből levezethetők. Az előfeltételezések viszont az adott elméleten belül nem igazolhatók, és nincs olyan elmélet, amelynek ne lennének – kimondva vagy csupán hallgatólagosan – előfeltételezései. Az előfeltételezések tehát olyan körülményekre vonatkoznak, amelyek valóságos alakulásáról az adott elmélet nem mond semmit, e körülményeket az elmélet eleve előírja. A valóságban azonban az előfeltételezések általában csak többé vagy kevésbé teljesülnek.

1.10. ábra: A deduktív magyarázat sémája

A fentiekből bizonyos következtetést vonhatunk le egy adott elmélet magyarázatainak természetére, majd érvényességére vonatkozóan. A deduktív magyarázatban általános törvény kapcsol össze két egyedi állítást, ahogyan azt a 1.10. ábrán szemléltetjük. Ha tehát „B” előzmény fennáll, ez a törvénynek megfelelően szükségszerűen magával vonja „C” következmény fennállását. A törvénynek azonban csupán meghatározott „A” előfeltételezések teljesülése esetén kell érvényesnek lennie. Amennyiben a valóságban azok a körülmények, amelyekre az előfeltételezések vonatkoznak, tetszőlegesen alakulnak, e körülmények bizonytalansági tényezőkként játszanak közre a következmények előidézésében. Azaz a deduktív magyarázat szerinti szükségszerű összefüggések valójában valószínűségi összefüggésekként fognak érvényesülni.

- Deduktív magyarázat, illetve deduktív elmélet csupán bizonyos előfeltételezések kikötése esetén lehetséges. Ha azok a tényezők, amelyekre az előfeltételezések vonatkoznak, valójában tetszőlegesen alakulnak, s ezt a magyarázatban figyelembe vesszük, a deduktív magyarázat induktív magyarázattá alakulhat át.

Például egyes elméletek előfeltételezik, hogy az egyének racionális lények, és teljes tudással rendelkeznek a számukra releváns körülményekről, s ez alapján bizonyos törvényeket fogalmaznak meg arra nézve, hogy meghatározott körülmények fennállása esetén az egyénektől milyen magatartás várható el, s ez milyen következményekkel jár az adott társadalmi jelenség egészének alakulására. Az egyének azonban nyilvánvalóan nem tisztán racionálisak, és nagyrészt elégtelen tudással rendelkeznek társadalmi környezetükről. Ezek a törvények tehát – már amennyiben önmagukban véve helytállóak – a valóságban csupán bizonyos valószínűséggel érvényesülhetnek.

b) A szociológiai elméletek érvényessége

A fentiek alapján különbséget tehetünk egy elmélet elvi és tapasztalati érvényessége között. Az elmélet tapasztalati érvényességéről akkor van értelme beszélni, ha elvileg érvényes. Ha ugyanis elvileg sem érvényes, tapasztalatilag sem lehet érvényes, bár természetesen nem kizárt, hogy a tapasztalat véletlenszerűen megfelel az elméletnek.

- Egy elmélet *elvi érvényessége* azt jelenti, hogy az előfeltételezések teljesülése esetén összefüggései várhatóan tapasztalatilag is teljesülnek. A *tapasztalati érvényesség* vizsgálata annak megállapítását jelenti, hogy mennyiben teljesülnek az előfeltételezések.

Egy elmélet elvi érvényességét úgy vizsgálhatjuk meg, hogy adottaknak vesszük előfeltételezéseit. Egyrészt logikailag ellenőrizzük tételeinek helyességét, ellentmondás-mentességét. Másrészt olyan tapasztalati ellenőrzésnek vetjük alá, ahol teljesülnek az elmélet előfeltételezései. Amennyiben az adott elméletet elvileg érvényesnek találjuk, a tapasztalati érvényesség vizsgálata azt jelenti, hogy kimutatjuk, mennyiben teljesülnek az adott elmélet előfeltételezései. Ezáltal gyakran nem olyan következtetésre juthatunk, hogy az adott elmélet egyáltalán érvényes vagy nem érvényes, hanem tapasztalati érvényességi körének a körülhatárolásához.

Amennyiben eddigi gondolatmenetünk helytálló, ha egy elmélet egy adott területen tapasztalatilag nem érvényes, ez önmagában nem kérdőjelezi meg elvi érvényességét. Amennyiben ugyanis az elmélet előfeltételezései az adott területen nem teljesülnek, az adott elméletnek tapasztalatilag nem is kell érvényesnek lennie. Ha az adott elmélet egy adott területen tapasztalatilag nem bizonyul érvényesnek, egy másik területen érvényes lehet tapasztalatilag is. Egy elmélet elvileg akkor is érvényes lehet, ha igen szűk az a terület, ahol teljesülnek előfeltételezései, tehát ahol tapasztalatilag is érvényes. Az ilyen elmélet azonban bár elvileg igaz, de gyakorlatilag általában kevésbé hatékony elmélet.⁸

⁸ Egy elmélet elvileg lehet érvényes akkor is, ha előfeltételezései az adott időpontban sehol sem teljesülnek, azaz tapasztalatilag egyáltalán nem érvényes. S az ilyen elmélet hosszabb távon igen hasznos is lehet, amennyiben előfeltételezései idővel várhatóan teljesülni fognak.

Mi következik mindezekből a szociológiaelméletben kialakult különböző szemléletmódok érvényességére nézve? Mindenekelőtt azt kell megjegyeznünk, hogy a szociológiai elméletek gyakran nem választják külön a csupán előfeltételezéseknek tekinthető tételeiket és azokat a tételeiket, amelyek az elmélet előzetes állításaiból levezethetőek. Azok a tételek azonban, amelyek mintegy kiindulópontul szolgálnak a különböző szemléletmódok számára, s amelyek ugyanakkor leginkább céltáblái az adott szemléletmódok bírálói számára, általában csupán előfeltételezéseknek tekinthetők.

- A különböző szemléletmódokra irányuló bírálatok általában az előfeltételezéseket kérdőjelezi meg, s ez alapján vonják kétségbe az adott szemléletmód érvényességét. Az előfeltételezések teljesülése vagy nem teljesülése azonban önmagában nem érinti az elméletek elvi érvényességét.

Így például csupán előfeltételezésnek tekinthetjük a strukturalista szemléletmód esetében azt, hogy az egyének mintegy mechanikusan alkalmazkodnak a környezeti feltételekhez, a normativista szemléletmód esetében azt, hogy az egyének cselekvéseit a szocializáció során elsajátított értékek és szabályok határozzák meg, a racionalista szemléletmód esetében azt, hogy az egyének racionálisan alkalmazkodnak a környezeti feltételekhez, és a haszon maximalizálására törekszenek. Ezeknek a tételeknek az igazolását ugyanis egyik elméleten belül sem találhatjuk meg.

Amennyiben azonban ezeket az állításokat csupán előfeltételezéseknek tekintjük, az adott elméletek elvi érvényessége nem kérdőjelezhető meg annak kimutatásával, hogy ezek az állítások a valóságban nem állják meg a helyüket. Azaz, a strukturalista elméletek elvileg nem kérdőjelezhetők meg oly módon, hogy az egyének szabad akaratára hivatkozunk, a normativista elméleteket sem lehet elvileg megkérdőjelezni annak hangsúlyozásával, hogy az egyének nem mindig vagy többnyire nem a szabályokhoz igazodnak, s a racionalista elméletek érvényességét sem lehet kétségbe vonni annak kimutatásával, hogy az egyének nem racionálisak. Mint említettük, ezen elméletek elvi érvényességének vizsgálatában eleve adottaknak kell vennünk, hogy előfeltételezéseik teljesülnek. Más kérdés, hogy a fenti példaként említett kritikai észrevételek érintik a szóban forgó elméletek tapasztalati érvényességét. Ebben az esetben azonban már nem az a kérdés, hogy az adott elmélet elvileg érvényes vagy nem, hanem az, hogy a valóság milyen területein és mennyiben állnak fenn az előfeltételezésekben meghatározott tényezők, illetve körülmények.

A fenti alapon a különböző előfeltételezésekkel élő különböző szemléletmódokat képviselő elméletek részbeni összeegyeztetésére van lehetőség. Egyrészt azért, hogy megvizsgáljuk, előfeltételezéseik milyen körülmények között mennyiben teljesülnek. Azaz, az egyes szemléletmódokat nem teljes mértékben elvetjük vagy elfogadjuk, hanem kimutatjuk, hogy milyen területen tekinthetők tapasztalatilag is érvényeseknek. Másrészt azért, hogy feloldjuk az egyes elméletek előfeltételezéseit, s ily módon az adott elméletet összekapcsolhatjuk más olyan elméletekkel, amelyek éppen az előfeltételezésekben szereplő létezők alakulására adnak magyarázatot.

B) A szociológiai fogalmak és összefüggések

a) Az elmélet rendszeres és rendszertelen része

Elvileg megkülönböztethetjük egy elmélet rendszeres és rendszertelen részét, bár lehet egy adott elmélet teljes mértékben rendszeres, vagy – az elmélet fogalmát tágabban értelmezve – beszélhetünk teljes mértékben rendszertelen elmületről is. Az elmélet rendszeres része alapfogalmakra és előfeltételezésekre épülő deduktív elméleti rendszer. A tudományelméleti irodalomban egy elmélet alapfogalmainak azokat a kifejezett formában meghatározatlan, vagy ellentmondásosan meghatározott fogalmakat nevezik, amelyekből kifejezett meghatározások révén a további fogalmak származnak.

Úgy tűnik, hogy célszerű különbséget tenni egy adott elméletben felhasznált fogalmak három típusa, a közhasználatú fogalmak, az alapfogalmak és a rendszeres fogalmak között. Egyrészt tehát megkülönböztethetjük a *közhasználatú fogalmakat*, amelyek részben a köznyelvből, részben más tudományok területéről származnak, és amelyeket az adott elméletben magától értetődően használnak. Másrészt megkülönböztethetjük a szűkebb értelemben vett alapfogalmakat, amelyek bár nagyrészt meghatározatlanok, de elég világosan meghatározottak ahhoz, hogy az adott elmélet rendszeres részének az alapját képezzék.

- Egy elmélet *alapfogalmainak* azokat a fogalmakat nevezzük, amelyek az adott elméleten belül kifejezett formában nagyrészt meghatározatlanok, és amelyekből kifejezett meghatározások révén a további fogalmak származnak.

Egyes elméletekben az alapfogalmak nehezen fedezhetők fel az adott elméletben felhasznált köznyelvi, illetve más tudományok területéről átvett fogalmak között. Felfogásunk szerint azonban a következetes elméletalkotás igényli a jelentős alapfogalmak kifejezett meghatározását, illetve e fogalmak jelentésének a körvonalazását. Az alapfogalmak tehát lehetnek kifejezett formában is meghatározottak, de meghatározásuk logikai szempontból csak ellentmondásos lehet. Ugyanis nem állnak, vagy csak részben állnak rendelkezésre eleve ismertnek feltételezhető olyan fogalmak, amelyek felhasználásával az adott fogalmak kifejezett formában egyértelműen meghatározhatók lennének. Az alapfogalmak értelmezésében nagyrészt a köznapitapasztalatra, a megérzésre vagy más tudományterületek elméleteire támaszkodhatunk.

A fentiek szerint nem képzelhető el olyan elmélet, amely ne olyan alapfogalmakra épülne, amelyek logikailag következetesen nagyrészt meghatározatlanok. Természetesen elképzelhető, hogy egy elmélet alapfogalmai az elemzésnek egy másik szintjén, egy másik tudományon belül logikailag is kielégítően meghatározottak. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az előbbi elméletnek nincsenek nagyrészt meghatározatlan, illetve logikailag ellentmondásosan meghatározott alapfogalmai. Hanem azt jelenti, hogy a másik tudományterület alapfogalmai egyben az előbbi elmélet alapfogalmait is képezik.

Az alapfogalmakban eleve benne rejlő félreértések lehetőség szerinti kiküszöbölése érdekében az elméletekben egyrészt lehetőleg egyértelműen meg kell jelölni, és lehetőség szerint kifejezett formában is meg kell határozni, illetve körül kell írni a jelentős alapfogalmakat. Másrészt e fogalmakat lehetőleg olyan természetű létezőkre kell korlátoznia, amelyek az elemzésnek az adott szintjén elemi alkotórészeknek tekinthetők. Tehát felfogásunk szerint egy elmélet az alapfogalmak vonatkozásban annál következetesebb lehet, alapfogalmai minél kevésbé homályosak, és minél elemibb alkotórészekre vonatkoznak. A másik oldalról megfogalmazva, egy elmélet annál kevésbé lehet következetes, alapfogalmai minél homályosabbak, és minél összetettebb alkotórészekre vonatkoznak. Descartes írta még a XVII. században: „olyan rendet kövessék gondolkodásomban, hogy a legegyszerűbb és legkönnyebben megismerhető tárgyakkal kezdem, s csak lassan, fokozatosan emelkedem fel az összetettebbek ismeretéhez; és még azok között is feltételezek bizonyos rendet, amelyek nem magától értetődően következnek egymás után.” (Descartes 1980: 177)

- *Rendszeres fogalmaknak* azokat a fogalmakat nevezzük, amelyeket az adott elméletben az alapfogalmak, illetve az alapfogalmak és más rendszeres fogalmak felhasználásával logikailag következetesen határoztak meg.

A rendszeres fogalmak végső soron az alapfogalmakból származtatva, más fogalmak segítségével kifejezetten meghatározottak. Ezt a meghatározást enyhíthetjük, és esetleg rendszeres fogalmaknak nevezhetjük az olyan fogalmakat is, amelyek az adott elméletben csak hallgatólágosan meghatározottak, de hallgatólágos jelentésükkel összhangban és ugyanakkor a fenti meghatározásnak megfelelően kifejezett formában is meghatározhatók lennének.

A fogalmak fentiekben megkülönböztetett típusai az egyes elméletek esetében általában nem különböztethetők meg egyértelműen egymástól. A közhasználatú fogalmak, az alapfogalmak és a rendszeres fogalmak között gyakran nincs éles határ. Többnyire a tulajdonképpen rendszeres fogalmak meghatározása során sem nélkülözhetjük az olyan közhasználatú kifejezéseket, illetve fogalmakat, amelyek bizonyos mértékben homályosak. Vagy törekedhetünk arra, hogy az alapfogalmakat is egyre világosabban meghatározzuk, azaz egyre inkább rendszeres fogalmakká tegyük, és újabb alapfogalmakat emeljünk ki a közhasználatú fogalmak köréből.

Egyes elméletek legfőbb fogalmai is vagy nagyrészt közhasználatú fogalmak, vagy alapfogalomszerűek, mivel logikailag meghatározatlanok, illetve ellentmondásosan meghatározottak. A szociológiában viszonylag gyakran találkozhatunk ilyen elméletekkel, illetve elméleteknek nevezett elképzelésekkel. Ezek az elképzelések viszonylag távol állnak a rendszeres elmélettől, mégis széles körben használatosak, mivel egyrészt az elméleti igényesség látszatát keltik, de viszonylag tág teret hagynak arra, hogy felhasználásuk során fogalmaikat és összefüggéseiket a mindenkori tapasztalati valósághoz igazítsák. Másrészt az ilyen elképzelések

vagy elméletek is hozzájárulhatnak a valóság megismeréséhez, és általában véve kikerülhetetlen állomásait képezik az empirikus valóság rendszeres elméleti általánosításának.

Az elmélet összefüggései a fogalmakkal jelölt létezők között feltételezett, az adott létezők együttjárására, vagy az egyik létező másik létező általi meghatározottságára vonatkozó összefüggések. Különbséget tehetünk az összefüggések két fő típusa, az előfeltételezések és a következetes összefüggések között.

- Az *előfeltételezések* olyan összefüggések, amelyek az adott elmélet keretei között nem igazolhatók, más összefüggésekből nem vezethetők le. A *következetes összefüggések* a rendszeres fogalmak közötti olyan összefüggések, amelyek az alapfogalmakból, a rendszeres fogalmakból és az előfeltételezésekből logikailag levezethetők.

Az előfeltételezések előzetes elvonatkoztatások. Bizonyos elvonatkoztatások a szociológiai elmélet számára nélkülözhetetlenek, mivel az emberi élet valósága egymáshoz képest különmemű elemekből áll, elméletileg tehát körül kell határolnunk a valóságnak azt a részét, amelyre azonos fogalmak és összefüggések vonatkoznak, s amelyhez csupán elvonatkoztatások útján juthatunk. (Vö.: Lukács 1985: 368-371) A tudományelméletben ezt a műveletet idealizációnak is nevezik, s ennek révén kapjuk a valóság idealizált, illetve ideáltipikus képét.

Az előfeltételezések (premisszák) tehát olyan összefüggések, amelyek az adott elmélet keretei között nem igazolhatók. Hans Albertet idézi Boudon: bármilyen elmélet olyan alapelveken nyugszik, amelyek igazként kezeltek, habár megalapozatlanok, vagy amelyek más alapelveken nyugszanak, és ezek az alapelvek még további alapelveken a végtelenségig, vagy következményei által megalapozottak, körben forgó módon. (Boudon 2001: 22) Az alapfogalmak közötti összefüggések, illetve az alapfogalmak és a rendszeres fogalmak közötti összefüggések eleve csak előfeltételezések lehetnek. A levezetett vagy következetes összefüggések (teorémák) a rendszeres fogalmak, illetve a rendszeres fogalmakkal jelölt létezők közötti olyan összefüggések, amelyek az alapfogalmakból, a rendszeres fogalmakból és az előfeltételezésekből logikailag levezethetők.

- *Rendszeres elméletnek* vagy egy *elmélet rendszeres részének* az elmélet rendszeres fogalmait és következetes összefüggéseit nevezzük, amelyek az elmélet alapfogalmain és előfeltételezésein alapulnak.

Felfogásunk szerint tehát egy következetesen felépített, logikailag egységes elmélet deduktív természetű. (Popper 1976: 294) Ez a fogalmakra vonatkozóan azt jelenti, hogy fogalmai az alapfogalmaktól eltekintve olyan rendszeres fogalmak, amelyek végső soron az alapfogalmakból származtatva, más fogalmak segítségével kifejezetten meghatározottak. Összefüggései viszont a rendszeres fogalmak közötti olyan összefüggések, amelyek az alapfogalmakból, a rendszeres fogalmakból és az előfeltételezésekből logikailag levezethetők.

A tágabb értelemben vett elmélet magában foglalhat olyan fogalmakat és összefüggéseket is, amelyek a fentebb említett követelményeknek nem tesznek eleget. Ahhoz hasonlóan, ahogyan egy fényszóró világosan láthatóvá tesz egy foltot a sötétségben vagy homályban, minden rendszeres elmélet csupán a valóságnak egy kisebb vagy nagyobb szeletét világítja meg, és a valóság sok olyan vonatkozását is homályban hagyja, amelyről vannak ismereteink. Az, hogy mi van az adott világos folton kívül, nem látszik világosan mindaddig, amíg el nem mozdítjuk a fényszórót, de amint elmozdítjuk, már a valóság előbb megvilágított részét nem látjuk világosan. Tehát általában vannak ismereteink a valóságnak arról a részéről is, amelyet a rendszeres elmélet nem világít meg, de ezek az ismeretek következetesen nem kapcsolódnak a rendszeres elmélethez. (Parsons 1949: 16) Parsons maradvány-kategóriáknak nevezi azokat a fogalmakat, amelyek az elméleti sötétségre vagy homályosságra vonatkoznak. A maradvány-kategóriák olyan létezőkre, illetve jelenségekre vonatkoznak, amelyek empirikusan ismertek, többé vagy kevésbé megfelelően leírtak, de nem illeszkednek az adott elmélet rendszeres fogalmaihoz. Az ilyen létezőkkel, jelenségekkel kapcsolatban az elmélet rendszeres részében, logikailag következetesen csak negatív állításokat lehet megfogalmazni, azaz hogy valami nem ez vagy nem az, nem ilyen vagy nem olyan. (I. m.: 17-18) Mi idegen fogalmaknak nevezzük a Parsons által maradvány-kategóriáknak nevezett fogalmakat.

- *Idegen fogalmaknak* az alapfogalmaktól eltekintve azokat a fogalmakat nevezzük, amelyeket az adott elméletben logikailag következetesen nem határoztak meg. Az *elmélet rendszertelen része* idegen fogalmakból, és ilyen fogalmak felhasználásával megfogalmazott *következtelen összefüggésekből* áll.

Bizonyos alapfogalmak és előfeltételezések elfogadása kizárja azt, hogy következetesen figyelembe vegyünk más alapfogalmakhoz és előfeltételezésekhez kapcsolódó fogalmakat és összefüggéseket. Az elméletalkotók azonban gyakran elégedetlenek elméletük viszonylag rendszeres részének érvényességi körével és magyarázó erejével. Ezért elméletükbe szeretnének bevonni olyan fogalmakat és összefüggéseket is, amelyek más elméletekben jelentős szerepet játszanak, de közben hűek szeretnének maradni saját elméletükhöz is. Így a maradvány-kategóriák, illetve az általunk úgynevezett idegen fogalmak gyakran nem csupán hallgatólagosan vannak jelen az elméletekben, hanem kifejezetten meghatározottak. Az így bevont fogalmak azonban kívül esnek az elmélet rendszeres részén. Parsons szerint a legbiztosabb jele annak, hogy egy elmélet logikailag következtelenné, rendszertelenné válik, a maradvány-kategóriák iránti élénk érdeklődés. Azonban az elméletek fejlődése is nagyrészt abból áll, hogy a maradvány-kategóriákból világos, pozitíve meghatározott fogalmakat alakítanak ki, de minden maradvány-kategória, illetve idegen fogalom kiküszöbölése az elméletekből nem lehetséges. (Parsons 1949: 18-19)

Alexander a fentiekhez hasonlóan értelmezi a maradvány-kategória fogalmát. Felfogása szerint a maradvány-kategóriák azok az ad hoc fogalmak, amelyek kívül esnek az elméletalkotó kimondott és rendszerbe foglalt érvelési vonalán. (Alexander 1996: 22, 120, 164, 170) Mindig elég homályos az a szerep, amit egy olyan fogalom tölt be, amely logikailag ellentmond az elmélet rendszeres részének. Az ilyen fogalom maradványszerű, az adott elmélethez képest külső, és esetlegesnek, meggondolatlanak, sietősen odavetettnek látszik, meghatározatlan viszonyban áll az elmélet egészével. (I. m.: 208) Idézett könyvében Alexander nagyrészt annak a vizsgálatára helyezi a hangsúlyt, hogy a különböző szociológiai szemléletmódokat képviselő elméletalkotók milyen alapvető ellentmondásokba bonyolódnak amiatt, hogy elméletükbe be szeretnék vonni olyan fogalmakat és összefüggéseket is, amelyek nincsenek összhangban elméletük eredeti – kifejezett vagy csupán hallgatóságos – alapfogalmaival és előfeltételezéseivel.

b) Az elmélet elvont, engedményes és eklektikus szintje

Az alábbiakban röviden azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy az elmélet elvont és engedményes szintjének a megkülönböztetésével esetleg hogyan rendszerezhető az elmélet eredetileg rendszertelen része is. Az elmélet elvont, engedményes és eklektikus szintjének a megkülönböztetését az 1.2. számú táblázatban szemléltetjük.

Abból a célból, hogy az elméletbe logikailag következetesen be tudjunk vonni olyan fogalmakat és összefüggéseket is, amelyek nem vezethetők le az adott elmélet eredeti előfeltételezéseiből, az elméletalkotás során kifejezetten el kell választanunk egymástól az elmélet elvont és engedményes szintjét.

- Az *elmélet elvont* vagy ideáltipikus szintjén, az elmélet rendszeres részében bizonyos alapfogalmakból és előfeltételezésekből kiindulva logikai úton képezünk újabb fogalmakat és fogalmazunk meg összefüggéseket.

Ezek az összefüggések elvileg, tehát az előfeltételezések érvényesülését adott-nak véve, szükségszerűen érvényesülő összefüggések. Az elmélet elvont szintje tehát azonos a fentebb tárgyalt rendszeres elmélettel.

- Az *elmélet engedményes szintjén* kifejezetten feloldunk bizonyos előfeltételezéseket, és ily módon – amennyiben ezt az alapfogalmak lehetővé teszik – az elmélet rendszeres részéhez *kiegészítő fogalmak* és *kiegészítő összefüggések* formájában következetesen kapcsolhatunk olyan fogalmakat és összefüggéseket is, amelyek nem vezethetők le az eredeti előfeltételezésekből.

Bár ilyen értelemben az elmélet engedményes szintje is rendszerezett, az elméletnek ezt a részét nem a rendszeres elmélet részének tekintjük, hanem a rendszeres elmélet kiegészítőjének. Az elmélet engedményes szintjén nem az empirikus kutatás szintjét értjük, hanem az elmélet azon szintjét, amely az elvont szinthez képest kevésbé elvont, és közelebb áll az empirikus valósághoz.

Az elmélet szintjei	Elmélet jellemzője	Magyarázat jellege
Elvont elméleti szint	<i>Következetesen levezetett fogalmak és összefüggések</i>	<i>Deduktív magyarázat, szükségszerű összefüggések</i>
Engedményes elméleti szint	<i>Engedmények árán kiegészített fogalmak és összefüggések</i>	<i>Korlátozott deduktív magyarázat, valószínűségi összefüggések</i>
Eklektikus elméleti szint	<i>Eklektikusan kevert fogalmak és összefüggések</i>	<i>Pontosabb leírás, kevert és/vagy látszólagos magyarázat</i>

1.2. táblázat: A szociológiai elmélet vagy elemzés szintjei

Az elmélet engedményes szintjén tehát igyekszünk figyelembe venni azt, hogy a valóságban az elméleti előfeltételezések csak bizonyos mértékben teljesülnek. Tehát kifejezetten feloldunk bizonyos elméleti előfeltételezéseket, míg más előfeltételezések érvényességét fenntartjuk, és az elméletet olyan fogalmakkal és összefüggésekkel egészítjük ki, amelyekkel együtt az elmélet jobban magyarázza az empirikus valóságot. Az elméleti előfeltételezések feloldásának eredményeként azonban az elvont szinten szükségszerű összefüggések valószínűségi összefüggésekké válnak, és valószínűségi összefüggések a kiegészítő összefüggések is. Amennyiben az elmélet megfelelően tükrözi a valóságot, az összefüggések már nem szükségszerűen, hanem „alapvetően” vagy „általában” érvényesülnek.

Ily módon az idegen fogalmakból és következtelen összefüggésekből engedményes szinten az elmélet rendszeres részét kiegészítő fogalmak és kiegészítő összefüggések válhatnak. Az elmélet elvont és engedményes szintjének a megkülönböztetése azonban csak annyiban eredményezhet egészében véve is egységes elméletet, amennyiben az elmélet rendszeres része egy olyan fő gondolati rendszert képez, amelynek fogalmaihoz és összefüggéseihez – bizonyos előfeltételezések feloldásával, más előfeltételezések érvényességének fenntartásával – kapcsolhatók a kiegészítő fogalmak és összefüggések. Az adott elmélet alapfogalmainak tehát olyan természetű fogalmaknak kell lenniük, amelyek alapfogalmakként szolgálhatnak a kiegészítő fogalmak és összefüggések számára is.

Ha egyaránt figyelembe vesszük azt, hogy a megfigyelhető jelenségeket mennyiben tudjuk magyarázni az elmélet elvont szintjén és mennyiben az engedményes szintjén, általában még mindig maradnak a valóságos jelenségeknek olyan oldalai, vonatkozásai, amelyeket nem tudunk megmagyarázni. A jelenségek adott oldalainak, vonatkozásainak a magyarázatához további előfeltételezéseket is fel kellene oldanunk. Ha azonban olyan előfeltételezéseket is feloldunk vagy módosítunk, amelyek feloldásának vagy módosításának az eredményeként alapvetően megváltozik a vizsgált jelenség feltételezett természete, az elmélet eklektikussá válik.

- Az *elmélet eklektikus szintje* azonos a rendszertelen elmélettel, amelyben különböző alapfogalmakhoz és/vagy előfeltételezésekhez kapcsolódó, egymáshoz képest idegen fogalmakat és következetlen összefüggéseket találunk.

A valóság valamiféle teljessége általában eleve csak eklektikus elméleti szinten, az elmélet rendszertelenné válásának az árán írható le, illetve értelmezhető. Bizonyos vonatkozásokban a valóságos jelenségek pontosabb megismeréséhez úgy juthatunk, hogy a pontosabb, részletesebb leírást szolgáló fogalmak csak a jelenségek ellentmondásos, illetve látszólagos magyarázatára alkalmasak.

A különböző szemléletmódokat képviselő általános szociológiai elméletekkel szemben a szociológiai irodalomban viszonylag gyakran fogalmazzák meg azt a kritikát, hogy egyoldalúak, a megfigyelhető jelenségek bizonyos vonatkozásainak a magyarázatára összpontosítanak, és nagyrészt figyelmen kívül hagyják e jelenségek összetettségét. Ezen egyoldalúaknak tartott általános elméletekkel szemben egyes szerzők előnyben részesítik azokat a „középszintű” elméleteket, amelyek az empirikus valósághoz közelebb eső, összetettebb fogalmak segítségével elemeznek bizonyos jelenségeket. A valóság valamiféle teljességének a megragadására törekvő középszintű elméletek azonban elkerülhetetlenül eklektikussá válnak, ha nem kapcsolódnak valamilyen általános szociológiai szemléletmódhoz.

3. Az intézményes szociológia elmélete

Miután áttekintettük a szociológiai szemléletmód típusait, és rámutattunk e típusok és a tudományos magyarázat típusai közötti összefüggésekre, a fejezet harmadik részében bemutatjuk az általunk kidolgozott (illetve még kidolgozás alatt álló) intézményes szociológia elméletének szemléletmódját, amelyet intézményes szemléletmódnak nevezünk.

A fejezet elején (1.1Aa) már utaltunk arra a problémára, hogy a szociológiai szemléletmód tárgyalása során eleve meg kell előlegeznünk azoknak a fogalmaknak az ismeretét, amelyek felhasználása nélkül a szemléletmód tárgyalását elképzelhetetlennek tartjuk. Ennek megfelelően, az intézményes szociológia szemléletmódjának bemutatása során megemlítendő fogalmak és összefüggések is majd csupán a szóban forgó elmélet kifejtése során válnak igazán értelmezhetőkké. Azért tartjuk mégis hasznosnak az intézményes szociológia szemléletmódjának az előzetes bemutatását, hogy felhívjuk a figyelmet az elmélet legfontosabb fogalmaira és legalapvetőbb összefüggéseire, elősegítsük az elmélet egészének áttekintését, valamint más elméletekkel és szemléletmódokkal való összevetését.

A továbbiakban tehát először bemutatjuk, hogy hogyan történik az elmélet legfőbb foglmainak a származtatása, majd rámutatunk az elmélet központi kutatási területére, és meghatározzuk az intézményes szociológia tárgyát. Ehhez kapcsolódva kiemeljük az általunk képviselt szemléletmód legfőbb vonásait. Végül rámutatunk arra, hogy az intézményes szemléletmódban hogyan egyesítjük a szociológiai szemléletmód fő típusait, egyrészt az elmélet elvont szintjén, másrészt az elmélet engedményes szintjén.

3.1. Az intézményes szociológia fogalmai és tárgya

A) Az intézményes szociológia elméletének fogalmai

a) Az intézményes szociológia szaknyelve

Az intézményes szociológia elméletével, pontosabban annak korábbi (Farkas 1997) változatával szemben a szociológiaelmélet egyes hazai képviselői részéről megfogalmazott, és talán a legalaposabbnak szánt egyik ellenvetés az volt, hogy nem fogadom el a szociológia közös nyelvét, új szociológiai nyelvet dolgozok ki. Pontosabban fogalmazva ezen valószínűleg azt értették, hogy egyrészt a szociológiában általánosan használt kifejezéseket sem abban az értelemben használom, mint ahogyan mások használják, másrészt néhol olyan új szakkifejezéseket is használok, amelyek a szociológiában mások által nem használatosak. E bíráló észrevétel mögött meghúzódik az a feltételezés, hogy a szociológiának van közös

nyelve, amelyet a szociológiaelmélet, illetve általában a szociológia művelői közösen osztanak. Az alábbiakban röviden a tudományos szaknyelv sajátosságaira, és ezzel összefüggésben arra mutatunk rá, hogy mennyiben és milyen értelemben lehet beszélni a szociológia közös nyelvéről.

Általában a köznyelv kifejezéseinek a felhasználásával alakítják ki az egyes tudományok sajátos szaknyelvüket. Egy adott tudomány szaknyelve olyan mesterséges nyelv, amely módosítja és kiegészíti a természetes köznyelvet. A szaknyelvet alkotó szakkifejezésekkel szemben főleg azt a követelményt támasztjuk, hogy minél világosabb jelentéseket hordozzanak, nagymértékben csökkentsék a kifejezések jelentésének köznyelvre jellemző homályosságát. A szakkifejezések fogalmakat jelölnek, és egy fogalom *meghatározásának* vagy definíciójának nevezzük az adott fogalmat jelölő szakkifejezés jelentésének és/vagy alkalmazási módjának a meghatározását, más nyelvi kifejezések segítségével. A meghatározás legfőbb formája a klasszikus vagy arisztotelészi definíció, amelynek révén az adott fogalom tartalmát már ismertnek tekinthető más fogalmak felhasználásával határozzuk meg. Ha tehát meg akarunk ismerni egy tudományt vagy egy elméletet, meg kell tanulnunk szaknyelvét, és ez elválaszthatatlan magának a tudománynak vagy az adott elméletnek a megismerésétől. (Fehér–Hársing 1977: 50-53, Hársing 1993: 96-105)

Túlzóan fogalmazva, egyes felfogások szerint a szociológia tulajdonképpen nem más, mint jól tájékozott és értelmes emberek társalgása közérdeklődésre számot tartó kérdésekről a kiművelt köznyelv felhasználásával. A posztmodern elméletekre jellemző felfogás talán valahol e felfogás és az elvont, deduktív természetű szociológiai elméletre vonatkozó felfogás között helyezkedik el. Azonban az igen elvontan megfogalmazott szociológiai elméletek is nagymértékben támaszkodnak a köznyelvre, nagyrészt magától értetődőnek tekintve e nyelv kifejezéseinek a jelentését. A szociológiai elméletekben ugyanakkor jelentős mértékben támaszkodnak más tudományok, különösen más társadalomtudományok és a pszichológia kifejezéseire és fogalmaira is, nagyrészt magától értetődőnek tekintve e kifejezések jelentését, illetve fogalmak tartalmát. Minket főleg azok a fogalmak érdekelnek, amelyek kifejezeten szociológiai fogalmaknak tekinthetők, és amelyeket szociológiai szakkifejezések jelölnek. Ezek a kifejezések többnyire a köznap nyelvől vagy más tudományokból kerültek át a szociológiába, de sajátos jelentéssel.

A szociológia, pontosabban a szociológiaelmélet közös szaknyelvéről csupán igen korlátozott értelemben beszélhetünk. Egyrészt az igaz, hogy a szociológiai elméletekben nagymértékben támaszkodnak a kiművelt köznyelv eleve ismertnek feltételezett fogalmaira. Ez azonban nem tekinthető közös szociológiai nyelvnek, mert nem a szociológia sajátos szaknyelve. Másrészt az is igaz, hogy a szociológiai elméletekben széles körben vagy általánosan használatosak bizonyos szakkifejezések, amelyek segítségével bizonyos központinak tekintett kérdésekre keresik a választ. Általánosan vagy széles körben használt kifejezés például a társadalmi cselekvés, a társadalmi viszony, a társadalmi struktúra, a társadalmi kölcsönhatás,

a szabály, az érték, az érdek, a hatalom stb. Munkánkban majd látjuk azonban, hogy ezek a kifejezések a különböző szociológiai szemléletmódokban, sőt esetleg az azonos szemléletmódot képviselő egyes elméletekben is, igen különböző fogalmakat jelölnek. Tehát a szakkifejezések jelentéseit figyelembe véve, a szociológiának tulajdonképpen nincs közös nyelve, mégpedig alapvetően abból adódóan nincs közös nyelve, hogy nincs egységes szemléletmódja. Azaz félrevezető az a kijelentés, hogy az intézményes szociológia elméletében nem fogadom el a szociológia közös nyelvét.

A különböző szemléletmódokat képviselő szociológusok annyiban érthetik meg egymást, amennyiben – képletesen szólva – megtanulnak egymás nyelvén beszélni. Természetesen feltételezve, hogy egyáltalán meg akarják egymást érteni, mert valójában a különböző szemléletmódok képviselői közötti megértésnek főleg nem „nyelvi”, hanem társadalmi akadályai vannak, amelyekkel összefüggésben a különböző szemléletmódok képviselői nagyrészt nem is akarják egymást megérteni. Ha azonban az egyik szemléletmód képviselői nem ismerik és feltételeken nem fogadják el azt, hogy bizonyos kifejezések mit jelentenek a másik szemléletmód képviselői számára, elméleti szinten képtelenek megérteni egymást.

Ha tehát meg akarjuk érteni a szociológiában kialakult különböző elméleteket és szemléletmódokat, meg kell tanulnunk az ezekre jellemző nyelvezetet is. Felhívjuk a figyelmet arra, hogy az intézményes szociológia elméletének a kidolgozása során a szociológia nagyrészt új szaknyelvét dolgozzuk ki. Bírálóinknak tehát igazat kell adni abból a szempontból, hogy az általunk használt szaknyelv sajátos, de valamennyi sajátos szociológiai szemléletmód szaknyelve sajátos.

- Alapvetően új szociológiai szemléletmód kidolgozása viszonylag új szaknyelv kidolgozása nélkül eleve elképzelhetetlen. Ha az olvasó meg akarja érteni az intézményes szociológia elméletét, meg kell tanulnia annak sajátos szaknyelvét.

Ehhez azonban munkánkban igyekszünk olyan „szótárt” a rendelkezésére bocsátani, amely megkönnyíti azoknak a kifejezéseknek a „lefordítását”, amelyeket a különböző szociológiai szemléletmódokban különböző értelemben széles körben használnak, és amelyeket sajátos értelemben mi is használunk.

b) Az intézményes szociológia alapfogalmai

Egy rendszeres elmélet tulajdonképpen fogalmakból, és e fogalmak segítségével megfogalmazott összefüggésekből vagy törvényekből áll. Mindenekelőtt annak szemléltetése révén mutatjuk be a szóban forgó elméletben képviselt szemléletmódot, hogy hogyan jutunk el az elmélet legfontosabb alapfogalmaitól az elmélet legátfogóbb fogalmáig. A fogalmak természetesen nem önmagukban jelentősek, „hiszen a magyarázó erő soha nem egy fogalomban rejlik, hanem mindig azokban az általános törvényekben, amelyekben a fogalom szerepel”. (Hempel–Oppenheim 1999: 120) Az intézményes szociológia legalapvetőbb összefüggéseire

majd az intézményes szemléletmód legfőbb vonásainak a tárgyalásánál (3.2Ab) mutatunk rá.

A fogalmakat nem tekintjük eleve adottaknak, a fogalmak meghatározásában főleg a következő szempontokra vagyunk tekintettel. (1) Milyen magyarázó vagy leíró funkciót szánunk az adott fogalomnak? (2) Az adott fogalom és az annak szánt funkció hogyan illeszthető az intézményes szociológia elmélete fogalmainak és összefüggéseinek a rendszerébe? (3) Ha az adott fogalmat a társadalmi jelenségek oksági magyarázatában oknak szánjuk, az okozatainak tekintendő jelenségektől logikailag függetlenül kell meghatároznunk. (4) Milyen kifejezéssel célszerű jelölni az adott fogalmat?

Széles érvényességi köréhez, és az általa kiváltani szándékozott elméletek összességéhez képest az intézményes szociológia elmélete viszonylag egyszerű, de más szociológiai elméletekhez képest megítélésünk szerint a legösszetettebb elmélet a szociológiában. Munkánkban meglehetősen sok fogalom kifejezett meghatározására kerül sor, s e fogalmakat – néhány kivételtől eltekintve – sajátos, más szerzők által nem használt tartalommal határozzuk meg, a fogalomrendszer egészébe illesztve. Az összetett fogalomrendszer áttekintése, és az egyes fogalmak megfelelő értelmű használata tehát nem kis nehézségbe ütközhet az olvasó számára, ha megszokta a szociológiai szakkifejezések általában meglehetősen szabados, vagy az általunk használttól eltérő értelmű használatát. A szemléletmód bemutatásának a szándékán túl tehát az is vezérel bennünket, hogy elősegítsük az általunk használt fogalomrendszer áttekintését, amikor a következőkben felvázoljuk a legfontosabb fogalmak, azaz az úgynevezett *törzsfogalmak* származtatását, amelyet az 1.11. ábrán szemléltetünk. A fogalmak származtatásán azt értjük, hogy a rendszeres fogalmakat az előzőleg meghatározott fogalmak – és részben közhasználatú fogalmak – felhasználásával határozzuk meg.

A második fejezetben főleg az elmélet alapfogalmainak a tárgyalására kerül majd sor. A szociológiai elméletek alapfogalmaikat általában nem határolják el rendszeres fogalmaiktól, különösen abban az esetben, ha legfőbb fogalmaik is alapfogalomszerűek. Mi a fogalmak tisztázása kedvéért egyrészt igyekszünk elhatárolni az alapfogalmakat a rendszeres fogalmaktól, másrészt az alapfogalmakat is igyekszünk kifejezett formában meghatározni. Ezek a meghatározások azonban nagyrészt problematikus meghatározásokat tartalmaznak. E fogalmak meghatározásai ugyanis általában vagy viszonylagosak, azaz az egyik fogalmat a másikra vonatkoztatva határozzuk meg és viszont, vagy fenomenologikusak, amikor az adott fogalmat a neki tulajdonított jelenségre való utalással határozzuk meg. Az ilyenfajta meghatározások az alapfogalmak szintjén még megengedhetőek, sőt elkerülhetetlenek, hiszen nem, illetve részben nem állnak rendelkezésre olyan fogalmak, amelyekből további fogalmakat vezethetnénk le.

A fejezet előző részében (2.2Ba) említettük, hogy a közhasználatú fogalmak, az alapfogalmak és a rendszeres fogalmak között gyakran nincs éles határ. Azáltal, hogy az intézményes szociológia elméletében az alapfogalmakat is igyekszünk

tisztázni, a következőkben kiemelésre kerülő legfontosabb alapfogalmak nagyrészt már származtatott fogalmaknak tekinthetők.

- Az intézményes szociológia elméletének legfontosabb alapfogalmait az emberi élet elemi alkotórészeire mint a szükségletkielégítés összetevőire vonatkozó fogalmak képezik: formai szempontból a dolog, az állapot, a cselekvés, a cselekvési lehetőség és képesség; tartalmi szempontból a szükséglet tárgya, a szükségletkielégítés eszköze és feltétele. A jelképi természetű létezőkre vonatkozó alapfogalmak közül az elvárás fogalmát emeljük ki.

Ezek a fogalmak főleg az egész fogalomrendszerben betöltött funkcióikat tekintve alapfogalmak, mivel főleg e fogalmakból származtatva – és részben közhasználatú fogalmak felhasználásával – vezetjük majd be az elmélet azon fogalmait, amelyek az összetettebb létezőkre vonatkoznak. Majd látjuk, hogy a legfontosabb alapfogalmak az emberi élet elemi alkotórészeire vonatkoznak, és a kezdeti átfogó fogalmak, amelyekből kiindulva eljutunk az elemi létezőkre vonatkozó fogalmakig, az egyén, a környezet és a kultúra fogalma.

Az a gondolat, hogy a társadalom elemi alkotórészekből épül fel, ahhoz hasonlóan, ahogyan a fizikai létezők felépülnek az atomokból, illetve még elemibb alkotórészekből (up és down kvarkokból, elektronokból és neutrínókból), messze visszavezethető a társadalomtudományi irodalomban. Mi a *szükségletkielégítés összetevőinek* nevezzük az emberi élet elemi alkotórészeit. Elvi jelentőségű egyrészt a formai, másrészt a tartalmi különbségtétel a szükségletkielégítés összetevői között. Formai szempontból megkülönböztetjük a tényszerű és a jelképi természetű létezőket. A tényszerű létezőkön belül megkülönböztetjük – az egyéneken és csoportokon kívül, amelyek mindig a vonatkoztatási pontot képezik – a dolgokat és állapotokat, a cselekvési lehetőségeket és képességeket, valamint a cselekvéseket mint elemi létezőket. A jelképi létezőkön belül főleg a jelképi kultúra alkotórészeként értelmezett normatív elvárások jelentőségét hangsúlyozzuk. Majd látjuk, hogy az elemi létezők közötti formai megkülönböztetéseknek főleg a tudományos magyarázat szempontjából lesz jelentősége. A formailag különböző elemekből álló létezőkre vonatkozó fogalmak ugyanis különböző szerepet tölthetnek be a társadalmi jelenségek magyarázatában. Tartalmi szempontból megkülönböztetjük a szükségletek tárgyait (és negatív tárgyait), a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit mint elemi létezőket.

Így jutunk el a közösség és a társadalom elemi alkotórészeinek a meghatározásához, amelyeket a szükségletkielégítés intézmények által létrehozott összetevői képezik. Minket itt közelebről a társadalomra vonatkozó fogalomrendszer érdekel, tehát a társadalmi élet elemi alkotórészeit hangsúlyozzuk.

- A *társadalmi élet elemi alkotórészeinek* a szükségletkielégítés intézmények által létrehozott, illetve meghatározott eszközeit és feltételeit tekintjük.

Azaz közvetlenül a társadalmi létezőkre vonatkozó valamennyi fogalmat elvileg ilyen elemi alkotórészekből építjük fel, a jóval összetettebb fogalmakat, és

végül az elmélet legátfogóbb fogalmát is. Ez biztosítja az intézményes szociológia fogalomrendszerének egységét.

c) A fogalmak típusai a létezők természete szerint

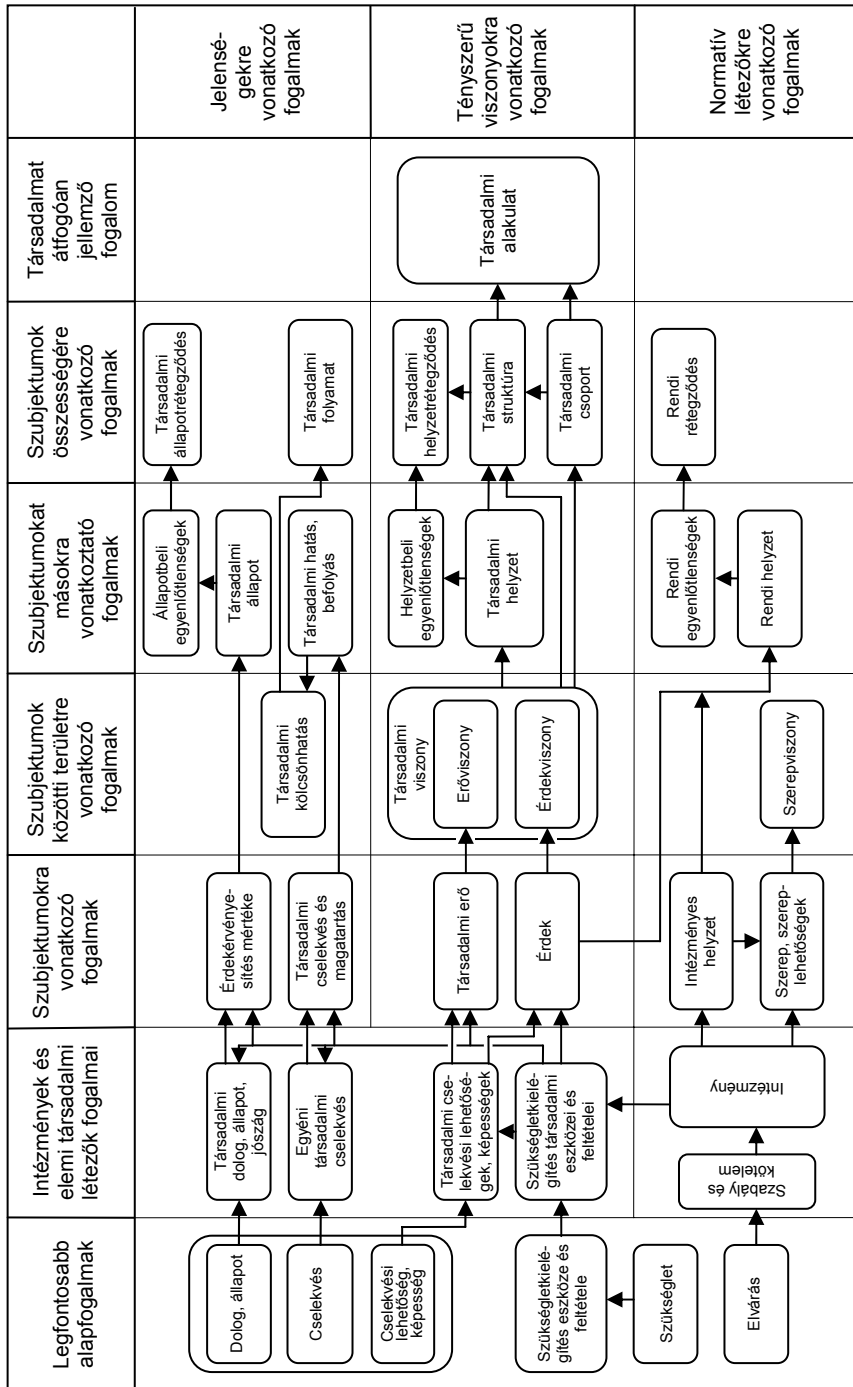
Rátérve az innentől kezdve – legalábbis törekvésünk szerint – már logikailag viszonylag zárt fogalmi rendszer törzsfogalmainak az áttekintésére, egyaránt elvi jelentőségű a fogalmi rendszer vízszintes és függőleges, azaz a vonatkoztatási keret és a létezők formája szerinti tagolása. Az 1.11. ábra vízszintes irányú tagolása az elemzés vonatkoztatási kereteire, illetve az *elemzés szintjeire* vonatkozik. A szociológiaelméleti irodalomban néhány szerző felveti a szociológiai elemzés szintjeinek a problémáját, s e szerzők főleg az elemzés mikro- és makroszintjét különböztetik meg egymástól. (Erről lásd: Ritzer 1991: 140-151) Mi az elemzés vonatkoztatási keretei, illetve szintjei szempontjából megkülönböztetjük egyrészt azokat a fogalmakat, amelyek a cselekvő szubjektumokra, legelemibb formában a cselekvő egyénekre, másrészt amelyek a szubjektumok közötti területre vonatkoznak. Harmadrészt a szubjektumokat másokra vonatkoztatva vesszük szemügyre a fogalmak meghatározásában, tartalmi és egyenlőtlenségi szempontból. Negyedrészt a szubjektumok összességére, azaz a társadalomra vonatkozó legfőbb fogalmakat ábrázoljuk. Majd látjuk azonban, hogy a társadalom felfogásunk szerint kisméretű és nagyméretű társadalmi csoport – például egy üzem vagy egy nemzeti vagy állami társadalom – egyaránt lehet. Végül ötödrészt a legátfogóbb fogalom a társadalmi alakulat fogalma, amely a legáltalánosabb szinten fejezi ki egy adott társadalom összefüggéseit.

Az ábra függőleges irányú tagolása a *létezők formájára* vonatkozik. Ebből a szempontból megkülönböztetjük egyrészt a jelenségszerű összetevőkre vonatkozó fogalmakat, másrészt a tényszerű viszonyokra vonatkozó fogalmakat, harmadrészt a normatív létezőkre vonatkozó fogalmakat. A szociológiai elméletekben ezek a szintek általában elválaszthatatlanul összemosódnak, így egy-egy fogalom gyakran hordoz ugyanakkor jelenségszerű és normatív, vagy esetleg relációs tartalmakat is. Mi viszont igen fontosnak tartjuk e szintek elvileg egyértelmű megkülönböztetését.

A hivatkozott ábra felső harmadában a *jelenségszerű létezőkre vonatkozó fogalmakat* találjuk, tehát amelyek elemi alkotórészeit dolgok és állapotok, valamint cselekvések képezik.

- A dolgokból, állapotokból és cselekvésekből felépülő társadalmi létezők a közvetlen megfigyelés számára is hozzáférhetőek, amelyek a szociológiai magyarázatokban általában a társadalmi jelenségek szerepét töltik be.

Cselekvésekből épülnek fel a szubjektumra vonatkoztatva a *társadalmi cselekvések* és a társadalmi magatartások, a társadalmi cselekvéseket a szubjektumok közötti területre vonatkoztatva képezhetjük a *társadalmi kölcsönhatás* fogalmát, a szubjektumokat másokra vonatkoztatva a *társadalmi hatás* és *befolyás* fogalmát, a társadalmi kölcsönhatásokat a szubjektumok összességére vonatkoztatva és

1.11. ábra: Az intézményes szociológia törzsfogalmainak származtatása

időben kiterjesztve vizsgálva a *társadalmi folyamat* fogalmát. Állapotszerű elemi alkotórészekből épül fel a szubjektumra vonatkoztatva az *érdekérvényesítés mértékének* fogalma, az érdekérvényesítés mértékét általában és másokkal összehasonlítva vizsgálva a *társadalmi állapot* fogalma, a szubjektumok közötti egyenlőtlenségek szempontjából az *állapotbeli társadalmi egyenlőtlenségek* fogalma. Majd az állapotbeli egyenlőtlenségeket a szubjektumok összességében vizsgálva eljutunk a *társadalmi állapotrétegződés* fogalmához.

Az ábra középső harmadában a viszonszerű vagy *tényszerű viszonyokra vonatkozó fogalmakat* láthatjuk. A *tényszerű társadalmi viszonyokra* vonatkozó fogalmak a társadalmi valóság eddig fogalmilag és elméletileg szinte teljesen feltáratlan területére vonatkoznak. A viszonszerű fogalmakra utaló kifejezések a szociológiai irodalomban járatos olvasó számára természetesen ismerősen hangzanak, de tartalmilag újak. E fogalmak olyan létezőkre vonatkoznak, amelyek elemi alkotórészeit intézmények által létrehozott és a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képező cselekvési lehetőségek és cselekvési képességek alkotják. A különböző szociológiai elméletekben a viszonszerű fogalmakra vonatkozó kifejezésekkel azonos vagy azokhoz hasonló kifejezésekkel jelölt fogalmak – például *érdek*, *erő* (power), *társadalmi helyzet*, *társadalmi viszony* stb. – általában vagy szintén jelenségszerű összetevőkre (pl. magatartás, kölcsönhatás stb.), vagy normatív természetű összetevőkre (pl. szabály, szerep stb.) vonatkoznak, vagy olyan összetevőkre, amelyek önmagukban nem társadalmi természetűek, és társadalmi vonatkozásuk fogalmilag tisztázatlan (pl. munkamegosztási tagozódás, nemi tagozódás stb.)

- A viszonszerű fogalmakkal jelölt létezők cselekvési lehetőségekből és képességekből épülnek fel. E fogalmak a társadalmi jelenségek magyarázatában az alapvető meghatározó tényezők, illetve az okok szerepét töltik be. Ezért a viszonszerű fogalmakat a jelenségszerű fogalmaktól függetlenül kell meghatároznunk.

Intézmények által létrehozott és a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képező cselekvési lehetőségekből épülnek fel a szubjektumokra vonatkoztatva az *érdekek*, hasonló tartalmú cselekvési képességekből a *társadalmi erők*. Az érdekeket és erőket a szubjektumok közötti területre vonatkoztatva képezhetjük az *érdekvizony* és az *erővizony*, illetve a *hatalom* és a *hatalmi viszony* fogalmát. Az érdekvizonyok és az erővizonyok együttesen alkotják a szubjektumok közötti *társadalmi viszonyokat*. A társadalmi viszonyokban csupán egy adott szubjektumot szemmel tartva eljuthatunk a *társadalmi helyzet* fogalmához. A társadalmi helyzeteket egyenlőtlenségi szempontból vizsgálva képezhetjük a *helyzetbeli társadalmi egyenlőtlenségek* fogalmát. A társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének és társadalmi viszonyaik összességét fejezi ki a *társadalmi csoport* és a *társadalom* fogalma. Az adott társadalomban található tipikus társadalmi helyzetekre és a közöttük lévő tipikus társadalmi viszonyokra vonatkozik a *társadalmi struktúra* fogalma; a *társadalmi helyzetrétegződés* viszont a struktúra egyenlőtlen-

ségi metszete. Végül az adott társadalom általános szerveződési formáját fejezi ki a *társadalmi alakulat* fogalma.

A tényszerű viszonyokra vonatkozó fogalmak a társadalmi jelenségek magyarázatában általában az okok szerepét töltik be. Ahogyan azt az oksági magyarázat tárgyalásánál (2.1Aa) hangsúlyoztuk, ezért igen fontos követelmény, hogy ezeket a viszonszerű fogalmakat a jelenségekre vonatkozó fogalmaktól függetlenül határozzuk meg. Csupán ebben az esetben fogalmazhatunk meg olyan törvényeket, amelyekben szükségszerű oksági összefüggéseket feltételezünk a viszonszerű fogalmakkal jelölt létezők és a jelenségekre vonatkozó létezők között. A logikai függetlenség elvi biztosítéka abban rejlik, hogy a viszonszerű társadalmi létezők elemi alkotórészei formailag elvileg különböznek a jelenségek szerepét betöltő létezők elemi alkotórészeitől.

Mi a tényszerű társadalmi létezőkből, alapvetően a tényszerű társadalmi viszonyokból magyarázzuk a társadalmi jelenségeket, de fogalmi rendszerünkbe illeszkednek olyan fogalmak is, amelyek *normatív* természetűek. Az e fogalmakkal jelölt legfontosabb létezők elemi alkotórészeit elvárások képezik. Normatív elvárásokból épülnek fel a szabályok, amelyek tényekként nem értelmezhetőek, mivel – mint általában a jelképi létezők – jelentésükben más létezőkre utalnak.

- A normatív létezőkre vonatkozó fogalmak közül a legfontosabb az intézmény fogalma. Elvileg minden társadalmi létezőt úgy értelmezünk, hogy azokat intézmények hozzák létre, illetve intézmények határozzák meg.

A szabály és az ellenőrzés fogalmából képezzük majd az *intézmény*, és ezen belül a *társadalmi intézmény* fogalmát. Az intézményes szabályokat a szubjektumokra vonatkoztatva jutunk az *intézményes helyzet*, a *szerep* és a *szereplehetőségek* fogalmához, a különböző szubjektumokra vonatkozó különböző szerepeket egymásra vonatkoztatva a *szerepviszony* fogalmához. Ha az intézmények érvényességi köreiből elfoglalt helyzetet az érdekek összefüggésben vizsgáljuk, eljuthatunk a *rendi helyzet* fogalmához, a rendi helyzeteket a szubjektumok közötti egyenlőtlenségek szempontjából nézve a *rendi egyenlőtlenségek*, majd ezt a szubjektumok összességére vonatkoztatva a *rendi rétegződés* fogalmához.

Ahogy azt fentebb már említettük, itt csak a legfontosabb fogalmakat emeljük ki. Az intézményes szociológia elmélete sajátos elmélet a szociológiában abban a tekintetben, ahogyan fogalomról fogalomra felépül az egész fogalomrendszer. Ugyanakkor bizonyos vonásait tekintve szorosan kapcsolódik bizonyos szociológiai elméletekhez. Fogalomrendszerünk egyes részleteiben különösen két elmélettel mutat hasonlóságot. Egyrészt bizonyos mértékű hasonlóságot találunk aközött, ahogyan Coleman megkülönbözteti a szabályok, és ezzel összefüggésben a társadalmi viszonyok típusait, és ahogyan mi tipizáljuk a társadalmi intézményeket és a társadalmi viszonyokat, s ebből eredően a két elmélet más pontjain is találunk hasonlóságokat. (Vö.: Coleman 1990: 43, 247-249 és Farkas 1990) A formai hasonlóság ellenére azonban tartalmilag lényeges különbségek vannak az

ezzel összefüggő fogalmak között. Másrészt nagymértékű hasonlóságot mutat az, ahogyan a társadalmi viszony, a társadalmi helyzet és a társadalmi struktúra fogalmi egymáshoz kapcsolódnak a hálózatelemzésben és az itt képviselt elméletben. (Vö.: Burt 1982: 30-31) Itt ugyanakkor még inkább csupán formai hasonlóságról van szó, az említett fogalmak tartalmilag lényegesen különböznek egymástól a két elméletben. Az említett hasonlóságok véletlenszerűek, illetve nagyrészt a vizsgált valóságra vezethetőek vissza, mivel az elmélet eredeti kidolgozása során még nem támaszkodtam az említett forrásokra.

B) Az intézményes szociológia kutatási területe és tárgya

a) A központi kutatási terület: a társadalmi élet szférája

Az intézményes szociológia érdeklődésének középpontjában az úgynevezett *társadalmi élet szférája* áll. Már utaltunk arra (2.2Ab), hogy egy elmélet csupán meghatározott előfeltételezések elfogadása esetén tekinthető elvileg érvényesnek, illetőleg tapasztalatilag legfeljebb annyiban felelhet meg a valóságnak, amennyiben előfeltételezései a valóságban is teljesülnek. Az intézményes szociológia elméletében képviselt szemléletmód meghatározása során ajánlatosnak látjuk jelezni azokat a legfontosabb elméleti előfeltételezéseket, amelyek az emberi élet szféráira vonatkoznak. A szóban forgó előfeltételezések arra irányulnak, hogy az emberi életben belül körülhatároljuk azt a területet, amelyben az úgynevezett társadalmi törvények, illetve társadalmi törvényszerűségek érvényesülnek, s amelyet majd a társadalmi élet szférájának nevezünk.

- Megkülönböztetjük az emberi élet négy fő szféráját: a magánélet, a közösségi élet, a társadalmi élet és a kényszerű élet szféráját. Feltételezzük, hogy az emberi együttélés modern formáiban ezek a szférák, bár egymással szoros összefüggésben, de egymástól elhatárolódva léteznek.

A cselekvések tipizálásának és rendszerbe szerveződésének elemzése után, munkánk hatodik fejezetében (1.2Ab) arra a következtetésre jutunk, hogy megkülönböztethetjük az emberi élet fent említett négy fő szféráját. Ezek az életszférák a valóságban nagyrészt egymást áthatva, egymással összefonódva léteznek. Ahhoz azonban, hogy eljussunk a tiszta társadalmiság területére, feltételezzük, hogy az emberi együttélés modern formáiban ezek a szférák, bár egymással szoros összefüggésben, de egymástól elhatárolódva léteznek. Vannak bizonyos általános összefüggések, amelyek e négy szféra közötti kölcsönhatásokra vonatkoznak, és amelyek mind a négy, vagy a közösségi és a társadalmi élet szférájára egyaránt érvényesek. Az emberi élet négy fő szféráján belül azonban lényegében eltérő mechanizmusok működnek, és más törvényszerűségek érvényesülnek. Azaz nem képzelhető el olyan elmélet, amely ugyanakkor, amikor mélyreható elemzését nyújtja az egyes szférákban tapasztalható jelenségeknek, érvényesnek lenne tekinthető más szférákra is. Természetesen eltekintve egy olyan átfogó elmélettől,

amely az egyes életszférákra vonatkozó elméleteket egyesíti, megőrizve azok sajátosságát.

Az emberi élet négy fő szférája közül elvileg a közösségi élet és a társadalmi élet szférája a tisztán intézményes életszféra, amelyekben végső soron intézmények (vagy ún. kvázi-intézmények) határozzák meg a cselekvéseket, és a cselekvések összegeződéseiként, rendszereiként vagy következményeiként értelmezhető jelenségeket. A valóságban tipikusan a közösségi élet szférájában értelmezhető például a barátokkal, a szabadidős klub, a jótékonyági egyesület, a vallási hitközösség tagjaival, részben a családtagokkal való együttes tevékenység. Ezzel szemben tipikusan a társadalmi élet szférájába esik például a formálisan szervezett munkavégzés, a közigazgatás, a hivatali ügyintézés, a szervezett oktatás és tanulás vagy az úgynevezett politikai tevékenység.

A közösség és a társadalom megkülönböztetése legalább Ferdinand Tönniesig visszavezethető a szociológiai irodalomban. (Tönnies 1983) A közösség és a társadalom, valamint a közösségi és a társadalmi élet szférájának a lényegi különbözőségét azonban a szociológiai elméletek mindmáig nem vették, illetve nem veszik elvi jelentőségének megfelelően figyelembe. Az intézményes szociológia elméletében az alapján tudjuk majd elvileg egyértelműen elhatárolni a korábban említett négy fő életszférát, és ezek között a közösségi és a társadalmi élet szféráját, hogy meghatározzuk e szférák sajátos elemi alkotórészeit.

- Az intézményes szociológia elmélete átfogóan a társadalomra, illetve a társadalmi alapú együttélési formára, de ezen belül különösen a társadalmi élet szférájára érvényes.

A szóban forgó elmélet bizonyos fogalmai és összefüggései tehát az említett szférák meghatározását és elkülönítését, a közöttük lévő összefüggések kimutatását, valamint a közösségi és a társadalmi élet szférájában egyaránt érvényes összefüggések kimutatását szolgálják. Az intézményes szociológia érdeklődésének középpontjában azonban a társadalmi élet szférája áll, tehát más életszférákon belüli létezők és jelenségek csak a társadalmi élet szférájával összefüggésben esnek az intézményes szociológia érdeklődési körébe.

b) Az intézményes szociológia tárgya

Korábban (3.1A) a legfontosabb fogalmakat kiemelve, és e fogalmak származtatásának felvázolásával mutattuk be az intézményes szociológia elméletének szemléletmódját. A következőkben az elmélet tárgyának a meghatározását emeljük ki az elmélet egészéből. Bár ez az elmélet részben kiterjed az emberi élet más szféráira is, az alábbiakban mondandónkat az intézményes szociológia központi érdeklődési területére, az úgynevezett társadalmi élet szférájára vonatkoztatjuk.

Nagyon röviden úgy határozhatjuk meg az intézményes szociológia tárgyat, hogy e felfogásban a szociológia a társadalmi jelenségek lényegét kutatja. Ez a megfogalmazás természetesen szemben áll azzal a felfogással, amely szerint a tár-

sadalmi jelenségeknek nincs lényegük. Ahhoz azonban, hogy az intézményes szociológia tárgyának ezt a rövid meghatározását értelmezni tudjuk, mindenekelőtt a jelenség és a lényeg fogalmát kell meghatároznunk. Hegelhez visszanyúlva e fogalmakat a következőképpen értelmezzük. (Vö.: Hegel 1979: 191-254)

- A *jelenség* a valóságnak az az önkényesen kiragadott része, amelyet mint rajta kívül álló tényezők által meghatározottat vizsgálunk. A jelenség *lényegének* az adott jelenséget szükségszerűen meghatározó tényezők összességét nevezzük. Az *intézményes szociológia tárgyát* a társadalmi jelenségek lényege képezi.

Egy jelenség lényege tehát mindig az adott jelenségen kívül van, ami nem jelenti feltétlenül azt, hogy egy adott létező lényege az adott létezőn kívül van. Így ha egy adott létezőt jelenségnek tekintünk, és e létezőnek a lényegét keressük, az adott létező *külső lényegéről* beszélünk. Ha viszont egy létezőt úgy vesszük szemügyre, mint más létezők meghatározóját, akkor az adott létezőnek azokat a vonásait, amelyek e meghatározásban szükségszerűen közrejátszanak, a létező *belső lényegének* nevezzük.

E felfogás szerint tehát jelenség és lényeg viszonylagos fogalmak, a kutatás szemlélete szerint tekinthetjük a létezőket jelenségeknek vagy lényegi tartalom hordozóinak. Egyrészt vizsgálhatunk egy létezőt mint jelenséget, ekkor arra kérdezünk rá, hogy milyen rajta kívül álló tényezők határozzák meg létét és jellemzőit. Másrészt vizsgálhatjuk mint lényegi létezőt, ekkor arra a kérdésre keressük a választ, hogy milyen szerepet tölt be más létezők meghatározásában, és melyek azok a jellemző tulajdonságai, amelyek e meghatározásokban szükségszerűen közrejátszanak. Végül vizsgálhatunk egy létezőt mint teljességet, amikor belső alkotórészeit részben mint jelenségeket, részben mint lényegi létezőket vesszük szemügyre.

Fogalmazhatunk tehát úgy, hogy az intézményes szociológia a társadalmi jelenségek lényegét vizsgálja, de egyáltalán milyen természetű létezőket tekinthetünk társadalmi jelenségeknek. Erre a kérdésre a szociológiában nem találunk fogalmilag egyértelmű választ. Márpedig egyértelmű választ kellene adnunk erre az alapvető kérdésre, mert e kérdés megválaszolása nélkül nem képzelhető el konzisztens társadalomelmélet.

Már említettük (3.1Ab), hogy az intézményes szociológia elméletében társadalmi létezőknek azokat a létezőket tekintjük, amelyeket intézmények hoztak létre, illetve határoztak meg, és amelyek a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik. Ha adottaknak vesszük a társadalmi létezőket, elhatározás kérdése, hogy e létezők körén belül mely létezőket tekintjük jelenségeknek. Általában azonban azokat a létezőket vizsgáljuk jelenségekként, amelyek a közvetlen tapasztalás számára is adottak. Ilyen értelemben – mint ahogyan erre a törzsfogalmak származtatása kapcsán már utaltunk – a társadalmi jelenségek elemi alkotórészeit általában dolgok, állapotok vagy cselekvések képezik.

- A társadalmi létezők közül *társadalmi jelenségeknek* általában a dolgokból, állapotokból vagy cselekvésekből felépült létezőket tekintjük. A viszonszerű vagy a normatív létezőket is vizsgálhatjuk jelenségekként, ebben az esetben azonban az önmagukban véve viszonszerű vagy normatív létezőket is állapotyszerű létezőkként kezeljük.

A társadalmi jelenségek tehát lehetnek társadalmi cselekvések, illetve cselekvésekből álló nagyobb viselkedési egységek, több egyén vagy csoport cselekvéseiből álló társadalmi kölcsönhatások és társadalmi folyamatok. Lehetnek állapotokként értelmezhető társadalmi létezők, azaz társadalmi állapotok – mint például szegénység vagy gazdagság – és állapotyszerű társadalmi egyenlőtlenségek. Társadalmi jelenségekként vizsgálhatunk azonban dolgokat is, mint például egy épületet vagy egy gépi berendezést, amennyiben e dolgokat intézmények által meghatározott társadalmi cselekvések, illetve társadalmi folyamatok következményeiként értelmezzük. Mivel a jelenségekként vizsgálandó létezők kiválasztása – ahogyan azt korábban említettük – önkényes, a viszonszerű vagy a normatív létezőket is szemlélhetjük jelenségekként. Például választ kereshetünk arra a kérdésre, hogy miért jött létre érdekszövetség meghatározott egyének között, vagy miért jött létre egy adott társadalmi intézmény. Ebben az esetben azonban az önmagukban véve viszonszerű vagy normatív létezőket is állapotyszerű létezőkként kezeljük.

A fejezet első részében, a szociológiai szemléletmód tárgyalása során láttuk, hogy a különböző szociológiai szemléletmódok képviselői különbözőképpen fogják fel a szociológia tárgyát is. Az intézményes szociológia elméletét nem egy részleges érdeklődési körű, hanem általános szociológiai elméletnek szánjuk. A tárgyra vonatkozó elképzelésünkben tehát eleve kifejezésre jut az, hogy mit gondolunk egyáltalán a szociológia tárgyról.

Korábban (3.1Ba) már utaltunk arra, hogy a hatodik fejezetben majd megkülönböztetjük az emberi élet négy fő szféráját: a magánélet, a közösségi élet, a társadalmi élet és a kényszerű élet szféráját. Felfogásunk szerint a szociológia olyan tudomány, amelynek az érdeklődési köre kiterjed átfogóan a társadalomra, illetve a társadalmi alapú együttélési formára, de tárgyát különösen a társadalmi élet szféráján belüli, szűkebben értelmezett társadalmi jelenségek képezik. Más életszférákon belüli létezők és jelenségek csak a társadalmi élet szférájával összefüggésben esnek a szociológia érdeklődési körébe.

Az általános szociológiai elmélet felfogásunk szerint a társadalom elmélete, tehát társadalomelmélet. Egyes szerzők abból a szempontból tesznek különbséget szociológiaelmélet és társadalomelmélet között, hogy a szaktudományos szociológiai elmélettel szemben a társadalomelmélet a szabatos tudományos elemzésekkel szemben előnyben részesíti a társadalmi valóság olyan elemzését, amely megengedi, sőt üdvözli a nyílt politikai és normatív elkötelezettséget. (Lemert 2001: 305) E felfogás szerint a társadalomelméletek jellemzően a széles társadalmi elbeszélések formáját öltik. Elbeszélik a társadalom eredetének és fejlődésének a történetét, a

válságok, a hanyatlás és a haladás történetét. Ezeknek az elbeszéléseknek a célja nemcsak az események vagy alakzatok tisztázása, hanem következményeiknek az alakítása. A társadalomelméletek erkölcsi elbeszélések is, amelyek gyakorlatilag jelentősek, és magukba foglalják azt a szándékot, hogy formálják a történelmet. (Seidman 1991: 132; idézi Zhao 2001: 390-391)

Felfogásunk szerint különbséget tehetünk a filozófiai társadalomelmélet és a szociológiai társadalomelmélet között. A kettő között nincs éles határ, de a filozófiai társadalomelmélet általánosabb és kötetlenebb, nem veszi figyelembe az egyes szaktudományok közötti határokat, valamint kevésbé veszi figyelembe a tudományok és a gyakorlati cselekvés közötti határokat. A *szociológiai társadalomelmélet* pedig nem más, mint az általános szociológiai elmélet.

3.2. Az intézményes szociológiai szemléletmód

A) Az intézményes elnevezés és szemléletmód

a) Az intézményes szociológia elnevezése

Egy elméletet a szerzője által elnevezni szerénytelenségnek tűnik, mert hallgatólagosan az a feltételezés húzódik meg mögötte, amit most kifejezetten is megfogalmazunk. Tehát az, hogy olyan sajátos elméletéről van szó, amely megkülönböztethető más elméletektől, és az adott elmélet megérdemel annyi figyelmet, hogy megkülönböztessék az adott tudományban kialakult más elméletektől. Amellett azonban, hogy az elnevezés ezt is kifejezheti, az elnevezés érdemben azt a célt szolgálja, hogy világossá tegyük, mikor beszélünk általában a szociológiáról, vagy a szociológiában kialakult különböző szemléletmódokról vagy elméletekről, és mikor beszélünk az általunk képviselt sajátos elméletéről és sajátos szemléletmódról. Ha elfogadjuk, hogy indokolt az elmélet elnevezése, felmerül az a kérdés, hogy milyen név vagy elnevezés lenne a legjobb az adott elmélet jelölésére.

- A munkánkban kifejtendő elméletet azért indokolt az intézményes szociológia elméletének nevezni, s az általa képviselt szemléletmódot intézményes szemléletmódnak, mert ebben az elméletben bár elvileg, illetve alapvetően a társadalmi viszonyokból, de végső soron e viszonyokat létrehozó intézményekből magyarázzuk a társadalmi jelenségeket.

Önmagában véve azonban sem az „intézményes” jelző, sem az intézmények szerepének hangsúlyozása nem tekinthető újnak a szociológiában. Ha az intézmény fogalmának különböző értelmezéseit egyaránt figyelembe vesszük, fogalmazhatunk úgy, hogy a szociológiában az intézményekre a klasszikusoktól kezdve mindmáig jelentős elméleti érdeklődés irányul. (Sjöstrand 1993B: 3-5) Parsons szerint az intézményes viselkedés elmélete, amely lényegileg szociológiai elmélet, a legnagyobb jelentőségű a társadalomtudományban. (Parsons 1951: 43) Ez azon-

ban természetesen nem jelenti azt, hogy a szociológiai elméletekre általában véve jellemző egy bizonyos értelemben vett intézményes szemléletmód. Majd a harmadik fejezetben (3.1Aa) látjuk, hogy az intézmény fogalma igen sokértelmű, és a különböző szemléletmódokat képviselő elméletek különböző szerepet szánnak e fogalomnak a társadalmi jelenségek magyarázatában.

Az elnevezés hasonlósága miatt felmerül az a kérdés, hogy milyen összefüggésben van az intézményes szociológia elmélete az úgynevezett „intézményes elmélettel”. Az *intézményes elmélet* különböző változatai alakultak ki a közgazdaságtanban, a politikaelméletben, általában a szervezetelméletben és a szervezetszociológiában. Az intézményes elmélet korai változatától meg szokás különböztetni az úgynevezett *új intézményes elméletet* az említett tudományok területén. Mindenekelőtt azt jegyezzük meg, hogy az intézményes szociológia elmélete sajátos és alapvetően új szemléletmódot képvisel, és nem azonos az intézményes elmélettel, illetve annak valamelyik változatával. Az elnevezés hasonlósága azonban nem véletlen, valamilyen értelemben az intézményes elméletek képviselői, és az intézményes szociológia elméletében mi is az intézmények jelentőségét hangsúlyozzuk a társadalmi jelenségek magyarázatában.

A szociológiában, illetve ezen belül a szervezetszociológiában kialakult intézményes elmélet szemléletmódja nem egységes, egyes változatai a normativista, más változatai a kreativista vagy a racionalista szemléletmódhoz állnak közelebb, és e szemléletmódokhoz képest nem képviselnek egységes és sajátosan új szemléletmódot. (Vö.: Scott 1995: 1-62) Az intézményes elmélet kifejezéssel jelölt átfogó felfogás tulajdonképpen magában foglalja mindazokat a felfogásokat, amelyek a jelképi kultúra egyes összetevőinek valamilyen értelemben jelentőséget tulajdonítanak a cselekvések és a cselekvések összegeződéseiként, rendszereiként vagy következményiként értelmezhető jelenségek magyarázatában. Az intézményes elméleteknek nevezett elméletek főleg a szimbolista, ezen belül a normativista és/vagy a kreativista szemléletmódot képviselik. Intézményes elméleteknek nevezik azonban esetenként azokat az elméleteket is, amelyek a faktualista szemléletmód előfeltételezéseit megkérdőjelezve közelítenek a szimbolista szemléletmód felé, de közelebb állnak a faktualista szemléletmódhoz.

A szociológián belül a szervezetszociológiában kialakult elméletek bizonyos körét jelölik az intézményes elmélet vagy az intézményes irányzat kifejezéssel. Az új intézményes elmélet a szervezetelméletben és a szervezetszociológiában a múlt század hetvenes évtizedében fejlődött ki. (DiMaggio–Powell 1991B: 11-15) Scott egyaránt az intézményes elmélet korai képviselőjének tartja az általános szociológiaelméletben Durkheimet, Weber, Parsonst, Meadet, Schützöt, valamint Bergert és Luckmannt. (Scott 1995: 8-15) Ez is jól mutatja, hogy a szervezetszociológiai intézményes elmélet szemléletmódja nem egységes. Az új intézményes elmélet szemléletmódja a korábbi jellemzően normativista szemléletmódtól a kreativista szemléletmód felé tolódott el. Az intézmények értékelő, személyes kifejező és kognitív oldalai közül – a korábbi felfogástól eltérően – a kognitív oldalt

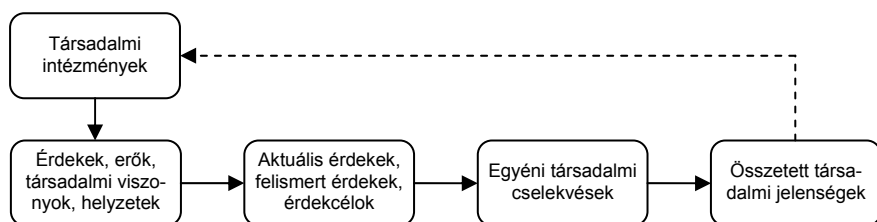
hangsúlyozzák, és a mindenkori cselekvési szituációkban az intézmények értelmezés révén történő kialakítására helyezik a hangsúlyt. (Vö.: Scott 1987; Scott 1995: XV, 29-31)

Az intézményes szociológia elnevezés sejtet bizonyos mértékű rokonságot az intézményes közgazdaságtannal is. Az *új intézményes közgazdaságtan* szemléletmódja sem egységes, egyes irányzatai a normativista vagy a kreativista szemléletmódhoz, más irányzatai a racionalista szemléletmódhoz állnak közelebb. (Vö.: Etzioni–Lawrence 1991; Coughlin 1991; Sjöstrand 1993A) Például a tranzakciós költségek elmélete, az ügynökelmélet vagy a tulajdonjogok elmélete megkérdőjelezi a neoklasszikus közgazdaságtan előfeltételezéseit, és jelentős mértékben figyelembe veszi a kultúra egyes tényezőit, illetve az intézményeket a gazdasági jelenségek magyarázatában, de még így is közelebb áll a racionalista, mint a normativista vagy a kreativista szemléletmódhoz.

b) Az intézményes szemléletmód legfőbb vonásai

A fejezet első részében, a szociológiai szemléletmód típusainak a tárgyalása során, a szociológiai elméletekben megtalálható legfontosabb összefüggéseknek vagy alapelveknek a kiemelésével határoztuk meg a tipikus szemléletmódokat. A szociológiai elméletek azonban az egyes szemléletmódokra jellemző alapelvekhez képest általában jóval összetettebbek. Az alapelvek kiemelésével, és ennek révén a szemléletmód bemutatásával tehát általában jelentős mértékben leegyszerűsítünk egy elméletet. Az intézményes szociológia elmélete – megítélésünk szerint – a legösszetettebb elmélet a szociológiában, tehát alapelveinek a kiemelésével csak igen jelentős mértékben leegyszerűsítve mutathatjuk be a szóban forgó elméletet. Azonban nemcsak az elmélet egésze, hanem az intézményes szociológia szemléletmódja is összetett, mégpedig a következő két szempontból.

Korábban (3.1Ba) utaltunk arra, hogy az emberi együttélésen belül alapvető jelentőségű a különböző életszférák, különösen a közösségi és a társadalmi élet szférájának a megkülönböztetése abból a szempontból, hogy milyen tényezők milyen módon határozzák meg az emberek együttélésével összefüggő jelenségeket. Az intézményes szemléletmód tehát egyrészt abból a szempontból összetett, hogy más szemléletmódot tekintünk érvényesnek egyfelől a közösségi élet, másfelől a társadalmi élet szférájára vonatkozóan. A következő alapelvek a társadalmi élet szférájára, és az e szférán belüli, szűkebb értelemben vett társadalmi jelenségek meghatározottságára vonatkoznak. Másrészt a társadalmi élet szférájára vonatkoztatva különbséget teszünk az elmélet elvont szintjének a szemléletmódja, és az elmélet engedményes szintjének a szemléletmódja között. A következőkben az elmélet elvont szintjére jellemző alapelveket mutatjuk be, majd később (3.2Bc) mutatunk rá arra, hogy az elmélet engedményes szintjén ezeket az alapelveket milyen értelemben módosítjuk.

1.12. ábra: Az intézményes szemléletmód legalapvetőbb összefüggései

Az *intézményes szemléletmód* legalapvetőbb összefüggéseit vagy alapelveit az 1.12. ábrán szemléltetjük. Az elmélet elvont szintjén, a társadalmi jelenségek magyarázatában eleve adottnak vesszük a társadalmi környezetet, és ezen belül adottaknak vesszük – a jelképi kultúra összetevőiként értelmezett – társadalmi intézményeket, amelyek történetileg alakultak ki. Az intézmény fogalma meglehetősen sokértelmű fogalom a szociológiai irodalomban. Itt csak nagyon röviden és homályosan megfogalmazva, felfogásunk szerint az intézmény és szűkebben a társadalmi intézmény sajátos szabályrendszer, amelynek szabályaihoz rendszeres ellenőrzés kapcsolódik. Társadalmi intézmény például egy jogi törvény, egy vállalat vagy egyetem szervezeti és működési szabályzata, ösztönzési rendszere, egy bank hitelnyújtási konstrukciója, de esetleg társadalmi intézményként értelmezhető egy munkahelyi „klikk” nem hivatalos szabályrendszere is.

- A társadalmi jelenségeket végső soron a társadalmi intézmények határozzák meg, tényleges funkcióik révén. A társadalmi intézmények tényleges funkcióik révén létrehozzák a tényszerű érdekeket, erőket, társadalmi viszonyokat és társadalmi helyzeteket.

A negyedik fejezetben (2.2A) majd különbséget teszünk az intézmények normatív és tényleges funkciói között. Az intézményes szemléletmód egyik lényeges alapelve, hogy az intézmények nem – a normativista szemléletmód szerinti – normatív funkcióik révén, hanem úgynevezett tényleges funkcióik révén határozzák meg a társadalmi jelenségeket. Mégpedig azáltal, hogy alapvetően a társadalmi intézmények hozzák létre, illetve határozzák meg a társadalmi viszonyokat, valamint az e viszonyokat alkotó érdekeket, erőket, érdek- és erőviszonyokat. Az említett tényezők meghatározásában az intézményekkel összefüggésben szerepet játszanak az anyagi-technikai, esetleg a természeti körülmények, és bizonyos értelemben az egyének személyes tulajdonságai is, de az intézmények meghatározó hatása az alapvető.

- Az egyének társadalmi cselekvéseit, magatartását és az egyének közötti kölcsönhatásokat elvileg a tényszerű érdekek, erők, társadalmi viszonyok és társadalmi helyzetek határozzák meg. A társadalmi cselekvések közvetlen meghatározó tényezői e tényezők hatásait közvetítik.

A társadalmi cselekvéseket és ezáltal általában a társadalmi jelenségeket elvileg a társadalmi viszonyok – valamint az e viszonyokat alkotó érdekek, erők, érdekviszonyok és erőviszonyok – határozzák meg. A társadalmi jelenségek magyarázatában tehát e jelenségek lényegét főleg azok a fogalmak képviselik, amelyek a társadalmi viszonyokra, illetve e viszonyok alkotórészeire vagy rendszerére vonatkoznak. Ebből a szempontból a leglényegesebb fogalmak tehát a viszonszerű társadalmi létezőkre vonatkozó fogalmak: az érdek és az erő, illetve a hatalom, az érdekviszony és az erőviszony, a társadalmi viszony, a társadalmi helyzet, az adott társadalom vagy társadalmi csoport társadalmi struktúrája és helyzetrétegződése.

E tényszerű meghatározó tényezők révén közvetve és végső soron a társadalmi intézmények meghatározó hatása érvényesül. Az intézményekből azonban elvileg nem tudjuk megmagyarázni a társadalmi jelenségeket, e jelenségek tartalmát tekintve. Az intézmények tartalmilag csak bizonyos valószínűséggel határozzák meg a társadalmi jelenségeket. Az intézmények tényleges funkcióik révén elvileg egyaránt meghatározhatnak az adott intézmények szabályainak megfelelő és/vagy nem megfelelő cselekvéseket és jelenségeket.

- Az elemi társadalmi cselekvések egyéni racionális cselekvések, és a csoportoknak tulajdonított viselkedés is ilyen cselekvésekből épül fel. A társadalmi környezethez való racionális alkalmazkodás révén a társadalmi cselekvések a tényszerű társadalmi környezet meghatározó hatását közvetítik.

A társadalmi jelenségek vagy maguk is társadalmi cselekvésekből épülnek fel, vagy társadalmi cselekvések következményeiként értelmezhetőek. Következésképpen a társadalmi jelenségek magyarázatában kulcskérdésnek tekintjük a cselekvések, illetve magatartások társadalmi meghatározottságának a vizsgálatát. Az elemzés elvi szintjén azonban eleve feltételezzük, hogy a cselekvések közvetlen meghatározó tényezőiként értelmezhető aktuális érdekeket, felismert érdekeket, érdekcélokat, szándékokat és törekvéseket egyértelműen meghatározzák a tényszerű társadalmi viszonyok.

- Az összetettebb társadalmi jelenségek elvileg a tényszerű társadalmi környezet, illetve társadalmi viszonyok által meghatározottak. Azonban az adott társadalmi intézményrendszer érvényességét, és ezáltal a modern társadalom rendezettségét végső soron a testi kényszerítés képességének az intézményes központosítása biztosítja.

Viszonylag nagy számú egyének körében érvényes intézmények végső fedezetét vagy biztosítékát csak a testi kényszerítés alkalmazásának a központosított képessége alkothatja. Viszonylag nagy számú egyének viszonylag rendezett együttélése elképzelhetetlen lenne, ha az egyénekre általában véve nem lenne jellemző a testi kényszerítéshez való racionális alkalmazkodás. A modern társadalomban általában az emberek racionális alkalmazkodó képessége, és végső soron a testi kényszerítéshez való racionális alkalmazkodás, illetve ezzel összefüggésben a testi

kényszerítés képességének az intézményes központosítása biztosítja az emberek viszonylag rendezett együttélését.

A társadalmi jelenségek lényegére vonatkozó összefüggések közül végül azt emeljük ki, hogy az intézményes szociológia elméletébe szervesen beépül a *történetiség* szempontja. A társadalmi jelenségek magyarázatában adottaknak vesszük a társadalmi intézményeket, amelyek történetileg alakultak ki. A jelenbeli társadalmi intézmények a múltbeli társadalmi (és/vagy nem társadalmi) folyamatok eredményei, illetve a jelenbeli társadalmi folyamatok bizonyos vonatkozásai a jövőbeni társadalmi intézményeket alakítják. Ily módon tehát visszatérünk kiindulópontunkhoz, azaz ahhoz, hogy adottaknak vesszük az egyéneket, a környezetet, és az egyének környezetében a társadalmi intézményeket.

B) A fő szociológiai szemléletmódok egyesítése

a) A szemléletmódok egyesítésének lehetősége

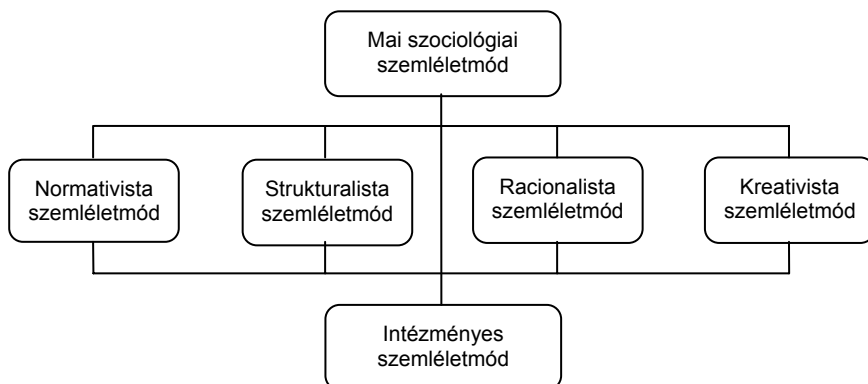
A fejezet első részében (1.1Ab) különbséget tettünk a szemléletmód és a paradigma fogalma között, és az ott meghatározott értelemben egy adott szemléletmód lehet paradigma, amely viszonylag széles körben elfogadott, de lehet paradigmának nem tekinthető szemléletmód is. A paradigmának is tekinthető különböző szemléletmódok valóságos közeledését vagy távolodását főleg nem a szociológia mint tudomány, és az általa kutatott jelenségek természete határozza meg, alapvetően e jelenség is társadalmilag meghatározott. Társadalmi szempontból eleve nincs biztosíték arra vonatkozóan, hogy egy tudományban csak az általa vizsgált jelenség természetének megfelelő paradigmák alakulnak ki. Egy tudományon belül egy paradigma kialakulhat és viszonylag hosszú ideig fennmaradhat abban az esetben is, ha az adott szemléletmód nem felel meg az adott tudomány által vizsgált jelenség természetének. A már intézményesült szemléletmódok fennmaradásához és terjesztéséhez, ugyanakkor más intézményesült vagy esetleg újonnan jelentkező szemléletmódok visszaszorításához érdekek és erők fűződnek, s alapvetően az érdekviszonyok és az erőviszonyok mint társadalmi viszonyok határozzák meg az intézményesült szemléletmódok vagy paradigmák közeledésének vagy távolodásának lehetőségeit és irányait. Ilyen szempontból azonban nem foglalkozunk a szemléletmódok egyesítésének a lehetőségével, a következőkben röviden arra mutatunk rá, hogy elméletileg milyen lehetőségeket látunk a szociológiában kialakult fő szemléletmódok egyesítésére.

Úgy tűnhet, hogy a fő szemléletmódok közül viszonylag közelebb áll egymáshoz a normativista és a strukturalista szemléletmód, valamint a kreativistá és a racionalista szemléletmód, tehát elsősorban e szemléletmódok egyesítésére van elméletileg lehetőség. Ezt azonban főleg a szociológia alapvető összefüggéseire vonatkozó első kérdésre (1.1Ba) adott válaszok alapján mondhatjuk, s főleg eszerint tekinthetjük az előbbi két szemléletmódot holistának, az utóbbi két szemléletmó-

dot individualistának. A társadalmi környezet természetére, az egyéni cselekvések motívumaira és közvetlen meghatározó tényezőire vonatkozó nézeteiket tekintve viszont a normativista szemléletmód közelebb áll a kreativistához, a strukturalista szemléletmód viszont a racionalistához.

- Az intézményes szociológia elméletében szándékunk szerint egy alapvetően új szemléletmódban egyesítjük a szociológiaelméletben kialakult fő szemléletmódokat.

Olyan szociológiai társadalomelmélet kidolgozására törekszünk, amely logikailag következetesen felépített, és a szociológia tárgyát képező társadalmi jelenségek természetének megfelelően egyesíti a szociológiában kialakult fő szemléletmódokat. A 1.13. ábrán ezt szemléltetjük, és a fő szemléletmódok ábrán belüli elhelyezésével szándékunkban áll azt is jelezni, hogy az intézményes szemléletmód viszonylag közelebb áll a strukturalista és a racionalista szemléletmódhoz, és távolabb áll a normativista és a kreativista szemléletmódtól.

1.13. ábra: A fő szociológiai szemléletmódok és az intézményes szemléletmód

A különböző szociológiai szemléletmódokat nyilvánvalóan nem lehet oly módon egyesíteni, hogy egyszerűen összekapcsoljuk a különböző szemléletmódokat képviselő szociológiai elméleteket, illetve ezen elméletek fogalmait és összefüggéseit. A különböző szemléletmódokat képviselő elméletek előfeltételezéseit, fő fogalmait és összefüggéseit egyaránt elfogadva ugyanis csak ellentmondásokkal terhes, eklektikus „elmélethez” jutnánk. Ezt a problémát talán a legvilágosabban azok a bevezető jellegű szociológiai tankönyvek vagy kézikönyvek mutatják, amelyek megkísérlik egyaránt bemutatni a szociológiában kialakult fő elméleti irányzatokat, és megkísérlik a különböző elméleti irányzatok szempontjából elemezni a társadalmi valóságot. Ezek a tankönyvek a különböző irányzatok nézőpontjából sokoldalú empirikus ismereteket közölnek a társadalmi jelenségekről. Gyakran

azonban nem teszik egyértelművé, hogy az egyes fogalmakat és összefüggéseket mennyiben használják csupán az egyes elméletek, illetve irányzatok keretei között, és mennyiben használják általában a társadalmi jelenségek magyarázatában. Elméleti vonatkozásban ezért azt sugallják, hogy a szociológia eleve egy eklektikus tudomány, amely összetett tárgyából következően nagyjából eleve egymásnak ellentmondó és/vagy homályos fogalmakból és összefüggésekből épül fel.

Felmerül tehát az a kérdés, hogy hogyan lehetséges a fő szociológiai szemléletmódok egyesítése, ha a különböző szemléletmódokat képviselő elméletek előfeltételezései, fogalmai és összefüggései döntően ellentmondanak egymásnak. Az intézményes szociológia elméletében a szociológiában kialakult fő szemléletmódok egyesítését a következő három szempont érvényesítése teszi elvileg lehetővé.

Egyrészt és alapvetően az teszi lehetővé a fő szemléletmódok egyesítését, hogy az intézményes szociológia elmélete olyan alapfogalmakra épül, amelyek az emberi élet elemi összetevőire vonatkoznak, amelyek ezért egyaránt az alapfogalmait képezhetik a különböző szemléletmódokat képviselő elméleteknek. Másrészt megkülönböztetjük az emberi élet négy fő szféráját, e szférák között különösen a társadalmi élet szféráját, és az egyes szemléletmódok érvényességi körét ezáltal pontosabban körülhatárolhatjuk. Harmadrészt különbséget teszünk az intézményes szociológia elméletének elvont és engedményes szintje között, és az elmélet engedményes szintjén figyelembe tudunk venni olyan összefüggéseket is, amelyek az elmélet eredeti előfeltételezéseinek nem felelnek meg.

Az elmélet alapfogalmaival, valamint a különböző életszférák elhatárolásával korábban (3.1Ab; 3.1Ba) már röviden foglalkoztunk. A fejezet hátralévő részében arra világítunk rá, hogy hogyan egyesítjük a fő szemléletmódokat egyrészt az elmélet elvont szintjén, másrészt engedményes szintjén.

b) A szemléletmódok egyesítése elvont szinten

Korábban (2.2Bb) az elmélet elvont szintjének az adott elmélet azon részét neveztük, amelyben bizonyos alapfogalmakból és előfeltételezésekből kiindulva logikai úton képezünk újabb fogalmakat és fogalmazunk meg összefüggéseket. Az adott alcím keretében röviden azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy mennyiben és hogyan egyesítjük a fő szociológiai szemléletmódokat az intézményes szociológia elméletének elvont szintjén.

A szociológiai szemléletmódok tipizálásánál (1.1Ba) az első alapvető kérdés-ként, amelyre adott válasz jellemzi egy adott szociológiai elmélet szemléletmódját, a következő kérdést említettük. A társadalmi jelenségek magyarázatában az alapvető meghatározó tényezőket az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezetre vonatkozó tényezők, vagy az egyéni cselekvések közvetlen meghatározó tényezői képezik? A fejezet első részében (1.2A) láttuk, hogy a holista szemléletmódot főképpen az a nézet jellemzi, hogy a társadalmi jelenségeket alapvetően az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet határozza meg. Az indivi-

dualista szemléletmód felfogásában viszont a társadalmi jelenségeket alapvetően egyrészt azok a közvetlen környezeti tényezők határozzák meg, amelyekhez az egyének tudatosan alkalmazkodva cselekszenek, másrészt az egyének személyes tulajdonságai és a cselekvések motívumai.

A társadalmi cselekvések és általában a társadalmi jelenségek meghatározottságának vagy esetlegességének a problémája a szociológiaelmélet egyik alapvető problémája. E probléma röviden úgy fogalmazható meg, hogy ha elfogadjuk azt, hogy a társadalmi cselekvéseket, és ezáltal általában a társadalmi jelenségeket eleve meghatározza az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet, akkor hogyan vehetjük figyelembe a cselekvő egyének tudatosságát és viszonylagos önállóságát. Ha viszont azt feltételezzük, hogy az egyének tudatos cselekvők, akik cselekvéseikben viszonylag önállóak, akkor hogyan magyarázzuk meg a cselekvések átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet általi meghatározottságát, és ezzel összefüggésben a társadalmi rendet. (Alexander 1996: 18-20; Holton 2001: 153)

- Az intézményes szociológia elméletének elvont szintje holista, a társadalmi jelenségek átfogó és állandó társadalmi környezet általi meghatározottságának a magyarázatára szolgál. Leképezzük azonban azt a mechanizmust is, amelynek révén a társadalmi környezet meghatározza az egyéni társadalmi cselekvéseket, és ezáltal általában a társadalmi jelenségeket.

A fent kiemelt mondatokban kifejezésre jut a holista és az individualista szemléletmód egyesítése az elmélet elvont szintjén. Az elmélet elvont szintjén előfeltételezéseink szerint az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet elvileg meghatározza a társadalmi jelenségeket. E meghatározó hatást azonban következetesen leképezzük a cselekvések közvetlen meghatározó tényezőinek és az egyéni cselekvéseknek a szintjén is. Majd később (3.2Bc) rámutatunk arra, hogy az elmélet engedményes szintjén, kiegészítő magyarázatként tudjuk következetesen figyelembe venni a cselekvő egyének viszonylagos önállóságát, és ezzel összefüggésben a társadalmi cselekvések és általában a társadalmi jelenségek esetlegességét.

A normativista szemléletmódot főleg olyan szempontból vesszük figyelembe a társadalmi jelenségek magyarázatában, hogy felfogásunk szerint a társadalmi jelenségeket végső soron szabályok, illetve szabályokból álló intézmények határozzák meg, amelyek a kultúra alkotórészeit képezik. Korábban (3.2Ab) láttuk, hogy a normativista szemléletmódtól eltérően azonban azt állítjuk, hogy az intézmények nem közvetlenül, nem normatív funkcióik révén határozzák meg a társadalmi jelenségeket, hanem a tényszerű érdekek, erők, társadalmi viszonyok és társadalmi helyzetek közvetítésével; és e közvetítés révén az intézmények tartalmilag csak bizonyos valószínűséggel határozzák meg a társadalmi jelenségeket. Ebben az összefüggésben nagyon általánosan fogalmazva nem csupán a normativista szemléletmód bizonyos mértékű figyelembevétele fejeződik ki, hanem a normativista és a strukturalista szemléletmód egyesítése is.

Általánosabb értelemben abból a szempontból is figyelembe vesszük a normativista szemléletmódot az emberek együttélésével összefüggő jelenségek magyarázatában, hogy az általunk úgynevezett közösségi cselekvéseket és általában a közösségi jelenségeket közvetlenül normatív funkciója révén határozza meg a kultúra, illetve normatív funkcióik révén határozzák meg a kulturális értékek, szabályok, szerepek és intézmények.

A normativista és az intézményes szemléletmód között tehát az a legjelentősebb különbség, hogy míg az előbbi közvetlenül a kulturális értékekből, szabályokból, szerepekből és intézményekből magyarázza a társadalmi jelenségeket, addig felfogásunk szerint a társadalmi intézmények tényleges funkcióik révén határozzák meg a társadalmi jelenségeket. Ez az összefüggés azonban az általunk úgynevezett társadalmi élet szférájában tekinthető érvényesnek. Bár a normativista szociológiai elméletek egyértelműen nem tesznek különbséget a közösségi és a társadalmi élet szférája között, s érvényességi körüket kifejezetten kiterjesztik az általunk úgynevezett társadalmi élet szférájára is, felfogásunk szerint a normativista szemléletmód tulajdonképpen a közösségi élet szférájában tekinthető érvényesnek.

Felfogásunk tehát különösen azokkal a normativista elméletekkel egyeztethető össze, amelyek a normativista szemléletmódot tulajdonképpen a közösségi élet szférájára – például a családi élet bizonyos területeire, a baráti társaságra, a vallási hitközösségre, a szocializáció, illetve a kulturalizáció folyamatára stb. – alkalmazzák. Az általunk képviselt elmélet viszont tulajdonképpen ellentmond azoknak a normativista elméleteknek, amelyek a felfogásunk szerinti társadalmi élet szférájára vonatkoznak (például a normativista szervezetelméleteknek), s különösen azoknak az elméleti törekvéseknek, amelyek a normativista szemléletmód alapján átfogó társadalomelmélet megalkotására törekszenek.

A strukturalista szemléletmódot főleg olyan szempontból vesszük figyelembe a társadalmi jelenségek magyarázatában, hogy felfogásunk szerint a társadalmi jelenségeket elvileg a tényszerű érdekek és erők, érdekviszonyok és erőviszonyok mint társadalmi viszonyok határozzák meg. A strukturalista szemléletmódtól eltérően azonban az érdekeket és az erőket, az érdek- és erőviszonyokat, valamint az ezekből felépült társadalmi viszonyokat eleve úgy értelmezzük, fogalmilag úgy definiáljuk, hogy azokat szabályok és intézmények hozzák létre, illetve határozzák meg, tehát a szabályok és az intézmények meghatározó hatását közvetítik. A negyedik fejezetben (2.2Ac) majd hangsúlyozzuk, hogy e közvetítés révén az intézmények elvileg egyaránt meghatározhatnak az adott intézmények szabályainak megfelelő és/vagy nem megfelelő, illetve részben megfelelő, részben nem megfelelő cselekvéseket és jelenségeket.

A racionalista szemléletmódot, illetve a racionalista szemléletmódra jellemző magyarázatot egyrészt az elmélet rendszeres részét és elvont szintjét képező magyarázatként, másrészt kiegészítő magyarázatként vesszük figyelembe a társadalmi jelenségek magyarázatában. Az elmélet rendszeres részében, illetve az elmélet elvont szintjén nem fogadjuk el a racionalista szemléletmódnak a társadalmi kör-

nyezet esetlegességére vonatkozó alapelveit, de elfogadjuk a társadalmi cselekvések racionalitására vonatkozó alapelveit.

A racionalista szemléletmód szerint az egyének az adott cselekvési alternatívák közül kiválasztják a maximális vagy optimális alternatívát, és cselekvéseikben ezt valósítja meg. Az elmélet elvont szintjén, az intézményes szociológia rendszeres elméletén belül előfeltételezzük, hogy a cselekvési alternatívák a társadalmi környezet átfogó és viszonylag állandó vonásai által meghatározottak. Az egyének racionálisan cselekszenek, de cselekvéseik eleve meghatározottak azáltal, hogy az átfogó és állandó társadalmi környezet eleve meghatározza az optimális, tehát a racionálisan választható alternatívákat is. Ebben az esetben a cselekvések racionális magyarázata azt világítja meg, hogy az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet milyen motivációs mechanizmus révén határozza meg a társadalmi cselekvéseket, és e cselekvések révén általában a társadalmi jelenségeket. Az intézményes szociológia elméletében az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet meghatározó hatását logikailag következetesen azért kapcsolhatjuk össze az alternatívák közvetlen meghatározó hatásaival, mert majd az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezetet is a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képező cselekvési lehetőségek és képességek fogalmaiban értelmezzük, amelyekből az alternatívákra és a cselekvések motívumaira logikailag következtethetünk.

Az előző bekezdésben bizonyos értelemben kifejezésre jut a strukturalista és a racionalista szemléletmód egyesítése is. E két szemléletmód együttes érvényesítését és kritikáját a következőképpen is megfogalmazhatjuk. A társadalmi jelenségeket alapvetően a tényszerű, átfogó és állandó társadalmi környezet határozza meg (strukturalista szemléletmód). Ez a tényszerű társadalmi környezet és annak meghatározó hatása azonban csak a racionálisan cselekvő egyénekre vonatkoztatva értelmezhető egy koherens fogalomrendszerben (strukturalista szemléletmód kritikája). Elvileg a racionális cselekvések tükrözhetik a tényszerű társadalmi környezet meghatározó hatását, ezért a társadalmi cselekvések racionális cselekvésekként értelmezhetőek természetüknek megfelelően (racionalista szemléletmód). Azonban a társadalmi környezet az egyének számára általában eleve adott, az egyes egyének szándékaitól és cselekvéseitől függetlenül, a kulcskérdés tehát a cselekvések átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet általi meghatározottságának elemzése (racionalista szemléletmód kritikája).

A kreativista szemléletmódot, illetve a kreativista szemléletmódra jellemző magyarázatot szintén egyrészt az elmélet rendszeres részét képező magyarázatként, másrészt kiegészítő magyarázatként vesszük figyelembe a társadalmi jelenségek magyarázatában. Az elmélet elvont szintjén a kreativista szemléletmódot alapvetően oly módon vesszük figyelembe, hogy a kreativista szemléletmód alap gondolata, a szubjektív értelmezés eleve benne rejlik az intézményes szociológia egész fogalomrendszerében. Ugyanis a szükségletkielégítés összetevőinek a fogalmi segítségével a külső megfigyelő nézőpontjából, de az egyénekre, az egyének

szükségeire vonatkoztatva értelmezzük az egyének tulajdonságait és a környezetet, és ezáltal a kreativista szemléletmód által hangsúlyozott szubjektív értelmezést eleve beépítjük a szociológia elvont fogalomrendszerébe. Elvileg ez teszi lehetővé, hogy engedményes szinten, az elmélet rendszeres részéhez kapcsolódva kiegészítő magyarázatként részleteiket tekintve is következetesen figyelembe tudjuk venni a kreativista szemléletmódot képviselő elméleteket.

A kreativista szemléletmód szerint az egyének maguk hozzák létre saját társadalmi valóságukat. Például Berger és Luckmann szerint a társadalmi rend emberi termék, azt az ember folyamatosan alakítja. Az ember szakadatlan externalizációja során termeli a társadalmi rendet, az kizárólag az emberi tevékenység eredményeképpen létezik. A társadalmi rend mind genezisében, mind pedig az idő bármely pillanatában való létezésében emberi termék. (Berger–Luckmann 1998: 78-79, 90) Az intézményes szociológia elmélete szerint az emberek maguk hozzák létre társadalmi környezetüket és ezen belül társadalmi viszonyaikat, s ilyen általánosan fogalmazva ez megegyezik a kreativista megközelítés alap gondolatával. Abban a kérdésben azonban már lényegesen eltér az itt képviselt elmélet a kreativista szociológiától, hogy pontosabban kik, mikor és milyen módon hozzák létre a társadalmi viszonyokat, és milyen természetűek ezek a viszonyok. Alapvető elvi jelentősége van annak, hogy különbséget tegyünk a társadalmi környezet létrehozásának történeti folyamata, és az adott társadalmi környezet által meghatározott társadalmi folyamatok és jelenségek között. Ugyanis egy adott társadalmi folyamatban részt vevő egyének számára általában és alapvetően adott egy olyan társadalmi környezet, amely történetileg alakult ki, és amelyet mások hoztak létre.

A másik jelentős szemléletbeli különbség az intézményes szociológia elmélete és a kreativista szociológiai elméletek között, hogy míg az előbbi elméletben igen fontosnak tartjuk a közösségi és a társadalmi élet szférájának a megkülönböztetését, addig az utóbbi elméletek nem tesznek egyértelmű különbséget e két szféra között. Ha átértelmezés nélkül, alapelveit eleve elfogadva vesszük szemügyre a kreativista szemléletmódot, a normativista elméletekhez hasonlóan az e szemléletmódot képviselő elméletek is nagyjából a közösségi élet szférájában tekinthetők érvényeseknek.

A fejezet első részében (1.1Ba) említettük, hogy a szociológia alapvető összefüggéseire vonatkozó első kérdésre adott válasz szorosan összefügg, de egy adott elmélet vagy elméletalkotó esetében nem feltétlenül esik egybe a következő kérdésre adott válasszal. A szociológiai elméletalkotásban a társadalmi környezetre átfogóan vonatkozó tényezőkből, vagy az egyénekből és az egyének cselekvéseit közvetlenül meghatározó tényezőkből kell kiindulni. Az egyénből vagy a környezetből, illetve a társadalom egészéből való kiindulás közötti választás helyett az intézményes szociológia természetes kiindulópontja az egyén és környezete. Nem önmagában az egyén, de nem is önmagában a környezet, hanem az egyénre vonatkoztatott környezet, illetve a környezetre vonatkoztatott egyén. Az említett tényezők azonban inkább formai szempontból jelentik a kiindulópontot, az elmé-

let alapjainak lerakása után az elmélet elvi kiindulópontját főleg a társadalmi élet elemi alkotórészeire vonatkozó fogalmak képezik.

A tudományos magyarázat típusainak felvázolásánál (2.1Ab) említettük, hogy a strukturalista szemléletmód képviselői főleg az oksági magyarázatot tekintik érvényesnek a társadalmi jelenségek magyarázatában. Ilyen értelemben a pozitívizmus által támasztott követelményeknek igyekeznek megfelelni, azonban a magasabb általánosítási szintű strukturalista társadalomelméletekre tulajdonképpen a fenomenalista szemléletmód jellemző.

- Az intézményes szociológia elméletének lényeges sajátossága, hogy elvont szintjén alapvetően pozitivistá szemléletmódot képvisel, tehát a társadalmi jelenségek törvényeken nyugvó oksági magyarázatát nyújtja.

A tudományos magyarázat vonatkozásában az intézményes szociológia elméletének elvi szintje a pozitivistá szemléletmódot képviseli olyan értelemben, ahogyan a pozitivistá szemléletmódot korábban (2.1Ab) értelmeztük. Tehát a szóban forgó elmélet egyfelől az átfogó és állandó társadalmi környezet, másfelől az összetett társadalmi jelenségek között oksági összefüggéseket tartalmaz. Elvi szinten az oksági magyarázatnak alárendelten alkalmazzuk az intencionális magyarázatot, előfeltételezéseink szerint a racionális egyéni cselekvések az oksági összefüggéseket közvetítik.

Korábban (2.2Aa) már utaltunk arra a lehetséges ellenvetésre, amely szerint a társadalomban nem érvényesülnek törvényszerűségek, mivel az egyének tulajdonságai – pl. a szabad akarat, a belsővé vált szabályok, az érzelmek, a korlátozott tudás stb. – kizárják az egyének társadalmi környezetét képező tényezők és az egyének cselekvései révén megvalósuló társadalmi jelenségek közötti szükségszerű összefüggéseket. (Giddens 1984: XXXII; Wallace 1988: 28-30) Hogyan válik mégis lehetségessé a társadalmi jelenségek törvényeken nyugvó oksági magyarázata, ha az egyének személyes tulajdonságaiban rejlő korlátok a valóságban kétségtelenül léteznek? Ezt a következő előfeltételezések teszik elvileg lehetővé.

Ha az elméletben az egyének személyes tulajdonságait – lényegében véve az egyének személyes képességeit és személyiségét jellemző motívumait – is figyelembe kívánjuk venni a maguk nemében önálló tényezőkként, az intencionális magyarázat segítségével a társadalmi környezet bizonyos tényezői és a társadalmi jelenségek között valószínűségi összefüggéseket fogalmazhatunk meg. Az előfeltételezések révén azonban mintegy kiiktatjuk a magyarázatunkból az egyének bizonyos személyes tulajdonságait mint önálló tényezőket, mivel feltételezzük, hogy az egyének személyes tulajdonságai a környezeti tényezők hatásait segítik érvényre juttatni. Ezáltal a környezeti tényezők és a magyarázatra szoruló társadalmi jelenségek között szükségszerűen érvényesülő, oksági összefüggéseket tartalmazó magyarázatokat fogalmazhatunk meg.

Felfogásunk szerint elvileg a tényszerű és viszonylag állandó társadalmi környezet határozza meg a társadalmi jelenségeket. Az egyének környezetét képező

és tényszerű társadalmi tényezők azonban csupán az egyének cselekvései révén jelenhetnek meg társadalmi jelenségek formájában. (Vö.: Kulcsár 1966: 543-545) Ahhoz, hogy a társadalmi jelenségek meghatározó tényezőiként értelmezhető társadalmi létezők természetüknek megfelelő hatását kimutassuk, fel kell tételeznünk, hogy az egyének racionálisan alkalmazkodnak környezetükhöz. Az egyénekre vonatkozóan tehát egyrészt feltételezzük, hogy az egyének testi, egészségi állapota alkalmassá teszi őket arra, hogy megfelelően alkalmazkodjanak környezetükhöz. Másrészt feltételezzük, hogy a társadalmi élet szférájában közvetlenül az egyének belső állapotát tükröző személyes motívumok már nem motiválják az egyének cselekvéseit. A társadalmi élet szférájában az egyéneket olyan sajátos motívumok jellemzik, amelyek alapvetően a környezetből erednek. Majd meghatározzuk az egyének társadalmi természetű motívumait, amelyeket egyértelműen elkülönítünk a kimondottan személyes motívumoktól. Harmadrészt feltételezzük, hogy nincsenek tudásbeli akadályai annak, hogy az egyének megismerjék valóságos társadalmi környezetüket, és ehhez igazodva cselekedjenek.

Az említett előfeltételezések révén lehetővé tett oksági magyarázat végül is nem zárja ki az intencionális magyarázatot, és ezáltal az egyének személyes tulajdonságainak a figyelembevételét. Mivel egyrészt annyiban eleve figyelembe vesszük az egyének személyes tulajdonságait, amennyiben megfelelnek az előfeltételezéseknek. Másrészt az elmélet engedményes szintjén az előfeltételezések feloldhatók, és feltehetjük a kérdést, hogy valójában mennyiben érvényesülnek a tisztán társadalmi összefüggések, és mennyiben játszanak közre a társadalmi jelenségek meghatározásában olyan tényezők, amelyek e jelenségek alakulását eltérítik az oksági magyarázattal előre jelezhető jelenségektől.

A szemléletmódok típusainak tárgyalásánál (1.1Bb) utaltunk arra, hogy a mai szociológiai elméletek gyökerei is visszanyúlnak a klasszikusok munkásságáig. Ebből a szempontból az intézményes szociológia elmélete úgy is felfogható, mint a marxi strukturalista szemléletmód és a weberi megértő szociológia szemléletmódjának ötvözésére tett kísérlet. Főleg az eredeti marxi szemléletmód alábbi két vonása figyelhető meg az itt képviselt elméletben. Egyrészt az a gondolat, hogy a társadalmi jelenségeket alapvetően az objektív, illetve – a mi értelmezésünk szerint – a tényszerű társadalmi viszonyok határozzák meg. Másrészt a pozitivista szemléletmód, és ezzel összefüggésben az oksági magyarázat érvényesítésére irányuló törekvés. Korábban hangsúlyoztuk, hogy a társadalmi jelenségek magyarázatában kulcskérdésnek tekintjük a cselekvések társadalmi meghatározottságának a vizsgálatát. Ilyen szempontból az itt képviselt szemléletmód közel áll Max Weber felfogásához, amely szerint a szociológia „az a tudomány, amely a társadalmi cselekvés értelmező megértésére, és ezen keresztül a cselekvés menetének és hatásainak oksági magyarázatára törekszik”. (Weber 1987: 37-38) Weber elméletében azonban főleg azt a problémát látjuk, hogy „eközben lemondott azoknak a viszonyoknak az összességéről, és ezek meghatározó szerepéről, amelyekben az egyének egymással kapcsolatba lépnek”. (Farkas J. 1982: 16) Weber ugyanis közvetle-

nül az általunk úgynevezett társadalmi intézményekből magyarázza a társadalmi cselekvéseket, és ezáltal általában a társadalmi jelenségeket, az intézmények által létrehozott társadalmi viszonyok felismerése nélkül. Felfogásunk szerint viszont az intézmények a tényszerű társadalmi viszonyok közvetítésével határozzák meg a társadalmi jelenségeket.

c) A szemléletmódok egyesítése engedményes szinten

Az elmélet elvont és engedményes szintjének a megkülönböztetése főleg annak a problémának a megoldására irányul, amelyet fentebb (3.2Bb) a meghatározottság vagy esetlegesség problémájának neveztünk. E probléma esetenként az úgynevezett makro-mikro vagy mikro-makro problémaként, vagy a holista-individualista dilemmaként fogalmazódik meg a szociológiaelméleti irodalomban. Mi az alábbi négy bekezdésben a szóban forgó problémát a holista-individualista dilemma formájában fogalmazzuk meg, jelentős mértékben támaszkodva Jeffrey C. Alexander könyvére. (Alexander 1996)

A holista szemléletmód előfeltételezése szerint a társadalmi jelenségeket az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet határozza meg. Ennek az előfeltételzésnek főleg olyan fogalmak és összefüggések felelnek meg, amelyek egyrészt az átfogó és állandó környezetre, másrészt az összetett társadalmi jelenségekre, valamint az e tényezők közötti közvetlen hatásokra vonatkoznak. Ha azonban a szociológiai elméletek a társadalmi jelenségek kielégítő magyarázatára törekszenek, nem hagyhatják figyelmen kívül azt a tapasztalatot, amely szerint a valóságban az átfogó és állandó környezet az egyéni cselekvések és az egyének közötti kölcsönhatások közvetítésével határozza meg az összetett társadalmi jelenségeket. Ugyanakkor az egyéni cselekvések szintjére az átfogó környezet általi meghatározottság mellett a viszonylagos önállóság, és az átfogó környezethez képest bizonyos mértékben az esetlegesség is jellemző. Ez a viszonylagos önállóság és esetlegesség hatással van az összetett társadalmi jelenségek alakulására, következésképpen az átfogó és állandó környezeti tényezőkből csak bizonyos mértékben magyarázhatjuk az összetett társadalmi jelenségeket.

A holista elméletek alapvető dilemmája tehát az, hogy eredeti előfeltételezésüknek megfelelően a cselekvések közvetlen meghatározó tényezőit és az egyéni cselekvéseket csupán az átfogó és állandó környezet közvetítő tényezőiként értelmezzék, vagy ismerjék el e tényezők viszonylagos önállóságát. Az előbbi esetben megőrizhetik az elmélet logikai egységét, de el kell fogadniuk magyarázó funkcióinak a hiányosságait. Az utóbbi esetben viszont olyan idegen fogalmakat és következtetési összefüggéseket kell beépíteniük az elméletbe, amelyek logikailag nem illeszkednek az átfogó környezetre és az összetett jelenségekre vonatkozó fogalmakhoz és közvetlen összefüggésekhez, s ezzel összefüggésben csak látszólag, logikai ellentmondások árán terjeszthetik ki elméletük magyarázó funkcióit.

Az individualista szemléletmód előfeltételezése szerint a társadalmi jelenségeket alapvetően az egyéni cselekvések közvetlen meghatározó tényezői határozzák

meg. Ennek az előfeltételezésnek főleg olyan fogalmak és összefüggések felelnek meg, amelyek az egyéni cselekvésekre és közvetlen meghatározó tényezőire, valamint a közöttük lévő hatásokra vonatkoznak. Ha azonban a szociológiai elméletek a társadalmi jelenségek kielégítő magyarázatára törekszenek, nem hagyhatják figyelmen kívül azt a tapasztalatot, amely szerint a valóságban a viszonylag állandó társadalmi környezet jelentős mértékben meghatározza az egyéni cselekvéseket és az egyének közötti kölcsönhatásokat, s ezáltal az összetett társadalmi jelenségeket. Különösen azért nem tekinthetnek el ettől, mert a szociológia klasszikus formájában tulajdonképpen e meghatározottság kutatására jött létre.

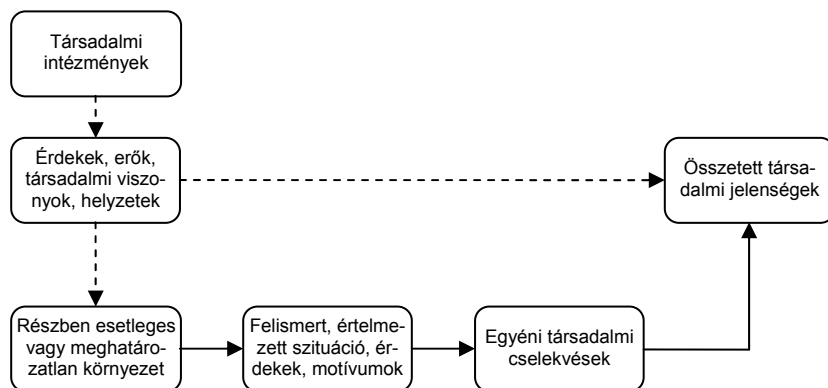
Az individualista elméletek alapvető dilemmája tehát az, hogy eredeti előfeltételezésüknek megfelelően az egyéni cselekvések közvetlen meghatározó tényezőit az átfogó és állandó környezettől függetlenül értelmezzék, vagy ismerjék el az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet meghatározó hatását. Az előbbi esetben megőrizhetik az elmélet logikai egyneműségét, de el kell fogadniuk magyarázó funkcióinak a hiányosságait. Az utóbbi esetben viszont olyan idegen fogalmakat és következtetési összefüggéseket kell beépíteniük az elméletbe, amelyek logikailag nem illeszkednek a cselekvések közvetlen meghatározó tényezőire és az egyénekre vonatkozó fogalmakhoz és összefüggésekhez, s ezzel összefüggésben csak látszólag, logikai ellentmondások árán terjeszthetik ki elméletük magyarázó funkcióit. (Vö.: Alexander 1996: 170, 207)

Ezeket a dilemmákat csak egy alapvetően új és összetett szemléletmód keretében lehet feloldani, amelynek alapfogalmai és előfeltételezései egyaránt lehetővé teszik az átfogó és állandó társadalmi környezet, és a cselekvések közvetlen meghatározó tényezőinek, valamint e tényezők hatásainak a következetes leképezését. Fentebb (3.2Bb) hangsúlyoztuk, hogy az intézményes szociológia elméletének elvont szintje a társadalmi jelenségek átfogó és állandó társadalmi környezet általi meghatározottságának a magyarázatára szolgál.

- Az intézményes szociológia elméletének engedményes szintjén az individualista szemléletmódot, és ezzel összefüggésben az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet meghatározó hatásához képest a társadalmi jelenségek esetlegességét vesszük érdemben figyelembe.

A fejezet második részében (2.2Bb) az elmélet engedményes szintjének az elmélet azon részét neveztük, amelyben kifejezetten feloldunk bizonyos előfeltételezéseket, és ily módon – amennyiben ezt az alapfogalmak lehetővé teszik – az elmélet rendszeres részéhez kiegészítő fogalmak és kiegészítő összefüggések formájában következetesen kapcsolhatunk olyan fogalmakat és összefüggéseket is, amelyek nem vezethetők le az eredeti előfeltételezésekből. Az intézményes szemléletmód lehetőséget nyújt arra, hogy az elmélet engedményes szintjén, kiegészítő magyarázatként következetesen figyelembe vegyünk a társadalmi cselekvések és általában a társadalmi jelenségeket esetlegességét, és ezzel összefüggésben a cselekvő egyének viszonylagos önállóságát. Az előző alcím keretében (3.2Bb) láthat-

tuk, hogy az intézményes szociológia elmélete az elmélet elvont szintjén tulajdonképpen holista, és a holista szemléletmódnak alárendelten foglalja magában az individualista szemléletmód bizonyos vonásait. Az elmélet engedményes szintjén viszont az individualista szemléletmódot, illetve annak két altípusát, a racionalista és a kreativista szemléletmódot vesszük érdemben figyelembe.

1.14. ábra: Az intézményes szemléletmód összefüggései engedményes szinten

Az intézményes szociológia elméletének az engedményes szintjén az intézményes szemléletmód összefüggéseit vagy alapelveit a 1.14. ábrán szemléltetjük. Az elmélet engedményes szintjén többé vagy kevésbé valójában is esetlegesnek, valójában is meghatározatlannak, vagy a valóságos társadalmi intézményekhez, érdekekhez, erökhöz és társadalmi viszonyokhoz képest többé vagy kevésbé esetlegesen felismertnek, illetve esetlegesen értelmezettnek tekintjük az adott társadalmi cselekvések vonatkozásában jelentős társadalmi környezetet. Az individualista szemléletmódnak megfelelően azt a kérdést helyezzük érdeklődésünk középpontjába, hogy az egyének hogyan cselekszenek az adott, részben valójában is esetleges, és/vagy a valósághoz képest esetlegesen értelmezett társadalmi szituációkban, és cselekvéseik milyen következményekkel járnak az összetett társadalmi jelenségek alakulására.

- Az elmélet engedményes szintjén olyan *értelmező-racionális magyarázat* érvényesítésére törekszünk, amelyben egyaránt figyelembe vesszük a racionalista magyarázatot és a szubjektív értelmező magyarázatot.

Fentebb (3.2Bb) említettük, hogy az elmélet elvont szintjén elfogadjuk a racionalista szemléletmódnak a társadalmi cselekvések racionalitására vonatkozó alapelveit, de nem fogadjuk el a társadalmi környezet esetlegességére vonatkozó alapelveit. A racionalista szemléletmódot tehát érdemben az elmélet engedményes szintjén vehetjük figyelembe, ahol már többé vagy kevésbé esetlegesnek tekintjük az átfogó társadalmi környezetet. Engedményes szinten feloldjuk az

alternatívák viszonylagos állandóságára, valamint intézmények, és az intézményekkel összefüggésben általában az átfogó és viszonylag állandó környezet általi meghatározottságára vonatkozó előfeltételezést. Tehát figyelembe vesszük azt, hogy a valóságban az adott általános motívumra vonatkozó alternatívák az adott körülmények között kisebb vagy nagyobb mértékben esetlegesek lehetnek. De a racionalista felfogásnak megfelelően ezeket a részben esetleges alternatívákat is eleve adottaknak tekintjük, a szituáció szubjektív értelmezésétől, az egyének ismereteitől függetlenül. Ebben az esetben a társadalmi cselekvések és kölcsönhatások racionális magyarázata egyben racionalista magyarázat, és azt világítja meg, hogy az adott, részben állandó, részben esetleges körülmények milyen motivációs mechanizmus révén határozzák meg a társadalmi cselekvéseket, és e cselekvések révén a társadalmi kölcsönhatásokat, illetve általában a társadalmi jelenségeket. Ebben az esetben tehát – a racionalista szemléletmódnak megfelelően – az áll az érdeklődés középpontjában, hogy az egyének hogyan térképezik fel az alternatívákat, hogyan értékelik az alternatívák várható következményeit, hogyan veszik figyelembe mások alternatíváit és várható reakcióit, és hogyan választják ki az optimális alternatívát, és esetleg hogyan korrigálják cselekvéseiket a tapasztalat fényében.

Fentebb (3.2Bb) utaltunk arra, hogy a kreativista szemléletmód alapgondolata, a szubjektív értelmezés eleve benne rejlik az intézményes szociológia egész fogalomrendszerében. Elvileg ez teszi lehetővé, hogy engedményes szinten, az elmélet rendszeres részéhez kapcsolódva kiegészítő magyarázatként következetesen figyelembe tudjuk venni a kreativista szemléletmódot.

A kreativista szemléletmódot képviselő gondolatokat részleteikben tehát az elmélet engedményes szintjén, kiegészítő magyarázatként vehetjük figyelembe, további előfeltételezés feloldásával. Az előző pontban említett feloldáson túl feloldjuk az arra vonatkozó előfeltételezést is, hogy az alternatívák az adott körülmények által meghatározottan eleve adottak, és figyelembe vesszük azt, hogy az egymással kölcsönhatásban álló egyének által figyelembe vett alternatívák értelmezett alternatívák. Tehát az egyének tudatában tükröződő alternatívák részben valóságosak, részben nem, és a valóságos alternatívák részben hosszú távon adottak, részben esetlegesek. Ebben az esetben a társadalmi cselekvések és a társadalmi kölcsönhatások értelmező-racionális magyarázatáról van szó, amely arra világít rá, hogy az egyének hogyan értelmezik társadalmi környezetüket cselekvési lehetőségek és képességek, valamint alternatívák és várható következményeik köznapi fogalmaiban. Saját értelmezéseikben hogyan veszik figyelembe a másoknak tulajdonított értelmezéseket, mennyiben és hogyan hozzák összhangba az egymástól eltérő értelmezéseket.

Az elmélet elvont szintjének megfelelően egyrészt tételezzük fel, hogy eleve adottak és ismertek a valóságos érdekek, erők, társadalmi viszonyok, társadalmi helyzetek, és e tényezők összességéből mint okból magyarázni és előre jelezni tudunk bizonyos összetett társadalmi jelenségeket. Másrészt engedményes

vagy individualista szinten magyarázzuk az egyéni cselekvéseket, és e cselekvésekből összeálló, vagy e cselekvések következményeiként értelmezhető összetettebb társadalmi jelenségeket. A két magyarázatból gyakran különböző összetett jelenségeket magyarázhatunk, illetve különböző jelenségeket jelezhetünk előre. Rávilágíthatunk arra, hogy adott körülmények között az egyéneknek ilyen és ilyen módon kellene cselekedniük, ha eredeti előfeltételezéseinknek megfelelően cselekednének. De nagyrészt valószínűleg nem úgy fognak cselekedni, ezért várhatóan különböző összetett társadalmi jelenségek is kialakulhatnak.

A fejezet harmadik részében rámutattunk arra, hogy milyen alapelvek jellemzőek az intézményes szemléletmódra, és milyen szempontokból vesszük figyelembe a szociológiában kialakult fő szemléletmódokat. A félreértések elkerülése végett megjegyezzük, nem arról van szó, hogy az intézményes szociológia elméletének kidolgozásában ezekből az alapelvekből és szempontokból indultunk ki, és ezekből vezettük le az elmélet fogalmait és összefüggéseit. Vagy munkánk szerkezetét tekintve nem arról van szó, hogy munkánkban majd kifejezetten ezekből az alapelvekből és szempontokból kiindulva fejtjük ki az intézményes szociológia elméletét. Inkább arról van szó, hogy az elméleti kutatómunka sok részprobléma megoldásából áll, és a kutatómunka középpontjában a mindennapokban általában a részproblémák állnak. Azonban az intézményes szociológia elméletének kidolgozásában, a részproblémák megoldása során jó ideje rendszeresen szemmel tartjuk azt a szempontot, hogy olyan fogalmakat és összefüggéseket dolgozzunk ki, amelyek felhasználásával egyesíthetők a szociológiában kialakult fő szemléletmódok. A szemléletmódok egyesítését pedig azért tartjuk fontosnak, mert a szociológiában a nyolcvanas évek közepéig kialakult fő szemléletmódok a társadalmi jelenségek meghatározottságának olyan jelentős oldalaira mutatnak rá, amelyeket egy általános szociológiai elmélet vagy szociológiai társadalomelmélet nem hagyhat figyelmen kívül.

ELSŐ RÉSZ

AZ EGYÉNEK, AZ INTÉZMÉNYEK ÉS A CSELEKVÉSEK

Első kötetben:

Második fejezet: Az egyén, a környezet és a cselekvés

Harmadik fejezet: A kultúra, a szabályok
és az intézmények

Második kötetben:

Negyedik fejezet: Az intézmények fedezete, funkciója
és a társadalmiság

Ötödik fejezet: A racionális cselekvés, a társadalmi
cselekvés és kölcsönhatás

Hatodik fejezet: Az emberi élet szférái
és az intézményes csoportok

MÁSODIK FEJEZET

AZ EGYÉN, A KÖRNYEZET ÉS A CSELEKVÉS

Az intézményes szociológia elméletének felépítésében az egyén, a környezet és a cselekvés közötti összefüggésekre vonatkozó problémákból indulunk ki. E problémák tárgyalása során határozzuk meg az elmélet alapfogalmait és legáltalánosabb előfeltételezéseit. Ebben a fejezetben az általunk szemmel tartott alapvető problémát az képezi, hogy az egyének cselekvéseit mennyiben határozzák meg az egyének személyes tulajdonságai és mennyiben a környezeti tényezők.

Az említett problémák tárgyalásából való kiindulást főleg a következő két szempont indokolja. Egyrészt az a szempont, hogy egy elmélet kifejtésének az elején ajánlatos tisztázni az adott elmélet alapfogalmait és legáltalánosabb előfeltételezéseit, és ezeket az alapfogalmakat és előfeltételezéseket lehetőleg a vizsgált jelenség szempontjából legegyszerűbb létezőkre kell korlátozni. A másik szempont az áttekinthetőség és érthetőség, és ebből a szempontból is célszerű egy viszonylag könnyen áttekinthető, de alapvetőnek tekinthető problémából kiindulni.

Úgy gondoljuk, hogy mindkét szempontból az egyéni cselekvések képezik azokat a jelenségeket, amelyekre mindenekelőtt irányítani kell a figyelmünket. Egyrészt ugyanis az egyéni cselekvések, illetve ezeken belül a társadalmi cselekvések olyan egyszerű jelenségek, amelyek összegeződéseiként, rendszereiként vagy következményeiként értelmezhetőek a legösszetettebb társadalmi jelenségek is. Másrészt a társadalmi jelenségek mindennapi szemlélőiként is főleg saját cselekvéseinkkel összefüggésben értelmezzük társadalmi környezetünket. Úgy tűnik tehát, hogy van egy viszonylag könnyen áttekinthető szűk keresztmetszet az összefüggéseknek abban az igen összetett hálózatában, amelynek révén a társadalmi környezetet képező lényegi létezők társadalmi jelenségekben nyilvánulnak meg, s ezt a szűk keresztmetszetet az egyéni cselekvések meghatározottsága képezi.

Ebben a fejezetben először a személyiség és a környezet körvonalazásával közelítünk a cselekvésekhez. Ezt követően meghatározzuk a cselekvés fogalmát, és bevezetjük a cselekvések meghatározó tényezőire vonatkozó fogalmakat. A fejezet második részében főleg a cselekvések alapvető személyes motívumainak tekintett szükségleteket elemezzük. A fejezet harmadik részében a szükségletkielégítés összetevőinek a fogalmai segítségével a létezőket az egyénekre vonatkoztatva értelmezzük, s ezáltal fogalmilag egyneművé és így együttesen kezelhetővé tesszük az egyéneket és környezetüket. Végül a negyedik részben a cselekvések kognitív motívumaival és a kognitív irányultságokkal foglalkozunk. Rámutatunk arra, hogy a szükségletkielégítés meghatározott összetevőinek meghatározott irányultságok felelnek meg.

1. A cselekvés megközelítése

Az egyéni cselekvéseket az egyének személyes tulajdonságai és a környezeti tényezők egymással összefüggésben határozzák meg. A cselekvések meghatározása szempontjából lényeges személyes tulajdonságokat – a testi tulajdonságoktól eltekintve – a személyiség fogalmában foglalja össze a pszichológia. Szociológiai szempontból minket tulajdonképpen a személyiség környezetét képező tényezők, pontosabban a társadalmi tényezők érdekelnek, ennek ellenére a személyiség fogalmából indulunk ki. Egyrészt ugyanis, ha a személyiség társadalmi környezetét keressük, legelőször is magát a személyiséget kell tudnunk elhatárolni környezetétől. Másrészt nem láthatjuk világosan a társadalmi környezet meghatározó hatását, ha nem látjuk a személyiség közvetlen meghatározó hatását.

Ebben a részben tehát először röviden meghatározzuk a személyiség fogalmát, rámutatunk a személyiség fogalmának különböző értelmezéseire, valamint felvázoljuk az egyének környezetének elemi összetevőit. A motívumokkal összefüggésben határozzuk meg a cselekvés, és ehhez kapcsolódva a magatartás fogalmát. Bevezetjük a cselekvési lehetőség és a cselekvési képesség, valamint a cselekvési szituáció fogalmát, és végül rámutatunk a cselekvések fő meghatározó tényezőire.

1.1. Az egyén és a környezet

A) A személyiség és alakulása

a) A személyiség fogalma

Bármilyen szemléletmódot fogadunk el a társadalmi jelenségek kutatásában, nincs magától értetődőbb annál, hogy a társadalomban emberi egyének léteznek és cselekszenek. *Egyénnek* nevezzük az egyes embert, ha olyan szempontból fontos számunkra, hogy az ember általános tulajdonságaival rendelkezik, azaz meghatározott testi szervezete van, amely egyben lelki tulajdonságainak is hordozója. Az egyén fogalmában eltekintünk attól, illetve nem tartjuk azt jelentősnek, hogy az egyes emberek sajátos, más emberek tulajdonságaitól eltérő testi és lelki tulajdonságokkal is rendelkeznek. *Személyről* akkor beszélünk, ha az egyénre úgy gondolunk, aki sajátosan rá jellemző testi és lelki tulajdonságok hordozója. E tulajdonságok bár kifejezik az ember általános tulajdonságait, de többé vagy kevésbé eltérnek más egyének tulajdonságaitól. A személyiség fogalma viszont már csupán az adott személy tartós lelki tulajdonságaira vonatkozik.

A szociológiaelméletben is találkozhatunk olyan kísérletekkel, amelyek egy kifejezetten szociológiai természetű személyiségfogalom meghatározására irányul-

nak. A személyiség kutatásában azonban tulajdonképpen a pszichológia, pontosabban a személyiségpszichológia illetékes, s e tekintetben mi is a pszichológiára támaszkodunk. Azt tartjuk szem előtt, hogy lehetőleg logikailag következetes legyen az átmenet a személyiségre vonatkozó, általunk felhasznált pszichológiai fogalmak és a kifejezetten szociológiai természetű fogalmak között.

A személyiség fogalma segítségével egyrészt arra a kérdésre keressük a választ, hogy az adott személy milyen tulajdonságai határozzák meg jellemző viselkedését. Másrészt arra, hogy e tulajdonságok menyiben és milyen módon teszik lehetővé a változó környezethez való alkalmazkodást. A személy belső és állandó tulajdonságait keressük, amelyek bizonyos körülmények között rendszeresen befolyásolják a viselkedését, és amelyek változó körülmények között is jellemzőek az adott egyénre. A számunkra jól használható felfogás tehát úgy értelmezi a személyiséget, mint a környezetével szoros kölcsönhatásban lévő, de viszonylag önálló emberi lényt. E felfogás egyik képviselője szerint „A személyiség azon pszichofizikai rendszerek dinamikus szerveződése az egyénen belül, amelyek meghatározzák jellemző viselkedését és gondolkodását.” (Allport 1980: 39)

- A *személyiség* az egyén mint testi és lelki egység tartós lelki tulajdonságainak sajátos összessége, amely meghatározza egyrészt az adott egyén jellemző viselkedését és gondolkodását, másrészt a változó körülményekhez való alkalmazkodását.

Minden egyén személyisége bizonyos mértékig eltér más egyének személyiségétől, nincs két ugyanolyan lelki tulajdonságokkal rendelkező egyén, azaz nincs két ugyanolyan személyiség. Azok a tényezők, amelyeket az egyén viselkedését megfigyelve az adott egyén tulajdonságainak látunk, az egyénen belüli testi és lelki folyamatok eredményei. E folyamatok viszonylag állandóak, még akkor is, ha a személy különbözőképpen viselkedik különböző körülmények között. A személyiség átfogó magyarázatának ki kellene terjednie egyrészt annak az elemzésére, hogy milyen folyamatok zajlanak a személyben, másrészt ezek a folyamatok milyen sajátos tulajdonságokban nyilvánulnak meg, harmadrészt e tulajdonságok a környezettel összefüggésben hogyan határozzák meg az adott személy viselkedését. A személyiség különböző pszichológiai megközelítései különböző mértékben foglalkoznak e három kérdéssel. (Carver–Scheier 2002: 26)

A személyiség pszichológiai kutatásának központi problémája az, amely e fejezetben minket is érdekel, nevezetesen a személyiség, a környezet és a cselekvések közötti összefüggések problémája. Különböző szemléletmódok és irányzatok alakultak ki a személyiségpszichológiában, amelyek a személyiség különböző oldalait hangsúlyozzák, és különböző szempontokból közelítenek az előbb említett kérdéshez. A társadalmi jelenségek magyarázata szempontjából számunkra különösen azok a felfogások érdemelnek figyelmet, amelyek nem az egyénen belüli folyamatokra, és nem is csupán a személyes tulajdonságok feltérképezésére, hanem az egyén és környezete közötti összefüggésekre összpontosítanak. Az

alábbiakban röviden ezekre a megközelítésekre és elméletekre utalunk, amelyekre majd a következőkben is támaszkodunk: a diszpozicionális megközelítésre, az interakcionista elméletre és a kognitív tanuláselméletekre. Figyelmen kívül hagyjuk viszont a behaviorista pszichológia felfogását, amely elhanyagolja a személyiséget, valamint a biológiai és a pszichoanalitikus megközelítéseket, amelyek főleg a személyen belüli folyamatokra, nem pedig a személyiség és környezete közötti összefüggésekre összpontosítanak. Egyes szerzők önálló megközelítésként tartják számon a személyiség fenomenológiai megközelítését, amelyre az alábbiakban azért nem hivatkozunk, mert úgy látjuk, hogy ami a fenomenológiai megközelítésből számunkra fontos, az a fenomenológiai szociológiában is tükröződik. (Vö.: Mook 1987: 8-12; Carver–Scheier 2002: 30-31)¹

A *diszpozicionális megközelítés* szerint az egyének viszonylag állandó hajlamokkal (diszpozíciókkal) rendelkeznek, amelyek a legkülönbébbb körülmények között meghatározzák viselkedésüket. Ebben a megközelítésben a személyiség tulajdonképpen a viszonylag tartós diszpozíciókból épül fel. Ezt a felfogást képviselik egyrészt a *személyiségvonások elméletei*, amelyekre közvetlenül nem támaszkodunk, de a diszpozicionális megközelítés érzékeltetése végett említést teszünk róluk. A vonáselméletek még egyoldalúan a személyiség szerepét hangsúlyozzák az egyének viselkedésének a magyarázatában. A személyiségvonásokat úgy értelmezhetjük, mint hajlandóságot a cselekvésre egy bizonyos módon, különböző körülmények között. E felfogás szerint a személyiség meghatározott vonásokból áll, s az egyének azért cselekszenek különbözőképpen, mert a személyiségvonások különböző változataival és különböző fokozataival rendelkeznek. Egyes vonások fontosabbak, mint mások, és nagyobb valószínűséggel befolyásolják a cselekvést. Például Allport megkülönbözteti egyrészt a központi vonásokat, amelyek fő szerepet játszanak a cselekvések irányításában. Másrészt a másodlagos vonásokat, amelyek kevésbé, inkább csak sajátos körülmények között befolyásolják a cselekvéseket. (Allport 1980: 355-396) Ezek az elméletek csak a személyiségvonások feltérképezésére törekszenek, és kevésbé foglalkoznak azzal a kérdéssel, hogy a vonások milyen módon határozzák meg a viselkedést.

A diszpozicionális megközelítést képviselik másrészt a *szükséglet- és motivációelméletek*, amelyek már nagyobb figyelmet szentelnek annak a kérdésnek, hogy a személy tartós lelki tulajdonságai milyen módon határozzák meg a viselkedést. E felfogás szerint az emberi viselkedést úgy érthetjük meg, ha szükségletek által motivált viselkedésekként értelmezzük. A legszélesebb körben Abraham Maslow szükségletelmélete ismert, amelyre később majd mi is támaszkodunk. Maslow szerint az emberi cselekvések magyarázatában a személyiség egészét figyelembe kell venni. A szükségleteket tekintette a cselekvések alapvető motívumainak, s megkülönböztette a szükségletek különböző típusait, amelyek felfogása szerint

¹ Carver és Scheier könyvében Abraham Maslow szükségletelmélete is a fenomenológiai megközelítést képviselő elméletek között szerepel, mi azonban ezt az elméletet a diszpozicionális megközelítés képviselőjének tekintjük.

fontossági rangsort képeznek. Az általa úgynevezett alacsonyabb rendű szükségleteket általában rendszeresen ki kell elégíteni ahhoz, hogy a magasabb rendű szükségletek a cselekvések motívumaiként szerephez jussanak. Maslow szerint a társadalmat úgy kellene berendezni, hogy lehetőséget nyújtson a magasabb rendű szükségletek kielégítésére is. (Maslow 1987)

Az *interakcionista elmélet* egy olyan megközelítést tükröz, amely talán a diszpozicionális és a tanuláselméleti megközelítés között értelmezhető. Eszerint sem a személyből, sem a környezetből, illetve a szituációból nem lehet megmagyarázni a cselekvéseket, a cselekvések e két forrását egymástól elszigetelten vizsgálva. A személyiség és a környezet kibogozhatatlanul egymásba fonódva és egymással kölcsönhatásban határozza meg a cselekvéseket. A kutatásnak tehát párhuzamosan kell összpontosulnia a személyre és a környezetre, valamint a közöttük lévő kölcsönhatásokra. A személyiséget és a környezetet ki lehet fejezni ugyanazokkal a fogalmakkal, amelyek bár közvetlenül a személyre vonatkoznak, de bennük a személy környezete tükröződik. A környezet tanulmányozható annak tanulmányozása révén, hogy az egyének hogyan érzékelik és értelmezik környezetüket, és milyen motívumok alakulnak ki bennük ez alapján.

Az interakcionista elmélet legfőbb összefüggései a következők. A viselkedés az egyén és a környezet közötti kölcsönhatás állandó folyamatának eredménye. Ebben a kölcsönhatásban az egyén szándékos, aktív cselekvő. A kölcsönhatás személyi oldalán a megismerési, illetve ismereti (kognitív) és a motivációs tényezők képezik a cselekvés lényegi meghatározó tényezőit. A környezet, illetve a szituáció oldalán a szituáció jelentése az egyén számára a lényegi meghatározó tényező. (Magnusson–Endler 1977: 3-30)

A *tanuláselméletek* a környezetet tükröző ismereteket és motívumokat hangsúlyozzák a cselekvések meghatározó tényezőiként. A társadalmi vagy kognitív tanuláselmélet szerint az egyének cselekvéseit nagyrészt az határozza meg, hogy hogyan értelmezik a környezetet, illetve a környezet egyes vonásait, de ez az értelmezés nem feltétlenül felel meg a valóságos körülményeknek. Meg lehet különböztetni a viselkedés tanulását és megvalósítását. A tanulás legfontosabb formája a megfigyelő tanulás, amikor az egyén megfigyel másokat, hogy hogyan cselekszenek, s cselekvéseikre ismét mások hogyan válaszolnak. A megfigyelt körülményekhez hasonló körülmények között a megfigyelő tanulás révén az egyén hajlamos a másoktól eltanult cselekvésmódok megvalósítására. Az ismereteken túl az egyéb tudattartalmak (elvárások, célok, tervek, elgondolások) is lényeges szerepet játszanak a cselekvések meghatározásában. Például az egyének kialakítanak bizonyos elvárásokat abban a tekintetben, hogy meghatározott cselekvésmódokat milyen válasz fog követni a környezet részéről, és ezek az elvárások úgy irányítják a cselekvést, hogy azt pozitív megerősítés kövesse. (Bandura 1977; Bandura 1986)

b) A személyiség alakulása

Hosszú múltra tekint vissza és ma is tart az emberrel foglalkozó tudományokban a természet-tanulás vita, amely arra vonatkozik, hogy egyáltalán az emberi fejlődést és a személyiség fejlődését mennyiben határozzák meg az örökletes biológiai tényezők és mennyiben a környezeti tényezők. Az kétségtelen, hogy a személyiség alakulására bizonyos mértékig hatással van az öröklődés, de az életút során gyengül a hatása. A pszichológiában temperamentumnak nevezik a nagyrészt öröklött személyiségvonásokat. Főleg az aktivitási szintről, a társas hajlamról és az emocionalitásról mutatták ki, hogy a személyiség nagyrészt öröklött tulajdonságait képezik. A társadalombiológusok feltételezése szerint azonban a társadalmi cselekvések és kölcsönhatások mintázatai is nagyrészt öröklődés eredményei. (Erről lásd: Carver–Scheier 2002: 134-161)

A pszichológiában és a szociológiában általánosan elfogadott, hogy a személyiség tulajdonságai alapvetően az egyén életútja során alakulnak ki. Az emberi szervezet veleszületett sajátosságai nagyrészt többértelmű adottságok, amelyek viszonylag tág lehetőségeket nyújtanak a környezeti hatások érvényesülésének a személyiség formálásában. A személy lelki tulajdonságai a tevékenység folyamatában alakulnak és fejlődnek. A személyiség tehát egy adott időpontot nézve meghatározója is, de életútját tekintve eredménye is a tevékenységnek és a cselekvéseknek. (Rubinstein 1967: 955-956)

- A személyiség az egyén életútja folyamán formálódik, részben az adottságok, de alapvetően a környezeti tényezők által meghatározottan. A személyiség alakulására a leglényegesebb hatással a személyközi kölcsönhatások révén közvetített kultúra van.

A tevékenységen belül a személyiség alapvetően a más személyekkel való kölcsönhatásban formálódik. George H. Mead szerint az egyén én-tudata, s ugyanakkor személyisége az emberek közötti – a tágabb értelemben vett társadalmi – kölcsönhatásokban, az emberek közötti tapasztalás és tevékenység folyamatában jön létre, az egyénnek a folyamat egészéhez, és a folyamatban részt vevő többi egyénhez való viszonya eredményeképpen fejlődik. (Mead 1973) E kérdéssel a szociológiában részletesen foglalkozik a szocializáció irodalma. Mi azonban a következőkben adottnak vesszük a kialakult személyiséget, s a szocializáció kérdésével majd a tizenkettedik fejezetben foglalkozunk.

B) A környezet összetevői

a) A tényszerű és a jelképi, a szubjektív és az objektív összetevők

Az egyén környezetének az egyénen kívül lévő azon létezők összességét nevezzük, amelyek hatással vannak vagy potenciálisan hatással lehetnek az adott egyénre. A környezeti tényezőket *körülményeknek* is nevezzük. A környezet természeté-

vel itt két vonatkozásban foglalkozunk. Egyrészt különbséget teszünk a környezet tényszerű és jelképi természetű összetevői között, másrészt megkülönböztetjük a környezet szubjektív és objektív összetevőit. E megkülönböztetéseknek ugyanis fontos szerepük lesz a társadalmi jelenségek magyarázatában.

Az első fejezetben (1.1Bb) láttuk, hogy a szociológiaelméletben kialakult szemléletmódok a két tipizálási szempont közül az egyik szempontból főleg abban különböznek, hogy előfeltételezésük szerint az egyének társadalmi környezete tényszerű vagy jelszerű, illetve szimbolikus természetű. Fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy általában a környezet, és ezen belül a társadalmi környezet tényszerű és szimbolikus természetű alkotórészeket egyaránt tartalmaz. Az alábbiakban azonban csak röviden jelezzük, hogy hogyan értelmezzük a tényszerű és a szimbolikus létezőket.

- *Tényszerű létezőknek* az olyan létezőket nevezzük, amelyek az emberek tudatán kívül és önmagukban léteznek. A *jelképek* vagy *szimbólumok* olyan létezők, amelyek nem önmagukban lényegesek, hanem az általuk hordozott jelentések révén, amelyekben más létezőkre utalnak.

Az emberek környezete alapvetően tényszerű, de az emberi faj kialakulása eleve együtt járt az emberek által alkotott jelképi környezet kialakulásával. A viszonylag állandó jelképi környezetet a *jelképi kultúra* foglalja magában, amellyel majd a harmadik fejezetben foglalkozunk.

Különbséget tehetünk a jel és a jelkép vagy szimbólum fogalma között. A *jel* jelentése révén valamilyen tőle különböző létezőt képvisel az adott jelet értelmező egyén számára. Bármilyen létező szolgálhat jelként is az egyének számára, amennyiben az adott létező észlelése révén valami tőle részben vagy teljes mértékben különböző létezőre következtethetnek. Egy létező jelként utalhat egy tőle teljes mértékben különböző létezőre, például egy szó egy bizonyos tárgyra, vagy egy festett nyíl a megfelelő haladási irányra. Egy létező egy része jelezheti az egész létezőt, jelezheti az őt előidéző, illetve meghatározó létezőt, vagy utalhat az adott létező valamilyen következményére. Például a motor hangja jelezheti az egyén számára, hogy a szomszéd a kertjében nyírja a fűvet, hogy autó közeledik, vagy azt, hogy meghibásodott a motor valamelyik alkatrésze, esetleg azt, hogy megérkezett a várt vendég stb.

A jelek nem feltétlenül igényelnek személyközi egyetértést jelentésüket illetően. Különbséget kell tennünk a jeleknek az egyének adott körében általánosan érvényesnek tekinthető, valamint egy adott egyén számára az adott összefüggésben vett jelentése között. (Schutz 1962: 110; ford. Schütz 1984C: 109) Egy adott létező, vagy annak valamilyen vonatkozása jelként szolgálhat egy adott egyén számára, és mások számára esetleg nem, illetve teljesen mást jelenthet az egyik, mint a másik egyén számára. A jelkép vagy szimbólum viszont olyan jel, amelyet kifejezetten jelként használnak, és amelynek jelentésére vonatkozóan tartós egyetértés alakult ki az egyének adott körében.

A szubjektív és az objektív fogalmainak értelmezésében tudomásunk szerint nem alakult ki egyetértés sem a filozófiai, sem a szociológiai irodalomban. Mi a fogalmakat a következők szerint, egy adott szubjektumra vonatkoztatva értelmezzük. A *szubjektum* egy cselekvőképes egyén vagy csoport, a legegyszerűbb esetben egy adott egyén, de elvileg lehet az egyének meghatározott csoportja is. A következőkben szubjektumokként még csak egyénekre gondolunk.

- *Szubjektív*nek tekintjük mindenekelőtt a szubjektum belső sajátosságait és a szubjektum viselkedését. Szubjektívnek tekintjük az olyan környezeti létezőt is, amelyet a szubjektum szándékosan hozott létre és létezőként szándékosan tart fenn. *Objektív*nek az olyan környezeti létezőt tekintjük, amely a szubjektum szándékától függetlenül jött létre, és a szubjektum szándékától függetlenül is létezik.

Például egy adott egyén szempontjából szubjektív mindaz, amit gondol, amit érez, amit cselekszik, de környezeti létezők is lehetnek szubjektív természetűek. Például, ha az egyén egy szobában tartózkodik, ahol a villanykapcsoló felkapcsolásával világosságot idézhet elő, a fűtőtest bekapcsolásával meleget, akkor a létrehozás szempontjából a világosság és a meleg is szubjektív a számára. De ha már felkapcsolta a villanyt vagy bekapcsolta a fűtőtestet, a világosság és a meleg szándékától függetlenül is létezik, tehát e létezők objektív létezőkké váltak. Ha rendszeresen tüzelőt kell raknia a tűzhelybe ahhoz, hogy fenntartsa a meleg hőmérsékletet a szobában, a viszonylag meleg hőmérséklet nemcsak a létrehozása, hanem a fenntartása szempontjából is szubjektív az adott egyén számára. Ha azonban személy szerint nem befolyásolhatja azt, hogy ég a villany, vagy azt, hogy be van-e kapcsolva a fűtőtest, a szoba világítása és hőmérséklete teljes mértékben objektív a számára.

A szubjektív és az objektív közötti megkülönböztetésnek számunkra majd a társadalmi létezők, különösen a társadalmi viszonyok vonatkozásában lesz jelentősége. Majd rávilágítunk arra, hogy a társadalmi létezők elvileg szubjektív és objektív természetűek egyaránt lehetnek, de valójában alapvetően objektív természetűek, az egyes egyének szándékától függetlenül léteznek.

b) A környezet formai összetevői

Az alábbiakban abból a szempontból vesszük szemügyre a környezet tényszerű összetevőit, hogy formailag milyen természetű létezők lehetnek. E megkülönböztetéseknek ugyanis szintén fontos szerepük lesz a társadalmi jelenségek magyarázatában.

- A környezet tényszerű összetevői *formai szempontból* lehetnek dolgok és állapotok, más egyének és csoportok, cselekvési lehetőségek és képességek, valamint mások cselekvései, viselkedései, illetve ezekből felépült nagyobb viselkedési egységek.

Dolgoknak tágabb értelemben egyáltalán a létezőket nevezik, de mi ezt a kifejezést szűkebb értelemben használjuk, s ilyen értelemben *dolgoknak* az anyagi természetű és térbeli kiterjedéssel is rendelkező létezőket nevezzük. Dolgok például az épületek, az utak, a gépek és berendezések, a hegyek, a járművek, a bútorok stb. Nem emberi élőlényeket fogalmilag nem különböztetjük meg a szűkebb értelemben vett dolgoktól, tehát azokat is dolgoknak nevezzük. A létező *állapotáról* akkor beszélünk, ha egy adott létezőt, vagy az adott létező bizonyos vonásait egy adott időpontban, azaz változásaitól elvonatkoztatva, továbbá önmagában, azaz más létezők általi meghatározottságaitól és más létezőkre irányuló hatásaitól elvonatkoztatva vesszük figyelembe.

A környezet alkotórészeit képezhetik továbbá cselekvési lehetőségek és képességek. Ezekkel az összetevőkkel majd alább foglalkozunk, itt csupán azt jegyezzük meg, hogy a cselekvési lehetőségek és képességek mint a környezet összetevői a környezet olyan állapotára vonatkoznak, amelyek lehetővé tesznek bizonyos cselekvéseket. Az egyének környezetének összetevőit képezhetik más egyének cselekvései, viselkedései, illetve e cselekvésekből felépült nagyobb viselkedési egységek, kölcsönhatások. A cselekvés fogalmának meghatározásával a következőkben foglalkozunk.

1.2. A cselekvés és meghatározó tényezői

A) A motívum és a cselekvés fogalma

a) A motívum fogalma és típusai

Az egyén különféle megnyilvánulásait, bizonyos ingerekre adott reakcióit nevezik általában *viselkedésnek*, s majd e fogalmon belül határozzuk meg a cselekvés fogalmát. A viselkedés, illetve a cselekvések magyarázata szempontjából az egyén tulajdonságai egyrészt mint személyes motívumok, másrészt mint személyes képességek lényegesek. Az alábbiakban a motívumokkal foglalkozunk, a személyes és a környezet által meghatározott motívumokat egyaránt figyelembe véve. A pszichológiában általában az egyén azon belső tényezőjének kifejezésére használják a motívum fogalmát, amely energiával látja el és irányítja az egyén viselkedését. (Worchel–Shebilske 1989: 373-374) A motívum fogalma a pszichológiában is eléggé vitatott alapfogalom, mi megelégszünk egy közelítőleges meghatározásával. Majd a motívumok egyes típusainak a későbbi tárgyalása során válhat világosabbá, hogy általában véve mit értünk motívumon.

- A *motívum* az egyén olyan belső állapota, amely kiváltja és irányítja az egyén viselkedését. Különbséget tehetünk a *testi motívumok* és a *lelki motívumok*, illetve az utóbbiakon belül a *kognitív motívumok* között.

A testi vagy fiziológiai motívumok az egyént mint élőlényt jellemzik, mint például az éhség vagy a szomjúság. A lelki motívumok viszont a központi ideg-

rendszer sajátos funkciói, mint például az érzelmek, az elvárások, a szokások, a célok stb. A kognitív tanuláselméletek a lelki motívumokon belül az úgynevezett kognitív motívumokat hangsúlyozzák. A kognitív (megismerési) motívumok olyan képzetek, amelyek a cselekvések következményeire vonatkoznak. (Bandura 1986: 232-233)

A társadalmi jelenségek magyarázatában fontos lesz számunkra, hogy különbséget tegyünk a személyes és az instrumentális motívumok között, amelyek csak részben felelnek meg a motívumok fent említett típusainak.

- A *személyes motívumok* az egyén tartós belső tulajdonságait képezik, s a mindenkori környezettől viszonylag függetlenek. Az *instrumentális motívumok* olyan kognitív motívumok, amelyek az egyén személyes motívumaira vonatkoztatva a mindenkori környezetet tükrözik.

A testi motívumok eleve személyes motívumok, de személyes motívumok olyan lelki motívumok is lehetnek, amelyek a személyiségre jellemzőek, ahogyan azt majd később látjuk. A személyes motívumok tehát viszonylag állandóak, a változó környezettől függetlenek, de hosszú távon igazodhatnak a maradandóan megváltozott környezethez. Az instrumentális motívumok viszont az egyén mindenkori környezetét, illetve az egyénnek a környezethez való viszonyát tükrözik, s így a környezettel együtt változnak. Az instrumentális motívumok mindig személyes motívumokhoz kapcsolódnak.

A továbbiakban szintén fontos lesz számunkra, hogy különbséget tegyünk az általános és az aktuális motívumok között.

- Az *általános motívum* az egyén szervezetében rendszeresen jelentkező motívum olyan formája, amelyben még csupán az elérni kívánt dolog vagy állapot tükröződik. Az *aktuális motívum* az általános motívum alapján kialakult olyan kognitív motívum, amelyben már tükröződik az adott dolog vagy állapot elérésének konkrét módja.

Az általános motívumban tehát még csupán az elérni kívánt dolog vagy állapot tükröződik, függetlenül az adott dolog vagy állapot elérésének konkrét módjától. Így az általános motívum még önmagában nem alkalmas a viselkedés irányítására, csupán általános hajlandóságot jelent bizonyos fajta viselkedésekre. Például általános motívum irányul a táplálkozásra, és ez az általános motívum az adott körülményektől függően nagyon különböző aktuális motívumok formájában jelenhet meg. Vagy például a modern társadalomban általános motívum irányul a pénz megszerzésére, ami megjelenhet olyan aktuális motívum formájában, ami szakképzettség megszerzésére, álláskeresésre, egy konkrét munkafeladat elvégzésére, egy dolgozat megírására stb. irányul. Mind az általános motívumok, mind az aktuális motívumok egyaránt lehetnek a korábbi tipizálás szerinti személyes vagy instrumentális motívumok. A személyes általános motívumokat alapvetően a szükségletek képezik, amelyekkel később részletesen foglalkozunk.

Az általános és az aktuális motívum megkülönböztetése valójában viszonylagos, a vizsgált viselkedési egységtől függ. Egy viszonylag nagyobb viselkedési egység aktuális motívuma képezheti egy ezen belüli kisebb viselkedési egység általános motívumát. Például az egyetemi hallgató számára egyetemi tanulmányainak általános motívuma egy bizonyos szakképzettség megszerzésére irányuló szándék, s ehhez képest aktuális motívum egy adott félév vagy egy adott tantárgy követelményeinek a teljesítése. De ha például csupán egy adott tantárgyra vonatkozóan elemezzük a hallgató viselkedését, ebből a szempontból az általános motívum az adott tantárgyból az aláírás és/vagy a megfelelő vizsgajegy megszerzése. Ehhez az általános motívumhoz kapcsolódó aktuális motívum lehet esetleg az előadások látogatására, a házi dolgozat elkészítésére, a zárhelyi dolgozat eredményes megírására irányuló szándék.

b) A cselekvés és a magatartás fogalma

A legáltalánosabban használt értelemben a cselekvés céltudatos viselkedés. E felfogást főleg Hobbes, Locke és Smith munkáira vezethetjük vissza, s a társadalomtudományokban többnyire ezt az értelmezést fogadják el a kutatók. (Lásd pl.: Parsons 1949: 44; ford. 1985A: 18; Burt 1982: 1-2; Wright 1987: 184-185; Lennon 1990: 16-19; Coleman 1990: 13-17) Bár mi a cselekvés fogalmát nem szűkítjük le a céltudatos viselkedésre, később majd olyan cselekvéseket előfeltételezünk, amelyek célszerű vagy legalábbis szándékos cselekvéseknek tekinthetők.

- A *cselekvés* olyan elemi viselkedési egység, amelyet lelki motívumként is megjelenő testi motívum, vagy eleve lelki motívum vezérel, és amelynek motívumára vonatkozó önálló következménye van.

A cselekvés motívuma tehát lehet eleve lelki természetű, de a lelki motívum kifejezhet valamilyen testi motívumot is. E rövid meghatározásból kitűnik, hogy a cselekvés fogalmát egyfelől nem szűkítjük le csupán a céltudatos viselkedésre, hanem beleértjük például az érzelmek és a szokások által motivált viselkedéseket is, attól függetlenül, hogy ezek a motívumok célként megjelennek vagy sem. Másfelől viszont elhatároljuk azoktól a reflexszerű viselkedésektől, amelyeket közvetlenül nem lelki tényezők motiválnak, hanem csupán testi, idegrendszeri folyamatok váltanak ki, lelki tényezők közvetítése nélkül. A cselekvés tulajdonképpeni motívuma önmagában véve lehet testi, illetve fiziológiai természetű is – például az élelemre, a testi mozgásra vagy a megfelelő hőmérsékletre irányuló szükséglet –, de e motívumoknak is lelki tényezők közvetítésével kell hatniuk ahhoz, hogy cselekvésekről beszélhessünk.

A cselekvés fogalmának fenti meghatározása tehát azon alapszik, hogy különbséget tehetünk a reflexek vagy ösztönök, és a lelki motívumokként is megjelenő, illetve eleve lelki motívumok által meghatározott viselkedések között. Ez a megkülönböztetés Descartes-ig visszavezethető, aki – a reflex fogalmának bevezetéséhez kapcsolódva – megkülönböztette egyfelől a reflexszerű, másfelől az akaratlagos

viselkedéseket. (Mook 1987: 29-31) Az emberi viselkedések egy része reflexszerű, vagy ha úgy tetszik, ösztönös. A társadalombiológusok általában ezeket a viselkedéseket hangsúlyozzák, s az ösztönöket tekintik az emberi viselkedés alapvető motívumainak. Bizonyos fajta viselkedések, illetve az emberi viselkedés bizonyos vonásai nyilvánvalóan örökletes tényezők által meghatározottak. Kimutatták például, hogy az arckifejezések nagyrészt egyetemesen jellemzőek az emberi nemre, a kultúrától függetlenül. (Eibl-Eibesfeldt 1972; idézi Petri 1986: 34-53) Az ilyen viselkedések azonban felfogásunk szerint nem sorolhatók a cselekvés fogalmába, mivel meghatározottságukban más természetűek, mint a lelki átélés révén kiváltott és irányított viselkedések.

Max Weber szerint: „Cselekvésnek nevezünk minden emberi viselkedést (...), ha és amennyiben a cselekvő, illetve a cselekvők valamilyen szubjektív értelmet kapcsolnak vele össze.” (Weber 1987: 38) Nem cselekvés viszont a pusztán reaktív viselkedés, amelynek nincs szubjektív, szándékolt értelme. (Uo.) Webernél tulajdonképpen tisztázatlan az „értelem” kifejezés jelentése, de úgy tűnik, hogy a szubjektív értelmén valójában a fogalmaink szerinti lelki motívumot, illetve lelkileg is átélt motívumot értette. Ha ez igaz, a fentebb adott definícióban tulajdonképpen Weber értelmezésének megfelelően határoztuk meg a cselekvés fogalmát.

Mit értünk a cselekvés definíciójában azon a kitételen, hogy a cselekvés elemi viselkedési egység? E kérdésre nem adunk kielégítő választ, mégis fontosnak tartjuk jelezni, hogy a cselekvéseket fogalmilag egyértelműen el kellene tudnunk határolni mind az alkotórészeikként értelmezhető kisebb viselkedési egységektől, mind a cselekvésekhez képest nagyobb viselkedési egységektől. Csupán ideiglenesnek tekinthető meghatározásunk szerint a cselekvés mint elemi viselkedési egység az a legkisebb viselkedési egység, amelynek még motívumára vonatkozó önálló következménye van. Így a cselekvések időtartamuk szerint nagymértékben különbözhetnek egymástól, az egy-két pillanatig tartó cselekvésektől a – pihenőidők közbeiktatásával – napokig tartó cselekvésekig. Az előbbiekre példaként említhetjük a köszönést, az utóbbiakra egy olyan hosszabb ideig tartó munkafeladat elvégzését, amelyet csupán végleges elkészítése után díjaznak.

- A cselekvés fogalma magában foglalja: (1) a cselekvés motívumait, (2) a cselekvés testi és lelki folyamatát, (3) a cselekvés szándékolt vagy nem szándékolt következményeit.

A cselekvés fogalma tehát magában foglalja a motívumokat, amelyek kiváltják és irányítják az egyén cselekvését. Magában foglalja a cselekvés folyamatát, amely részben az egyén bizonyos testi mozgását, részben lelki folyamatát jelenti, az egyénen belüli testi folyamatoktól viszont eltekintünk. Továbbá magában foglalja a cselekvés következményeit, amelyek egyrészt érinthetik a környezet különböző természetű létezőit, közöttük más egyéneket. Másrészt a cselekvés következményei közül a cselekvés fogalma különösen az adott szubjektumra vonatkozó

következményeket foglalja magában. Mind a szubjektumra, mind a környezetre vonatkozó következmények lehetnek a cselekvő egyén által szándékosan előidézett vagy nem szándékolt következmények.

A cselekvés és a magatartás kifejezéseket gyakran azonos értelemben használják, mi viszont különbséget teszünk e kifejezésekkel jelölt fogalmak között. Felfogásunk szerint a magatartás cselekvésekből felépült nagyobb viselkedési egység.

- *Magatartásnak* nevezzük az egy átfogó motívum által vezérelt, egymáshoz kapcsolódó és/vagy bizonyos körülmények között rendszeresen ismétlődő cselekvések összességét.

Például ha egy adott időpontban vagy rövidebb időszakban megfigyeljük egy munkahely dolgozóit vagy egy előadóterem hallgatóit, cselekvéseikről kaphatunk benyomásokat, ha látjuk, hogy szorgalmasan dolgoznak vagy jegyzetelnek, esetleg éppen beszélgetnek vagy újságot olvasnak. Ha azonban rendszeresen megfigyeljük az adott munkahely dolgozóit vagy a hallgatókat, és képet kapunk arról, hogy rendszerint mikor hogyan viselkednek, magatartásukról kaphatunk benyomásokat. Szociológiai szempontból minket majd főleg nem az egyedi cselekvések, hanem a magatartások érdekelnek.

A magatartások általában meghatározott tevékenységekhez kapcsolódnak. A *tevékenység* olyan összetett viselkedés, amely meghatározott feladat ellátására, illetve elvégzésére irányul. A tevékenység műveletekből épül fel, amelyeket az adott feladat, és az elvégzéséhez rendelkezésre álló technikai eszközök határoznak meg. (Leontyev 1979: 120-144) A magatartás és a tevékenység fogalmának megkülönböztetését talán az indokolhatja, hogy az egyes cselekvéseknek, illetve a cselekvések egyes elemeinek igen eltérő jelentősége lehet technikai és motivációs szempontból. A magatartás motívumai tehát meghatározzák, hogy az egyén mennyiben és hogyan látja el az adott feladatot. A tényleges tevékenységet a feladat technológiája és a magatartás motívumai együttesen határozzák meg, már amennyiben a cselekvő ismeri a feladat elvégzésének módját, és képes annak megvalósítására.

c) A szándékos cselekvés, a cselekvés eszközei és feltételei

Parsons korai cselekvéstudományában – a cselekvőn és a cselekvés célján túl – a cselekvés fogalmába beleérti egyrészt azt a szituációt is, amelynek elemei részben mint a cselekvés eszközei, részben mint feltételei értelmezhetők, másrészt a cselekvés normatív irányultságát. (Parsons 1949: 44-45; ford. 1985A: 18) Mi e tényezőket valóságos jelentőségüknek megfelelően figyelembe vesszük, de nem a cselekvés fogalmán belül értelmezzük. Az alábbiakban a cselekvés eszközeit és feltételeit határozzuk meg, a cselekvési szituáció fogalmával viszont a következő alcím keretében foglalkozunk. Parsons felfogása szerint a „normatív irányultság” a cselekvő hajlandósága arra, hogy bizonyos szabályokhoz feltétlenül, mintegy öncélúan alkalmazkodjon, és így a szabályoknak megfelelően cselekedjen. A szóban

forgó felfogás szerint a cselekvés motívuma eleve magában rejtje a szabályoknak való megfelelésre irányuló erőfeszítést. (Parsons 1949: 74-77) Nem egyértelmű, hogy Parsons a hivatkozott helyen a szabályokon mennyiben ért csupán kulturális szabályokat és mennyiben kognitív szabályokat is. A kulturális szabályok vonatkozásában mi a cselekvést nem tekintjük eleve normatív természetűnek, de a cselekvések e szabályok általi meghatározottságát a következő fejezetekben az egyik alapvető kérdésként kezeljük.

A cselekvések motívumai különböző mértékben lehetnek tudatosak, a pillanatnyi felindulástól kezdve a részletes cselekvési tervig terjedhetnek. A társadalmi jelenségek magyarázata szempontjából azonban számunkra a többé vagy kevésbé tudatos, szándékos cselekvések jelentősek. Szándékoknak nevezzük a cselekvések többé vagy kevésbé tudatos motívumait, s a legkifejtettebb szándékok a célok.

- A *szándék* olyan tudatos motívum, amelyben a megvalósítani kívánt állapot, és esetleg az adott állapot elérésének a módja tükröződik. A következőkben *szándékos cselekvéseket* előfeltételezünk, amelyeket szándékok motiválnak.

A szándék lehet kevésbé határozott és határozottabb, s a célt értelmezhetjük úgy, mint határozott szándékot bizonyos következmények előidézésére.

A cél kifejezés két értelemben is használatos, az egyik értelemben a cél az a valóságos jövőbeli állapot, amelynek elérésére, illetve megvalósítására az egyén szándéka és cselekvése irányul. Az ilyen értelemben vett célt mi a *cselekvés céltárgyának* nevezzük, e fogalmat megkülönböztetve a cél kifejezés másik jelentésétől. A másik értelemben a cél a megvalósítandó és az adott körülmények között várhatóan megvalósítható állapotra vonatkozó képzet. A célokra mint kognitív motívumokra a fejezet negyedik részében még visszatérünk.

A szándékos cselekvések esetében, a cselekvések céltárgyaival összefüggésben, a cselekvések meghatározó tényezőin belül megkülönböztethetjük a cselekvések eszközeit és feltételeit. Parsons már fentebb említett meghatározásának megfelelően, az adott cselekvést motiváló szándékhoz viszonyítva e fogalmakat a következők szerint értelmezzük.

- A *cselekvés eszközeit* az egyén azon tulajdonságai és a környezet azon összetevői képezik, amelyek működését az egyén szándékának megfelelően képes befolyásolni. A *cselekvés feltételeit* viszont az egyén azon tulajdonságai és a környezet azon összetevői képezik, amelyek működését az egyén szándékának megfelelően nem képes befolyásolni.

A cselekvés eszközein belül a nyolcadik fejezetben, a társadalmi erőviszonyok tipizálásánál majd különbséget teszünk a cselekvés feltétlen és feltételes eszközei között, de e fogalmak bevezetését addig mellőzhetjük.

Parsons szerint ha a célokat eleve meghatározza a környezet, illetve a szituáció, a feltételek és az eszközök közötti különbség eltűnik, a cselekvéseknek csupán feltételei vannak, a cselekvéseket feltételei határozzák meg. A cselekvő aktív szerepe a szituációnak és a szituáció várható alakulásának a megértésére korlátozódik.

(Parsons 1949: 64; ford. 1985A: 30) Megítélésünk szerint viszont ha a környezet eleve meghatározza a szándékokat, illetve a célokat, attól még az adott cselekvésnek lehetnek, illetve általában vannak eszközei. A racionálisan választható szándékok vagy célok környezet általi meghatározottsága lehetővé teszi bizonyos létezők eszközökként való felhasználását, elvileg az meghatározott a környezet által, hogy mely létezők és mennyiben használhatók fel eszközökként. Emellett a körülmények nyilvánvalóan sohasem magát a választott motívumot határozzák meg, hanem azt, hogy racionálisan milyen motívum választható.

A cselekvés eszközei és feltételei nem esnek teljesen egybe a korábban megkülönböztetett szubjektív és objektív létezőkkel. A szubjektív és objektív közötti megkülönböztetés a szubjektumhoz viszonyítva a létező létrehozására és létezőként való fenntartására vonatkozik. Az eszköz és feltétel megkülönböztetés viszont az adott létezővel való rendelkezésre, az adott létező felhasználására vonatkozik. Az egyénen belüli szubjektív összetevő elvileg eszköz és feltétel egyaránt lehet. Például az egyén rossz egészségi állapota általában cselekvéseinek feltétele, testi ereje vagy szaktudása bizonyos cselekvéseinek eszköze lehet. A szubjektív környezeti létező eleve eszköz, mivel eleve feltételezzük, hogy amennyiben az egyén egy környezeti létezőt képes létrehozni és fenntartani, annyiban működését is képes szándékának megfelelően befolyásolni. Az objektív környezeti létező azonban eszköz és feltétel elvileg egyaránt lehet. Például a munkás számára a munkagépe objektíve adott, de bizonyos korlátok között a rendelkezésére bocsátották, és ezáltal eszközként használhatja fel abban, hogy bizonyos munkateljesítményt érjen el.

A cselekvések eszközei és feltételei különböző természetű létezők lehetnek: dolgok és állapotok, más egyének és csoportok, cselekvési lehetőségek és képességek, mások cselekvései, illetve ezekből felépült nagyobb viselkedési egységek, valamint jelképi természetű létezők. A cselekvések magyarázata szempontjából azonban számunkra különösen fontosak lesznek a cselekvési lehetőségek és képességek, ahogyan azt a következőkben láthatjuk.

B) A cselekvési lehetőség és képesség, a cselekvési szituáció

a) A cselekvési lehetőség és képesség fogalma

A cselekvési lehetőség és a cselekvési képesség fogalma nagyon fontos szerepet fog betölteni alapfogalmaink között. E fogalmak következő meghatározásában is megfigyelhető azonban az alapfogalmak meghatározásának az előző fejezetben (2.2Ba) említett problémája. A szóban forgó fogalmakat ugyanis nagyrészt magától értetődőnek vett fogalmak felhasználásával és egymásra vonatkoztatva határozzuk meg.

Induljunk ki egy elképzelt jövőbeni cselekvésből, amelyet feltételezett cselekvésnek nevezünk. A *feltételezett cselekvés* egy elképzelt jövőbeni cselekvés, amelyet a cselekvő egyén adott körülmények között valószínűsítana meg, és amely motívumait, folyamatát és következményeit tekintve leírható. A feltételezett cselekvés megva-

lósítását meghatározó tényezőkön belül – a korábbi meghatározásoknak megfelelően – megkülönböztethetjük a cselekvések eszközeit és feltételeit. A körülmények meghatározzák, hogy az egyének adott körében a feltételezett cselekvés megvalósítását meghatározó tényezők közül mely tényezők lehetnek a cselekvések eszközei, és melyek csupán a cselekvések feltételei. Azonban az adott körülmények között lehetséges eszközökkel az egyes egyének különböző mértékben rendelkezhetnek, s felfogásunk szerint erre vonatkozik a cselekvési képesség fogalma.

- A *cselekvési képesség* a feltételezett cselekvés adott körülmények között lehetséges eszközei egy részének vagy egészének a birtoklása és/vagy ezen eszközökkel velük való rendelkezés.

A cselekvési képesség fogalmának a fenti meghatározásában is támaszkodunk valamiféle, magától értetődőnek vett képességfogalomra. Amikor valaminek a birtoklásáról vagy valamivel való rendelkezésről beszélünk, a birtoklás és a rendelkezés magától értetődőnek vett fogalma magában foglalja azt a valamit is, amit képességnek nevezünk. Azaz, adott létezők mint a cselekvések eszközei vonatkozásában magától értetődőnek tekintett képesség fogalmát felhasználva határozzuk meg a cselekvési képesség fogalmát más létezők vonatkozásában.

A feltételezett cselekvés lehet olyan elképzelt cselekvés, amely az adott körülmények között nem valósítható meg akkor sem, ha a cselekvő egyén az adott körülmények között maximálisan lehetséges cselekvési képességekkel rendelkezik, és cselekvéseit mások inkább segítik mint akadályozzák. A cselekvési lehetőség fogalma azt fejezi ki, hogy a feltételezett cselekvés megvalósítható abban az esetben, egyrészt, ha az egyén rendelkezik a megfelelő cselekvési képességekkel. Másrészt – olyan körülmények között, amelyek más cselekvőket is magukban foglalnak –, ha a körülmények lehetőség szerint kedvezően alakulnak abból a szempontból, hogy mások mennyiben akadályozzák vagy segítik az egyént a feltételezett cselekvés megvalósításában.

- A *cselekvési lehetőség* a körülmények olyan állapota és alakulása, amelyek között a feltételezett cselekvés az adott körülmények között maximálisan lehetséges vagy mérsékeltbb cselekvési képességek, valamint – ha a körülmények más cselekvőket is magukban foglalnak – mások cselekvési lehetőségeivel és képességeivel való kedvező kapcsolódás esetén megvalósítható.

A cselekvési lehetőséget az annak megfelelő feltételezett cselekvés leírásával adhatjuk meg. Cselekvési lehetőség például, hogy sikeres felvételi útján bejuthatunk az egyetemre. E cselekvési lehetőség megvalósításának azonban számos meghatározó tényezője van, amelyek közül bizonyos tényezők az egyének számára cselekvéseik eszközei lehetnek. Így például a cselekvés eszköze lehet egy középiskolai oklevél, amely igazolja a megkívánt előképzettséget, és az a tudás, amelynek felhasználásával a felvételi feladatok megoldhatók. Az egyes egyének azonban vagy rendelkeznek oklevéllel és megfelelő tudással vagy nem, tehát cselekvési képességeik különböző mértékűek lehetnek. Cselekvési lehetőség, hogy

pályázat útján bizonyos területeken álláshoz juthatunk. E cselekvési lehetőség megvalósításának is számos meghatározó tényezője van, amelyek közül a pályázók számára cselekvéseik eszközei lehetnek például a szakképzettség, a szakmai tapasztalat, az idegen nyelvtudás, a befolyásos személyekhez fűződő kapcsolatok. Az egyes pályázók azonban általában különböző mértékben rendelkeznek ezekkel a lehetséges eszközökkel, azaz cselekvési képességeik különbözőek. Az adott cselekvési lehetőség megvalósításához a megfelelő cselekvési képességek mellett egyébként kedvező körülményekre is szükség van. Ez a megjegyzés pontosabban arra vonatkozik, hogy az egyén adott cselekvési lehetősége és cselekvési képességei hogyan kapcsolódnak össze mások cselekvési lehetőségeivel és képességeivel.

Az egyén számára valamilyen létező adott feltételezett cselekvésre, illetve az adott feltételezett cselekvésnek megfelelő cselekvési lehetőségekre vonatkoztatva képezi a cselekvés eszközét. Azaz valamilyen létező birtoklása és/vagy a vele való rendelkezés adott feltételezett cselekvésre, illetve az adott feltételezett cselekvésnek megfelelő cselekvési lehetőségekre vonatkoztatva jelenthet cselekvési képességet.

A cselekvési lehetőségeken belül különbséget teszünk az aktuális és a potenciális cselekvési lehetőségek között.

- *Aktuális cselekvési lehetőségnek* vagy *cselekvési alternatívának* nevezzük azt a cselekvési lehetőséget, amely az adott körülmények között és a szubjektum adott cselekvési képességei révén megvalósítható.

Nem szükségszerű tehát, hogy a szubjektum adott cselekvési képességei, valamint mások cselekvési lehetőségeivel és képességeivel való kedvező kapcsolódás révén megvalósítható legyen a kérdéses cselekvési lehetőség. Például egy adott egyén tudása nem feltétlenül elégséges a sikeres felvételi vizsgához. Vagy valakinek a szaktudása és szakmai tapasztalata nem feltétlenül elegendő ahhoz, hogy megfelelő álláshoz jusson, esetleg azért, mert nincsenek felhasználható kapcsolatai. *Potenciális cselekvési lehetőségről* beszélünk, ha a cselekvési lehetőség a szubjektum adott cselekvési képességei révén nem valósítható meg, de a körülmények nem zárják ki a megvalósításhoz szükséges cselekvési képességeket.

A fentiekben sajátos értelemben határoztuk meg a cselekvési lehetőség és a cselekvési képesség fogalmát. Felhívjuk a figyelmet arra, hogy amit a társadalomtudományi irodalomban általában cselekvési lehetőségnek neveznek, az a fogalmaink szerinti aktuális cselekvési lehetőség. A racionális döntések elméletében szintén az általunk úgynevezett aktuális cselekvési lehetőségeket nevezik alternatíváknak. (Lásd pl.: Elster 1986B: 4; Hechter 1987: 30-31; Coleman 1990: 404-405) Az aktuális cselekvési lehetőség fogalmához hasonló értelemben egyes szerzők az alkalom (opportunity) kifejezést használják. Sen szerint az alkalmak felmérésében a cselekvő egyén képességére kell irányítani a figyelmet, amely aktuálisan lehetővé teszi számára, hogy elérjen bizonyos dolgokat, amelyeket értékel. (Sen 2002: 10, 506) Mi viszont amikor cselekvési lehetőségekről beszélünk,

ezekbe az aktuális és a potenciális cselekvési lehetőségeket egyaránt beleértjük. A cselekvési lehetőségek ilyen értelmezése teszi ugyanis egyáltalán lehetővé a cselekvési lehetőség és a cselekvési képesség fogalmának a megkülönböztetését. Az aktuális cselekvési lehetőségekben ugyanis már a cselekvési képességek hatásai is érvényesülnek. Az aktuális cselekvési lehetőségeket tehát nevezhetjük cselekvési alternatíváknak, illetve röviden *alternatíváknak* is, gyakran mégis az előbbi kifejezést használjuk, azt hangsúlyozván, hogy nem általában cselekvési lehetőségekről van szó.

- A cselekvési lehetőségek tényszerű környezeti létezők, a cselekvési képességek lehetnek személyes képességek, és/vagy szabályok által meghatározott, jelképi vagy tényszerű képességek.

A cselekvési lehetőségek tényszerű környezeti létezők, amelyek elvileg szubjektívek vagy objektívek, azaz a szubjektum által szándékosan létrehozottak vagy a szubjektumtól függetlenül létezők egyaránt lehetnek, de valójában többnyire objektív természetűek. Az adott szubjektum személyes képességei eleve szubjektívek, a szabályok által létrehozott képességek elvileg szubjektívek vagy objektívek egyaránt lehetnek, de gyakorlatilag többnyire objektív természetűek. Ezekkel a kérdésekkel majd a további fejezetekben, a cselekvési lehetőségek és képességek, valamint az ezekből álló társadalmi létezők szabályok, illetve intézmények általi létrehozásának tárgyalásánál foglalkozunk.

Felmerülhet a kérdés, hogy önállóan léteznek-e egyáltalán a cselekvési lehetőségek és képességek, vagy az ezekre vonatkozó fogalmak eleve a megfigyelhető cselekvésekre utalnak. Fogalmazhatunk úgy, hogy a valóságban olyan körülmények, és ezekkel összefüggésben az egyének olyan tulajdonságai léteznek, amelyek által meghatározottan bizonyos cselekvések megvalósíthatók, és ezt fejezi ki a cselekvési lehetőség és képesség fogalma. Ilyen értelemben tehát a cselekvési lehetőségek is valóságosak, függetlenül attól, hogy cselekvésekben megjelennek vagy nem. Amikor az intézményes szociológia elméletében a *cselekvési lehetőségek megvalósításáról* beszélünk, ezen azt értjük, hogy az adott cselekvési lehetőségek cselekvésekben is megvalósulnak.

b) A cselekvési szituáció fogalma

A szociológiai elméletek egy részében fontos fogalom a szituáció fogalma, amelyet jellemzően a helyzet kifejezéssel jelölt fogalomtól eltérő értelemben határoznak meg.² Általában szituációnak a környezet, és ezzel összefüggésben a szub-

² Az angol nyelvű munkák magyar nyelvű fordításaiban a „situation” kifejezést esetenként szituációnak, de többnyire helyzetnek fordítják. Mi ebben a fejezetben a „situation” kifejezésnek megfelelő, illetve ahhoz hasonló értelemben szituációról beszélünk, és majd később is a következőkben meghatározandó értelemben használjuk a szituáció kifejezést. A szituáció kifejezésnek megfelelő értelemben kerüljük a helyzet kifejezés használatát, mert az előbbi kifejezés jelentéséhez képest a helyzet kifejezést majd más értelemben használjuk.

jektum azon vonatkozásait nevezik, amelyek jelentősek egy adott motívumnak megfelelő, adott cselekvés megvalósítása szempontjából.

Parsons – korai cselekvésméleteiben – a szituációt a külső megfigyelő nézőpontjából, de a cselekvőre vonatkoztatva értelmezi. Felfogása szerint a szituáció az adott cselekvések eszközeiként és/vagy feltételeiként magában foglalja a cselekvő egyén bizonyos testi és lelki tulajdonságait, a fizikai és biológiai környezet releváns vonatkozásait, más cselekvőket és cselekvéseiket, valamint cselekvéseik következményeit, illetve várható következményeit. (Parsons 1949: 46-50; ford. 1985A: 19-22) Később Parsons és Shils szerint a szituáció „a külső világ azon része, amely jelent valamit azon cselekvő számára, akinek a viselkedését elemezzük”. (Parsons–Shils 1962B: 56, ford. 1985: 42) A cselekvési szituáció elemeit képezhetik más cselekvők és cselekvéseik, fizikai és kulturális természetű létezők, így például törvények, eszmék, szabályok. (I. m.: 57-58; ford.: 43-44) Más megfogalmazásban: „A szituációt úgy határozhatjuk meg, mint amely az irányultság tárgyaiból áll, úgy hogy egy adott cselekvő irányultsága differenciált a különböző tárgyak és osztályaik vonatkozásában, amelyekből a cselekvő szituációja felépül.” (Parsons 1951: 4)

Goffman szerint: „A szituáció (a fordításban: helyzet – F. Z.) pontosan az az entitás, amely megfelel annak a területnek, amelyen belül az egyén involváltságának sajátos szabályozása észlelhető.” (Goffman 1981: 245) A szituációkat (a fordításban: helyzeteket – F. Z.) rendszerint olyanoknak gondoljuk, amelyek egy sajátos, működésben levő intézményes összefüggéssel kibogozhatatlanul összefonódnak. Olyannyira, hogy kérdésessé válhat, vajon kimetszhetjük-e külön-külön vizsgálat céljára az egyes szituációkat, és a hozzájuk tartozó gyülekezeteket. (I.m.: 250) Máshol: „A társadalmi szituációt úgy határozom meg mint a kölcsönös követés lehetőségét magában foglaló környezetet, amelynek minden pontján ki van téve az egyén annak, hogy az összes többiek, akik »jelen« vannak, »mezítelen érzékszerveiken át« közvetlenül megfigyelhetik, miként ő maga rá fog jönni, hogy szabadon követheti a többieket. Ennek a definíciónak az értelmében társadalmi szituáció (a fordításban: szociális helyzet – F. Z.) keletkezik minden olyan esetben, ha két vagy több egyén egymás közvetlen jelenlétébe kerül, s a szituáció (a fordításban: helyzet – F. Z.) fennáll mindaddig, amíg az utolsó előtti személy el nem távozik.” (I. m.: 294-295)

A kreativista és a normativista-kreativista szemléletmódot képviselő elméletekben a szituáció fogalmának igen fontos szerepe van a társadalmi cselekvések és kölcsönhatások magyarázatában, és ezen elméletek érdeklődésének középpontjában a szituáció szubjektív definiálása, illetve szubjektív értelmezése áll.

„Mindennapi életének bármely pillanatában az ember életrajzilag meghatározott szituációban (a fordításban: helyzetben – F. Z.) találja magát, vagyis olyan fizikai, szociokulturális környezetben, amelyet maga definiál...” (Schutz 1962: 9; ford. Schütz 1984B: 185) A szituáció magában foglalja a cselekvő egyén helyzetét (position) a térben, az időben és a társadalomban, és az arra vonatkozó tapasztá-

latát, hogy a világ bizonyos elemei magától értetődően függetlenek tőle, míg más elemeinek alakulását képes befolyásolni. (Schutz 1962: 76) A fenomenológiai szociológia különösen a közvetlen személyközi szituáció, és a szituáció teljességének a jelentőségét hangsúlyozza. E felfogás szerint a konkrét cselekvéseket bizonyos mértékig mindig az a szituáció határozza meg, amelyben előfordulnak. Minden konkrét cselekvés vagy esemény leírását, okát és magyarázatát tekintve valamilyen módon egyedülálló, tehát egyedi az a szituáció is, amely meghatározza. Douglas szerint a szituációt jellemző két legfontosabb értelmi összefüggést (context) egyrészt a nyelvi összefüggés, másrészt a gyakorlati összefüggés képezi. A gyakorlati összefüggés elsősorban olyan tényezőkből áll, mint a cselekvések és a jelentések előfordulásának ideje, helye, az érintett személyekre vonatkozó magától értetődőnek vett tudás. (Douglas 1970B: 35-38; ford. 1984: 389-393) Heeren megfogalmazása szerint „A szituáció kifejezés arra a sajátos fizikai és társadalmi-kulturális környezetre utal, amelyben a cselekvő életrajza által nagyrészt meghatározott fizikai, társadalmi és erkölcsi helyzetet (position) foglal el.” (Heeren 1970: 47)

Blumer szimbolikus interakcionista felfogása szerint az egyénnek tudnia kell a cselekvése során, hogy mit akar tenni, és azt hogyan tegye. Ehhez meg kell jelölnie önmaga számára azokat a különféle feltételeket, amelyek elősegíthetik vagy akadályozhatják cselekvését. A cselekvés egy szituációban megy végbe, és az egyén a cselekvését a szituáció értelmezése révén alakítja. A szituáció összetevőiként az egyénnek figyelembe kell vennie azokat a feladatokat, követelményeket, elvárásokat, lehetőségeket, eszközöket, akadályokat, tiltásokat, fenyegetéseket, kényelmetlenségeket, veszélyeket és ezekhez hasonlókat, amelyek felmerülhetnek abban a szituációban, amelyben cselekszik. (Blumer 1969: 81, 85; ford. 2000: 325, 328)³ Felfogása szerint a szituáció legfontosabb összetevőit mások cselekvései és várható cselekvései képezik. Az egyének a cselekvéseik folyamán figyelembe veszik, hogy hogyan cselekszenek mások, vagy hogyan szándékoznak cselekedni. Ennek megfelelően kezelik a szituációt, irányítják saját cselekvéseiket, és illesztik saját cselekvéseiket bizonyos módon mások cselekvéseihez. (Blumer 1969: 8) A figyelembe vett dolgok közé tartoznak az említetteken túl a cselekvő egyének saját vágyai és igényei, célkitűzései, és az azok elérésére rendelkezésére álló eszközök, a saját magukról kialakított kép, és a cselekvés adott irányvonalának valószínű eredménye. (I. m.: 15-16)

Magyarázó funkcióját tekintve, a cselekvési szituáció fogalmának hasonló szerepet szánunk, mint általában a szociológiai elméletekben.

- A cselekvési szituáció fogalma kifejezi a környezetet, és ezzel összefüggésben a szubjektum azon vonatkozásait, amelyek jelentősek egy adott általános motívumnak megfelelő adott cselekvés, vagy cselekvésekből álló nagyobb viselkedési egység megvalósítása szempontjából.

³ A hivatkozott magyar nyelvű tanulmányban (Blumer 2000) a „situation” kifejezést általában nem szituációnak, hanem helyzetnek fordítják.

A szóban forgó fogalmat azonban mi sajátos értelemben határozzuk meg, az eddig már bevezetett alapfogalmak felhasználásával. A cselekvési szituáció meghatározásában adottnak veszünk egy általános motívumot, s felfogásunk szerint a cselekvési szituáció az ehhez kapcsolódó cselekvési lehetőségeket és képességeket foglalja magában.

- A *cselekvési szituáció* magában foglalja: (1) az egyén azon cselekvési lehetőségeit és képességeit, amelyek az adott általános motívum szempontjából relevánsak, (2) mások releváns cselekvési lehetőségeit és képességeit, és ebből a szempontból más cselekvőket, (3) az egyén és mások releváns cselekvési lehetőségeinek és képességeinek az összekapcsolódásait.

Ha a cselekvési szituáció olyan természetű, hogy abban más emberek nem szerepelnek, a környezetet az adott egyén cselekvési lehetőségeinek és képességeinek a fogalmaiban értelmezzük. Mások cselekvési lehetőségei és képességei, valamint az ezekkel való összekapcsolódások természetesen akkor képezik a szituáció alkotórészeit, ha más egyének és/vagy csoportok lehetséges cselekvései relevánsak az adott általános motívum szempontjából. Minket szociológiai szempontból majd különösen azok a cselekvési szituációk érdekelnek, amelyekben ilyen értelemben más egyének és/vagy csoportok is részt vesznek.

A fent meghatározott értelemben a cselekvési szituáció fogalma már nem csupán a neki tulajdonított funkció szempontjából körvonalazott alapfogalom, mint általában a szociológiaelméletben, hanem bizonyos alapfogalmak felhasználásával meghatározott fogalom. A fentebb említett felfogásoktól az általunk képviselt felfogás ezen túlmenően két lényeges szempontból tér el. Egyrészt abból a szempontból, hogy felfogásunk szerint a cselekvési szituációt lényegében véve cselekvési lehetőségek és képességek alkotják. A környezet alkotórészeit képező más természetű létezőket – dolgokat és állapotokat, más egyéneket és csoportokat, már megvalósult cselekvéseket, valamint a jelképi természetű létezőket – olyan szempontból vesszük figyelembe, hogy meghatározzák a releváns cselekvési lehetőségeket és képességeket. A cselekvési szituáció – a cselekvő egyének személyes képességein túl – a szűkebb és a tágabb környezetet egyaránt magában foglalja, cselekvési lehetőségek és képességek fogalmaiban kifejezve.

Másrészt, az általunk képviselt felfogás a kreativista elméletekben képviselt felfogástól abból a szempontból is eltér, hogy milyen cselekvési egységekre vonatkoztatjuk a szituáció fogalmát, s ezzel összefüggésben a szituáció mennyiben változó és mennyiben állandó. A kreativista elméletek egy-egy konkrét cselekvésre vonatkoztatják a szituáció fogalmát, s a szituációk egyediségét és teljességét hangsúlyozzák. Mi a cselekvési szituációt egy adott viselkedési egységre mint cselekvésre vagy cselekvések összességére vonatkoztatjuk. Felfogásunk szerint a cselekvési szituációnak változó és állandó, egyedi és általános vonásai elvileg egyaránt lehetnek. Minél átfogóbb motívumra, és ezzel összefüggésben minél nagyobb viselkedési egységre vonatkoztatjuk a cselekvési szituációt, annál inkább

a szituáció állandó és általános vonásai lesznek lényegesek számunkra, az adott viselkedés jellemző vonásainak a magyarázatában. Viszont minél konkrétabb motívumra vonatkoztatva, minél kisebb viselkedési egységet és minél részletesebben vizsgálunk, a cselekvési szituációt is annál részletesebben kell elemeznünk, s az adott szituációra valószínűleg annál több változó és egyedi vonás lesz jellemző.

Abból a célból, hogy könnyebben áthidaljuk a szituáció fogalmának általunk képviselt felfogása és a kreativista elméletekre jellemző felfogása közötti különbséget, a cselekvési szituáció tágabb fogalmán belül megkülönböztetjük a közvetlen szituáció fogalmát. *Közvetlen cselekvési szituációnak* vagy röviden *közvetlen szituációnak* nevezzük egy adott konkrét cselekvés motívumára, és az adott konkrét cselekvésre vonatkoztatott cselekvési szituációt, leszűkítve a szubjektum, és a szubjektummal lehetőség szerint közvetlenül kölcsönhatásba lépő más egyének cselekvési lehetőségeire és képességeire. Ez a fogalom tehát, bár sajátos értelmezésben, de tulajdonképpen a környezet azon vonatkozásait fejezi ki, amelyeket a kreativista elméletek a szituáció fogalmának összetevőiként hangsúlyoznak.

C) A cselekvések meghatározó tényezői

Az alábbiakban még csak nagyon általános szinten foglalkozunk a cselekvések meghatározottságának a kérdésével, az eddig bevezetett fogalmakra támaszkodva. Azonban a további fejezetekben majd az itt felvázolandó általános összefüggést részletezzük, amikor a társadalmi cselekvések és a társadalmi magatartások meghatározottságát elemezzük. Sőt, mivel a társadalmi jelenségek maguk is társadalmi cselekvésekből épülnek fel, vagy társadalmi cselekvések következményeiként is értelmezhetők, általában a társadalmi jelenségek magyarázatára vonatkozó fogalmaknak és összefüggéseknek is összhangban kell majd lenniük a cselekvések meghatározottságára vonatkozó általános modellel.

Itt még nem foglalkozunk azzal a kérdéssel sem, hogy a szociológiai elméletben a cselekvések, illetve a társadalmi cselekvések meghatározottságára vonatkozóan milyen felfogások alakultak ki. A különböző pszichológiai elméletek alapvetően három felfogást tükröznek abból a szempontból, hogy milyen összefüggéseket feltételeznek a személy vagy a személyiség motívumai, a környezet és a cselekvések között. (Vö.: Mook 1987: 8-12)

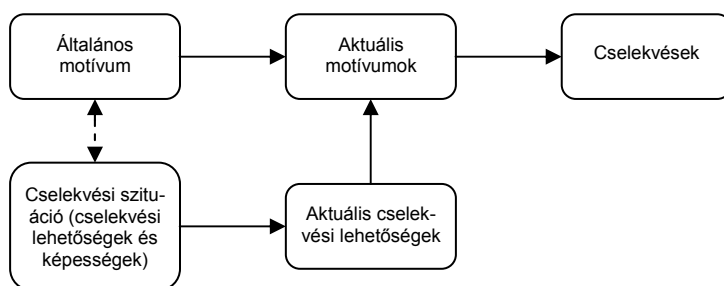
Egyrészt megkülönböztethetjük a *behaviorista pszichológia* felfogását, amely a cselekvések magyarázatában elhanyagolja a személyiség szerepét, és közvetlen összefüggést feltételez az egyén környezete és cselekvései között. E felfogás is elismeri a lelki tényezők létét, de e szerint a környezet párhuzamosan határozza meg a lelki tényezőket és a cselekvéseket, s a lelki tényezőkből mint motívumokból nem magyarázhatók meg a cselekvések.

Másrészt megkülönböztethetjük azokat az elméleteket, amelyeket – jobb összefoglaló elnevezés híján – *tulajdonságelméleteknek* is nevezhetünk. Ezek az elméletek a cselekvéseket alapvetően a személyes motívumokból magyarázzák. Ide

sorolhatók a pszichoanalitikus megközelítést képviselő elméletek és a személyiségvonások elméletei. E felfogások sem hagyják figyelmen kívül a környezetet, de a környezetnek főleg az eleve adott személyes motívumok kiváltásának a szerepét szánják. A cselekvés módját lényegében véve ezek a személyes motívumok határozzák meg, amelyek változó körülmények között is viszonylag állandóak. A szükségletelméletek részben a tulajdonságelméletekhez is besorolhatók, de inkább a tulajdonságelméletek és a tanuláselméletek közötti felfogást képviselik.

Harmadrészt megkülönböztethetjük a *tanuláselméleteket*, amelyek a lelki motívumokon belül az egyének azon kognitív motívumait hangsúlyozzák, amelyek főleg a mindenkori környezet hatásait közvetítik. Egyértelműen ide sorolható a társadalmi vagy kognitív tanuláselmélet, és részben az interakcionista személyiségelmélet. E felfogások szerint a lelki motívumok közvetítenek a környezet és a cselekvések között, ugyanakkor viszonylag önálló tényezőkként hatnak, a személyiség egészébe illeszkedve.

Találkozhatunk azonban olyan összetett felfogásokkal is, amelyek a tulajdonságelméletek és a tanuláselméletek összeegyeztetésére töreksenek. E felfogások egyaránt hangsúlyozzák mind a személyiség, mind a környezet szerepét a cselekvések magyarázatában, és a cselekvések motívumait részben személyes, részben instrumentális motívumoknak tekintik. Rámutatnak arra, hogy bizonyos körülmények között alapvetően a személyiség tulajdonságai, más körülmények között alapvetően a környezeti tényezők határozzák meg a cselekvéseket. Mi pszichológiai szempontból ilyen összetett felfogásra igyekszünk támaszkodni, amely főleg egyrészt a szükségletelméletekből, másrészt az úgynevezett tanuláselméletekből olvasható ki.

2.1. ábra: A cselekvések fő meghatározó tényezői

Az egyének cselekvéseit általában meghatározó tényezőket a 2.1. ábrán szemléltetjük, az eddig bevezetett fogalmak felhasználásával.

- A cselekvéseket a legáltalánosabb szinten egy általános motívum és a cselekvési szituáció egymással összefüggésben határozza meg. E két meghatározó tényezőben egyrészt a személy, másrészt a környezet releváns oldalai tükröződnek.

Korábban láttuk, hogy az általános motívumban még csupán a kíváncsi dolog vagy állapot tükröződik, így az általános motívum még önmagában nem alkalmas a viselkedés irányítására. Az általános motívum lehet valamilyen személyes motívum, amely tehát az adott egyénre mint élőlényre vagy mint személyiségre jellemző. De az általános motívum lehet már önmagában is a környezet által meghatározott instrumentális motívum. Fentebb láttuk, hogy a cselekvési szituáció fogalmában a környezetet, és a környezettel összefüggésben az egyén releváns tulajdonságait cselekvési lehetőségek és képességek fogalmaiban fejezzük ki.

Az általános motívum és a cselekvési szituáció kölcsönösen összefügg egymással. Egyrészt, ha adottnak veszünk egy általános motívumot, ebből a szempontból az egyén és a környezet azon vonatkozásai jelentősek, amelyek az adott motívummal összefüggő cselekvési lehetőségekben és képességekben ragadhatók meg. Másrészt, ha adottaknak vesszük a körülményeket, és az egyén azon tulajdonságait, amelyek az adott körülmények között relevánsak lehetnek, ez nagyrészt meghatározza az ezzel összefüggő általános motívumot. Azonban esetenként adott körülmények között különböző általános motívumok is relevánsak lehetnek. Ilyen szempontból bizonytalan körülmények között az egyénnek választania kell a lehetséges általános motívumok között. Ezzel a kérdéssel majd a fejezet negyedik részében foglalkozunk, itt eleve adottnak vesszük az általános motívumot.

- A cselekvési szituáció határozza meg az aktuális cselekvési lehetőségeket, az általános motívum és az aktuális cselekvési lehetőségek határozzák meg a cselekvések aktuális motívumait, végül az aktuális motívumok közvetlenül meghatározzák a cselekvéseket.

A cselekvési szituáció határozza meg az aktuális cselekvési lehetőségeket, amelyek az adott körülmények között megvalósíthatók, és amelyek többé vagy kevésbé megfelelőek az általános motívum szempontjából. A félreértések elkerülése végett megjegyezzük, hogy az aktuális cselekvési lehetőségek vagy alternatívák is a cselekvési szituáció alkotórészeit képezik. A cselekvési szituáció olyan értelemben határozza meg az aktuális cselekvési lehetőségeket, hogy a szituáció egésze meghatározza azt, hogy a szituáció alkotórészeit képező cselekvési lehetőségek közül melyek az aktuális cselekvési lehetőségek.

Korábban (1.2Ba) láttuk, hogy adott cselekvési lehetőségek bizonyos cselekvési képesség vagy képességek felhasználásával valósíthatók meg. Különbséget kell azonban tennünk a cselekvési képesség és a cselekvés képessége, illetve adott cselekvésre való képesség között. Míg a cselekvési képesség fogalma egy elemi létezőre vonatkozó fogalom, az utóbbi fogalom olyan fenomenalista fogalom, amely már egy viszonylag összetett jelenségre vonatkozik. A *cselekvés képessége*, vagy – más kifejezést használva – *adott cselekvésre való képesség* azt jelenti, hogy az adott egyén számára az adott cselekvésnek megfelelő cselekvési lehetőség aktuális cselekvési lehetőség, amelyet szándéka szerint megvalósíthat.

Ha a cselekvési szituáció magában foglalja más egyének cselekvési lehetőségeit és képességeit is, a cselekvés képességét, illetve adott cselekvésre való képességet nemcsak az adott egyén cselekvési képességei határozzák meg. Mint már említettük (1.2Ba), ebben az esetben a szubjektum cselekvési képességei mellett egy adott cselekvésre való képességet meghatározza az is, hogy a szubjektum cselekvési lehetősége és cselekvési képességei hogyan kapcsolódnak össze más egyének releváns cselekvési lehetőségeivel és képességeivel. Ez azt is jelenti, hogy ha az egyén cselekvési szituációja olyan természetű, hogy abban más emberek is részt vesznek, adott cselekvési lehetőségek megvalósításához szükséges cselekvési képességek – mennyiségileg és esetleg tartalmilag – sem eleve adottak, hanem a cselekvési szituáció egésze által meghatározottak.

A cselekvés aktuális motívumait egyfelől az általános motívum, másfelől az aktuális cselekvési lehetőségek határozzák meg. Az aktuális motívumokban elvileg már csupán azok a cselekvési lehetőségek tükröződhetnek, amelyek az adott körülmények között és az egyén adott cselekvési képességei révén megvalósíthatók. Végül az aktuális cselekvési lehetőségek közül kiválasztott alternatíva megvalósítására irányuló aktuális motívumok határozzák meg a cselekvéseket, de e motívumok elvileg közvetítik az előbb említett tényezők hatásait.

2. A szükséglet mint személyes motívum

Ahhoz, hogy eligazodjunk az egyének különféle motívumai között, mindekelőtt azokat az alapvető és általános személyes motívumokat kell tisztáznunk, amelyekre elvileg valamennyi motívum visszavezethető. Felfogásunk szerint az egyének alapvető személyes motívumait a szükségletek képezik, ezért a fejezet második részében a szükségletekkel foglalkozunk. Bemutatjuk a szükséglet fogalmának tágabb és szűkebb értelmezését, meghatározzuk a szükséglet szűkebben értelmezett fogalmát, végül röviden az érzelmeket tárgyaljuk.

2.1. A szükséglet fogalmának értelmezései

A) Az alapvető személyes motívum

A pszichológiában először az ösztön, később a hajtóerő (drive), majd főleg a szükséglet fogalma töltötte be annak az alapvető motívumnak a szerepét, amelyre szinte valamennyi motívum visszavezethető. Az *ösztön* az egyén születésével öröklött hajlama arra, hogy meghatározott körülmények között meghatározott módon viselkedjen. Ha emberi ösztönök egyáltalán léteznek, ezek az emberi viselkedés jóval szűkebb körét motiválják, mint ahogyan azt a motiváció korai elméletei feltételezték. Valószínű, hogy az embereknek nincsenek ösztöneik, csak egyszerű reakciókat kiváltó reflexeik, tehát az ösztönök alapján általában nem lehet megmagyarázni az emberi viselkedést. Fogalmaink szerint a cselekvéseket elvileg sem motiválhatják az ösztönök, hiszen eleve úgy határoztuk meg a cselekvés fogalmát, hogy az olyan viselkedés, amelyet közvetlenül lelki tényezők motiválnak, az ösztönök és/vagy a reflexek viszont lelki közvetítések nélkül motiválják a viselkedést. Sigmund Freud elmélete szolgált a hajtóerőelméletek megalapozására. A *hajtóerő* olyan belső energia, amely az emberi szervezet feszültségállapotának a csökkenésére irányul. Az ösztönökhöz hasonlóan a hajtóerők is testi természetű tényezőkként működnek, de a hajtóerők nem csupán öröklött, hanem tanulás révén elsajátított motívumok is lehetnek. (Mook 1987: 57-260) A legszélesebb körben elfogadott felfogás szerint a szükségleteket tekinthetjük olyan motívumoknak, amelyekre szinte valamennyi motívum visszavezethető.

- Előfeltételezésünk szerint a szükségletek olyan alapvető személyes motívumok, amelyeket kifejeznek a különféle személyes motívumok, és amelyekre végső soron valamennyi instrumentális motívum visszavezethető.

Egyes szociológiai elméletek alapfogalomként támaszkodnak a szükséglet fogalmára, de általában e fogalom kifejezett meghatározása nélkül. (Lásd pl.: Habermas 1984: 92; ford. 1987: 53-54) Parsons viszont hangsúlyt fektetett arra, hogy elméletét motivációs szempontból is kidolgozza, s elméletében a szükséglet

fogalma fontos és kifejezetten körülírt alapfogalom, amelyre a következő alcím keretében, a tágabb szükségletfelfogás tárgyalásánál visszatérünk. A racionális döntések elméletében a szükséglet fogalmának megfelelő értelemben általában a preferencia kifejezést használják. A *preferenciákat* egyes szerzők tágabban, mások szűkebben értelmezik. A szűkebb értelemben vett preferenciákra a szűkebb szükségletfelfogás tárgyalásánál még visszatérünk. Akár szükségletekről, akár preferenciákról beszélünk, az alapvető problémák ugyanazok, amelyeket a következő alcím keretében felvázolunk.

Az intézményes szociológia elméletében a szükséglet fogalmát a pszichológiából kölcsönzött alapfogalomnak tekintjük. Azonban nem tekinthetjük magától értetődőnek ezt a fogalmat, egyrészt azért, mert különböző szükségletfelfogásokkal találkozhatunk a pszichológiai irodalomban is. Másrészt e felfogások között sem találunk olyan szükségletfogalmat, amely lehetővé tenné azoknak az elméleti problémáknak a megoldását, amelyek majd felmerülnek az elmélet kidolgozása során. Tehát kísérletet teszünk a szükséglet fogalmának olyan meghatározására, amelyre a továbbiakban támaszkodhatunk. Az általunk képviselt szűkebb szükségletfelfogás egyértelművé tétele céljából terjedelmük szerint különbséget teszünk a tágabb és a szűkebb szükségletfelfogás között.

B) A tágabb és a szűkebb szükségletfelfogás

a) A tágabb szükségletfelfogás

A szociológiában a motívumok legfőbb fajtáira vonatkozó fogalmak (szükséglet, érték, érdek) esetében egyaránt megfigyelhető e fogalmak tág értelmezésére irányuló hajlandóság, annak érdekében, hogy viszonylag egyszerűbben meg lehessen magyarázni valójában összetettebb magyarázatot igénylő jelenségeket. A tágabb szükségletfelfogás kevésbé elfogadott a pszichológiában, de széles körben elfogadott a társadalomtudományokban, így a szociológiában is. A szociológiai elméletben ha szükségletekről beszélnek, többnyire a tágabb értelemben vett szükségletekre gondolnak.

- A *tágabb szükségletfelfogás* szerint szükséglet irányul minden olyan létezőre, amely valamilyen pozitív funkciót teljesít az adott szubjektum számára, tekintet nélkül arra, hogy az adott létező által előidézett pozitív következmények milyen mechanizmus révén érvényesülnek.

Ilyen tág értelemben szükséglet irányul például az élelemre, a pihenésre, a pénzre, a munkaeszközökre, a munkára, ezen belül is a munkaeszközök előállítására, a termékek tárolására, birtoklására, megőrzésére. Szükséglet irányul más emberekre, a hatalomra, a politikai tevékenységre. A munkásnak szüksége irányul a munkagépre, a munkájához szükséges szerszámokra, készülékekre. A mérnöknek szüksége irányul a személyi számítógépre, a tervezőasztalra, az irodájára stb. E létezőket, amelyek sorát végtelenül szaporíthatnánk, a tágabb szükségletfel-

fogás minden megkülönböztető sajátosság megjelölése nélkül tekinti a szükségletek tárgyainak. Csupán annak az egy ismertetőjegynek kell eleget tenniük, hogy valamilyen pozitív funkciót kell teljesíteniük az adott szubjektum számára.

Tágabban is értelmezhető például Henry Murray szükségletelmélete, amelyre nagyrészt a mai felfogások is visszavezethetők. Murray különbséget tesz az elsődleges, illetve fiziológiai és a másodlagos, illetve lelki szükségletek között. A másodlagos szükségletek között megkülönbözteti a többi között a teljesítményre, a teljesítmény elismertetésére, a birtoklásra és a javak szerzésére, a tulajdonra, a tartálékolásra és felhalmozásra, az alkotásra és építésre, a dominanciára illetve hatalomra, az alkalmazkodásra és az önállóságra irányuló szükségleteket. (Murray 1938; ismerteti Carver–Scheier 2002: 102–118)

- A tágabb szükségletfogalom nem alkalmas a cselekvések magyarázatára, csupán leírására, és nem teszi lehetővé a személyes és az instrumentális motívumok megkülönböztetését.

Az első fejezetben (2.1Ca), a tudományos magyarázat típusainak tárgyalásánál hangsúlyoztuk, hogy az intencionális magyarázatban a motívumot az adott motívumnak tulajdonított cselekvés előzetes tapasztalásától függetlenül is meg kell tudnunk határozni. Az úgynevezett tágabb szükségletfogalom azonban nem tesz eleget a tapasztalati függetlenségre vonatkozó követelménynek, mivel e felfogás eleve azokat a létezőket tekinti a szükségletek tárgyainak, amelyek megvalósítására, illetve elérésére az előzetes tapasztalatok szerint a szubjektum törekszik. Ezért a tágabb szükségletfogalom a cselekvések látszólagos magyarázatát, illetve valójában csupán a leírását nyújtja.

A tágabb szükségletfogalom hiányosságai főleg a következők a cselekvések magyarázata szempontjából. Egyrészt, a tágabb értelemben vett szükséglet minden cselekvés közvetlen motívuma, tehát e fogalom látszólag minden cselekvés közvetlen magyarázatául szolgálhat. Következésképpen nem alkalmas a cselekvések motivációs mechanizmusaiban meglévő lényeges különbségek megragadására. Nem képes különválasztani a cselekvések motívumainak az adott személyből és a környezetből adódó tényezőit, ezért nem teszi lehetővé a személyes és az instrumentális motívumok megkülönböztetését. Másrészt, abszolutizálja a szükségletek változékonyságát, környezet általi meghatározottságát. Nem veszi figyelembe a személyt, illetve főleg a személyiséget, amely viszonylag állandó személyes motívumokkal rendelkezik, az éppen adott környezettől függetlenül. Az előbbi kettővel összefüggésben harmadrészt, ha a tágabb szükségletfogalmat a cselekvések magyarázatában motívumként használjuk, az érvelés körkörösé válik, mivel e felfogás minden cselekvésfajtaéhoz, illetve tevékenységhez párosít egy-egy szükségletet, s ezután e szükségletből lehet magyarázni az adott tevékenységet.

Egyes tágabb szükségletfelfogások szerint szükségleteik nemcsak egyéneknek, hanem kisebb vagy nagyobb emberi csoportoknak is lehetnek. E felfogás ezáltal eleve az együttes cselekvés képességével ruházza fel az egyének meghatározott csoportjait. Anélkül, hogy választ adna arra a kérdésre, miféle együttműködési

mechanizmus biztosítja az egyének cselekvéseinek az összehangolását. Például a közgazdaságtudományban esetenként ilyen tágabb értelemben vett szükségleteket vagy preferenciákat tulajdonítanak nemcsak egyéneknek, hanem gazdasági szervezeteknek, szervezeti egységeknek is.

Az olyan szükségletfelfogás, amely a szükségleteket a személy tulajdonságainak tekinti, ennek ellenére tágabban értelmezi, eleve homályos és ellentmondásos, mert összemossa a cselekvések személyes és instrumentális motívumait, illetve az instrumentális motívumokat ugyanakkor személyes motívumoknak is tekinti. Amennyiben a szükséglet fogalma egy szociológiai elméletben – kifejezett vagy csupán hallgatólágos formában – alapfogalomként szerepel, e fogalom tágabb értelmezésének tehát messzemenő következményei vannak az elmélet egészére nézve. A tágabb szükségletfogalom mint alapfogalom ugyanis ellentmondásossá teszi az egész elméletet.

A fent említett probléma általában jellemző a szimbolista, különösen a normativista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekre. A legjellemzőbb példa azonban Parsons társadalomelmélete, mert Parsons hangsúlyt fektetett arra, hogy elméletét motivációs szempontból is kidolgozza. Parsons normativista funkcionalista elméletét már sok kritika érte, de ezek a kritikák nem hangsúlyozták, hogy egész elméleti rendszerét a tágabb szükségletfogalomra mint alapfogalomra, és az ennek megfelelő személyiségfelfogásra építi, s elméletének ellentmondásossága nagyrészt ezzel függ össze. Erre a kérdésre a fejezet negyedik részében (4.2Aa), a mintaváltozók tárgyalásához kapcsolódva még visszatérünk, itt röviden Parsons tágabb szükségletfelfogását mutatjuk be.

Parsons és Shils felfogása szerint „A szükséglet-diszpozíciók hajlandóságok az irányultságra és a cselekvésre, bizonyos módon tekintettel a tárgyakra, és bizonyos következményeket elvárva a cselekvésektől.” (Parsons–Shils 1962B: 114–115) A szükséglet-diszpozíció kifejezés egyrészt utal az emberi szervezet bizonyos követelményeinek teljesítésére, bizonyos célállapotok megvalósítására irányuló hajlandóságra. Másrészt utal az arra vonatkozó diszpozícióra, hogy a cselekvő egyén valamit tegyen egy tárggyal, az adott célállapot megvalósításának a szándékával. A szükséglet-diszpozíciók a cselekvésekben formálódnak, s hajlandóságok az irányultságra és a szelekcióra, a távolabbi jövőre való tekintettel éppúgy, mint a közvetlen kielégítésre. (I. m.: 115)

Parsons és Shils a szükséglet-diszpozíciók három fő típusát különbözteti meg egymástól, amelyek különösen fontosak a cselekvések meghatározásában: (1) a társadalmi tárgyakra, azaz más cselekvők beállítottságaira és más cselekvőkkel való kapcsolatokra vonatkozó szükséglet-diszpozíciók; (2) a kulturális minták előírásaival szembeni szükséglet-diszpozíciók, azaz az elsajátított társadalmi értékek; és (3) a szerepelvárások mint szükséglet-diszpozíciók, amelyek az előző két típus egyesített szerveződési módjai. A kulturális tárgyakra irányuló szükséglet-diszpozíciók a társadalmi rendszer funkcionális követelményeinek a teljesítésére, valamint a tárgyak kezelésének bizonyos módjaira irányuló szükségletek. A

szerepelvárások mint szükséglet-diszpozíciók másoktól megfelelő válaszokra és beállítottságokra, és mások irányában megfelelő válaszokra és beállítottságokra vonatkozó szükségletek. (Parsons–Shils 1962B: 115-116)

Említettük, hogy a tágabb szükségletfelfogás alapján nem lehet egymástól megkülönböztetni a személyes és az instrumentális motívumokat. Parsons bár különbséget tesz az ún. kifejező és az instrumentális motívumok között, de a tágabb szükségletfelfogás alapján tulajdonképpen az instrumentális motívumokat is személyes motívumoknak tekinti éppúgy, ahogyan a kifejező motívumokat. (Vö.: Parsons 1951: 48-49)

b) A szűkebb szükségletfelfogás

A szűkebb szükségletfelfogások elhatárolják a létezők meghatározott körét, amelyeket a szükségletek tárgyainak tekintenek, s más létezőkre irányuló motívumokat az előbbiekkal összefüggésben magyarázzák. A legnyilvánvalóbban ide sorolhatók azok a felfogások, amelyek a szükségleteket leszűkítik az úgynevezett testi vagy elsődleges szükségletekre. Ilyen szükséglet például a táplálékra, a pihenésre, az elemi fizikai mozgásra, a nemi aktusra irányuló szükséglet. Vannak azonban olyan szükségletfelfogások is, amelyek bár a szűkebb felfogások közé sorolhatók, de a szükségletek körét az előbbihez képest jóval tágabban értelmezik. E felfogások közül a legismertebb Maslow szükségletelmélete. Maslow a testi szükségleteken túl megkülönböztette a biztonság szükségletét, a valakihez való tartozás, illetve a szeretet szükségletét, a megbecsülés iránti szükségletet és az önmegvalósítás szükségletét. (Maslow 1987: 17-23)

- A *szűkebb szükségletfelfogások* elhatárolják a létezők meghatározott körét, amelyekre közvetlenül szükségletek irányulnak, de elvileg meghatározatlan az az ismertetőjegy, amely az elhatárolás alapjául szolgálhatna.

A szükségleteket testi természetű motívumokként értelmező felfogásokat eléggé megalapozottnak tekinthetjük abból a szempontból, hogy miért éppen az adott szükségleteket különböztethetjük meg. Az úgynevezett testi szükségletek létezését ugyanis nagyrészt biológiai, illetve fiziológiai kísérletekkel, a mindennapokban megfigyelhető cselekvésektől függetlenül is igazolták. Azokban a szűkebben is értelmezhető szükségletfelfogásokban viszont, amelyek a szükségletek körét kiterjesztik az eleve lelki természetű motívumokra is, nem találunk olyan ismertetőjegyet, amely választ adna arra a kérdésre, hogy miért éppen azokat a szükségleteket különböztethetjük meg, és miért ne különböztethetnénk meg további szükségleteket. Maslow sem határozta meg azt az ismertetőjegyet, amely alapján megkülönböztette a fentebb említett szükségleteket. Így a szűkebb felfogások nem választhatók el egyértelműen a tágabb szükségletfelfogástól, s elvileg tágabban is értelmezhetők.

- A *szűkebb szükségletfogalom* a cselekvések intencionális magyarázatára is szolgálhat, és a szűkebb értelemben vett szükségletek személyes motívumok, amelyektől elvileg megkülönböztethetők az instrumentális motívumok.

A szűkebb szükségletfelfogások annyiban szolgálhatják a cselekvések intentionális magyarázatát, amennyiben meg tudják határozni azt az ismertetőjegyet, amely alapján az egyének szükségletei körülhatárolhatók cselekvéseik megfigyelésétől függetlenül is. A fiziológiai szükségletfelfogások tehát ennek a követelménynek tulajdonképpen eleget tesznek, más szűkebben is értelmezhető felfogások viszont kevésbé tesznek eleget.

Fentebb már említettük, hogy a racionális döntések elméletében a szükséglet fogalmának megfelelő értelemben általában a preferencia kifejezést használják, és a preferenciákat egyes szerzők tágabban, mások szűkebben értelmezik. Szűkebb értelemben a preferenciák az élet olyan alapvető szempontjaira vonatkoznak, amelyek elvileg függetlenek az adott körülményektől, mint például az egészség, a megbecsülés, az érzelmi élvezet, a jótekonyság stb. (Becker 1986: 110; March 1986: 153) A preferenciák ilyen értelemben a személyt, illetve a személyiséget jellemzik, de elvileg meghatározatlan az az ismertetőjegy, amely a preferenciák elhatárolásának az alapjául szolgálhatna. Az említett elméletben tisztázatlan az a kérdés, hogy a feltételezett preferenciák milyen összefüggésben vannak a személyiséggel, illetve miért az adott preferenciákat különböztethetjük meg, és miért ne különböztethetnénk meg további preferenciákat. Így tautologikus magyarázathoz vezethet, ha olyan preferenciákat feltételezünk, amelyeket nem tudunk a cselekvések előzetes tapasztalásától függetlenül is meghatározni. (Vö.: Hechter 1987: 184; Hechter–Opp–Wippler 1990B: 3)

Említettük, hogy egyes tágabb szükségletfelfogások szerint szükségleteik nemcsak egyéneknek, hanem kisebb vagy nagyobb emberi csoportoknak is lehetnek. A szűkebb szükségletfelfogás szerint szükségletekről egyértelműen csak egyének vonatkozásában beszélhetünk, csoportoknak ilyen értelemben tehát nem lehetnek szükségleteik.

2.2. A feszültségérzések és a szükségletek

A) A feszültségérzések típusai

a) A testi és a lelki feszültségérzések

Mi a következőkben szűkebben értelmezzük a szükséglet fogalmát, de kísérletet teszünk annak az ismertetőjegynek a meghatározására, amelynek alapján elvileg körülhatárolhatjuk a szükségleteket, és ezáltal a szükségletek tárgyait. Egy ilyen fogalom meghatározásában a homeosztatikus szükségletfelfogásból indulunk ki, amely szerint a szükséglet az emberi szervezet belső állapotában rendszeresen jelentkező egyensúlyzavar vagy feszültségérzés feloldására irányuló késztetés.

A homeosztázis fogalma a pszichológiában használt eredeti jelentésében fiziológiai természetű mechanizmusra vonatkozik. A homeosztázis elve szerint az emberi test állandó belső állapotának fenntartását olyan fiziológiai mechanizmusok

biztosítják, amelyek a test fiziológiai változóit viszonylag szűk korlátok között szabályozzák. Amikor a megengedhetőnél nagyobb változás áll be, a homeosztatikus mechanizmus visszaállítja az eredeti belső állapotot. (Mook 1987: 61) A szükségletek működési mechanizmusa ehhez képest főleg egyrészt abban tér el, hogy a feszültségérzés bár lehet testi természetű is, de nagyrészt nem az. Másrészt még a testi természetű feszültségérzések feloldására, illetve megelőzésére irányuló cselekvéseket is közvetlenül lelki tényezők szabályozzák, s így nem mechanikus, illetve nem fiziológiai a kapcsolat a szükséglet és a kielégítésére irányuló cselekvések között.

A homeosztatikus szükségletfelfogás önmagában még ugyanúgy lehetővé teszi a szükséglet fogalmának szűkebb és tágabb értelmezését. Bármilyen létezővel kapcsolatban felléphet ugyanis belső egyensúlyzavar vagy feszültségérzés, amennyiben alkalmas lenne meghatározott pozitív funkciók teljesítésére az egyén számára, s e funkciók valamilyen oknál fogva mégsem érvényesülnek. Feszültségérzést okozhat az egyénben például ha nincs élelme, ha nincs pénze, ha elbocsátották a munkahelyéről, ha elégtelenre vizsgázott, ha lekéste a vonatot, ha elromlott a munkagépe vagy a számítógépe stb. Ezek szerint az élelemre, a pénzre, a munkára, a kielégítő vizsgajegyre, a vonaton való utazásra, a munkagépre vagy a számítógépre ugyanúgy szükséglet irányul, s így végül is a tágabb szükségletfogalomhoz jutunk.

Ahhoz tehát, hogy a szűkebb szükségletfogalmat meg tudjuk határozni, a feszültségérzés tágabb fogalmán belül meg kell tudnunk különböztetni az olyan feszültségérzést, amellyel kapcsolatban szűkebb értelemben is szükségletről beszélhetünk. A feszültségérzések és a szükséglet közötti logikai kapcsolatokat a 2.2. ábrán szemléltetjük (a nyilak a logikai kapcsolatokra, nem pedig a valóságban érvényesülő meghatározottságokra utalnak.) Láthatjuk, hogy először is különbséget teszünk a testi, illetve fiziológiai és a lelki feszültségérzések között.

- Megkülönböztethetjük egyrészt a *testi feszültségérzéseket*, amelyek az embert mint élőlényt jellemzik, másrészt a *lelki feszültségérzéseket*, amelyek a központi idegrendszer sajátos funkciói.

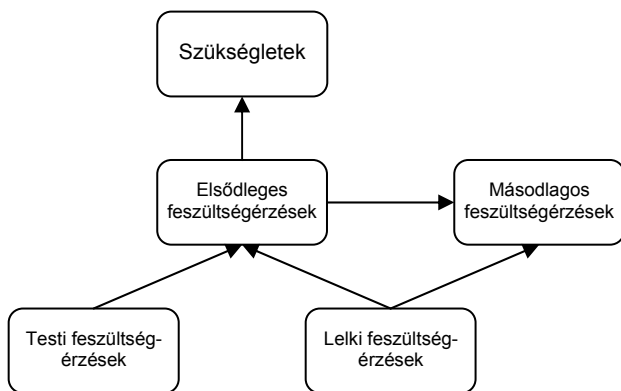
A testi feszültségérzések az embert mint élőlényt jellemzik, s e feszültségérzések természete a fiziológiában és az orvostudományban kielégítően tisztázott. Ilyen feszültségérzés például az éhség, a szomjúság, a testi fájdalom, a légszomj. A lelki feszültségérzések (mint pl. a hiányérzet, nyugtalanság, szorongás, lelkiismeret-furdalás) természete tudomásunk szerint tulajdonképpen még tisztázatlan, megismerésükben főleg személyes tapasztalatainkra támaszkodhatunk.

A lelki feszültségérzések megértéséhez hozzájárulnak a megismerési-egyensúly elméletek, különösen Leon Festinger kognitív disszonancia elmélete. A kognitív disszonancia elmélet szerint az egyén megismerési tudattartalmainak, valamint e tudattartalmainak és cselekvéseinek az összehangolására törekszik. Amikor a tudattartalmak ellentmondanak egymásnak vagy a cselekvéseknek, negatív motivációs állapot, azaz – az általunk használt kifejezéssel élve – feszültségérzés keletkezik az egyénben. A megismerési ellentmondást számos tényező előidézhetheti. Így ellentmondást eredményezhet például az, ha egy elvárt esemény nem, vagy nem a várakozás-

nak megfelelően következik be, ha az egyén gondolatai vagy cselekvései ellentmondanak erkölcsi meggyőződésének stb. Az egyén különböző módon mérsékelheti vagy oldhatja fel az ellentmondást, illetve az ebből eredő feszültségérzést. Egyrészt az egymásnak ellentmondó két megismerési tudattartalom közül az egyiket megváltoztathatja oly módon, hogy összhangba kerüljön a másikkal. Másrészt közbeiktathat egy harmadik megismerési elemet, amely anélkül mérsékli az ellentmondást, hogy megváltoztatta volna az eredetileg egymásnak ellentmondó tudattartalmakat. Harmadrészt cselekedhet oly módon, hogy ezáltal mérsékli vagy feloldja az ellentmondást. Az elmélet szerint az egyén a megismerési ellentmondás mérséklésének a leghatékonyabb, illetve a legkönnyebb módját választja. (Festinger 2000)⁴

b) Az elsődleges és a másodlagos feszültségérzések

A fent említett feszültségérzéseket, illetve az ezekhez kapcsolódó szükségleteket az elsődleges és a másodlagos kifejezésekkel is jelölik a pszichológiai irodalomban. Mi a továbbiakban e kifejezéseket nem ilyen értelemben használjuk, az alábbi megkülönböztetés más szerzőknél – tudomásunk szerint – nem található meg a pszichológiai vagy a társadalomtudományi irodalomban. Az elsődleges és a másodlagos feszültségérzések közötti alábbi megkülönböztetés teszi majd lehetővé a szűkebb szükségletfogalom logikailag kielégítő meghatározását. Bár logikailag az elsődleges feszültségérzés képezi a kiindulópontot, mégis a másodlagos feszültségérzés meghatározásával kezdjük, mert e feszültségérzések a valóságban könnyebben felismerhetők.

2.2. ábra: A feszültségérzések és a szükséglet közötti logikai kapcsolatok

⁴ A kognitív diszsonancia elméletének alapgondolatát egyébként Somló Bódog már 1907-ben leírta. Állami beavatkozás és individualizmus c. könyvében ezt írja: „Nem igaz, hogy sok vallásos ember vallásával ellenkező tudományos tanokat fogad el. Ilyen ellentmondás szubjektíve képtelenség (...) Mert mihelyt az illető ennek az ellentmondásnak a tudatára jutna, szükségképpen azonnal annak megszüntetésére törekszik.” (Somló 1907: 34-35)

A szóban forgó fogalmak is olyan alapfogalmak, amelyek meghatározása eleve problematikus, de kielégítőnek tűnik olyan szempontból is, hogy tapasztalatilag általában meg tudjuk különböztetni egymástól az elsődleges és a másodlagos feszültségérzéseket.

- A *másodlagos feszültségérzés* olyan feszültségérzés, amely visszavezethető tudatilag közvetített, illetve felismert – az adott időpontban is fennálló vagy várható – más feszültségérzésre. A másodlagos feszültségérzések eleve lelki természetű feszültségérzések.

Például ha az egyénnek nincs pénze, ez – a modern társadalomban, ahol szinte mindenhez csak pénz révén tud hozzájutni – nyilvánvalóan nyugtalanítja. Ezt a nyugtalanságot azonban önmagában a pénz hiányából nem tudjuk megérteni, a pénz hiánya miatti nyugtalanságban tudatilag közvetítve más feszültségérzések jelennek meg. Ezeknek nem kell feltétlenül az adott időpontban is fennállniuk, de tartós pénzhiány esetén várhatóan fenn fognak állni. Az egyén ugyanis átlátja vagy csupán érzi, hogy ha nincs pénze, idővel éhezni fog, fájni fog, barátaival nem tarthatja fenn a kapcsolatot, nem szórakozhat stb. S e példában az élelem vagy a barátok hiánya miatti feszültségérzést értelmezhetjük elsődleges feszültségérzésnek, de a pénz hiánya miatti nyugtalanságot már nem. Az ehhez hasonló példák sorát végtelenül szaporíthatnánk, de itt csupán további kettőre utalunk. Gondoljunk a munkahely elvesztése vagy az iskolai felvételi vizsga sikertelensége miatti nyugtalanságra vagy szorongásra. Ezeket a feszültségérzéseket sem lehet önmagukban véve megérteni, csupán más feszültségérzésekből származtatva őket. Például, ha nem sikerül a felvételi vizsga, az egyén nem tudja elvégezni az adott iskolát, ezért nem juthat megfelelő szakképzettséghez. Ha nincs megfelelő szakképzettsége, nem jut megfelelő álláshoz, s ebben az esetben nem lesz pénze, és a további következmények felsorolása helyett az e bekezdésben elsőként említett példára utalunk.

A fenti példákban is kitűnhetett, hogy a valóságban a másodlagos feszültségérzések többnyire visszavezethetők olyan feszültségérzésekre, amelyek még szintén másodlagosak. Például lekéstem a vonatot, ez azért nyugtalanít, mert valószínűleg elmulasztom azt a meghallgatást, amire azért mentem volna, hogy munkát vállaljak. Ez azért nyugtalanít, mert ha nem lesz munkahelyem, nem lesz rendszeres keresetem. Ez viszont azért nyugtalanít, mert ha nem lesz pénzem, nem fogom tudni kifizetni az albérleti díjat. Mindez még másodlagos feszültségérzés, mert valamennyi visszavezethető volt más feszültségérzésre. A másodlagos egyensúlyzavarok vagy feszültségérzések tehát tulajdonképpen lelki természetűek, mint például a nyugtalanság, a szorongás, a kielégületlenség érzése, de kísérő tünetekként testi egyensúlyzavarok formájában is megjelenhetnek.

Most nézzük azt a kérdést, hogy hogyan értelmezhetjük az elsődleges feszültségérzést. Végso soron mindig találunk olyan feszültségérzéseket, amelyek már nem vezethetők vissza, illetve megértésükhöz nem kell visszavezetnünk tudatilag közvetített más feszültségérzésekre.

- Az *elsődleges feszültségérzés* az egyén olyan elemi feszültségérzése, amely nem vezethető vissza tudatilag közvetített, illetve felismert – az adott időpontban is fennálló vagy várható – más feszültségérzésre. Az elsődleges feszültségérzések testi vagy lelki természetű feszültségérzések egyaránt lehetnek.

A testi, illetve fiziológiai természetű feszültségérzéseket, amennyiben azok alapja is testi, elsődleges feszültségérzéseknek tekinthetjük. Elsődleges feszültségérzés például az éhség, a szomjúság, a légszomj, a testi fájdalom, a testi fáradtság, a nemi kielégületlenség, a szervi betegség stb. Vannak azonban olyan testi feszültségérzések is, amelyek a lelki feszültségérzések kísérő tünetei – például izgalom hatására a vérnyomás átmeneti megemelkedése, izzadás stb. – és a lelki feszültségérzések feloldódásával meg is szűnnek. Az ilyen feszültségérzéseket nem tekinthetjük elsődleges feszültségérzéseknek, de elvileg másodlagosaknak sem, fogalmilag ezeket elhanyagoljuk. A félreértések elkerülése végett szeretnénk hangsúlyozni, hogy az elsődleges feszültségérzések közel sem csupán testi természetű feszültségérzések lehetnek. Az önérzetet ért sérelem, a lelkiismeret-furdalás, illetve a bűntudat, egy szeretett másik személy hiánya, a monoton testi vagy szellemi igénybevétel stb. ugyanúgy értelmezhető elsődleges feszültségérzésként.

B) A szükségletek és az érzelmek

a) A *szükséglet fogalma és típusai*

Az elsődleges és a másodlagos feszültségérzések közötti fenti megkülönböztetés teszi tehát lehetővé a szűkebb szükségletfogalom kielégítő meghatározását. A szükséglet szűkebb értelemben vett fogalmát ugyanis az elsődleges feszültségérzés fogalmához kapcsolódva határozhatjuk meg.

- A *szükséglet* az egyén belső állapotában rendszeresen jelentkező elsődleges feszültségérzés feloldására vagy megelőzésére irányuló késztetés.

Ebben a felfogásban a szükségletek az egyén alapvető személyes motívumait képezik, amelyek tehát az adott személyre, illetve a lelki természetű szükségletek az egyén személyiségére jellemzőek. E felfogás szerint az úgynevezett másodlagos feszültségérzésekre vonatkoztatva nem beszélünk szükségletekről. A másodlagos feszültségérzések az instrumentális motívumok formájában jelenhetnek meg.

Az eddigiek alapján úgy tűnhet, hogy ha a késztetés a feszültségérzés feloldására vagy megelőzésére irányul, a cselekvés kiváltása szempontjából a legmegfelelőbb a minél nagyobb feszültségérzés, az egyén szempontjából viszont a legmegfelelőbb a feszültségmentes állapot, s az egyén mindig erre törekszik. Egyes szerzők ezzel szemben arra mutatnak rá, hogy a feszültségérzésnek van egy optimális állapota, amely a legmegfelelőbb a hatékony cselekvés és az egyén általános állapota szempontjából. A túl kicsi feszültségérzés nem készítet cselekvésre, s ha az ilyen állapot tartósan fennáll, lehangoltsághoz vezet. A túl nagy feszültségérzés viszont nem megfelelő, rossz hatékonyságú cselekvéshez, és idővel az emberi szervezet

károsodásához vezethet. A cselekvés tehát nem mindig a feszültségérzés csökkenésére irányul. Ha a feszültségérzés túl alacsony, az egyén cselekvése átmenetileg irányulhat a feszültségérzés növelésére is. Ilyenkor az egyén például nézhet izgalmas filmeket, űzhet veszélyes sportokat stb. Végül azonban a felfokozott feszültségérzést is fel kell oldania az egyénnek ahhoz, hogy általános testi és lelki állapota a legmegfelelőbb legyen. (Vö.: Mook 1987: 210-215)

A szűkebb szükségletfelfogás alapján – Maslow már korábban említett tipizálására támaszkodva – felfogásunk szerint a következő főbb szükséglettípusokat különböztethetjük meg.

- *A szükségletek főbb típusai:* (1) a testi szükségletek, (2) a társas szükségletek, (3) a megbecsülés iránti szükségletek, és (4) a magasabb rendű aktivitási szükségletek.

A testi szükségletek alapvetően az embert mint fiziológiai lényt jellemzik, de a kultúra által nagymértékben módosítva. Ilyen szükséglet a táplálkozásra, a ruházkodásra, az elemi fizikai mozgásra, a nemi érintkezésre stb. irányuló szükséglet. Maslowtól eltérően külön a biztonságra irányuló szükségletet nem különböztetünk meg. Az úgynevezett biztonságra irányuló szükséglet ugyanis felfogásunk szerint nem más, mint a szükségletek kielégíthetőségének jövőbeni kivetülése. A biztonságérzés annak a tudata, hogy az ember szükségleteit a jövőben is kielégítheti. Így például szükséglet irányul az egészségre, s természetesen aggódunk egészségünkért. De az egészség elvesztése fölötti aggodás megmagyarázására nincs szükség egy újabb szükségletre, a biztonság iránti szükségletre hivatkozni. Ezt az aggodást és az ebből adódó cselekvéseket magyarázhatjuk abból, hogy az egészség iránti szükséglet a jövőbeni kielégüléssel kapcsolatban is megnyilvánul. (Vö.: Maslow 1987: 18-20) A társas szükséglet magában foglalja a szeretet és a valakihez, illetve valakikhez való tartozás szükségletét. A megbecsülés iránti szükséglet egyrészt a magas önértékelésre, másrészt mások elismerésének, megbecsülésének elnyerésére irányul. A másik pont, ahol kissé eltérünk Maslow felfogásától, hogy magasabb rendű aktivitási, és nem önmegvalósítási szükségleteket különböztetünk meg. Az önmegvalósítás ugyanis csak olyan cselekvéseket foglal magában, amelyek a személyiség kiteljesedését, a személyes képességek kibontakoztatását szolgálja. (I. m.: 22) A szükségletek tárgyainak köréből így kizárnánk azokat a cselekvéseket, amelyek nem értelmezhetők önmegvalósításként, az elemi fizikai mozgásra irányuló szükségletből sem magyarázhatók, mégis közvetlenül szolgálják az egyén olyan feszültségérzéseinek feloldását vagy megelőzését, amelyek nem vezethetők vissza más feszültségérzésekre. Például az ember egyszerűen unaloműzésből is játszhat a számítógépen, vagy nézhet televíziót, miközben személyes képességei esetleg inkább leépülnek, mint fejlődnek.

Már utaltunk arra, hogy Maslow felfogása szerint a szükségletek egyes típusai fontossági rangsort képeznek. Amikor a testi szükségletek megfelelően kielégültek, illetve folyamatosan kielégülnek, ezek a szükségletek háttérbe szorulnak

a cselekvések motiválásában, és (a biztonságra irányuló szükséglettől eltekintve) előtérbe kerülnek a társas szükségletek. Amikor ezek is folyamatosan kielégülnek, a megbecsülés iránti szükségletek válnak dominánssá. Általában e szükségleteknek is megfelelően ki kell elégülniük ahhoz, hogy az egyénben felmerüljön az önmegvalósítás szükséglete. Az említett szerző szerint a legutóbbi szintet már az embereknek csak igen kis hányada éri el. (Maslow 1987: 17-23) Egyes szerzők ezt az elképzelést megkérdőjelezték. (Steers–Porter 1983)

Felfogásunk szerint különbséget tehetünk a szükségletek alaprangsora és motivációs rangsora között. A *szükségletek alaprangsora* arra vonatkozik, hogy egyáltalán milyen fontos az adott szükséglet rendszeres kielégítése az egyén életben maradása és életérzése szempontjából, s a szükségletkielégítés hiánya vagy elégtelensége milyen mértékű károsodáshoz vezet. A *motivációs rangsor* viszont arra vonatkozik, hogy az adott körülmények között mely szükségletek kerülnek előtérbe vagy háttérbe a cselekvések motívumaiként. Ha az alaprangsor szerinti elsődleges fontosságú szükségletek természetesen folyamatosan kielégülnek, anélkül, hogy az egyén különösebb figyelmet fordítana rájuk, a motivációs rangsorban ezek a szükségletek háttérbe szorulnak, s felértékelődnek az úgynevezett magasabb rendű szükségletek. Mi tulajdonképpen elfogadjuk Maslow felfogását a szükségletek fontossági rangsorát illetően, mivel felfogásunk szerint ezt a szükségletek alaprangsoraként értelmezhetjük. A bírálatok viszont inkább motivációs rangsoraként értelmezik a szükségletek Maslow szerinti rangsorát, s ilyen szempontból ez a rangsor valóban nem fejezi ki az egyes szükségletek viszonylagos jelentőségét.

Azzal együtt fogadjuk el a szükségletek fontossági rangsorára vonatkozó felfogást, hogy ez a rangsor nem merev. Főleg két szempontból, mégpedig egyrészt az alacsonyabb rendű szükségleteket nem kell teljes mértékben kielégíteni ahhoz, hogy a magasabb rendű szükségletek feltűnjenek. Másrészt a szükségletek rangsora az egyes személyeknél bizonyos mértékig eltérő lehet. (Maslow 1987: 26-28) *Szükségletrendszernek* nevezzük az egyén szükségleteinek összességét, amelyben a szükségletek szorosan összefüggnek egymással és rangsort alkotnak.

A szűkebb szükségletfogalom általunk adott meghatározása pszichológiai szempontból nem problémamentes. Úgy gondoljuk ugyanis, hogy egy pszichológiai szükségletfogalmat fiziológiai szempontból is meg kellene alapozni, s támpontokat kellene benne találni ahhoz, hogy hogyan lehet tapasztalatilag is felmérni az egyének elsődleges feszültségérzéseit, s ezáltal szükségleteit. Az általunk adott meghatározás azonban csupán logikailag választja külön az elsődleges feszültségérzéseket az e feszültségérzésekből származtatható másodlagos feszültségérzésektől. E meghatározás alapján nem rendelkezünk megbízható kutatási eszközökkel ahhoz, hogy az egyes egyének szükségleteit egyértelműen feltérképezzük. Az intézményes szociológia elméletében és általában a szociológiai elméletben azonban erre nincs is szükségünk. Majd később látjuk, hogy minket tulajdonképpen nem az egyének személyes motívumai érdekelnek, a személyes motívumokon keresztül az instrumentális motívumokhoz, és a kimondottan társadalmi természetű motí-

vumokhoz és létezőkhöz szeretnénk eljutni. Így számunkra kielégítő, ha logikailag kimutatjuk, hogy azok között a létezők között, amelyekre az egyéneknek kétségtelenül szükségük van, így amelyek megvalósítására vagy elérésére törekszenek, vannak olyanok, amelyekre szükségletek irányulnak, s vannak olyanok, amelyekre nem. Így ideáltipikusan majd el tudjuk határolni a szükségletek tárgyait az egyéb természetű létezőktől, amelyre más szükségletfelfogások elvileg nem nyújtanak lehetőséget. Amilyen mértékben viszont a társadalmi jelenségek empirikus kutatásában szükségünk van az egyének szükségleteinek a feltérképezésére, olyan mértékben, illetve olyan megbízhatósággal a szükséglet fogalmának fenti meghatározása alapján tapasztalatilag is körül tudjuk határolni a szükségleteket.

A szükségletek különböző személyes kognitív motívumok formájában jelenhetnek meg, például elvárásokban, célokban, beállítottságokban, szokásokban, értékekben, de ezzel a kérdéssel majd a fejezet negyedik részében foglalkozunk. Majd láthatjuk azt is, hogy kognitív motívumok a szükségletekhez kapcsolódó, de alapvetően a környezetet tükröző instrumentális motívumok is lehetnek. Az alábbiakban röviden a szükségletekhez szorosan kapcsolódó érzelmekkel foglalkozunk.

b) Az érzelem fogalma

Az érzelem fogalmát az egyes szerzők különbözőképpen értelmezik, s általánosan elfogadott meghatározás még nem alakult ki a pszichológiai irodalomban. (Mandler 1984) Általunk elfogadhatónak tűnik az alábbi meghatározás.

- Az *érzelem* a feszültségérzés vagy a feszültségérzés feloldódásának lelkiileg felfokozott átélése. Az átélés adott módja a személyiséget jellemzi, tehát az érzelem önmagában személyes motívum.

Az érzelem alapjául szolgáló feszültségérzés elsődleges feszültségérzés vagy másodlagos feszültségérzés egyaránt lehet. Az elsődleges feszültségérzésekhez kapcsolódó érzelmek egyértelműen személyes motívumok. Bár a másodlagos feszültségérzések nem az adott személyből, hanem az egyén és környezete közötti összefüggésekből magyarázhatók, a feszültségérzések átélésének a módjai a másodlagos feszültségérzések esetében is lehetnek nagyrészt az adott személyre jellemzőek. Tehát a másodlagos feszültségérzésekhez kapcsolódó érzelmeket is tekinthetjük személyes motívumoknak, amelyek társulhatnak a másodlagos feszültségérzéseknek megfelelő instrumentális motívumokhoz.

- Az érzelmek főleg elsődleges feszültségérzésekhez, tehát szükségletekhez kapcsolódnak, de másodlagos feszültségérzésekhez is kapcsolódhatnak, és ezáltal az instrumentális motívumokat is színezhetik érzelmek mint személyes motívumok.

A lelkiileg felfokozott átélés az egyén érzelmeit a két véglet – a kellemes vagy kellemetlen, illetve a pozitív vagy negatív – valamelyike felé közelíti. Egyes szerzők szerint azonban az érzelmek nem egy, hanem két szempont szerint rendezhetők, illetve rendeződnek el, egy körpálya mentén. Russell például a kellemesség és

a feszültségérzés erőssége szempontjából rendszerezi a legfontosabb érzelmeket. (Russell 1980, idézi Petri 1986: 325-326)

Egyes felfogások szerint az érzelmek testi természetűek, a tudatosulástól és megismeréstől függetlenül léteznek, és az egyén öröklött tulajdonságait képezik. A kognitív tanuláselméleti megközelítés viszont a tanulás és a megismerés szerepét hangsúlyozza az érzelmek kialakulásában és működésében. E felfogás szerint az egyén érzelmeit nagyrészt tanulja a felnevelkedés során. Az egyén érzékeny mások érzelmeinek kifejezéseire, s a megfigyelt személy körülményeihez hasonló körülmények között idővel hajlamos lesz a megfigyelthez hasonló érzelmi megnyilvánulásokra. A kognitív megközelítés szerint a feszültségérzés önmagában még nem érzelem. Az egyén eredendő érzéseit értelmezi, megpróbál magyarázatot keresni rájuk, ezeket az érzéseket valamilyen okoknak tulajdonítja, s ez az oktulajdonítás vagy címkézés hozza létre az érzelmet. Az érzelmek előidézésében tehát fontos szerepe van az egyén szituációjának és környezetének, pontosabban fogalmazva annak, hogy hogyan értelmezi a szituációt és környezetét. (Petri 1986: 307-332; Mook 1987: 417-455)

Az érzelmeket mint a cselekvések motívumait tekintve általánosságban úgy fogalmazhatunk, hogy a pozitív érzelmek olyan cselekvésekre készítetnek, amelyek az adott érzelem, illetve feltételezett előidézőinek fenntartására irányulnak. A negatív érzelmek viszont az érzelem, illetve az érzelem feltételezett előidézőinek megszüntetésére irányuló cselekvésekre készítetik az egyéneket. (Kardos 1973: 236-282) A szükségletek módosulásának szempontjából az érzelem különösen fontos formája a másokkal való azonosulás. Mások szükségletei ugyanis mintegy az adott egyén szükségleteivé is válnak, ha érzelmileg azonosul másokkal. (Maslow 1987: 58) Az érzelmek bár alapvetően a szükségleteket fejezik ki, de többé vagy kevésbé el is téríthetik a cselekvéseket az egyén szükségletrendszere által megkívánt iránytól. Az érzelmek egyes szükségleteket túlhangsúlyozhatnak, más szükségletek kielégítésének a rovására.

3. A szükségletkielégítés összetevői és meghatározottsága

Az intézményes szociológia elméletének megalapozása szempontjából nagyon fontos volt a szűkebb szükségletfogalom meghatározása. Ehhez kapcsolódva tesz-szük meg a következő jelentős lépést az intézményes szemléletmód megalapozá-sa felé. Mégpedig azáltal, hogy bevezetjük a szükségletkielégítés összetevőinek a fogalmát, s a szükségletkielégítés összetevőin belül megkülönböztetjük egyfelől a szükségletek tárgyait (és negatív tárgyait), másfelől a szükségletkielégítés eszkö-zeit és feltételeit. Ezután a szükségletkielégítés meghatározottságának magyaráza-tához megkülönböztetjük egyrészt a szükségletkielégítés személyes és környezeti összetevőit, másrészt a közvetlen szükségletkielégítést és a szükségletkielégítés előfeltételeit.

3.1. A szükségletkielégítés összetevői

A) A szükségletkielégítés összetevői és az értelmezés

a) A cselekvések magyarázata és az értelmezés

A szociológiaelmélet egyik alapvető problémája, hogy hogyan lehet egyfelől az egyénekre, másfelől az egyének környezetére, különösen az egyének társadalmi környezetére vonatkozó fogalmak közötti, a valóságot megfelelően tükröző logi-kai kapcsolatot megteremteni. Más szavakkal kifejezve, hogyan lehet fogalmilag egyneművé és együttesen kezelhetővé tenni az egyéneket és környezetüket?

Weber abban látta a szóban forgó probléma megoldását, hogy a megértő szo-ciológia elméletében az önmagukban véve értelemmentes folyamatok és tárgyak úgy vehetők figyelembe, mint az emberi cselekvés kiváltói, eredményei, elősegí-tői vagy akadályai. (Weber 1987: 40) Ennek figyelembevételével azonban fogal-milag következetesen nem képezte le az egyének körülményeit mint cselekvéseik meghatározó tényezőit. Korábban (1.2Ac) már utaltunk arra, hogy korai munká-jában Parsons azt a szituációt, amelyben az egyének cselekszenek, a cselekvőre vonatkoztatva értelmezi, s a környezet egyes elemei között megkülönbözteti a cselekvés eszközeit, amelyekre a cselekvőnek befolyása van, és feltételeit, ame-lyekre a cselekvőnek nincs befolyása. Hangsúlyozza ugyanakkor, hogy a „kül-ső világ”, azaz a környezet létezőit olyan fogalmakban kell kifejeznünk, amelyek „szubjektívek” olyan értelemben, hogy a cselekvő nézőpontjából értelmezzük ezeket a létezőket. (Parsons 1949: 44-46; ford. 1985A: 18-19) Később Parsonsnál ez a gondolat a mintaváltozókra vonatkozó elképzelésben jelenik meg, amelyre alább visszatérünk.

A strukturalista szociológiai elméletek a szóban forgó problémának kevés figyelmet szentelnek, eleve feltételezik, hogy az egyének objektív érdekeiknek, objektív társadalmi viszonyaiknak és társadalmi helyzetüknek megfelelően cselekszenek. A racionális döntések elméletében a környezetet tulajdonképpen egyrészt mint a cselekvések korlátozó feltételeit, másrészt mint az ezek által meghatározott alternatívákat veszik figyelembe. Azonban egyrészt az úgynevezett korlátozó feltételeket általános elméleti szinten nem képezik le következetesen. Másrészt ebben az elméletben az sem tisztázott, hogy miben rejlik az alternatívák jelentősége az egyének számára.

A normativista szemléletmódot képviselő elméletekben az említett fogalmi egyneműsítést is szolgálja az, hogy az egyéneknek és környezetüknek egyaránt értékeket, szabályokat és szerepeket tulajdonítanak. Ugyanakkor előfeltételezik, hogy az egyének által elsajátított és a környezetnek tulajdonított értékek, szabályok és szerepek megfelelnek egymásnak. Ez az elképzelés főleg Parsons normativista rendszerelméletéhez kapcsolódik, amelyben tulajdonképpen a mintaváltozók töltik be azt a szerepet, hogy megteremtsék a logikai kapcsolatot a személyiség, valamint a környezet kulturális és társadalmi vonatkozásai között. (Parsons–Shils 1962B; ford. 1985) A mintaváltozókkal érdemben majd e fejezet negyedik részében (4.2Aa) foglalkozunk, itt csupán azt jegyezzük meg, hogy az úgynevezett mintaváltozók egyaránt jellemzik az egyének motívumait, valamint a kulturális és a társadalmi környezetet. A mintaváltozók révén a cselekvés vonatkoztatási kerete közös a személyiségi, a kulturális és a társadalmi rendszerben, és ez lehetővé tesz bizonyos átalakulásokat közöttük. (Parsons 1951: 6) A cselekvési rendszerek szintjén Parsons az interpenetráció (áthatás) fogalmában fejezi ki azt, hogy meghatározott értékek, szabályok és szerepek egyaránt az alkotórészeit képezik a személyiségi rendszernek, azaz az egyes egyének személyiségének, a kulturális rendszernek, és a társadalmi rendszernek mint a társadalmi kölcsönhatások rendszerének. (Parsons 1971: 5-6; ford. 2000: 41) E megoldás mögött meghúzódik az az előfeltételezés, hogy az értékeknek, a szabályoknak és a szerepeknek megfelelő cselekvések ugyanakkor megfelelnek az egyének személyiségének, illetve szükségleteinek is. Ez az előfeltételezés azonban az általunk úgynevezett tágabb szükségletfogalmon alapszik, ami eleve ellentmondásossá teszi Parsons elméletét, amire már korábban is utaltunk, s e problémával majd a mintaváltozók tárgyalásához kapcsolódva (4.2Aa) foglalkozunk.

A kreativista szemléletmód képviselői főleg azt a kritikát fogalmazzák meg a holista, tehát a normativista és a strukturalista szociológiai elméletekkel szemben, hogy olyan fogalmakban kifejezett környezeti tényezőknek tulajdonítanak a társadalmi cselekvéseket és általában a társadalmi jelenségeket alapvetően meghatározó hatást, amelyek nem tükröződnek a cselekvő egyének közvetlen szituációiban és köznapi értelmezéseiben, illetve köznapi tudatában. Ezzel szemben a kreativista szemléletmód a környezetet annak a jelentésnek a révén veszi figyelembe, amelyet az egyének a mindennapi életben neki tulajdonítanak. A társadalmi cselekvések

és általában a társadalmi jelenségek kutatásában az alapvető kérdés Schütz megfogalmazása szerint: „Mit jelent számomra mint megfigyelő számára ez a társadalmi világ?” E kérdés megválaszolása viszont előfeltételezi annak a kérdésnek a megválaszolását, hogy „mit jelent ez a társadalmi világ az e világban megfigyelt cselekvő számára, és mi volt a szándéka a cselekvésével?” (Schutz 1964: 7)

Bár a fenomenológiai felfogás a szociológiában főleg a kreativista szemléletmódot képviseli, a fenomenológiai szociológia sem egységes abból a szempontból, hogy egyes képviselőinek felfogása szerint a társadalmi cselekvések és általában a társadalmi jelenségek kutatásában mennyiben kell kötődni a mindennapi élet résztvevőinek a nézőpontjához. Illetve a kutató mennyiben helyezkedhet a külső megfigyelő nézőpontjába, és mennyiben lehet vagy kell a konkrét cselekvőktől és a konkrét szituációktól elvonatkoztatnia, és általános elméleti fogalmak és összefüggések felhasználásával elemeznie a társadalmi valóságot.

Schütz felfogása szerint azok a fogalmak és összefüggések, amelyek segítségével az elméletalkotó rendezi a társadalmi valóságot, szükségképpen mások, mint azok az értelmezési sémák, amelyeket a valóságban a cselekvő egyének a köznapi gondolkodás szintjén alkalmaznak. A társadalmi világgal foglalkozó minden tudománynak az a célja, hogy a szubjektív jelentés-összefüggésekből objektív jelentés-összefüggéseket teremtsen. (Schütz 1984A: 163-164) A társadalomkutató a valóságos cselekvőket és valóságos körülményeiket ideáltípusokkal helyettesíti. Megalkotja a cselekvések és az általuk előidézett események típusait, és ezeket a tipikus cselekvéseket összefüggésbe hozza a nekik megfelelő tipikus motívumokkal. E típusokat elhelyezi a társadalmi világban elfoglalt szituáció azon elemei között, amelyek relevánsak a vizsgált tipikus cselekvések szempontjából. (Schutz 1964: 17-18)

A szociológiai elméletnek és a társadalmi környezetre vonatkozó köznapi elképzeléseknek azonban bizonyos értelemben kapcsolódniuk kell egymáshoz. A társadalomtudós által megalkotott fogalmaknak és összefüggéseknek (gondolati tárgyaknak) azokon az elképzeléseken kell alapulniuk, amelyeket a köznapi gondolkodás révén alakítanak ki azok az emberek, akik a napi életüket élik a társadalmi világban. (Schutz 1962: 59; Schutz 1964: 21) Az emberi cselekvés tudományos modelljének minden egyes elemét tehát úgy kell megalkotni, hogy e modellnek megfelelő valóságos cselekvések éppoly érthetőek legyenek a mindennapi élet köznapi értelmezése jegyében is. E követelmény betartása szavatolja, hogy a társadalomkutató konstrukciói összhangban legyenek a társadalmi valósággal, és a társadalmi valóság köznapi tapasztalásából fakadó konstrukciókkal. (Schutz 1962: 44; ford. Schütz 1984B: 224; Schutz 1964: 8, 16)

A társadalomtudományi elemzés ilyen értelemben a szubjektív nézőpontra támaszkodik, nevezetesen a cselekvésnek és környezetének a cselekvő fejével történő értelmezésére. A szubjektív értelmezés szükségessége azonban nem zárja ki a konkrét valóságtól való elvonatkoztatást, csupán azt jelenti, hogy mindig módunkban áll hivatkozni a társadalmi világban élő szubjektumok cselekvéseire és

értelmezéseire. (Schutz 1962: 34-35; ford. Schütz 1984B: 213-214) Schütz szerint a társadalomtudós az általa vizsgált társadalmi jelenségek közömbös megfigyelője, s beállítottsága nem gyakorlati, hanem kognitív jellegű. Az általa megfigyelt szituációk nem saját cselekvéseinek színterei, hanem csupán szemlélődésének tárgyai. Amikor a társadalomkutató a tudományos megfigyelő közömbös beállítottságába helyezkedik, elhatárolja magát a társadalmi világban elfoglalt saját szituációjától. Nem önmaga köré, saját motívumára vonatkoztatva rendezi a társadalmi világ létezőit. Ugyanakkor a cselekvések és kölcsönhatások mintáit szubjektív jelentésszerkezetük fényében kell értelmeznie ahhoz, hogy megragadja a társadalmi valóságot. (I. m. 36-40; ford. 216-220; Schutz 1964: 16-17)

A fenomenológiai szociológia más képviselői bár nagyrészt Schützhez kapcsolódva, de nagyobb mértékben hangsúlyozzák, hogy a társadalmi cselekvések és általában a társadalmi jelenségek szociológiai kutatásában a kutatónak a mindennapi cselekvők nézőpontjából a konkrét szituációkat kell értelmeznie. Douglas felfogása szerint az emberi cselekvések és különböző szintű elrendeződéseik tudományos értelmezésének azzal kell kezdődnie és arra kell épülnie, hogy megértjük azoknak a mindennapi életét, akik a cselekvéseket végrehajtják. A kutatásban valamilyen módon arra kell támaszkodnunk, ahogyan a közvetlen megfigyelés útján mi magunk megértjük a mindennapi életet, mindvégig felhasználva saját köznapi értelmezéseinket, amelyek a mindennapi életben való közvetlen részvételünkből fakadnak. (Douglas 1970B: 4-12; ford. 1984: 358-369) Tehát mindig azzal kell kezdenünk, hogy miként értelmezik az egyének a szituációjukat, de ahogy mindegyik megértjük ezt, már arra kell törekednünk, hogy meghaladjuk az egyéni értődéseket, és szituációfeletti, objektív tudásra tegyünk szert. (I. m.: 43-44; ford.: 401) Arra vonatkozóan azonban viszonylag keveset tudhatunk meg Douglastól és általában a fenomenológiai szociológiából, hogy fogalmait és összefüggéseit tekintve miből kell állnia ennek az objektív tudásnak.

Blumer viszont már egyértelműen azon az állásponton van, hogy a társadalmi cselekvések és a társadalmi jelenségek magyarázatában a kutatónak a mindennapi cselekvők nézőpontjába kell helyezkednie. Blumer szimbolikus interakcionizmusa szerint az egyének adott létezőkre irányuló cselekvéseik során azon jelentések alapján cselekszenek, amelyekkel az adott létezők számukra rendelkeznek. A létezők jelentését viszont azoknak az egyéneknek a cselekvései határozzák meg az adott egyén számára, akikkel kölcsönhatásban van. (Blumer 1969: 2-5) Blumer felfogása szerint a szimbolikus interakcionista álláspont megköveteli a szociológustól, hogy megragadja az értelmezésnek azt a folyamatát, amellyel az egyének felépítik cselekvéseiket. A kutatónak a cselekvő egyén szerepét kell megértenie, a cselekvő egyén szempontjából kell értelmeznie azokat a körülményeket, amelyek között cselekszik. Az objektív megfigyelő nagy valószínűséggel saját feltevéseivel terheli meg az értelmezés folyamatát, ahelyett, hogy úgy ragadná meg, ahogyan a folyamatot az azt alkalmazó cselekvő egyén megtapasztalja. (Blumer 1969: 86; ford. 2000: 329)

Mi egyrészt azt hangsúlyozzuk, hogy a társadalmi valóság általános elméleti megismerése eleve a külső megfigyelő nézőpontjából történhet, és megköveteli a fogalmak és összefüggések elvonakoztatását a megfigyelhető konkrét valóságtól. Másrészt azonban azt is elfogadjuk, hogy ha a szociológiai elmélet megfelelően tükrözi a társadalmi valóságot, és az egyének a mindennapokban megfelelően alkalmazkodnak ehhez a valósághoz, a szociológiai elméletnek és a társadalmi környezetre vonatkozó köznapi elképzeléseknek bizonyos értelemben kapcsolódniuk kell egymáshoz. Mégpedig olyan értelemben, hogy a szociológia elméleti fogalmait és összefüggéseit elvileg le kell tudni fordítani a köznapi gondolkodás nyelvére is.

Az intézményes szociológia elméletében a szükségletkielégítés összetevőire vonatkozó fogalmak bevezetése szolgálja a szóban forgó probléma megoldását, azaz az egyénekre és környezetükre vonatkozó fogalmak egyenműsítését. Figyelembe véve az előző bekezdésben említett szempontokat, mi az egyénekre vonatkoztatott értelmezést eleve beépítjük abba a fogalomrendszerbe, amelynek segítségével elemezzük az egyének környezetét, illetve magukat az egyéneket is.

- A szükségletkielégítés összetevőinek a fogalma segítségével a külső megfigyelő nézőpontjából, de az egyénekre, az egyének szükségleteire vonatkoztatva értelmezzük az egyének tulajdonságait és a környezetet, ezáltal a szubjektív értelmezést eleve beépítjük a szociológia elvont fogalomrendszerébe.

Mivel felfogásunk szerint az egyének alapvető személyes motívumait a szükségletek képezik, eleve feltételezzük, hogy az egyének maguk is közvetlenül vagy közvetve szükségleteikre vonatkoztatva értelmezik környezetüket, és ezen belül társadalmi környezetüket. A negyedik fejezetben (3.2Ab) majd látjuk, hogy a társadalmi természetű létezőket is a szükségletkielégítés összetevőinek a fogalmi segítségével határozzuk meg. A kreativista szemléletmódot képviselő egyes elméletektől eltérően mi nem konkrétan, hanem elvont elméleti szinten, és nem a cselekvő egyének, hanem a külső megfigyelő szempontjából nézve értelmezzük a környezetet, de az egyénekre, pontosabban az egyének szükségleteire vonatkoztatva. Ez lehetővé teszi egyrészt azt, hogy a környezetet önmagában véve és elméleti szinten elemezzük. Másrészt azt, hogy az egyének szintjén is úgy tárgyaljuk az értelmezést, hogy ez az értelmezés nem önkényes, hanem alapvetően az értelmezéstől függetlenül létező valóságot tükrözi.

b) A szükségletkielégítés összetevőinek fogalma

Az intézményes szociológia elméletében tehát azáltal tesszük fogalmilag egyenművé és ezáltal együttesen kezelhetővé az egyéneket és környezetüket, hogy a szükségletkielégítés összetevőinek a fogalmi segítségével az elemi létezőket az egyének szükségleteire vonatkoztatva értelmezzük. Majd a további fejezetekben látjuk, hogy ismeretelméleti szempontból a szükségletkielégítés összetevőire vonatkozó fogalmak ahhoz hasonló szerepet töltenek be az intézményes szociológia elméle-

tében, mint az atomokra, illetve a még elemibb anyagi részecskékre (up kvarkokra, down kvarkokra, elektronokra és neutrínókra) vonatkozó fogalmak a fizikában.

Korábban hangsúlyoztuk, hogy felfogásunk szerint az egyének alapvető személyes motívumait a szükségletek képezik. Előfeltételezzük, hogy a szükségleteken túli személyes motívumok is a szükségleteket fejezik ki, valamint közvetve az instrumentális motívumok is az egyének szükségleteire vonatkoztatva tükrözik a mindenkori környezetet. Az egyének személyes tulajdonságait és környezetét tehát szükségleteikre vonatkoztatva kell értelmeznünk ahhoz, hogy végül is magyarázatot találjunk arra a kérdésre, hogy a környezet mennyiben és milyen módon határozza meg az egyének cselekvéseit.

- A környezet lényegében véve annyiban hat az egyének cselekvéseire, s ezáltal a cselekvések összegeződéseiként, rendszereiként vagy következményeiként értelmezhető jelenségek alakulására, amennyiben közvetlenül vagy közvetve hatással van az egyének szükségleteinek a kielégítésére.

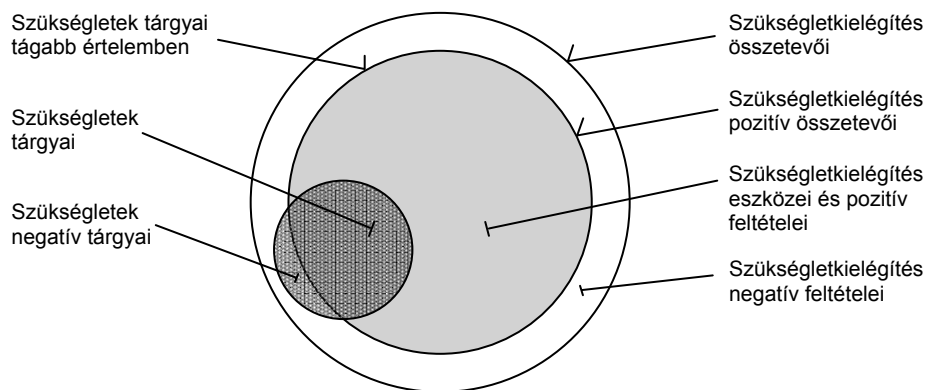
A szűkebb szükségletfogalom alapján közvetlenül azokat a létezőket tudjuk körülhatárolni, amelyekre szükségletek irányulnak, tehát amelyeket a szükségletek tárgyainak nevezhetünk. Az egyén és környezete közötti kölcsönhatások elemzésében így szembe kell néznünk azzal a problémával, hogy hogyan értelmezzük azokat a létezőket, amelyek bár – a szükséglet fogalmának szűkebb értelmezése szerint – nem tekinthetők a szükségletek tárgyainak, de közvetve mégis jelentős hatással vannak a szükségletek kielégítésére, és ezzel összefüggésben e létezőkre is motívumok és cselekvések irányulnak. Például ha felfogásunk szerint a pénzre jellemzően nem irányul szükséglet, mivel magyarázhatjuk azt, hogy általában az egyének idejének a nagy részét az teszi ki, hogy a pénzért dolgoznak. Vagy például, a munkamegosztás jelenlegi formáit adottnak véve, az ezek által meghatározott munkafeladatok ellátására az embereknek általában nem irányul szükségletük, többé vagy kevésbé mégis ellájták ezeket a feladatokat.

A szóban forgó probléma megoldására szolgálna a tágabb szükségletfogalom, amely szerint szükséglet irányul minden olyan létezőre, amely valamilyen pozitív funkciót teljesít az adott szubjektum számára, tekintet nélkül arra, hogy az adott létező által előidézett pozitív következmények milyen mechanizmus révén érvényesülnek. Korábban hangsúlyoztuk azonban, hogy a tágabb szükségletfogalom csupán a cselekvések leírását teszi lehetővé, és összemossa a cselekvések személyes és instrumentális motívumait. Az intézményes szociológia elméletében a szükségletkielégítés összetevőire vonatkozó fogalmak szolgálnak az adott probléma megoldására.

Egy létező *köznapi értelme* az egyén számára az adott létező vonatkozása az adott egyén szükségleteire, és ezt fejezik ki a szükségletkielégítés összetevőinek a fogalma.

- A *szükségletkielégítés összetevőinek* nevezzük azokat a létezőket, amelyek közvetlenül vagy közvetve hatással vannak vagy potenciálisan hatással lehetnek az adott egyén szükségleteinek a kielégítésére és ezáltal cselekvéseire.

A szükségletkielégítés összetevői formai szempontból lehetnek az adott egyén belső tulajdonságai és állapotai, valamint lehetnek környezeti létezők. A szükségletkielégítés környezeti összetevői formailag lehetnek olyan létezők, amelyeket korábban a környezet összetevőiként formai szempontból megkülönböztettünk. Tehát lehetnek dolgok és állapotok, más egyének és csoportok, cselekvési lehetőségek és képességek, valamint mások cselekvései, illetve ezekből felépült nagyobb viselkedési egységek, kölcsönhatások. Majd látjuk, hogy tényszerű létezőkön túl bizonyos megszorítással jelképi természetű létezők is lehetnek a szükségletkielégítés összetevői.

2.3. ábra: A szükségletkielégítés összetevői

Később részletesen foglalkozunk tartalmi szempontból a szükségletkielégítés összetevőivel, amelyek ilyen szempontból lehetnek a szükségletek tárgyai vagy negatív tárgyai, a szükségletkielégítés eszközei és a szükségletkielégítés pozitív vagy negatív feltételei. Hangsúlyozzuk, hogy a szükségletek tárgyai, a szükségletkielégítés eszközei és feltételei közötti megkülönböztetés elvileg nem esik egybe a cselekvések céltárgyai, eszközei és feltételei közötti, korábban tárgyalt (1.2Ac) megkülönböztetéssel. Az előbbi esetben a viszonyítási pontot a szükségletek képezik, amelyek eleve adottak, a mindenkori cselekvésektől függetlenek. Az utóbbi esetben viszont a viszonyítási pontot mindig az adott cselekvések képezik.

Korábban (1.2Bb) láttuk, hogy a cselekvések magyarázata szempontjából a környezetet és az egyének személyes képességeit – a cselekvések általános motívumával összefüggésben – a cselekvési szituáció fogalmában értelmeztük.

- A cselekvések meghatározottsága szempontjából különösen lényeges, hogy a cselekvési szituációt a szükségletkielégítés összetevőit képező cselekvési lehetőségek és képességek alkotják.

Amikor megkülönböztettük a tágabb és a szűkebb szükségletfogalmat, úgy tűnhetett, hogy a szűkebb szükségletfogalom segítségével csupán a létezők jó-

val szűkebb körét tudjuk az egyénekre vonatkoztatva értelmezni, mint a tágabb szükségletfogalom elfogadása esetén. A szűkebb szükségletfogalom teszi azonban lehetővé a szükségletkielégítés összetevőinek a megkülönböztetését, s ezek az összetevők már átfogják a tágabban értelmezett szükségletek tárgyait is, ahogyan azt a 2.3. ábrán láthatjuk.

Az ábrából kitűnik, hogy azokat a létezőket, amelyek a tágabb szükségletfelfogás értelmében a szükségletek tárgyait képezik, mi a szükségletkielégítés pozitív összetevőinek nevezzük. A szükségletkielégítés pozitív összetevőin belül megkülönböztetjük a szükségletek tárgyait, valamint a szükségletkielégítés eszközeit és pozitív feltételeit. E tényezőkön túl megkülönböztetjük a szükségletkielégítés negatív összetevőit, amelyek lehetnek a szükségletek negatív tárgyai vagy a szükségletkielégítés negatív feltételei. Az általunk képviselt szűkebb szükségletfelfogás így képes betölteni a tágabb szükségletfelfogások képviselői által szemmel tartott magyarázó funkciót is. De majd látjuk, hogy lényegesen többre képes, mivel a szükségletkielégítés összetevőinek a megkülönböztetésével egyrészt meghatározott különbségeket tudunk tenni a létezők egyénre, illetve szubjektumra irányuló funkciói között. Másrészt ki tudjuk fejezni azt, hogy a szükségletkielégítés mennyiben függ az egyén belső tulajdonságaitól, azaz a személytől, illetve a személyiségtől, és mennyiben az egyén környezetétől. A szükségletkielégítés azon összetevőivel, amelyekre az ábrában is utalunk, a következőkben részletesen foglalkozunk.

B) A szükségletkielégítés összetevőinek típusai

a) A szükséglet tárgya és negatív tárgya

A következőkben tartalmi szempontból, a szükségletek kielégítésében betöltött funkcióik szempontjából tipizáljuk a szükségletkielégítés összetevőit. Ebből a szempontból megkülönböztetjük a szükségletek tárgyait és negatív tárgyait, valamint a szükségletkielégítés eszközeit, pozitív és negatív feltételeit.

- *A szükséglet tárgya* egy létező, ha funkciói közvetlenül szolgálják az adott egyén elsődleges feszültségérzésének feloldását, illetve megelőzését. Pontosabban fogalmazva, ha az adott cselekvésen, illetve az adott létezőre irányuló cselekvésen túl nincs szükség az egyén újabb cselekvésére ahhoz, hogy hatását az elsődleges feszültségérzés feloldásában, illetve megelőzésében kifejtse.

Ha egy cselekvés, cselekvési lehetőség vagy képesség, dolog, állapot vagy személy olyan funkciójánál fogva szükséglet tárgya, amely nem kifejezetten rá jellemző, hanem e létezők meghatározott osztályára, akkor a szükséglet tárgyat tulajdonképpen nem az adott konkrét létező képezi, hanem a létezők meghatározott osztálya.

- Megkülönböztethetjük a *szükségletek általános tárgyait*, amelyeken a létezők meghatározott funkcióit kell értenünk, és *konkrét tárgyait*, tehát azokat a

létezőket, amelyek többé vagy kevésbé alkalmasak az adott funkciók teljesítésére.

A *szükséglet negatív tárgya* egy létező, ha funkciói közvetlenül váltják ki vagy erősítik az egyén elsődleges feszültségérzését, illetve ha hatásuk nem másodlagos feszültségérzés kiváltásán (tehát nem a szükségletkielégítés eszközein vagy feltételein) keresztül érvényesül.

A fenti rövid meghatározások után nézzünk néhány példát arra, hogy milyen létezők tekinthetők a szükségletek tárgyainak. A cselekvésekkel kezdve, a fenti meghatározás szerint szükséglet tárgya lehet például a táplálkozás, a pihenés, a szórakozás, valamilyen szabadidős tevékenység stb. Tipikusan a munka nem szükséglet tárgya, de a szűkebb szükségletfelfogás értelmében is irányulhat szükséglet olyan tevékenységre, amelyet szokásosan munkának nevezünk. A tágabb szükségletfelfogás szerint az emberre általában jellemző a munkára irányuló szükséglet. A szűkebb felfogás szerint viszont csak annyiban beszélhetünk valamilyen munkára irányuló szükségletről, amennyiben az adott tevékenység önmagában, közvetlenül járul hozzá az egyén belső egyensúlyának fenntartásához. Az emberek egy részének ilyen értelemben is van munkaszükséglete, de általában ez a szűkebb értelemben vett munkaszükséglet nem olyan tartalmú és nem olyan jelentős, hogy ebből megmagyarázhatnánk, hogy munkahelyükön miért és hogyan dolgoznak. A munka jellemzően csak újabb cselekvések közbeiktatása révén járul hozzá az elsődleges feszültségérzések feloldásához, illetve megelőzéséhez, és nem közvetlenül. Az emberek többnyire azért dolgoznak, hogy táplálkozhassanak, ruházkodhassanak, szórakozhassanak stb. A munkatevékenységet így általában nem valamiféle munkaszükségletből, hanem közvetve vezethetjük le más irányú szükségletekből, például a táplálkozás, a ruházkodás, az emberi kapcsolatok stb. iránti szükségletből. Ha az egyéneket mégis szükségletük motiválja munkájukban, ilyen irányú szükségletük kielégítését általában más tartalmú munkatevékenységben találják meg, mint amilyet munkavállalóként rendszeresen folytatnak. A munkatevékenység tehát általában nem a szükséglet tárgyának, hanem a szükségletkielégítés eszközének tekinthető, amellyel majd alább foglalkozunk.

Mások cselekvései is lehetnek a szükségletek tárgyai, amennyiben azok közvetlenül az egyénen belül megvalósuló következményeikkel, s az egyén újabb cselekvéseitől függetlenül is alkalmasak az elsődleges feszültségérzések feloldására, illetve megelőzésére. Így szükséglet tárgya lehet például mások dicsérő szava, az együttérzés kimutatása, a színházi néző számára a színészek játéka, a kisgyermek számára az anyai gondoskodás, a beteg számára az orvosi gyógykezelés.

Más személyek is képezhetik a szükségletek tárgyait, ha legfeljebb a rájuk irányuló cselekvésen túl elvileg nincs szükség újabb, más létezőkre irányuló cselekvésre ahhoz, hogy hatásukat az elsődleges feszültségérzések feloldásában, illetve megelőzésében kifejejtsék. Leegyszerűsítve a kérdést, azok a személyek képezik a szükségletek tárgyait, akiknek a cselekvései jellemzően a szükségletek tárgyait ké-

pezik az adott egyén számára. Szükséglet tárgya például a szeretett gyermek vagy szülő, a barát, a rajongó, ebben a szerepében a színész és az orvos.

Mint már említettük, a szükségletkielégítés összetevői nem csupán cselekvések, hanem cselekvési lehetőségek és képességek is lehetnek. Egy cselekvési lehetőség vagy képesség annyiban a szükséglet tárgya, amennyiben a szükséglet tárgyát képező cselekvésben nyilvánulhat meg. Ha valaki szeret futballozni vagy teniszezni, szükséglet tárgya az, hogy jól tudjon játszani, ha szeret zenélni, a zenei tudása képezi a szükséglet tárgyát. Ha az egyén belső állapotai a szükséglet tárgyát képező cselekvésben megjelenve, vagy cselekvésein keresztül megvalósuló következményeitől függetlenül is képviselik az egyén belső egyensúlyát, annyiban ezek az állapotok a szükségletek tárgyai. Szükséglet tárgya például az egészség, szükséglet tárgya lehet a műveltség, a tájékozottság az élet bizonyos területén. Általánosságban szükséglet tárgya a közvetlen szükségletkielégítés módjának megválasztásában az egyén szabadsága.

Annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy milyen dolgokra és külső állapotokra irányulnak szükségletek, közelebb juthatunk, ha különbséget teszünk egyfelől a dolgok és külső állapotok, másfelől ezek funkciói között. Szükségletek ugyanis lényegében véve nem magukra a dolgokra vagy külső állapotokra, hanem ezek meghatározott funkcióira irányulnak. Következésképpen azt mondhatjuk, hogy egy dologra vagy külső állapotra annyiban irányul szükséglet, amennyiben az adott dolog vagy külső állapot funkciói közvetlenül szolgálják az egyén elsődleges feszültségérzéseinek feloldását, illetve megelőzését. S az a kitétel, hogy közvetlenül, itt szintén nagyon lényeges, és pontosabb meghatározást igényel. Egy dolog vagy külső állapot akkor szolgálja közvetlenül a szükséglet kielégítését, ha az adott egyén részéről legfeljebb a rá irányuló cselekvésen túl nincs szükség újabb cselekvés közbeiktatására ahhoz, hogy az adott dolog vagy külső állapot hatását az elsődleges feszültségérzés feloldásában, illetve megelőzésében kifejtse.

Vannak-e ilyen funkciói mondjuk a tápláléknak vagy a lakásnak? Kétségtelenül vannak, de ezek a dolgok is csak közvetlen funkcióiknál fogva szükségleti tárgyak. A táplálék például pótolja a szervezetben elhasználódott tápanyagokat, a lakás véd az időjárás kellemetlen hatásaitól, kényelmet nyújt stb. Ha valaki szeret kerékpározni, számára szükséglet tárgya a kerékpár, ha szeret zenélni, szükséglet tárgya a hangszer stb. A tágabb szükségletfelfogás szerint azonban szükséglet irányul például a pénzre is. Ha most már e dolgot vesszük szemügyre a fenti szempontból, az derül ki, hogy a pénznek nincsenek olyan lényeges funkciói, amelyek közvetlenül alkalmasak lennének az egyén elsődleges feszültségérzéseinek feloldására, illetve megelőzésére. A szükségletek szempontjából a pénz legfontosabb funkciója az, hogy az ember vásárolhat vele, pénzért például vehet táplálékot, lakást vagy hangszert is. Bár az emberek egy részét maga a pénz birtoklása vagy elköltése is kielégítheti bizonyos mértékig, a pénz ilyen funkciójánál fogva még semmilyen lényeges szükségletet nem elégített ki közvetlenül. A példánál maradva, a táplálék elfogyasztására, a lakás vagy a hangszer használatára – tehát újabb és más létezők-

re irányuló cselekvésekre – van szükség ahhoz, hogy a pénz hatását az elsődleges feszültségérzések feloldásában, illetve megelőzésében kifejtse.

Külső természeti állapotot véve példának, a jó levegő a szükséglet tárgyaként is alapvető az ember számára, a termőföld állapota viszont főleg közvetve hat a szükségletek kielégítésére, s így a szükségletkielégítés eszközeként vagy feltételeként fontos. Most egy erkölcsi példával élve, a szükséglet tárgya az igazságosság, ha az igazságos tett önmagában alkalmas az elsődleges feszültségérzések feloldására, illetve megelőzésére, vagy ha az egyénben éppúgy belső feszültséget okoz az igazságtalanság, ha számára idegen embereket érint, mintha őt magát érintette volna. Ezzel szemben, ha az igazságosságot valaki például azért igényli, mert ettől önmaga számára jobb anyagi elismerést remél, ez az erkölcsi állapot szükségletei kielégítésének eszköze vagy feltétele.

Szükséglet tárgya lehet jelképi természetű létező is, amennyiben az adott létezőre irányuló cselekvésen túl nincs szükség újabb cselekvésre ahhoz, hogy hatását az elsődleges feszültségérzés feloldásában vagy megelőzésében kifejtse. Például egy festmény szemlélése, egy könyv olvasása, egy film nézése, illetve maga a festmény, a könyv és a film képezheti szükséglet tárgyát.

A szükséglet negatív tárgya természetesen a szükséglet tárgyának a negatív megfelelője. A szükséglet negatív tárgya lehet például a betegség, a túl meleg vagy túl hideg hőmérséklet, a zajos környezet, a testi mozgás akadályoztatása, a testi bántalmazás elszenvedése, az egészségre ártalmas, nehéz munka, a megszegyenítés, megalázás, lenézés stb.

Korábban (1.2Ac) különbséget tettünk a cselekvések céltárgyai, eszközei és feltételei között. A szükségletek tárgyai elvileg egyaránt lehetnek a cselekvések eszközei vagy feltételei, vagy megtestesíthetik a cselekvések céltárgyait képező dolgokat vagy állapotokat. Például a kedvtelésből kerékpározó számára a szükséglet tárgya, de a cselekvés eszköze a kerékpárja és a testi ereje; szintén a szükséglet tárgya, de a cselekvés feltétele a kerékpározásra alkalmas terep. A számítógépes játékkal játszó egyén számára a szükséglet tárgya, de a cselekvés eszköze a számítógép és a számítógépes program. A kedvtelésből festő egyén számára a szükséglet tárgya, és cselekvésének egyik céltárgyát képező dolog lehet az elkészült festmény.

b) A szükségletkielégítés eszköze és feltétele

Már a fentiek alapján is sejteni lehet, hogy milyen természetű létezők képezik a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit. Ugyanis ami nem a szükséglet tárgya vagy negatív tárgya, de közvetve hatással van vagy hatással lehet a szükségletek kielégítésére, az nyilvánvalóan a szükségletkielégítés eszköze vagy feltétele.

- *A szükségletkielégítés eszköze* egy létező, ha közvetve – az adott cselekvésen, illetve az adott létezőre irányuló cselekvésen túl a szubjektum újabb cselekvésén vagy cselekvésein keresztül – szolgálhatja a szubjektum elsődleges fe-

szükségérzésének a feloldását vagy megelőzését. Ugyanakkor a szubjektum képes az adott létező ilyen irányú funkcióinak a hatékony befolyásolására.

A szükségletkielégítés eszközei és feltételei megegyeznek abból a szempontból, hogy közvetve befolyásolhatják a szükségletek kielégítését. Közöttük abból a szempontból teszünk különbséget, amilyen szempontból a cselekvések eszközei és feltételei között is különbséget tettünk.

- A *szükségletkielégítés feltétele* egy létező, ha közvetve – az adott cselekvésen, illetve az adott létezőre irányuló cselekvésen túl a szubjektum újabb cselekvésének vagy cselekvéseinek a meghatározásán keresztül – szolgálhatja vagy akadályozhatja az elsődleges feszültségérzés feloldását vagy megelőzését. Ugyanakkor a szubjektum nem képes az adott létező ilyen irányú funkcióinak a befolyásolására, tehát a szükségletkielégítés feltételei *pozitív* vagy *negatív*ak egyaránt lehetnek.

Nézzük először azt a kérdést, hogy a szubjektum milyen cselekvései lehetnek számára a szükségletkielégítés eszközei vagy feltételei. Az egyén saját cselekvései a szükségletkielégítés feltételeit is képezhetik önmaga számára, ha kényszerítés hatására cselekszik, de ebben a fejezetben még ezzel a kérdéssel nem foglalkozunk. Az előbb említett kérdést tehát szűkítsük le arra a kérdésre, hogy a cselekvések mikor képezik a szükségletkielégítés eszközeit.

A szükségletkielégítés eszközeit képező cselekvések nem önmagukban, hanem közvetve, újabb cselekvés, illetve cselekvések közbeiktatásán keresztül szolgálhatják a szükségletek kielégítését. A szükségletkielégítés eszköze tipikusan például a munka, a tanulás, a bevásárlás, a hivatali ügyintézés, az utazás, a háztartási munka. Mindezek a tevékenységek jellemzően olyan szükségletek kielégítését szolgálják közvetve, amelyek kielégítéséhez az adott tevékenységeken belüli cselekvéseken kívül újabb cselekvések szükségesek. Például a munkavállalóként végzett munka értelme, hogy pénzt kapunk érte, de ezzel még általában semmilyen szükségletet nem elégítettünk ki. A pénzért bevásárolunk, de ezzel még szintén nem elégítettünk ki semmilyen szükségletet. Szükségletünket végül akkor elégítjük ki, amikor például elfogyasztjuk a vásárolt élelmet, amikor nézzük a vásárolt televízióban a filmet, amikor átadjuk valakinek a vásárolt ajándékot és látjuk, hogy örül az ajándéknak.

Amennyiben mások cselekvései nem a szükségletek tárgyait képezik, többnyire a szükségletkielégítés feltételeiként értelmezhetők, és így pozitív és negatív feltételek egyaránt lehetnek. Amennyiben mások nem rendelik alá motívumaikat saját szándékainknak, de közvetve mégis szolgálják szükségleteink kielégítését, annyiban e cselekvéseket a szükségletkielégítés pozitív feltételeinek tekinthetjük. A szükségletkielégítés negatív feltételeit értelemszerűen mások azon cselekvései képezik, amelyek közvetve kedvezőtlenül érintik szükségleteink kielégítését. A szükségletkielégítés pozitív feltételeit képezik például a lakásunkhoz közeli bolt alkalmazottainak a cselekvései, amennyiben gondoskodnak az általunk keresett

jó minőségű áruk beszerzéséről, és negatív feltételeit, ha olyan rossz minőségű áruval látják el a boltot, amelyre nem tartunk igényt. A szükségletkielégítés pozitív feltételeit képezik a munkahelyünkön a munkatársaink cselekvései, amennyiben megfelelően elvégzik azokat a feladatokat, amelyek befolyásolják a saját munkavégzésünk hatékonyságát is, ami viszont hatással van arra, hogy mennyit keresünk. Viszont munkatársaink cselekvései a szükségletkielégítés negatív feltételeit képezik számunkra, ha lassú és rossz minőségű munkájukkal hátráltatnak bennünket a hatékony munkavégzésben, és ez kedvezőtlenül befolyásolja keresetünket.

Egy adott egyén számára mások cselekvései a szükségletkielégítés eszközeit is képezhetik, ha mások cselekvései közvetve szolgálják az adott szubjektum elsődleges feszültségérzésének a feloldását vagy megelőzését, és az adott egyén képes befolyásolni mások cselekvéseit. Ez a képessége alapulhat egyrészt azon, hogy a felek között megegyezés jött létre abban a vonatkozásban, hogy a másik fél átengedi saját cselekvései befolyásolását az adott szubjektumnak. Például a munkahelyi klikken belül egy adott egyén számára más tagok cselekvései is lehetnek a szükségletkielégítés eszközei, amennyiben e cselekvések kölcsönös befolyásolására vonatkozóan megegyezés alakult ki a tagok között. A befolyásolás képessége másrészt alapulhat azon, hogy az adott egyén a cselekvés olyan eszközeivel rendelkezik, amelyek felhasználásával kényszerítheti a másik felet bizonyos cselekvésekre. Ennek megértéséhez azonban vizsgálat alá kell vennünk a cselekvési lehetőségeket és képességeket meghatározó szabályokat és intézményeket, amelyekkel majd a további fejezetekben foglalkozunk.

Cselekvési lehetőségek és képességek annyiban képezik a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit, amennyiben a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képező cselekvésekben jelenhetnek meg. Itt nem bonyolódunk bele annak a kérdésnek a vizsgálatába, hogy a cselekvési lehetőségek és képességek milyen tényezők által meghatározottan és milyen értelemben képezik a szükségletkielégítés eszközeit, valamint milyen tényezők által meghatározottan és milyen értelemben a szükségletkielégítés feltételeit. Ezzel a problémával majd a későbbi fejezetekben, különösen a hetedik és a nyolcadik fejezetben foglalkozunk.

Amennyiben az egyén belső állapotai és személyes képességei a szükségletkielégítés eszközeit képező cselekvésein keresztül szolgálják szükségleteinek kielégítését, annyiban ezek a belső állapotok és képességek a szükségletkielégítés eszközei vagy feltételei. Például az egyén egészségi állapota nem csupán a szükséglet tárgyaként, hanem a szükségletkielégítés feltételeként is jelentős. Az egyén személyes képességei a szükségletkielégítés eszközeit képezik annyiban, amennyiben a szükségletkielégítés eszközeit képező cselekvésekben jelenhetnek meg. Ilyen például az a testi erő vagy szaktudás, amelyet az egyén munkájában felhasznál, már amennyiben szabadon rendelkezik munkaerejével. Ugyanez a testi erő vagy szaktudás a rabszolgá számára már csupán a szükségletkielégítés feltétele.

Azokat a dolgokat és külső állapotokat, amelyek funkcióik révén nem közvetlenül, hanem közvetve szolgálják az elsődleges feszültségérzések feloldását, illetve

megelőzését, a szükségletkielégítés eszközei és pozitív feltételei fogalmak alatt értelmezzük. A szükségletkielégítés eszközeinek azok a dolgok és állapotok tekinthetők, amelyeket a szubjektum szándéka szerint felhasználhat a szükségletkielégítés eszközeit képező cselekvéseiben. Ilyen például a szubjektum birtokában lévő pénz vagy munkaeszköz. A szükségletkielégítés pozitív feltételei fogalom alá sorolható dolgok szükségleteket közvetve érintő funkcióit a szubjektum nem képes befolyásolni. Például a munkás számára ilyen dolgok annak az üzemnek a gépei és berendezései, amelyek az alapanyagot állítják elő számára. A szükségletkielégítés feltételei a dolgok esetében is lehetnek negatívak.

A konkrét dolgok bizonyos szükségletek szempontjából természetesen lehetnek a szükségletek tárgyai, más szükségletek szempontjából a szükségletkielégítés eszközei vagy feltételei. A lakás például a viszonylag állandó hőmérsékletre irányuló szükséglet szempontjából a szükséglet tárgya, a szórakozásra, a zavartalan családi életre irányuló szükséglet szempontjából a szükségletkielégítés eszköze.

A szükségletkielégítés eszközeit képező cselekvések a leggyakrabban olyan dolgok vagy állapotok létrehozására, megformálására, megszerzésére irányulnak, amelyek szintén a szükségletkielégítés eszközeit képezik. Például jellemzően a szükségletkielégítés eszköze a munkavégzés, de a szükségletkielégítés eszköze az a termék is, amit előállítunk, vagy az a pénz is, amit a munkával megkeresünk. A szükségletkielégítés eszközeit képező cselekvések azonban irányulhatnak olyan dolgok vagy állapotok létrehozására, megformálására, megszerzésére is, amelyek a szükségletek szubjektumon kívüli tárgyait képezik. Például, ha saját fogyasztásra termeljük meg a gyümölcsöt, vagy készítjük el az ételt, az adott cselekvés lehet a szükségletkielégítés eszköze, de a gyümölcs vagy az étel már a szükséglet tárgya. Vagy valaki munkája ellenértékeként esetleg nem pénzt kap, hanem ételmet, italt vagy szállást, ebben az esetben a munka számára a szükségletkielégítés eszköze, de annak eredménye a szükséglet tárgya.

A szükségletkielégítés eszközeinek vagy feltételeinek tekinthetjük azokat az egyéneket és csoportokat, akiknek az adott szubjektum felé irányuló cselekvései közvetve, a szubjektum újabb cselekvésein keresztül érintik szükségleteinek kielégítését. Így tipikusan a szükségletkielégítés eszköze vagy feltétele például az autószerelő, akinél a kocsinkat javíttatjuk, a boltos, akinél vásárolunk, a munkahelyi vezető, akitől a munkánk és a fizetésünk függ, a hivatali ügyintéző, aki kiállítja számunkra az útlevelet, a tanár, akinél vizsgázunk.

Normatív természetű létezők (szabályok, intézmények, szerepek) és értékek nem önmagukban, hanem csak tényleges következményeik révén lehetnek a szükségletkielégítés eszközei vagy feltételei. A szükségletkielégítés feltétele ilyen értelemben például az a jogszabály vagy rendelet, amely lehetőséget nyújt arra, hogy hitelbe lakást vásároljunk, családi segélyt igényeljünk. A szükségletkielégítés feltételei a munkahelyi ösztönzési rendszer szabályai, amelyek meghatározzák azt, hogy adott képzettségünk alapján milyen kereseti kategóriába sorolnak be bennünket, és ezáltal bizonyos mértékig befolyásolják, hogy mennyit keresünk.

A szükségletek tárgyainak körvonalazása kapcsán is utaltunk arra, hogy a szükségletkielégítés összetevőinek típusai elvileg nem esnek egybe a cselekvések céltárgyaival, eszközeivel és feltételeivel. Az előbbi esetben a viszonyítási pontot a szükségletek képezik, az utóbbi esetben viszont mindig az adott cselekvések. Láttuk, hogy a szükségletek tárgyai a cselekvések eszközeit és feltételeit is képezhetik. A szükségletkielégítés eszközei és feltételei szintén lehetnek a cselekvések eszközei és feltételei, de lehetnek az adott cselekvések céltárgyait képező dolgok vagy állapotok is. Például a munkavégzés esetében a szükségletkielégítés eszköze és a cselekvés eszköze a munkás testi ereje vagy szaktudása, a szükségletkielégítés eszköze, de cselekvésének céltárgya az a pénz, amit munkájával megkeres.

3.2. A szükségletkielégítés meghatározottsága

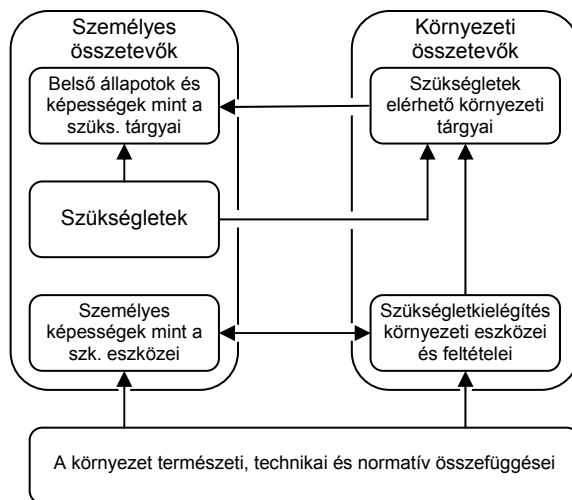
A) A személyes és környezeti összetevők, meghatározottságuk

a) A szükségletkielégítés személyes és környezeti összetevői

A következőkben azt a kérdést helyezzük elemzésünk középpontjába, hogy a szükségletkielégítés összetevőit, és ezáltal a szükségletkielégítés folyamát mennyiben határozzák meg az egyének személyes tulajdonságai és mennyiben a környezeti tényezők. Erre való tekintettel egyrészt megkülönböztetjük a szükségletkielégítés személyes és környezeti összetevőit, másrészt a közvetlen szükségletkielégítést és a szükségletkielégítés előfeltételeit.

Az egyén cselekvéseitől eltekintve, amelyek az egyén és a környezet között közvetítenek, megkülönböztetjük a szükségletkielégítés egyénen belüli, azaz személyes, és környezeti összetevőit, ahogyan azt a 2.4. ábrán szemléltetjük. Mind a személy, mind a környezet alkotórészei képezhetik egyrészt a szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait, másrészt a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit.

A szükségleteket adottaknak véve, az egyénen belül megkülönböztethetjük a szükségletkielégítés két alapvető *személyes összetevőjét*. Egyrészt a szükséglet tárgyát vagy negatív tárgyát képező belső állapotokat és személyes képességeket. Mint például a jóllakottságot vagy éhséget, az egészséget vagy betegséget, az elégedettséget vagy elégedetlenséget, az okosságot vagy butaságot, mint a szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait. Másrészt megkülönböztethetjük azokat a belső állapotokat és személyes képességeket, amelyek a szükségletkielégítés eszközeiként vagy feltételeiként értelmezhetőek. Például az egyén egészségi állapotát, mint a szükségletkielégítés feltételét, amely alkalmassá vagy alkalmatlanná teszi az egyént a többi között a munkavégzésre, a hivatali ügyintézésre vagy a közlekedésre. Vagy például a szükségletkielégítés eszközeként a szaktudást vagy a testi erőt, amelyet személyes képességként használhat fel munkájában.

2.4. ábra: A szükségletkielégítés személyes és környezeti összetevői

A fenti megkülönböztetés részben megfelel annak, ahogyan Coleman megkülönbözteti a tárgyi ént, amelyre a kielégítés irányul, és a cselekvő ént, amely bizonyos mértékű erőforrásokkal, ellenőrzéssel bír az események felett, s ennek révén a tárgyi én kielégítését szolgálja. (Coleman 1990: 507-509) E felfogásban azonban egyrészt elmosódik az egyén és környezete közötti határ, mivel az úgynevezett erőforrások felfogásunk szerint környezeti létezők is lehetnek. Másrészt e felfogás nem fejezi ki azt, hogy bizonyos cselekvési képességek – Colemannál erőforrások – a szükségletek tárgyait is képezhetik, s így inkább az úgynevezett „tárgyi énen” belül értelmezhetők.

A *szükségletkielégítés környezeti összetevői* között is megkülönböztethetjük egyrészt a szükségletek tárgyait (és negatív tárgyait), másrészt a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit képező alkotórészeket. A szükségletek tárgyait képező környezeti létezőkön belül azonban fontos megkülönböztetni azokat a létezőket, amelyek rendelkezésre állnak, illetve aktuálisan elérhetők a szükségletek tárgyaiként.

b) A szükségletkielégítés összetevőinek meghatározottsága

Milyen tényezők által meghatározottak a szükségletek tárgyai? A szűkebb értelemben vett szükségletek hordozója az adott személy, s a szükségletek a mindenkori környezettől függetlenek. Az egyén szükségletei és szükségleteinek általános tárgyai viszonylag állandóak, csak lassan változnak az életút folyamán.

- A szükségletek általános tárgyai az egyén szükségleteit tükrözik, de az egyén számára elérhető külső konkrét tárgyakat – a szükségletek általános tárgyaiknak többé vagy kevésbé megfelelő tulajdonságokkal rendelkező létezőkön belül – alapvetően a szükségletkielégítés eszközei és feltételei határozzák meg.

Például egy adott egyénnek szüksége irányul a táplálkozásra, s ez a szükséglet a személy tulajdonsága. Az egyes egyének környezetétől függetlenül adott e szükségletre vonatkoztatva a szükséglet általános tárgya is, azaz eleve adottak azok az anyagféleségek, amelyek megfelelnek egyáltalán a táplálék ismérvének és az adott személy ízlésének. Az azonban már alapvetően az egyének környezete által meghatározott, hogy kik milyen táplálék elfogyasztása révén elégíthetik ki a szóban forgó szükségleteiket. Így annak az egyénnek a szüksége, aki rendszeresen előkelő éttermekben étkezik finom ételeket, nem feltétlenül különbözik annak az egyénnek a szükségletétől, aki rendszeresen kenyéren és szalonnán él. A környezet meghatározó hatása alapvetően a szükségletkielégítés környezeti eszközein és feltételein, de részben a személyes képességeken mint a szükségletkielégítés eszközein keresztül érvényesül.

Milyen tényezők által meghatározottak a szükségletkielégítés eszközei és feltételei? A szükségletkielégítés eszközei és feltételei főleg a környezet alkotórészeit képezik, de az egyének bizonyos személyes tulajdonságai is képezhetik a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit.

- A szükségleteket adottaknak véve, a szükségletkielégítés eszközei és feltételei tartalmilag függetlenek a szükségletektől, azokat a környezet természeti, technikai és normatív összefüggései határozzák meg.

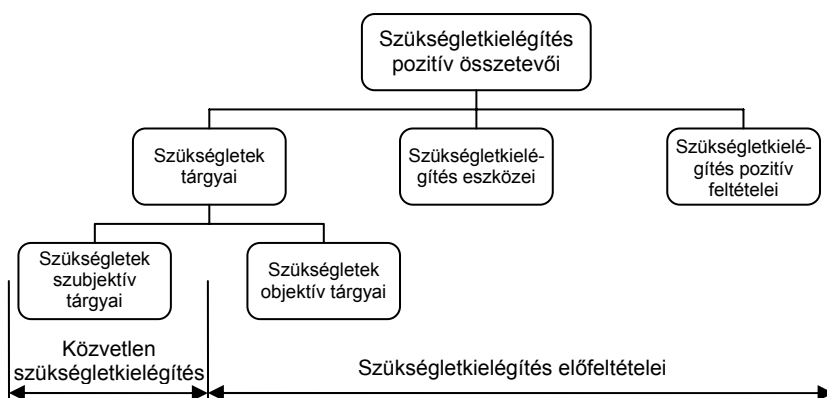
A szükségletkielégítés eszközei és feltételei természetesen csak a szükségletekre vonatkoztatva értelmezhetőek, a szükségletektől függetlenül nem léteznek, de tartalmilag a szükségletekhez képest tetszőlegesen, alapvetően a környezet által meghatározottak. A szükségletkielégítés azon eszközeit és feltételeit, amelyek a környezet alkotórészeit képezik, valamint a rájuk irányuló cselekvéseket a környezet természeti, technikai és normatív összefüggései határozzák meg. Például az, hogy a modern társadalomban szinte mindenhez csak pénzért lehet hozzájutni, független az egyének szükségleteitől. Környezeti tényezők határozzák meg, hogy a pénzért munkát kell vállalni, a munkavállaláshoz általában szakképzettség szükséges, elismert szakképzettséget viszont valamilyen iskolarendszerű képzés keretében lehet megszerezni.

A szükségletkielégítés eszközei és feltételei lehetnek a személy bizonyos tulajdonságai is. Azon túl, hogy az egyén megfelelő egészségi állapota a szükséglet tárgya is, a szükségletkielégítés feltételét is képezi. Azonban ettől általában eltekintünk, mert olyan egyéneket előfeltételezünk, akik egészségi állapotuknál fogva alkalmasak a környezethez való alkalmazkodásra. Illetve a rossz egészségi állapotot bizonyos személyes képességeknek mint a szükségletkielégítés eszközeinek a hiányaként is értelmezhetjük. A személyes képességek önmagukban az adott személy tulajdonságai, de az a környezet által meghatározott, hogy egy adott személyes képesség mennyiben képezheti a szükségletkielégítés eszközét. Ugyanaz a személyes képesség bizonyos körülmények között igénybe vehető a szükségletkielégítés eszközeként, más körülmények között nem. Például ha valaki jól tájékozott a szép-

irodalomban, ez valószínűleg nem jelenti számára a szükségletkielégítés eszközt, ha segéd munkásként dolgozik, de irodalomtanárként természetesen már igen. Ugyanakkor az irodalomtanár átlagon felüli testi ereje ilyen szerepében általában nem jelenti számára a szükségletkielégítés eszközt, de ha bányászként dolgozna, már jelenthetné.

B) A közvetlen szükségletkielégítés és előfeltételei

Megkülönböztethetjük a szükségletkielégítés pozitív és negatív összetevőit. A negatív összetevőket a szükségletek negatív tárgyai és a szükségletkielégítés negatív feltételei képezik, amelyek tehát közvetlenül vagy közvetve akadályozzák a szükségletek kielégítését. A *szükségletkielégítés pozitív összetevőit* értelemszerűen azok az összetevők képezik, amelyek elősegíthetik a szükségletek kielégítését: a szükségletek tárgyai, a szükségletkielégítés eszközei és pozitív feltételei. A 2.5. ábrán a szükségletkielégítés pozitív összetevőinek sémája látható.

2.5. ábra: A közvetlen szükségletkielégítés és előfeltételei

Most már csak a pozitív összetevőkön belül megkülönböztethetjük egyfelől magát a közvetlen szükségletkielégítést, másfelől a szükségletkielégítés előfeltételeit. E megkülönböztetéshez a szükségletek tárgyain belül különbséget teszünk a szükségletek szubjektív és objektív tárgyai között.

- A *közvetlen szükségletkielégítés* magában foglalja a szükségletek szubjektív tárgyait képező állapotokat és cselekvéseket, valamint cselekvési lehetőségeket és képességeket. A szükségletkielégítés végül az egyén valamilyen cselekvésében és/vagy belső állapotában valósul meg.

E cselekvések és belső állapotok megvalósulása azonban meghatározott – szubjektív és objektív – előfeltételek függvénye. Így meghatározott előfeltételek nélkül nem beszélhetnénk az adott minőségű közvetlen szükségletkielégítésről.

- A *szükségletkielégítés előfeltételei* magukban foglalják a szükségletek objektív tárgyait, valamint a szükségletkielégítés eszközeit és pozitív feltételeit. *Javaknak* vagy *jóságoknak* nevezzük a szükségletkielégítés dologi és állapotbeli előfeltételeit. A szükségletkielégítés előfeltételei meghatározzák a közvetlen szükségletkielégítést.

A javak vagy jóságok közé sorolhatjuk például az élelmet, a televíziót, a lakást, a pénzt, a szakképzettséget tanúsító oklevelet, a munkaeszközt, a gazdagságot stb. Nem nevezzük viszont javaknak a szükségletkielégítés olyan előfeltételeit, amelyek cselekvésekből, cselekvési lehetőségekből vagy cselekvési képességekből, illetve amelyek jelképi természetű létezőkből állnak.

A közvetlen szükségletkielégítés főleg rövid távon valósul meg, de elvileg hosszú távon is megvalósulhat. A közvetlen szükségletkielégítés nem feltétlenül közvetlen az időtávot tekintve is. A közvetlen szükségletkielégítés olyan értelemben közvetlen, hogy az adott cselekvések a szubjektum további cselekvéseinek a közvetítése nélkül járulnak hozzá, illetve enélkül is hozzájárulnak az elsődleges feszültségérzések feloldásához vagy megelőzéséhez. A közvetlen szükségletkielégítés olyan értelemben lehet közvetett és hosszabb távon érvényesülő, hogy az adott cselekvések hatásait az elsődleges feszültségérzések feloldására vagy megelőzésére hosszabb távon az egyén belső folyamatai és/vagy mások jövőbeni cselekvései, illetve egyéb környezeti folyamatok közvetítik.

Például közvetlen szükségletkielégítés az, ha az egyén mindennapi étkezései során arra is tekintettel van, hogy tíz vagy húsz év múlva milyen egészségi állapotban szeretne lenni. A szükséglet tárgyát képezik, és a közvetlen szükségletkielégítéshez tartoznak az olyan cselekvések is, amelyek hosszú távon vezethetnek bizonyos személyes képességek kialakulásához, amelyek önmagukban is a szükségletek tárgyait képezik, de kialakulásuk után rendszerint újabb, a szükségletek tárgyait képező cselekvésekben is megnyilvánulnak. Például az amatőr zenésznek vagy az amatőr sportolónak hosszú évekig kell ahhoz gyakorolnia vagy edzenie, hogy idővel jó zenésznek vagy jó sportolónak tarthassa magát, s később ennek révén elnyerje mások megbecsülését is. E példában egyaránt a szükséglet tárgya a gyakorlás vagy az edzés, a zenei vagy a sportbeli teljesítőképesség, e képesség hasznosítása a zenélésben vagy a sportolásban, és mások megbecsülése.

A közvetlen szükségletkielégítésnek és előfeltételeinek a szemléltetésére vegyünk például valamilyen szabadidős sporttevékenységre irányuló szükségletet. Valószínű, hogy ha valakinek van ilyen szüksége, ez nem kimondottan csupán egyfajta sporttevékenységre irányul, a szükséglet általános tárgya lehet mondjuk a testi erőt, ügyességet és kitartást igénylő mozgás szép természeti környezetben. Ennek a funkciónak esetleg egyaránt eleget tehet a síelés, a hegyi kerékpározás és a vadvízi evezés. A közvetlen szükségletkielégítés a szóban forgó esetben magában foglalja magát a sporttevékenységet, azokat a belső állapotokat, amelyek e tevékenység közben és eredményeképpen elérhetők, mint például a mozgás közbe-

ni izgalmat, kikapcsolódást, a jó testi közérzetet. Azokat a képességeket továbbá, amelyek alkalmassá tesznek valakit az adott tevékenységre, így például a testi erőt, ügyességet és gyakorlottságot.

A szükségletkielégítés előfeltételei közé sorolhatjuk a szóban forgó példában az adott tevékenység objektív tárgyait, mint például a sífelszerelést, a kerékpárt, a tevékenység színhelyeként szolgáló természeti környezetet stb. A szükségletnek ezek a tárgyai nyilvánvalóan különböző mértékben lehetnek elérhetők az egyének számára, s ennek eredményeképpen ugyanaz a szükséglet különböző módon nyilvánulhat meg. Így van olyan egyén, aki távoli hegyvidékeket is felkereshet drága sportfelszerelésével, másnak viszont be kell érnie rozzant felszerelésével az utazás nélkül is elérhető terepeken. Azt pedig, hogy a szükségletnek ezek a tárgyai mennyiben állnak az adott egyén rendelkezésére, alapvetően a szükségletkielégítés eszközei és feltételei határozzák meg. A szükségletkielégítés objektív eszköze például az egyén rendelkezésére álló pénz, a munkahelyén a munkagépe. Szubjektív, illetve bizonyos értelemben objektív eszköze a szaktudása, amelynek mozgósítása révén pénzt kereshet, ezért sportfelszerelést vásárolhat, majd sportolhat.⁵ A szükségletkielégítés feltételei közé sorolható például, hogy legyen az adott egyén szakképzettségének megfelelő munkahely a közelben, a boltokban elérhető legyenek a szükséges felszerelések. Az adott szükséglet kielégítésének szubjektív feltétele például az egyén egészségi állapota. E példából is kitűnik tehát, hogy a szükségletkielégítés előfeltételei, mégpedig alapvetően a szükségletkielégítés eszközei és feltételei meghatározzák a közvetlen szükségletkielégítést.

A szükségletkielégítés egész folyamatát tehát alapvetően a környezeti tényezők határozzák meg. Azonban az egyes cselekvések meghatározásában különböző mértékben játszhatnak közre a személyes és a környezeti tényezők, alapvetően attól függően, hogy e cselekvések a közvetlen szükségletkielégítésre, vagy a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtésére irányulnak.

A tágabb szükségletfelfogás szerint a szükséglet és a szükség tulajdonképpen ugyanazt a fogalmat fedik. Az itt képviselt szűkebb szükségletfelfogás álláspontjáról viszont azt mondhatjuk, hogy a szükségletkielégítés valamennyi pozitív összetevőjére szükség van egy szükséglet adott módon és adott színvonalon történő kielégítéséhez, szükségletek és általában személyes motívumok azonban csak a szükségletek tárgyaira irányulnak. A cselekvések azonban nem korlátozódhatnak a szükségletek tárgyaira, mivel a szükségletek kielégítésének számtalan olyan előfeltétele van, amelyek csak a szükségletkielégítés eszközeire és feltételeire irányuló cselekvések eredményeképpen állhatnak az egyének rendelkezésére. E cselekvéseket azonban – motivációs oldalról – nem érthetjük meg közvetlenül az egyének személyes motívumaiból, hanem csak a mindenkori környezetet tükröző kognitív motívumokból, amelyeket instrumentális motívumoknak neveztünk.

⁵ Majd a nyolcadik fejezetben látjuk, hogy a szaktudás bizonyos értelemben miért szubjektív, más értelemben miért objektív eszköz.

4. A kognitív motívumok és irányultságok

A fejezet utolsó részében a cselekvések kognitív motívumaival és az ezekkel összefüggő irányultságokkal foglalkozunk. Röviden rámutatunk arra, hogy az egyének hogyan ismerhetik meg környezetüket mint cselekvési szituációt. Foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy a cselekvések általános motívumára való tekintettel és a szituáció kiértelmezése alapján milyen kognitív motívumok alakulnak ki az egyénekben, és milyen irányultságok figyelhetők meg, amelyek befolyásolják a különféle motívumok közötti választást.

4.1. A kognitív motívumok

A) Az értelmezés és a szituáció kiértelmezése

a) A köznapi gondolkodás és az értelmezés

A fejezet előző részében a szükségletkielégítés összetevőire vonatkozó fogalmak segítségével a külső szemlélő nézőpontjából elemeztük a létezőket, de a cselekvő egyénekre, az egyének szükségleteire vonatkoztatva. Utaltunk arra, hogy a társadalmi valóságot megfelelően tükröző szociológiai elméletnek és a társadalmi környezetre vonatkozó köznapi elképzeléseknek bizonyos értelemben kapcsolódniuk kell egymáshoz. Tehát annak a módnak, ahogyan a szükségletkielégítés összetevőire vonatkozó elméleti fogalmak segítségével elemezzük az egyének környezetét, összhangban kell lennie azzal, ahogyan a valóságban maguk a cselekvő egyének értelmezik környezetüket. A következőkben arra mutatunk rá, hogyan értelmezik maguk a cselekvő egyének a környezetüket, és ennek révén hogyan ismerik meg a cselekvési szituációt.

Husserl, Schütz és a fenomenológiai filozófia és szociológia más képviselői szerint elsősorban a szándékok rendezik a mindennapi emberi gondolkodást, meghatározzák a világra és a magunkra vonatkozó információk és elképzelések fontosságát. Az információk és elképzelések tudatossá válnak, amint hasznosnak látjuk azokat adott szándékaink megvalósításában, céljaink elérésében. (Douglas 1970B: 26-27)

Az egyének környezetükre és a cselekvési szituációra vonatkozó ismereteinek két alapvető típusát különböztethetjük meg, ezen ismeretek forrásai szerint.

- Egyrészt az egyének általában jelentős mértékű előzetes ismeretekkel rendelkeznek az adott cselekvések szempontjából releváns környezetre vonatkozóan, másrészt ismereteiket az adott cselekvésekhez kapcsolódó értelmezés révén szerzik.

A következőkben azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy az egyének értelmezés révén hogyan ismerhetik meg a környezetüket mint cselekvési szituációt.

Amikor az egyének a környezetet értelmezik, akkor a környezet egyes összetevőit nem önmagukban szemlélik, hanem vagy más létezők kifejezőiként, amelyekre általuk következtethetnek, vagy csupán bizonyos vonatkozásaikban, illetve abból a szempontból, hogy számukra mit jelentenek. Az értelmezés kérdésével részletesebben majd a tizedik fejezetben foglalkozunk, amikor már határozott elképzelésekkel rendelkezünk arra vonatkozóan, hogy milyen természetű valójában az egyének társadalmi környezete, amelyet értelmezniük kell. Az értelmezés tágabb fogalmán belül majd megkülönböztetjük a szimbolikus, a logikai és a szubjektív értelmezést. Majd rámutatunk arra, hogy az értelmezés e három formája szorosan összefügg egymással, s e három formájára egyaránt szükség van ahhoz, hogy az egyének megfelelően értelmezzék környezetüket.

- A *szubjektív értelmezés* esetében az egyének saját magukra, pontosabban közvetlenül vagy közvetve szükségleteikre vonatkoztatva értelmezik a környezetet, s a következőkben ilyen szempontból foglalkozunk az értelmezéssel.

Az egyének eleve szelektíven értelmezik környezetüket. Ez nem jelenti azt, hogy ne tudnák megismerni a valóságos környezetet, hanem csupán azt, hogy mindössze a környezet bizonyos oldalait, vonatkozásait ragadják meg, nevezetesen azokat, amelyek relevánsak számukra. (Schutz 1962: 5; ford. Schütz 1984B: 180) Mint már említettük, a környezet értelmezése az adott körülményekre vonatkozó előzetes ismereteken alapul, amelyek részben az egyén korábbi személyes tapasztalataiból, részben a másoktól átvett tapasztalatokból és ismeretekből épülnek fel. Ezek az előzetes ismeretek magától értetődőnek vett tudás formájában vonatkoztatási keretként szolgálnak az adott körülmények értelmezéséhez.

Az előzetes tapasztalatok típusos tapasztalatokként állnak rendelkezésre, vagyis előlegezett, hasonló tapasztalatokat hordozó nyitott háttérismerettként. Egy létező korábbi észlelésének élményét az egyén emlékezetében rögzíti, és átruházza bármely más létezőre, amelyet hozzá hasonlónak, típusosnak észlel. Az adott körülményekre vonatkozó tapasztalás általában részben megfelel, részben nem az egyén azon várákozásának, hogy egybeessen az általa előzetesen kialakított típusal. Amennyiben megfelel, az egyén az előlegezett típusosság tartalmát kibővíti, ugyanakkor a típusra vonatkozó elképzelését részletezi és altípusokra osztja fel. A konkrét, valóságos létező azonban egyéni jellegzetességekkel is rendelkezhet, amelyek felismerését az előzetesen kialakított típushoz való viszonyítás elősegíti, és amelyekre ismét jellemző lehet a típusosság bizonyos formája. Az egyén a „mindennapi élet természetes beállítódásában” tehát csupán a létezők bizonyos oldalaira figyel. Megállapítja, hogy mely sajátos jellegzetességeik egyéniék és melyek típusosak. A típusosnak tapasztalt különböző létezőknek csak bizonyos mozzanataival törődik, más mozzanatait nem veszi figyelembe. (Schutz 1962: 7-9; ford. Schütz 1984B: 182-184)

A különböző létezőket az egyének általában már mint magától értetődően ismerteket szemlélik, s különbséget tehetünk az ismertség két formája között.

Egyrészt bizonyos létezőket azonosként ismernek fel korábbi létezőkkel, amelyekről már korábban konkrét ismereteket szereztek. Másrészt bizonyos körülményeket (dolgokat, állapotokat, más egyéneket vagy csoportokat, cselekvéseket stb.) hasonlóaknak tekintenek bizonyos korábban már nagyrészt megismert körülményekhez, és feltételezik, hogy motívumaikra és cselekvéseikre vonatkozó relevanciáik nem kívánnak meg ezen a hasonlóságon túlmutató meghatározásokat. Az ismertségnek az utóbbi formája a tudáskészletben található típusosságokon alapul, és az egyén új tapasztalatait valamilyen, a korábbi tapasztalataiban kialakított típus segítségével értelmezi. (Schütz–Luckmann 1984: 311-312)

Schütz különbséget tesz egy adott szubjektum környezetének négy szférája között, az adott szférákat alkotó létezők és az e létezőkre vonatkozó ismeretek relevanciája szempontjából. Ehhez hasonlóan a szükségletkielégítés összetevőit is értelmezhetjük úgy, hogy ezek a következő három szférában találhatók, eltekintve a negyedik szférától. Az elsődleges relevancia szférája az adott egyén által közvetlenül tapasztalható, és bizonyos mértékben közvetlenül befolyásolható létezők szférája. Ahhoz, hogy az egyén hatékonyan cselekedjen ebben a szférában, optimálisan világos és pontos ismeretekkel kell rendelkeznie az e szférán belüli létezőkről. Az egyén által közvetlenül nem tapasztalható átfogóbb második szféra határozza meg azokat a körülményeket, amelyek között az egyén cselekedhet az elsődleges relevancia szférájában. Elégséges, ha ebben a szférában az egyén csupán kielégítően járatos ahhoz, hogy felismerje azokat a lehetőségeket, esélyeket és kockázatokat, amelyeket magukban foglalnak az adott általános motívumára vonatkozóan. A harmadik a viszonylag irreleváns létezők szférája, amelyek jelenleg nincsenek összefüggésben az egyén adott általános motívumával, de más lehetséges általános motívumaival összefüggésben vannak. Végül a negyedik a teljesen irreleváns szféra, amelyen belüli létezők egyáltalán nincsenek összefüggésben az egyén szükségleteivel és különféle általános motívumaival. Tehát fogalmaink szerint a negyedik szféra létezői már nem alkotják az adott egyén számára a szükségletkielégítés összetevőit, illetve az adott egyén környezetét. (Vö.: Schutz 1964: 124-125)

b) A cselekvési szituáció kiértelmezése

Mint korábban említettük, a kreativista szemléletmódot képviselő elméletekben a szituáció fogalmának igen fontos szerepet szánnak a társadalmi cselekvések és kölcsönhatások magyarázatában, s ezen elméletek érdeklődésének középpontjában a szituáció szubjektív értelmezése, illetve szubjektív definiálása áll. Schütz felfogása szerint a szituáció értelmezését az egyén élettrajza, azaz korábbi tapasztalatai és tudáskészlete, valamint „kéznél lévő szándéka” határozza meg. Amit Schütz „kézzelfogható szándéknak” vagy „kéznél lévő szándéknak” (purpose at hand) nevez, az tulajdonképpen megfelel annak, amit mi a cselekvések általános motívumának nevezünk. Tehát az egyén környezetének az adott általános motívum szempontjából releváns elemeit, vonatkozásait kiemeli a többi közül. A

relevanciák rendszere pedig eldönti, hogy mely elemekre épüljön az általánosító tipizálás, mely vonások tűnjenek föl jellegzetesen típusosakként és melyek egyéni-ekként, melyek jelentősekként és melyek jelentéktelenekként. (Schutz 1962: 9-10; ford. Schütz 1984B: 185)

Amikor egy adott létező, jelen esetben a cselekvési szituáció értelmezéséről beszélünk, ezen nyelvtanilag egyrészt érthetjük azt, hogy az adott létezőt tekintjük jelszerű létezőnek (amely jelekből, jelzésekből vagy szimbólumokból épül fel), amelyből tehát más létezőre következtethetünk. De érthetjük azt is, hogy más, jelszerű létezőből következtethetünk értelmezés révén az adott létezőre, jelen esetben a cselekvési szituációra. E kétértelműség elkerülése céljából az utóbbi értelemben nem az adott létező értelmezéséről, hanem az adott létező *kiértelmezéséről*, vagy – átvéve a fenomenológiai szociológiában ilyen értelemben széles körben használt kifejezést – *definiálásáról* beszélünk.

Korábban láthattuk (1.2C), hogy a cselekvéseket a cselekvés általános motívumával összefüggésben alapvetően a cselekvési lehetőségekből és képességekből álló cselekvési szituáció határozza meg. Ezután (3.1Ab) a szükségletkielégítés összetevőinek neveztük azokat a – formailag különböző természetű – létezőket, amelyek közvetlenül vagy közvetve hatással vannak, vagy potenciálisan hatással lehetnek az adott egyén szükségleteinek a kielégítésére, és ezáltal cselekvéseire. Hangsúlyoztuk, hogy a cselekvési szituációt is a szükségletkielégítés összetevőit képező cselekvési lehetőségek és képességek alkotják.

- Tehát az egyéneknek cselekvéseik megalapozásához, a cselekvési szituáció kiértelmezéséhez a köznapi gondolkodás szintjén értelmezniük kell körülményeiket és bizonyos személyes tulajdonságaikat a következő két szempontból: (1) mint a szükségletkielégítés összetevőit, (2) mint cselekvési lehetőségek és képességek hordozóit.

Az egyének bizonyos személyes tulajdonságai is a környezettel összefüggésben képezhetnek személyes képességeket, ezért itt a környezet értelmezésére összpontosítunk. Az egyéneknek tehát lényegében véve két szempontból kell értelmezniük a környezetet ahhoz, hogy a cselekvési szituációt megismerjék, illetve definiálják, és így hatékonyan cselekedhessenek. Egyrészt, a környezet egyes alkotórészeit mint a szükségletkielégítés összetevőit kell értelmezniük. A környezet egyes alkotórészeit mint a szükségletkielégítés összetevőit szemlélve, ezek az összetevők bizonyos mértékű jelentőségre, relevanciára tesznek szert. A pszichológiában például Kurt Lewin pszichológiai környezetnek nevezi a környezetnek azokat az összetevőit, amelynek az egyén tudatában van. Felfogása szerint a környezetnek azok a területei, amelyek fontosak egy adott szükséglet kielégítése szempontjából, bizonyos „vegyértékre” vagy ösztönző értékre tesznek szert, amelyek lehetnek pozitívak vagy negatívak. (Lewin 1972)

Az egyének környezete alapvetően különbözhet számukra abból a szempontból, hogy a szükségletek tárgyait vagy a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit

képező összetevőkből épül fel. Az értelmezés során tehát a cselekvőknek főleg azt kell tisztázniuk, hogy ebből a szempontból milyen természetű általában a környezet és a cselekvési szituáció. Ehhez viszont tudatosítaniuk kell azt az általános motívumot, amely cselekvéseiket az adott körülmények között motiválja. Ha a cselekvés általános motívuma személyes motívum, azaz közvetlenül szükséglet, illetve szükségletek kielégítésére irányuló szándék, a környezetet alapvetően a szükségletek tárgyait (vagy negatív tárgyait) képező létezők képezik. Ha a cselekvés általános motívuma instrumentális motívum, azaz a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtésére irányuló szándék, a környezetet alapvetően a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit képező létezők képezik.

Korábban (1.2Bb) láttuk, hogy mi sajátosan értelmeztük a szituáció fogalmát, felfogásunk szerint a cselekvési szituáció formai szempontból cselekvési lehetőségekből és képességekből épül fel. Úgy gondoljuk ugyanakkor, hogy ez az értelmezés összhangban van azzal, ahogyan az egyének a köznapi gondolkodás szintjén értelmezik környezetüket. Másrészt tehát az egyéneknek a cselekvési szituációt cselekvési lehetőségek és képességek köznapi fogalmaiban is meg kell ismerniük ahhoz, hogy hatékonyan cselekedhessenek. Az egyének környezetükben oly módon keresnek cselekvéseik megalapozásához értelmes rendet, hogy környezetüket cselekvési lehetőségek és képességek köznapi fogalmaiban értelmezik.

Az, amit Husserl, és hozzá kapcsolódva Schütz az „újra megtehetem” idealizációnak nevez, bizonyos mértékben rávilágít arra is, hogy az egyének környezetük értelmezése révén hogyan ismerik meg a cselekvési lehetőségeket. A cselekvő egyén köznapi tudásának részét képezik a korábban végrehajtott, a megvalósítandó cselekvéshez típusosan hasonló korábbi cselekvéseire vonatkozó tapasztalatai. Feltételezi, hogy „típusosan hasonló körülmények között típusosan hasonló módon cselekedhetem, mint korábban, és típusosan hasonló állapotot fogok előidézni”. Bizonyos mértékig minden cselekvésnek vannak egyedi vonásai. Csakhogy azok a vonásaik, amelyek szigorú értelemben egyszerűvé és megismételhetetlenné teszik őket, a cselekvő egyén köznapi gondolkodása számára kiküszöbölődnek, mint adott szándéka szempontjából jelentéktelen vonatkozások. Amikor az egyén az „újra megtehetem” idealizációját végrehajtja, a körülmények, a cselekvés és a várható következmények csupán mint típusosság érdekes a számára, eltekintve egyéb vonatkozásaiktól. (Schütz 1962: 20-21; ford. Schütz 1984B: 197-198)

Az egyének a cselekvési lehetőségeket és képességeket főleg saját korábbi cselekvéseiknek és mások megfigyelt cselekvéseinek az értelmezése, illetve mások ilyen irányú tapasztalatainak és ismereteinek az átvétele útján ismerhetik meg. Amikor tehát az egyén adott körülmények között értelmezés révén kiszűri az adott körülményekben rejlő cselekvési lehetőségeket és képességeket, az adott körülményekhez hasonló körülményekre vonatkozó előzetes ismereteire támaszkodik.

Nézzük először azt a kérdést, hogy az egyének értelmezés révén hogyan ismerhetik meg a körülményekben rejlő cselekvési lehetőségeket.⁶ (1) Ha egy viselkedés az egyén tapasztalatai szerint meghatározott körülmények között elég gyakran vagy rendszeresen bizonyos következményekkel jár, az egyén ezt hajlamos úgy értelmezni, hogy az adott körülmények magukban hordozzák azt a cselekvési lehetőséget, hogy az adott viselkedés révén az adott következmények előidézhethetők. (2) Ha az egyén az előbbihez hasonló körülményekkel találkozik, ezt hajlamos úgy értelmezni, hogy az adott körülmények is magukban hordozzák a korábbi tapasztalatokból kiszűrt cselekvési lehetőséget. (3) Ha az egyén azt tapasztalja, hogy hasonló körülmények között esetenként különböző, de tipikusnak tekinthető viselkedések figyelhetők meg, amelyekhez elég gyakran vagy rendszeresen bizonyos következmények kapcsolódnak, az egyén ezt hajlamos úgy értelmezni, hogy az adott körülmények többé vagy kevésbé különböző következményekkel járó cselekvési lehetőséget is magukban hordoznak.

Az egyének tehát hajlamosak tapasztalataik általánosítására, és a cselekvési lehetőségekre vonatkozó általánosított, típusos tapasztalataikat a korábbiakhoz hasonló más körülmények között is felhasználják. Az újabb tapasztalatok fényében az egyén a típusosság tartalmát kibővíti, ugyanakkor az általánosabb típuson belül megtanul bizonyos megkülönböztetéseket tenni. Ezek a megkülönböztetések részben a cselekvési képességekre, és ezzel összefüggésben az aktuális cselekvési lehetőségekre hívják fel az egyén figyelmét. (4) Az egyén azt tapasztalja, hogy a jól ismertnek hitt cselekvési lehetőségek a korábbiakhoz nagyon hasonló körülmények között egyes esetekben az elvárt következményekre vezetnek, más esetekben azonban nem; illetve azt tapasztalja, hogy hasonló körülmények között ugyanaz a viselkedés egyes egyének esetében ilyen, más egyének esetében olyan következményekre vezet. Ilyen tapasztalatok eredményeként az egyén megtanul különbséget tenni a cselekvési képességek, és ezekkel összefüggésben az aktuális és a potenciális cselekvési lehetőségek között. Megtanulja, hogy tulajdonképpen ugyanaz a cselekvési lehetőség az egyik egyén számára aktuális cselekvési lehetőség, a másik egyén számára potenciális lehetőség; illetve ugyanazon egyén számára bizonyos egyénnel szemben aktuális, más egyénnel szemben potenciális cselekvési lehetőség. (5) Ha az egyén önmagát azon egyénekhez hasonlónak tartja, akik az adott körülmények között rendszerint eredményesen megvalósítottak egy adott cselekvést, a körülményeket hajlamos a saját szempontjából aktuális cselekvési lehetőségként értelmezni.

⁶ George C. Homans felfogása szerint a szociológia általános összefüggései a behaviorista pszichológia bizonyos tételeinek felelnek meg. Ez a felfogás igen távol áll mind a fenomenológiai szociológia felfogásától, mind az általunk képviselt szemléletmódtól. Homans öt pontban fogalmazta meg az emberi viselkedésre vonatkozó legfontosabb tételeit, és a behaviorista felfogásnak megfelelően nem beszél cselekvési lehetőségekről és cselekvési képességekről. (Homans 1974: 15-40) Első két tételét azonban átértelmezve felhasználtam arra a kérdésre választ keresve, hogy a cselekvési lehetőségek és képességek hogyan tudatosulnak az egyénekben a mindennapi tapasztalás révén.

Az egyének – az alább említendő oktulajdonítás révén – arra vonatkozóan is kialakítanak elképzeléseket, hogy az aktuális cselekvési lehetőségekben való eltérések mennyiben vezethetők vissza az egyes egyének cselekvési képességeiben meglévő különbségekre, és mennyiben mások cselekvési lehetőségeivel és képességeivel való kedvező vagy kedvezőtlen összekapcsolódásra. Például valakinek főleg azért nem volt sikeres a felvételi vizsgálója vagy a pályázata, mert elégtelenek voltak a cselekvési képességei, vagy mert mások „betartottak” neki. Erre vonatkozó elképzeléseik azonban általában fogalmilag meglehetősen homályosak, elmosódók, de tapasztalati szempontból lehetnek megalapozottak, és a cselekvések szempontjából elégségesek lehetnek a megfelelő döntéshez és a hatékony cselekvéshez.

Az értelmezés mennyiben tükrözi az eleve létező valóságot, és mennyiben játszik viszonylag önálló szerepet a valóság létrehozásában és a cselekvések meghatározásában? Erre a kérdésre a fenomenológiai szociológia egyes képviselői nagyrészt eltérő választ adnak. A kreativista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletek érdeklődésének középpontjában a szituáció szubjektív értelmezése, illetve szubjektív definiálása áll. E felfogás szerint a társadalmi környezet önmagában nem létezik, az adott szituációban szerepet játszó egyének közös értelmezési folyamatának az eredményeként jön létre, és csupán az adott szituációban létezik. Mi ezzel szemben azt hangsúlyozzuk, hogy a cselekvési szituáció definiálása nem önkényes, a valóságos körülmények által meghatározott.

- Előfeltételezésünk szerint az egyének az értelmezéstől függetlenül létező valóságos körülményeket értelmezik, és a valóságos körülményeknek megfelelően értelmezik ki a cselekvési szituációt. Azonban ezt az előfeltételezést feloldva, majd rámutatunk az értelmezés viszonylag önálló szerepére is.

Nem tagadjuk, hogy a valóságban az értelmezésnek viszonylag önálló szerepe is van a cselekvések motívumainak a formálásában, a körülmények alakításában, a társadalmi cselekvések és általában a társadalmi jelenségek meghatározásában. A minket érdeklő kérdés azonban elsősorban az, hogy milyen természetű az a valóságos és tényszerű társadalmi környezet, amely felfogásunk szerint elvileg meghatározza a társadalmi cselekvéseket és általában a társadalmi jelenségeket. Munkánk tizedik fejezetében majd foglalkozunk azzal a kérdéssel is, hogy az értelmezés milyen mértékben és milyen módon játszik viszonylag önálló szerepet a társadalmi jelenségek meghatározásában. Itt csupán arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a szubjektív értelmezés jelentősége és szerepe lényegesen eltérő attól függően, hogy a cselekvés általános motívuma személyes motívum vagy instrumentális motívum; illetve, hogy ezzel összefüggésben a cselekvési szituációt alapvetően a szükségletek tárgyait és negatív tárgyait, vagy a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit képező létezők képezik.

Korábban (3.2Ab) láttuk, hogy a különböző természetű létezők közvetlenül a szükségletekre vonatkoztatva képezhetik a szükségletek tárgyait. A szükségleteken belül a lelki természetű szükségletek maguk is nagyrészt értelmezett szük-

ségletek, s így bizonyos mértékben függ a szubjektív értelmezéstől, hogy az adott egyén számára mely létezők mennyiben képezik a szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait. Például a hangok meghatározott összességét egyesek csodálatos zenének, mások hangzavarnak érzélik, vagy egy vásznon lévő színes foltok összességét egyesek szép festménynek, mások mázsolmánynak látják. Ugyanakkor nem mondhatjuk azt, hogy az egyik értelmezés megfelelően tükrözi a valóságot, a másik értelmezés viszont nem, mert mindkettő egyaránt szubjektív. Általában véve azonban, a szükségleteket adottaknak véve, döntően a szükségletek lehetséges tárgyai is eleve adottak, az értelmezéstől függetlenül. Láttuk, hogy a szükségletek tárgyaival szemben a szükségletkielégítés eszközei és feltételei tartalmilag függetlenek az adott egyén szükségleteitől és személyiségétől, a környezet természeti, technikai és normatív összefüggései által meghatározottak. A szükségletkielégítés eszközeire és feltételeire vonatkozó szubjektív értelmezésnek tehát egyértelműen a valóságos körülményeket, illetve a valóságos körülmények releváns vonatkozásait, oldalait kell tükröznie ahhoz, hogy megfelelően szolgálja a cselekvések megalapozását.

A szükségletkielégítés különböző természetű összetevői, különösen mint cselekvési lehetőségek és képességek, az úgynevezett kognitív motívumokban tükröződnek, és motivációs szempontból ily módon határozzák meg a cselekvéseket. Az alábbiakban a kognitív motívumok fő formáival foglalkozunk.

B) Az elvárások, a célok és a beállítottságok

a) Az elvárások és a célok

A kognitív tanuláselmélet szerint az egyén elvárásokat alakít ki abban a tekintetben, hogy a cselekvések bizonyos lefolyásai, illetve a különböző cselekvési lehetőségek meghatározott következményekre vezetnek.

- Az *elvárás* az egyén által pozitívnak értékelt, azaz megítélése szerint a szükségletkielégítés pozitív összetevőjét képező adott cselekvés, következmény, esemény, dolog vagy állapot jövőbeni megvalósulására vonatkozó feltételezés.

Az elvárások egyrészt a környezetben megfigyelhető események összefüggéseire vonatkoznak, tehát arra, hogy egy adott eseményt rendszerint milyen másik esemény követ. Az elvárások másrészt az adott egyén cselekvéseinek a következményeire vonatkoznak, azaz arra, hogy bizonyos cselekvések rendszerint milyen következményekkel járnak. Ezen belül különösen mások cselekvéseire, azaz arra, hogy más egyének vagy csoportok adott körülmények között valószínűleg hogyan fognak válaszolni egy adott egyén cselekvéseire. Az egyének oly módon cselekszenek, amiről feltételezik, hogy az elvárt pozitív következményekre vezet.

Az elvárások tanulásának egyik fő forrását az egyén múltbeli cselekvéseiből leosztott tapasztalat képezi. A másik fő forrása a megfigyelés, amikor az egyén mások

viselkedését és viselkedésük következményeit figyeli meg. Az elvárás-érték elmélet szerint az egyének értékelik a cselekvések lehetséges lefolyásainak a várható következményeit, s megkísérlik maximalizálni e következmények értékét. Minél jelentősebb az elvárás és minél inkább értékelt az elvárt következmény, annál nagyobb az adott cselekvésre irányuló motiváció. (Atkinson 1964: 206-208; Bandura 1986: 230-232; Petri 1986: 207-220)

A tulajdonításelmélet arra hívja fel a figyelmet, hogy az egyének a számukra fontos cselekvéseknek vagy eseményeknek bizonyos, köznapi értelemben vett okokat tulajdonítanak. (Weiner 1972: 310-317) Ezáltal a szükségletkielégítés előfeltételeinek viszonylag széles köréről alakíthatják ki elképzeléseiket, és jobban megismerhetik a cselekvési szituációt, mivel felfedhetik a saját cselekvéseikre közvetlenül ható cselekvések, események mögött feltehetően meghúzódó tényezőket és összefüggéseket is. Az oktulajdonítás hatással van az egyén cselekvéseire, főleg azáltal, hogy befolyásolja a különböző cselekvési lehetőségek következményeire vonatkozó elvárásait.

Az oktulajdonításban megfigyelhetők bizonyos szabályszerűségek. Ha az adott cselekvés vagy esemény rendszeresen ismétlődik, az oktulajdonítás az arra vonatkozó múltbeli tapasztalatokon alapszik, hogy az adott cselekvés vagy esemény milyen előzményeit vagy más tényezőkkel való együttjárásait lehetett megfigyelni. Ha egy sajátos cselekvésnek vagy eseménynek kell okot találni, az egyén okozati sémákra támaszkodik. Ezek a sémák arra vonatkozó elképzelések, hogy bizonyos fajta cselekvéseknek vagy eseményeknek rendszerint bizonyos fajta okaik vannak. A sémák segítenek elrendezni a rendelkezésre álló információkat, és segítik az eligazodást ellentmondó vagy elégtelen információk esetén. Az egyének által feltételezett, köznapi értelemben vett okok természetesen nem feltétlenül felelnek meg a valóságos összefüggéseknek. Az oktulajdonításra jellemző, hogy a cselekvéseket az egyének mennyiben tulajdonítják a cselekvők személyes tulajdonságainak, s mennyiben az adott környezetnek, amelyben cselekszenek. Ha az egyén úgy gondolja, hogy a legtöbb egyén a cselekvő helyében hasonlóan cselekedett volna, akkor az adott cselekvést hajlamos a körülményeknek tulajdonítani, ha nem, a cselekvő egyén személyes tulajdonságainak. Az egyének mások cselekvéseinek megítélésében hajlamosak arra, hogy a cselekvéseket főleg a személyes tulajdonságokkal magyarázzák, saját cselekvéseiket viszont főleg a környezet hatásainak tulajdonítják. (Petri 1986: 267-284; Mook 1987: 377-386)

A cél fogalmára korábban (1.2Ac) már utaltunk, de kognitív motívumként ismét említést teszünk róla. Az aktuális cselekvési lehetőségek közül a kiválasztott cselekvési lehetőségek elvárt következményei fogalmazódnak meg célok formájában. Ha a cél olyan átfogó cél, amely általános motívumként szolgál, az adott célra vonatkoztatva további cselekvési lehetőségek és képességek, valamint aktuális cselekvési lehetőségek válnak relevánssá.

- A *cél* az elérendő és az adott körülmények között várhatóan elérhető állapot-ra vonatkozó képzet. Az átfogó cél viszonyítási pontként szolgál az aktuális cselekvési lehetőségek várható következményeinek értékelésében és az aktuális cselekvési lehetőségek szelektálásában.

Az átfogó célhoz részcélok kapcsolódhatnak, kiemelve az egymásra épülő cselekvések legfontosabb következményeit, amelyek révén az átfogó cél elérhető. Egy átfogó célhoz kapcsolódó részcélok a célok rendszerévé, cselekvési tervvé állhatnak össze. (Bandura 1986: 467-482; Petri 1986: 208-209; Mook 1987: 263-313)

A széles körben elfogadott felfogás szerint a célok eleve instrumentális motívumok, s e felfogás szerint az instrumentális cselekvés nem más mint célszerű cselekvés. (Lásd pl.: Parsons 1951: 48-49) Fogalmaink szerint a célok közvetlenül a szükségleteket kifejező személyes motívumok is lehetnek, de a célok különösen jelentős szerepet töltenek be a szükségletkielégítés eszközeit képező cselekvések motiválásában, instrumentális motívumokként.

b) A beállítottságok és a szokások

A beállítottság (attitűd) különböző felfogásai általában megegyeznek abban a tekintetben, hogy a beállítottság értékelő jellegű viszonyulás egy adott konkrét létezőhöz. (Hill 1981: 348)

- A *beállítottság* az egyén értékelő jellegű viszonyulása egy adott létezőhöz, és hajlandósága arra, hogy az adott létező vonatkozásában hasonló körülmények között rendszeresen meghatározott módon cselekedjen.

Megkülönböztethetjük a beállítottság három összetevőjét: a megismerő vagy kognitív, az érzelmi és a cselekvésre késztető összetevőt. A beállítottság kognitív összetevője a beállítottság tárgyát képező létezőre vonatkozó ismereteket, nézeteket, ítéleteket tartalmazza. Az érzelmi összetevő tisztán értékelő jellegű, s az adott létezőre vonatkozó érzelmeket foglalja magában. A viselkedési összetevő hajlandóság a beállítottság tárgyára irányuló sajátos cselekvésekre. A beállítottságok azáltal, hogy leegyszerűsítve tükrözik az egyén környezetét, gyakorlati útmutatással szolgálhatnak az adott körülmények között követendő viselkedésre összetett és viszonylag nehezen megismerhető körülmények között is. Mivel túlzottan is leegyszerűsíthetik a valóságot, a beállítottságok nem feltétlenül szolgálják megfelelően a környezethez való alkalmazkodást. (McGuire 1979)

A beállítottságok kialakulásának két fő forrása egyrészt mások cselekvéseinek a megfigyelése, másrészt az egyén múltbeli személyes tapasztalata. A szükségletek tárgyaira irányuló beállítottságok általában tartósak és nehezen változnak, s az egyének személyes motívumait képezik. A szükségletkielégítés eszközeire és feltételeire irányuló beállítottságok azonban viszonylag rugalmasan alkalmazkodnak a mindenkori környezethez, annak megfelelően, ahogyan a szükségletkielégítés ezen összetevői változnak. Az utóbbi beállítottságok tehát a cselekvések instrumentális motívumaiként is hatékonyak lehetnek, bár a

szükségletkielégítés eszközeire és feltételeire irányuló beállítottságok is lehetnek viszonylag merevek, s így akadályozhatják is a változó környezethez való alkalmazkodást.

- A szükségletek tárgyaira irányuló *személyes beállítottságok* viszonylag állandóak, a szükségletkielégítés eszközeire és feltételeire irányuló *instrumentális beállítottságok* azonban viszonylag rugalmasan alkalmazkodnak a környezet változásaihoz.

A beállítottságokkal összefüggésben röviden szót ejtünk a szokásokról mint motívumokról. A *szokás* a személy olyan rögzült viselkedésmódja, amelyet az egyén belső állapota vagy a környezet bizonyos tényezői hívnak elő, legalább időlegesen az adott viselkedés várható következményeitől függetlenül. Különbséget kell azonban tennünk a szokás két fajtája között, s az egyiket bevett szokásnak, a másikat ésszerű szokásnak is nevezhetjük. A *bevett szokás* olyan rögzült viselkedésmód, amely egészében véve kikerült az egyén tudatos ellenőrzése alól. A bevett szokás által motivált viselkedés már a reflexszerű viselkedés és a cselekvés határán helyezkedik el.

Az *ésszerű szokást* úgy is értelmezhetjük, mint viszonylag merev beállítottságot, amely esetenként ésszerűtlen cselekvéseket is kiválthat, de hosszú távon megfelelhet a változó körülményeknek. Az ésszerű szokás mögött közvetlenül vagy közvetve tulajdonképpen a szükségletek húzódnak meg, s a cselekvések bizonyos elemei csupán időlegesen válnak mintegy reflexszerű viselkedésekké. Ezek a viselkedési elemek tehát egy közvetlenül lelki tényezők által szabályozott nagyobb viselkedési egységen belül léteznek. Például személyautóval nagyrészt szokásszerűen közlekedünk olyan útvonalon, amelyet jól ismerünk. Így ha egy utca elejére időközben kitesznek egy behajtani tilos táblát, minden bizonnyal figyelmen kívül hagyjuk, és behajtunk az adott utcába. Ha azonban ezért megbírságolnak bennünket, vagy a szembe jövők feltűnően integetnek, s ezzel felhívják figyelmünket a megváltozott körülményekre, helyesbíteni fogjuk az addig szokásszerű viselkedést.

C) Az egyéni érték fogalma és típusai

a) Az egyéni érték fogalma

Korábban (3.1Ab) láttuk, hogy az egyének számára egy létező köznapi értelmű az adott létező vonatkozása az egyének szükségleteire, és ezt fejezi ki a szükségletkielégítés összetevőinek a fogalma. Arra is rámutattunk (4.1Ab), hogy az egyéneknek cselekvéseik megalapozásához, a cselekvési szituáció kiértelmezéséhez a köznapi gondolkodás szintjén értelmezniük kell körülményeiket és bizonyos személyes tulajdonságaikat mint a szükségletkielégítés összetevőit. Ebből a szempontból megkülönböztethetjük a különböző létezők értelmezésének két oldalát, egyrészt a tárgyszerű megismerést, másrészt az értékelést. E két oldal a

valóságban általában egymással szorosan összefonódva létezik, csak analitikusan különböztethető meg egymástól.

Úgy tűnik, hogy a megismerést és az értékelést elvileg is csak viszonylagosan különböztethetjük meg egymástól, mert az értékelés a tágabb értelemben vett megismerés alkotórésze. Az értékeléstől mentes *tárgyszerű megismerés* révén az egyén egyrészt önmagában, másrészt a szükségletkielégítés összetevőjeként szemléli az adott létezőt, ismeretekre tesz szert az adott létező tartalmára és formájára, tulajdonságaira, működésére és működésének következményeire, más létezőktől való elkülönülésére, és más létezőkhöz fűződő kapcsolatára vonatkozóan. (Vö.: Parsons–Shils 1962B: 57-72; ford. 1985: 45-51) Felfogásunk szerint az *értékelés* az adott létező értelmezése oly módon, hogy az egyén az adott létezőt képzeletében elhelyezi vagy mintha elhelyezné egy kétpólusú, pozitív és negatív, illetve jó és rossz skálán arra vonatkozóan, hogy az adott létező milyen mértékben képezi számára a szükségletkielégítés pozitív vagy negatív összetevőjét.

Az egyének rendszeresen értékelik a különböző természetű létezőket abból a szempontból, hogy milyen mértékben képezik számukra a szükségletkielégítés összetevőit. A szükségletkielégítés összetevőiként az adott létező különböző tulajdonságai, különböző vonatkozásai lehetnek jelentősek az egyén számára, amelyekre tekintettel kell lennie az értékelés során. Az egyének adott körét figyelembe véve, az egyes esetekben az értékelés során figyelembe vett értékelési szempontok és tulajdonságok lehetnek esetlegesek is a következő két értelemben. Az értékelési szempontok, és az e szempontokban kiemelt tulajdonságok lehetnek esetlegesek egyrészt olyan értelemben, hogy lehetnek sajátosan egy adott egyénre jellemzőek; másrészt olyan értelemben, hogy egy adott egyén esetében is előfordulhatnak véletlenszerűen az egyes értékelések alkalmával. Az értékelés során az értékelés szempontjaiként figyelembe vett tulajdonságok azonban rendszerint jellemzőek az egyének bizonyos körére, és az e körhöz tartozó egyes egyénekre, és erre vonatkozik az érték fogalma.

Hechter meghatározása szerint a legáltalánosabb értelemben „az értékek viszonylag általános és tartós ismertetőjegyek az értékeléshez”. (Hechter 1993: 3) A széles körben elfogadott felfogás szerint nem nevezünk minden kognitív mintát értéknek, amely az értékelés szempontjaként szolgálhat. Az érték az értékelés olyan általános mintája, amelyben tükröződik az értékelés tárgyának más egyénekre vonatkozó – tágabb értelemben vett társadalmi – jelentősége is. (Vö.: Barth 1993: 33; Váriné 1987: 31-40)

A legáltalánosabb értelemben tehát értéknek nevezzük azt az általános tulajdonságot, amelyet az egyének adott körében az egyes egyének az értékelés során az értékelés szempontjaként rendszeresen figyelembe vesznek.

- Az egyének szintjén *értéknek* vagy *egyéni értéknek* nevezzük azon általános tulajdonság pozitív mintáját, amely (1) a szükségletkielégítés pozitív összetevőjeként jelentős az adott egyén számára, ezért (2) amelyet bizonyos léte-

zők értékelése során az értékelés szempontjaként rendszeresen figyelembe veszi, miközben (3) feltételezi az egyének bizonyos körében az adott értékelési szempont általános érvényességét.

E rövid meghatározás szerint egyrészt az érték általános tulajdonság, illetve valamilyen általános tulajdonság pozitív mintája, amely a létezők kisebb vagy nagyobb körére kisebb vagy nagyobb mértékben jellemző. Egyszerű példával élve, ilyen értelemben lehet érték a súly vagy a térfogat, amennyiben az egyén például az általa elejtett állatot vagy a betakarított terményt rendszerint súlyára vagy térfogatára való tekintettel értékeli, és annál jobbnak tartja, annál nagyobbra értékeli, minél súlyosabb, minél nagyobb vagy minél több. Vagy lehet érték a kedvesség, amennyiben az egyén más személyeket és mások cselekvéseit annál pozitívabban értékeli, minél inkább megfelelnek a kedvesség általa fontosnak tartott ismertetőjegyeinek. Néhány további példát említve, lehet érték az anyagi jólét, a szabadság, a barátság, az igazságosság, az egyenlőség, a szavahihetőség, a testi erő, az eredetiség, az alázat, az engedelmesség stb.

Különbséget tehetünk egyrészt az értékek mint általános tulajdonságok, illetve e tulajdonságok pozitív mintái, másrészt az úgynevezett *értékhordozók*, azaz e tulajdonságokkal többé vagy kevésbé jellemezhető konkrét létezők között. (Vö.: Hankiss 1976: 103; Váriné 1987: 76) Az érték magában foglalja egyrészt az adott tulajdonságot mint értékelési szempontot, másrészt az adott tulajdonság pozitív pólusát képező mintáját. Egy adott érték megadásával a pozitív pólus ellentétéként azonban eleve megadjuk a negatív pólust is, a negatív értéket.⁷

Másrészt meghatározásunk szerint az értéknek mint általános tulajdonságnak a szükségletkielégítés összetevőjeként, illetve a szükségletkielégítés összetevőire vonatkoztatva van jelentősége az adott egyén számára. Az érték a szükségletkielégítés bizonyos összetevőinek, illetve ezen összetevők adott tulajdonságának olyan általánosított mintája, amelyben az adott egyén által kívánatosnak tartott állapotban az adott minta érvényességi körébe eső létezők jelentős vonásai tükröződnek. Harmadrészt az egyén az adott általános tulajdonságot rendszeresen figyelembe veszi adott létezők értékelése során olyan körülmények között, amelyek között az adott létezők – esetleg más tulajdonságuk vagy tulajdonságaik mellett – e tulajdonságuknál fogva képezik számára a szükségletkielégítés összetevőit. Negyedrészt az egyén feltételezi, hogy az adott tulajdonságot az egyének bizonyos körében más egyének is rendszeresen figyelembe veszik vagy figyelembe kellene venniük az értékelés szempontjaként, mégpedig azzal összefüggésben, hogy feltételezése szerint e tulajdonság mások számára is jelentős a szükségletkielégítés összetevőjeként.

A legutóbbi szempont arra vonatkozik, hogy az értékek nem lehetnek csupán egyéni értékek, hanem eleve kulturális értékek is, amelyek érvényeseknek te-

⁷ Például amikor Niklas Luhmann kettős kódokról vagy a magyar szociológiai irodalomban Pokol Béla értékduálokról beszél, ezeken érthetünk értékeket. (Lásd pl.: Luhmann 1995: 233; Pokol 1991: 68)

kinthetők az egyének bizonyos körében. Az értékek tehát egyaránt alkotórészeit képezik az egyes egyének tudatának és a kultúrájának, azonban mégis célszerű különbséget tenni az egyéni érték és a kulturális érték fogalma között. Különös tekintettel arra, hogy az egyének adott körét figyelembe véve az egyéni értékek és a kulturális értékek nem feltétlenül esnek egybe. A következőkben az egyéni értékek mint kognitív motívumok elemzésére helyezzük a hangsúlyt, a kulturális értékekkel majd a negyedik fejezetben (3.2B) foglalkozunk.

Az értékek tehát egyrészt az értékelés szempontjaiként szolgálnak a létezők értelmezésében, illetve ezen belül a létezők értékelésében. Másrészt azonban az értékeléssel összefüggésben az értékek a cselekvések kognitív motívumait is képezhetik, az adott értékeknek leginkább megfelelő cselekvésekre, illetve az adott értékeknek leginkább megfelelő létezők elérésére, megvalósítására készítette az egyéneket. Például ha az egyén számára érték a kiváló teljesítmény a munkában, egyrészt saját és mások munkáját rendszerint értékeli abból a szempontból, hogy mennyiben felel meg a kiváló teljesítmény ismertetőjegyeinek. Másrészt viszont a munkavégzés során valószínűleg törekedni fog a teljesítmény viszonylag magas szintjének az elérésére.

A tágabb szükségletfelfogás tárgyalásánál (2.1Ba) már említettük, hogy a motívumok különböző fajtáira vonatkozó egyes fogalmak esetében egyaránt megfigyelhető e fogalmak tág értelmezésére irányuló hajlandóság, annak érdekében, hogy viszonylag egyszerűbben meg lehessen magyarázni valójában összetettebb magyarázatot igénylő jelenségeket. A szükségletfelfogásokhoz hasonlóan az értékfelfogások esetében is különbséget tehetünk az érték fogalmának tágabb és szűkebb értelmezése között. A tágabb értékfogalom a tágabb szükségletfogalomhoz köthető.

- A *tágabb értékfelfogás* szerint általános tulajdonságok formájában értékeként tudatosulnak a szükségletkielégítés legfontosabb pozitív összetevői, tehát a szükségletkielégítés eszközei és pozitív feltételei éppúgy, mint a szükségletek tárgyai.

A szociológiában általában a tágabb értékfelfogás az elfogadott, s ilyen értelemben általánosított és elvont formában értékeként tükröződnek az egyének tudatában mindazok a létezők, amelyeket az adott egyének általában jónak, helyesnek, kíváncsnak, megfelelőnek tartanak. Ilyen tág értelemben az értékek – ahogyan arra Williams rámutat – egyaránt vonatkozhatnak a cselekvések legkülönbözőbb motívumaira, például szükségletekre, preferenciákra, érdekekre, szándékokra, célokra, kívánságokra, kötelességekre, erkölcsi kötelezettségekre. (Williams 1979: 16) A tágabb értelemben vett értékek tehát a tágabb értelemben vett szükségleteket fejezik ki, azaz személyes és instrumentális motívumok egyaránt lehetnek. A tágabb szükségletfogalom tárgyalásánál említettük például, hogy Parsons tágabban értelmezi a szükséglet fogalmát, ehhez kapcsolódva tágabban értelmezi az érték fogalmát is. Felfogása szerint az értékek a szükséglet-diszpozíciók összetevői vagy tükröződései. (Parsons–Shils 1962B: 92-93) „Az értékek vagy elsajátított ér-

tékminták, ahogyan azt már számtalanszor említettük, szükséglet-diszpozíciók.” (I. m.: 116)

A tágabb értékfogalomra vonatkoztatva is megfogalmazhatjuk azokat a problémákat, amelyeket a tágabb szükségletfogalommal kapcsolatban korábban (2.1Ba) említettünk. Egyrészt, a tágabb értelemben vett érték minden cselekvés közvetlen motívuma lehet, e fogalom látszólag minden cselekvés közvetlen magyarázatául szolgálhat. Így azonban valójában csupán a cselekvések leírását nyújtja, nem alkalmas a cselekvések motivációs mechanizmusában meglévő lényeges különbségek megragadására. A tágabb értékfelfogás nem képes különválasztani a cselekvések motívumainak az adott személyből, illetve a személyiségből és a változó körülményekből adódó tényezőit. Következésképpen e felfogás vagy túlhangsúlyozza az értékek változékonyságát, környezet általi meghatározottságát, vagy – ha az értékeket, tágabb értelmezésük ellenére viszonylag állandóaknak tekinti – nem képes kifejezni a környezet hatását a motívumokra és ezáltal a cselekvésekre. Harmadrészt, ha a tágabb értékfogalmat a cselekvések magyarázatában motívumként használjuk, az érvelés körkörössé válik, mivel e felfogás minden cselekvésfajta-hoz, illetve tevékenységhez párosít egy-egy értéket, s azután ebből az értékből lehet magyarázni az adott tevékenységet.

A hagyományosan kialakult tágabb értékfelfogás magában foglalja azt az előfeltételezést, hogy az értékek az egyének személyiségét jellemzik, a mindenkori környezettől elvileg függetlenek. E felfogás szerint az egyének az értékeket a szocializáció során sajátítják el, és a kialakult személyiség értékei már viszonylag állandóak.

- A széles körben elfogadott tágabb értékfelfogásban ellentmondásban van az érték fogalmának tág értelmezése azzal az előfeltételezéssel, hogy az értékek a személyiség tartós tulajdonságait és a cselekvések személyes motívumait képezik.

Ha tehát az értékeket olyan általános motívumoknak tekintjük, amelyek hatékonyan szolgálják a szükségletek tárgyai mellett a szükségletkielégítés eszközeihez és feltételeihez való alkalmazkodást is, ezeket nem tekinthetjük általában véve személyes motívumoknak. Ha viszont az értékeket általában személyes motívumoknak tekintjük, az értékek nem szolgálhatják hatékonyan a szükségletkielégítés eszközeihez és feltételeihez való alkalmazkodást. Korábban (3.2Ab) hangsúlyoztuk ugyanis, hogy a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit a környezet természeti, technikai és normatív összefüggései határozzák meg, tartalmilag függetlenek az egyének – szűkebb értelemben vett – szükségleteitől és a személyiség egészétől, és a mindenkori környezet változásainak megfelelően változnak.

A tágabb értékfelfogás képviselői tehát a következő dilemmával találják magukat szemben. Vagy lemondanak az érték fogalmának tágabb értelmezéséről, s ebben az esetben csak a cselekvések viszonylag szűk körét magyarázhatják meg az értékekből mint motívumokból. Vagy pedig lemondanak arról, hogy az értékek eleve a személyiséget jellemző, személyes motívumok, és az értékeket nagyobb-

részt olyan instrumentális motívumoknak tekintik, amelyek a mindenkori környezethez igazodva viszonylag rugalmasan változnak vagy aktualizálódnak. Az utóbbi esetben azonban olyan differenciált értékfelfogásra van szükség, amely elvileg egyértelműen megkülönbözteti egymástól egyrészt a szükségletek tárgyaira, másrészt a szükségletkielégítés eszközeire és feltételeire vonatkozó értékeket.

A fent említett, a tágabb értékfelfogásban rejlő ellentmondás csak a szűkebb szükségletfogalom alapján oldható fel. A szűkebb szükségletfogalmat elfogadva egyrészt értelmezhetjük eleve szűkebben az érték fogalmát, s ilyen értelemben az értékek csak a szükségletek tárgyait tükrözhetik. Másrészt értelmezhetjük tágabban a szóban forgó fogalmat, de ebben az esetben az értékeken belül meg kell különböztetnünk egyrészt a szükségletek tárgyait, másrészt a szükségletkielégítés eszközeit és pozitív feltételeit tükröző értékeket. A szűkebb értékfelfogás alapján az értékekről feltételezhetjük, hogy a személyiség tulajdonságait képezik, a tágabb értékfelfogás alapján viszont ezt általában nem feltételezhetjük, csak a szükségletek tárgyait kifejező értékek vonatkozásában.

A következőkben bár mi is tágabban, de differenciáltan értelmezzük az érték fogalmát. Mint már említettük, a tágabb értelemben vett értékek egyaránt kifejezhetik a szükségletek tárgyait vagy a szükségletkielégítés eszközeit és pozitív feltételeit. Fontosnak tartjuk azonban, hogy az értékeken belül egyértelműen megkülönböztessük egymástól egyrészt a szükségletek tárgyaira vonatkozó személyes értékeket, másrészt a szükségletkielégítés eszközeire és pozitív feltételeire vonatkozó instrumentális értékeket, ahogyan azt majd később látjuk.

Mandler az egyéni értékek három fő forrását különbözteti meg. Az egyének gyakran értelmezik cselekvéseiket értékek köznapi fogalmaiban, s értékeik részben saját cselekvéseik értelmezéséből és értékeléséből kristályosodnak ki hosszú távon. Az egyéni értékek másik fő forrását a kultúra képezi, amely nagyrészt meghatározza, hogy a különböző létezőket hogyan kell megjeleníteni, értelmezni és értékelni. Az egyének adott köre által osztott kulturális értékeket az egyes egyének főleg tanulás révén sajátítják el. Az egyéni értékek harmadik forrását olyan kognitív struktúrák képezik, mint az adott egyén által megfigyelt jelenségek mintázata, gyakorisága, állandósága, következetessége vagy ellentmondásossága. (Mandler 1993: 240-248)

Az értékek motiválhatják az egyének cselekvéseit tudatosan az elvárásokon, célokon, beállítottságokon keresztül, de nagyrészt tudatosulás nélkül is. Azonban az értékekre az egyének gyakran csak cselekvéseik elfogadhatónak tartott indoklásaként hivatkoznak. Eközben esetleg maguk is úgy érzik, hogy bizonyos értékeket követnek, de cselekvéseik indoklásai gyakran csak racionalizációk, cselekvéseik elfogadhatónak vagy hasznosnak tartott értelmezései. (Mandler 1993: 233-234; Hitlin-Piliavin 2004: 365, 380-381) A valóságos értékek megismerése nem mentes a nehézségektől. Az egyének értékeit oly módon térképezhetjük fel, hogy megkérjük őket, számoljanak be saját értékeikről, vagy megfigyelhető cselekvéseikből következtetünk a cselekvéseket feltételezhetően motiváló értékekre. Az előbbi

eljárást módszeresen alkalmazó értékutatások által feltárt értékekből általában igen kismértékben következtethetünk az adott egyének várható magatartására. (Hill 1981) Az utóbbi eljárásnak viszont főleg az a hiányossága, hogy ha eleve feltételezzük, hogy az adott cselekvéseket értékek motiválják, nagyrészt a valóságban nem létező, vagy az adott cselekvéseket jelentősen nem motiváló értékekre következtethetünk.

b) A személyes és az instrumentális érték

Fentebb már említettük, hogy mi tágabban, de differenciáltan értelmezzük az érték fogalmát. Egyes szerzők a tágabban értelmezett értékeken belül különbséget tesznek egyrészt a célértékek, kifejező értékek, végső értékek vagy belső értékek, másrészt az instrumentális értékek vagy eszközértékek között. Parsons általában a kifejező és az instrumentális motívumoknak megfelelően a kifejező értékek és az instrumentális értékek között tesz különbséget. (Parsons 1951: 49) Rokeach szerint az értékek olyan minták, amelyek irányítják az egyének cselekvéseit a mindennapi élet különböző területein, és amelyek jelentőségük szerint rangsorba rendeződnek. Megkülönbözteti egymástól a végső értékeket és az instrumentális értékeket. A végső értékek az elérni kívánt végső állapotra, az instrumentális értékek az adott állapot elérését szolgáló viselkedés módjaira vonatkoznak. (Rokeach 1973: 25) Hechter hasonló értelemben a belső értékek és az instrumentális értékek között tesz különbséget. A belső értékek olyan javak és célok elérésére irányulnak, amelyek önmagukban kíváncsok. Az instrumentális értékek viszont olyan cselekvésekre motiválnak, amelyek a javak széles választékára cserélhető eszközöket, illetve erőforrásokat hoznak létre más célok eléréséhez. Ilyen erőforrás például a gazdagság, a pénz, a státusz, a társadalmi erő (power). Felfogása szerint a belső értékek az egyes egyénekre és az egyének szűkebb köreire jellemzőek, az instrumentális értékeket viszont a társadalom tagjai együttesen tartják fenn. (Hechter 1993: 3-5)

Mi e felfogásokhoz kapcsolódva különböztetjük meg egymástól a tágabban értelmezett értékeken belül a személyes értékeket és az instrumentális értékeket. E típusok egyértelmű megkülönböztetését azonban az általunk korábban bevezetett szűkebb szükségletfogalom, és a szükségletkielégítés összetevőire vonatkozó fogalmak teszik lehetővé. Az említett felfogásoktól eltérően azt hangsúlyozzuk, hogy az értékeknek ezek a típusai lényegesen különböznek egymástól. Egyrészt abból a szempontból különböznek, hogy a személyiség motivációs tulajdonságait vagy csupán az adott személy viszonylag állandó környezetére vonatkozó ismeretszerű tudattartalmait képezik, másrészt abból a szempontból, hogy milyen mértékben és milyen módon motiválják a cselekvéseket. A következőkben először a személyes értékekkel, majd az instrumentális értékekkel foglalkozunk.

- A *személyes érték* a szükséglet általános tárgyának olyan tudatosulása az egyén számára, amelyben egyaránt tükröződik a szükséglet általános tár-

gyának az adott egyénre és az egyének meghatározott körére vonatkozó pozitív jelentősége.

Személyes értékeként tehát a szükségletek tárgyai, pontosabban a szükségletek általános tárgyai tükröződhetnek, s az ilyen értékek az egyének személyes motívumait képezik. Lehet személyes érték például a barátság, a szerelem, a megbecsülés, a tudás vagy tájékozottság, az egyenlőség, az igazmondás, a szavahihetőség, a segítőkészség, az önállóság, a testi erő és ügyesség stb.

A szükségletek az emberek közötti kölcsönhatásokban elismert kielégítési módokhoz kapcsolódva válnak személyes értékké, illetve fordítva, az értékjellegű szükségletek a személyközi elvárások és megerősítések hatására alakulnak ki. A szükségletek, illetve a szükségletek általános tárgyai nem feltétlenül jelennek meg értékeként. Személyes értékké általában azok a szükségletek válnak, amelyek kielégítési módjai személyközileg jelentősek.

Például a kisgyermeknek még csak szükségletei vannak, de nincsenek értékei. Egyes szükségletei abban a folyamatban válnak ugyanakkor személyes értékké is, amelyben a kezdetben természetes szükségletmotivált cselekvései személyközi megerősítést és elismerést nyernek. Ebben az esetben a szükséglet már tulajdonképpen adott, s a személyközi megerősítés alakítja át egyben személyes értéké is. De a folyamat fordítva is lejátszódhat. Ha az egyén a mások által elismert, megerősített cselekvést kezdetben csupán a szükségletkielégítés eszközeként gyakorolja, az adott cselekvésmód idővel önmagában is az egyén belső lelki egyensúlyának tényezőjévé válhat, azaz az adott cselekvési módra is szükséglet irányulhat. Ebben az esetben tehát előbb van a mások által közölt érték, amely viszont még nem érték az egyén számára, és személyes értéké csak annyiban válik, amennyiben az adott cselekvésmód a szükségletekben is megalapozódik.

Mit értünk azon a kitétlen, hogy a személyes értékben a szükséglet általános tárgya tükröződik? A személyes értékek nem azok a konkrét dolgok, állapotok, cselekvések vagy személyek, amelyek alkalmasak meghatározott szükségletek közvetlen kielégítésére, hanem e létezők bizonyos tulajdonságainak, illetve az egyén számára teljesített funkcióinak tudati vetületei. És e tulajdonságok vagy funkciók általában nem köthetők csupán egy-egy konkrét létezőhöz, hanem a létezők meghatározott körére, osztályára jellemzőek.

A fentiek szerint megkülönböztethetünk értékjellegű és nem értékjellegű szükségleteket. Úgy tűnik, hogy az *értékjellegű szükségletek* kettős természetű szükségletek, mivel a szükséglet sajátos tárgyára irányuló szükséglettel elválaszthatatlanul összefonódik a megbecsülésre irányuló szükséglet. Például valakinek szüksége irányulhat a sportolásra mint testi mozgásra, de ha a sportot ugyanakkor elismerésre, megbecsülésre érdemes tevékenységnek is tartja, s cselekvéseit ez a tudat is motiválja, a sportolás személyes értéket is képvisel számára, amelynek révén nemcsak a testi mozgás, hanem a megbecsülés iránti szükségletét is kielégítheti.

- A személyes értékek beágyazódnak az egyének szükségleteibe és ezáltal személyiségébe, a személyiség formálódása során alakulnak ki, és a cselekvések személyes motívumait képezik.

A személyes értékek a személyiség alakulása során alakulnak ki, kialakulásuk után már nehezen változnak, és tulajdonképpen függetlenek a mindenkori körülményektől. A személyes értékek csak az egyének személyiségének változásával, tehát hosszú távon változhatnak. A személyes értékek tehát természetüket tekintve felfogásunk szerint is olyanok, amilyeneknek a tágabb értékfelfogások általában az értékeket tekintik.

Az instrumentális értékek a személyes értékektől lényegesen különböző természetűek, és elvileg olyan kognitív motívumok lehetnek, amelyek a környezethez való racionális alkalmazkodást szolgálják.

- Az *instrumentális érték* a szükségletkielégítés eszközeinek vagy pozitív feltételeinek általánosított tudati tükröződése az egyén számára, mint az adott körülmények között legmegfelelőbbnek tartott állapot, képesség vagy viselkedésmód mintája.

Az instrumentális értékek tudatosítása révén az egyének arra a kérdésre keresik a választ, hogy általában milyen dolgokat és állapotokat kell elérni, milyen képességekkel kell rendelkezni, hogyan kell viselkedni ahhoz, hogy hosszú távon a legjobban szolgálják a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtését, illetve – majd a hetedik fejezetben meghatározandó értelemben vett – érdekeik érvényesítését.

Az instrumentális értékek a szükségletkielégítés olyan eszközeire és pozitív feltételeire vonatkoznak, amelyek általános jelentőségűek, és amelyek a mindennapi tapasztalatok szerint tartósnak bizonyulnak. Az instrumentális értékek a szükségletkielégítés eszközei és feltételei közötti eligazodást és eligazítást szolgálják azáltal, hogy kiemelik a legáltalánosabb és legjelentősebb eszközöket és pozitív feltételeket. Lehet instrumentális érték például a szakképzettség vagy szaktudás, a szorgalom, az engedelmesség, az alázat, a kiváló teljesítmény, a befolyásosság, az összetartás, a megbízhatóság, a szavahihetőség, a szakszerűség, a kreativitás, de lehet az álszenteskedés, a képmutatás, a felületesség vagy a szakmai nagyvonalúság is.

- Az instrumentális értékek csupán ismeretszerű tudattartalmak, a cselekvések instrumentális motívumait képezhetik, illetve támaszthatják alá, hosszú távon szolgálják a környezethez való alkalmazkodást, és a konkrét cselekvések esetében az egyének esetlegesen veszik azokat figyelembe.

Fentebb láttuk, hogy a személyes értékek eleve beágyazódnak az egyének szükségleteibe, és ezáltal személyiségébe. Az instrumentális értékek viszont nem személyes motívumok, hanem instrumentális motívumok. Az instrumentális értékeket az egyének nem személyiségük eleve motivációs összetevőibe építve sajátítják

el, hanem olyan ismeretekként, amelyek bizonyos körülmények között válhatnak instrumentális motívumokká.

Az instrumentális értékek is tartós képzetek, mivel a környezet legáltalánosabb és viszonylag tartós vonásait tükrözik. Az instrumentális értékek azonban eleve a szükségletkielégítés eszközeiként és pozitív feltételeiként tudatosulnak, ezért eleve rugalmasak, a következő két vonatkozásban. Egyrészt az instrumentális értékek olyan kognitív motívumok, amelyek a hosszú távú eligazodást szolgálják, és általában nem közvetlenül a mindennapi cselekvéseket motiválják. Az egyének tehát a mindennapi cselekvéseik során elvileg éppúgy képesek az instrumentális értékeket figyelembe venni, mint figyelmen kívül hagyni. A mindennapi cselekvéseik során az egyének attól függően veszik figyelembe az instrumentális értékeket, hogy az adott körülmények között ezek az értékek megítélésük szerint mennyiben relevánsak, mennyiben felelnek meg a szükségletkielégítés valóságos eszközeinek és feltételeinek. Másrészt, ha a környezet maradandó átalakulása következtében jelentős változás következik be a szükségletkielégítés eszközeiben és feltételeiben, az instrumentális értékek ehhez viszonylag rövid távon igazodnak.

Az instrumentális értékeknek tulajdonképpen annyiban van szerepük a konkrét körülményekhez való alkalmazkodásban, amennyiben olyan mértékben hiányosak az ismeretek, hogy az egyén megbízhatóbbnak tartja a tapasztalataiból általánosított és/vagy másoktól átvett instrumentális értékekre támaszkodni, mint a konkrét körülményekre vonatkozó hiányos ismereteire.

Egy adott egyén esetében a személyes és az instrumentális értékek kifejezetten ellent is mondhatnak egymásnak. Lehet valaki számára személyes érték az öszinteség, de instrumentális értéként tarthatja magát ahhoz, hogy „mondj igazat, és betörök a fejed”. Vagy lehet valaki számára személyes érték a személyes önállóság, és instrumentális érték a feltétlen alázat a feljebbvalókkal szemben.

A személyes és az instrumentális értékek között azonban a valóságban nincs éles határ, részben áthatják egymást. Mivel az egyének bizonyos körében személyközi elismerés és megerősítés kapcsolódik az instrumentális értékekhez is, ezek az értékek hosszú távon beágyazódhatnak az egyének személyiségébe. A valóságban a cselekvések személyes és instrumentális motívumai közötti áthatások az érzelmekkel együtt főleg az értékek révén valósulnak meg. Ha azonban tágabban értelmezzük az érték általános fogalmát, elméletileg egyértelmű különbséget kell tennünk a személyes és az instrumentális értékek között ahhoz, hogy elkerüljük azokat a zavarokat és ellentmondásokat, amelyek a tágabb – és a szóban forgó szempontból differenciálatlan – értékfelfogásban rejljenek. Homályosságra és ellentmondásosságra vezet a szociológiaelméletben általában értékekről beszélni olyan értelemben, hogy értékeknek tekintjük az instrumentális értékeket is, elvileg viszont olyan tulajdonságokat tulajdonítunk általában az értékeknek, amelyek valójában csak a személyes értékekre jellemzőek.

4.2. A kognitív irányultságok

A) A mintaváltozók és az irányultságok

a) *A mintaváltozók elméletéről*

Többé vagy kevésbé az egyén teljes személyisége és egész szükségletrendszere szempontjából jelentősek lehetnek azok a körülmények, amelyek között cselekszik. Az egyéneknek azonban meg kell tanulniuk azt, hogy adott körülmények között bizonyos motívumaiknak alárendeljenek más, szükségleteik egészét tekintve lehetséges motívumokat. Ezt segítik elő az irányultságok (orientációk), amelyek a cselekvések különböző vonatkozásaiban szelektálják a motívumokat.

Az irányultságok legfőbb vonatkozásainak a feltérképezésében induljunk ki Parsons mintaváltozókról szóló elméletéből.⁸ Parsons cselekvéseméletének középpontjában az úgynevezett mintaváltozók állnak, s a mintaváltozók alapvető vonatkoztatási pontjai rendszerelméletének is. A mintaváltozókat a személyiség, a társadalmi rendszer és a kultúra szintjén egyaránt értelmezte, de a következőkben számunkra a mintaváltozók mint kognitív irányultságok érdemelnek figyelmet. Parsons szerint a cselekvőnek öt szempontból kell választania kétváltozós alternatívák között ahhoz, hogy adott körülmények között meghatározott módon cselekedjen: (1) az érzelmi vagy az érzelmileg semleges, (2) a sajátos vagy az általános, (3) a tulajdonítás vagy a teljesítmények szerinti, (4) a szétszórt vagy a meghatározott (5) az önmagára vagy a kollektivitásra vonatkozó irányultság között. (Parsons 1951: 59-67; Parsons–Shils 1962B: 76-91, ford. 1985: 55-71; Parsons–Shils 1962B: 117-120; Parsons–Bales–Shils 1953: 65-67; Parsons 1967: 193-198, ford. 1985B: 78-82)

Az érzelmi vagy érzelmileg semleges irányultság (affektivitás vagy neutralitás) arra vonatkozik, hogy a cselekvő közvetlen kielégülésre törekedjen, vagy lemondjon a közvetlen kielégülésről, és cselekvései hosszabb távon érvényesülő következményeire legyen tekintettel. A második mintaváltozó – a sajátos vagy általános irányultság (partikularitás vagy univerzalitás) – arra vonatkozik, hogy a cselekvő a létezőket sajátos szempontok szerint vagy általános szempontok szerint értékelje és kezelje.

A harmadik és a negyedik mintaváltozónak csak a szituációban részt vevő más egyénekre és csoportokra vonatkozóan van jelentősége. A harmadik mintaváltozó – a tulajdonítás vagy a teljesítmények szerinti irányultság – arra vonatkozik, hogy a cselekvő más cselekvőket „minőségük” szerint (pl. kor, nem, származás, beosztás, szépség, felkészültség stb.), vagy „teljesítményeik”, azaz cselekvéseik következményei szerint vegye figyelembe. Ugyanakkor saját személyének is bizonyos

⁸ Az elméletet Edward A. Shils-szel együtt dolgozta ki, de ebben az esetben is főleg Parsonsra hivatkozunk, mert a mintaváltozók elmélete Parsons általános elméletébe illeszkedik, amelyre majd a további fejezetekben is hivatkozunk.

minőségeit vagy saját teljesítményeit hangsúlyozza. A negyedik mintaváltozó a szétszórt vagy a meghatározott irányultság (diffúzitás vagy specifitás) közötti választást foglalja magában. Azaz arra vonatkozik, hogy a cselekvő számára más cselekvők teljes egészükben, illetve különböző vonatkozásaikban, vagy csupán bizonyos oldalaikat tekintve fontosak. Végül az ötödik mintaváltozó arra vonatkozik, hogy a cselekvőnek választania kell aközött, hogy saját szükségletei kielégítését, vagy a kollektív célokat és értékeket részesíti előnyben.

Parsons – mint korábban említettük – tágabban értelmezi a szükséglet (szükséglet-diszpozíció) és az érték fogalmát. Ezért felfogása szerint a különböző mintaváltozóknak és az egyes mintaváltozók különböző alternatíváinak egyaránt szükséglet-diszpozíciók és értékek felelnek meg. (Parsons–Shils 1962B: 91-98, 116-117) Tehát az előnyben részesített alternatívára mindig szükséglet irányul, és az adott alternatíva mindig értéket fejez ki. Például a második mintaváltozót kiemelve, az egyénnek szükséglete irányulhat arra, hogy a létezőket sajátos szempontok szerint értékelje és kezelje, de arra is, hogy általános szempontok szerint viszonyuljon hozzájuk. Ugyanakkor értékek vonatkoznak arra, hogy meghatározott körülmények között sajátos vagy általános szempontok szerint kell értékelnie és kezelnie a létezőket.

Majd később látjuk, hogy a szűkebb szükségletfogalmat és a differenciált értékfogalmat elfogadva többnyire csak az egyik alternatívára irányulhat szükséglet, és az egyik alternatíva fejezhet ki személyes értéket, a másik alternatíva a szükségletek és a személyes értékek felfüggesztését jelenti. Például szűkebb értelemben nem mondhatjuk azt, hogy az egyénnek a közvetlen kielégülésre és a közvetlen kielégülés felfüggesztésére is szükséglete irányul. Parsons azonban olyan tágan értelmezi a mintaváltozók egyes alternatíváit, és olyan mértékben kiterjeszti az egyes mintaváltozók alkalmazási körét, hogy a mintaváltozókkal összefüggésben értelmezhesse az igen összetett társadalmi jelenségeket is. Ilyen tág értelemben esetenként mindkét alternatívára csupán tágabb értelemben irányulhat szükséglet, illetve mindkét alternatíva csupán tágabb értelemben fejezhet ki értéket.

Például a tulajdonítás-teljesítmény mintaváltozót kiemelve, felfogása szerint a társadalomban az elosztás történhet tulajdonító vagy teljesítményjellegű ismérvek alapján. Az egyének eszerint vagy azért tesznek szert szerepekre, juttatásokra és jutalmakra, mert rendelkeznek bizonyos tulajdonságokkal (nem, kor, etnikum, területi hovatartozás stb.) vagy oly módon juthatnak ezekhez kisebb vagy nagyobb mértékben hozzá, hogy bizonyos teljesítményeket nyújtanak. (Parsons 1951: 180-200; Parsons–Shils 1962B: 205-206; ford. 1988: 21) Ebben az esetben például, ha a kereseteket a szakképzettség és a gyakorlati idő, vagy a mért teljesítmény alapján határozzák meg, egyik megoldás sem utal közvetlenül azoknak a szűkebb értelemben vett szükségleteire és személyes értékeire, akik kidolgozták és alkalmazzák a keresetek megállapításának a szempontrendszerét. De azoknak a szükségleteire és személyes értékeire sem, akik alkalmazkodnak az adott szem-

pontrendszerhez. Jellemzően mind az adott szempontrendszer kidolgozóinak, mind az adott szempontrendszerhez igazodó egyéneknek a cselekvéseit instrumentális motívumok vezérlik.

A szükséglet és az érték fogalmának ez a tág, és mégis a szükségleteknek és az értékeknek a személyiség tulajdonságaiként való értelmezése olyan ellentmondásos személyiség-felfogáson alapul, amely ellentmondásossá teszi az ezen alapuló egész elméletet. Parsons egyszerre tekinti állandónak és változónak a személyiséget, az egyének cselekvéseit úgy értelmezi, hogy a személyes tulajdonságokat fejezik ki, de mégis a változó körülményekhez igazodnak. Azonban nem Parsons elméletén van a hangsúly, a szóban forgó probléma azért érdemel figyelmet, mert ez az ellentmondás általában véve jellemző a normativista szemléletmódot képviselő elméletekre, és nagyrészt általában a szimbolista elméletekre.

Parsons tehát tágabban értelmezi a szükséglet, illetve a szükséglet-diszpozíció fogalmát, de a szükségleteket mégis a személyiségre jellemző, személyes motívumoknak tekinti. Felfogása szerint a személyiségi rendszer bizonyos értelemben szükséglet-diszpozíciók változataiból áll. (Lásd pl.: Parsons–Shils 1962B: 91-92) Parsons elméletében a kifejezett megfogalmazásokból kiolvasható előfeltételezés szerint a társadalmi életben a cselekvések motívumai személyes motívumok. A szükséglet-diszpozíció és az érték tágabb fogalmaiban összemosza a személyes és az instrumentális motívumokat, és ezeket általában – az általa ún. kifejező motívumokat és az instrumentális motívumokat egyaránt – úgy kezeli, mintha személyes motívumok lennének. Parsons szerint a szocializáció során alakulnak ki a személyiség szükségletei, és ezzel együtt kifejező és instrumentális motívumai. Általában a tágabb értelemben vett szükségleteket, illetve ezeken belül az instrumentális motívumokat azonban nem lehet a szocializáció során elsajátítani. A tágabb értelemben vett szükségleteken belül azok, amelyek nem értelmezhetők szűkebb értelemben is szükségletekként, a változó körülmények által meghatározottak. Ez az ellentmondás végigvonul az egész elméleten, beleépül szinte valamennyi fogalomba és összefüggésbe.

Parsons elméletének ellentmondásossága a fogalmak és összefüggések magasabb szintjén már nehezen mutatható ki, mert eleve a személyiség és a szükségletek természetére vonatkozó előfeltételezés ellentmondásosságában rejlik. Ezáltal elméletében nem lehet egyértelműen megkülönböztetni egymástól a rendszeres fogalmakat az idegen fogalmaktól, valamint a következetes összefüggéseket a következetlen összefüggésektől. Ugyanis, ha elfogadjuk azt az előfeltételezést, hogy a társadalmi életben a cselekvések motívumai személyes motívumok, a fogalmak többnyire rendszereseknek, az összefüggések következeteseknek tűnnek. Azonban a személyes motívumok, és ezzel összefüggésben a személyiség természetére vonatkozó felfogás olyan nyilvánvalóan ellentmond a valóságnak, hogy előfeltételezésként sem fogadhatjuk el. Tehát vagy teljes mértékben elvetjük a szóban forgó előfeltételezést, és Parsons egész elméletének érvényességét megkérdőjelezzük. Vagy egyértelműen szűkebben értelmezzük a szükséglet fogalmát, és ez alapján

körülhatároljuk az emberi együttélésnek azt a területét, amelyen belül a cselekvéseket közvetlenül a szűkebben értelmezett szükségletek és a személyes értékek motiválják. Ezáltal nagymértékben leszűkítjük a szóban forgó elmélet érvényességi körét, az emberi együttélésnek arra a területére, amelyet a hatodik fejezetben (1.2Ab) majd a közösségi élet szférájának nevezünk.

b) Az irányultság fogalma és összetevői

Mint említettük, többé vagy kevésbé az egyén teljes személyisége és egész szükségletrendszere szempontjából jelentősek lehetnek azok a körülmények, amelyek között cselekszik. Ahhoz, hogy az egyének viszonylag egyértelműen, vagy legalább kielégítően értelmezni tudják a körülményeket, kiértelmezessék, illetve definiálhassák a cselekvési szituációt, egy általános motívumot ki kell emelniük. Ennek megfelelően bizonyos aktuális motívumokat előnyben kell részesíteniük, és más, szükségleteik egészét tekintve lehetséges motívumokat háttérbe kell szorítaniuk cselekvéseik során. Ezt fejezi ki az irányultság fogalma, amit a következőképpen is meghatározhatunk.

- *A kognitív irányultság* hajlandóság arra, hogy egy általános motívumra való tekintettel az egyén meghatározott körülmények között különféle motívumai közül rendszerint előnyben részesítsen bizonyos aktuális motívumokat, és háttérbe szorítson más, szükségletei szempontjából lehetséges motívumokat.

Az irányultságok a cselekvések különböző vonatkozásaiban szelektálják a motívumokat. A főbb vonatkozások feltérképezésében figyelembe vesszük Parsons mintaváltozóit, de a korábban említettektől részben eltérő vonatkozásokat különböztetünk meg. Parsons olyan tágan értelmezi az egyes mintaváltozókat, hogy közvetlenül a mintaváltozókkal összefüggésben magyarázhassa a viszonylag összetett emberi és társadalmi jelenségeket is. Azonban a mintaváltozók ilyen tág értelmezése elmosza a személyiség és a környezet közötti határokat, és ezért nem alkalmas a személyiség és a környezet közötti összefüggések elemzésére. Parsons azon mintaváltozóit, amelyek alternatívái már nem a személyiség vagy a környezet elsődlegességével függnek össze, már csupán a megfigyelhető jelenségek tipizálását teszik számára lehetővé, és tulajdonképpen ezt a tipizálást vetíti rá a cselekvések motívumaira és a kulturális mintákra is.

Mi viszont az irányultságok fő összetevőinek a megkülönböztetésében azt tartjuk szem előtt, hogy ezek az összetevők a személyiség és a környezet közötti összefüggéseket tükrözzék. Tehát Parsons mintaváltozóihoz képest többnyire szűkebben értelmezzük az irányultságok egyes összetevőit. Teljes mértékben eltekintünk a fentebb ötödikként említett mintaváltozótól, mert a cselekvőnek az önmagára vagy a kollektivitásra vonatkozó irányultsága olyan összetett probléma, amely még az elemzésnek ezen a szintjén nem tárgyalható. A többi mintaváltozó különböző szempontjait tulajdonképpen figyelembe vesszük az irányultságok egyes ol-

dalainak a megkülönböztetése során, de elsősorban az előbb említett szempontra való tekintettel.

- A *kognitív irányultságok* következő *összetevőit* vagy oldalait különböztetjük meg: (1) a szükségletkielégítés módja, (2) az érzelmi viszonyulás módja, (3) a környezet értékelésének és megismerésének a módja, (4) a környezethez való alkalmazkodás módja, és (5) más személyekhez való viszonyulás módja.

Ezek a tényezők nem különböző irányultságokat, hanem ugyanazon irányultság különböző oldalait jelentik, ezért eleve szorosan összefüggnek egymással. Az említett összetevők az irányultságok legfontosabbaknak tekintett oldalai, tehát nem merítik ki az irányultságok vizsgálatának lehetséges szempontjait. Mi általános szinten vizsgáljuk az irányultságokat, de irányultságokat megkülönböztethetünk különböző jellegű és különböző méretű viselkedési egységeken belül. A következőkben felvázoljuk az irányultság egyes összetevőin belüli alternatívákat, és az egyes alternatívákra majd visszatérünk a következő alcím keretében, a szükségletkielégítés összetevőivel összefüggésben.⁹

A kognitív irányultság első és legfőbb szempontja a szükségletkielégítés módjára vonatkozik, és ebből a szempontból megkülönböztetjük a közvetlen szükségletkielégítő irányultságot, és a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtésére vonatkozó, instrumentális irányultságot. A *közvetlen szükségletkielégítő irányultság* a szükségletek közvetlen kielégítését, az *instrumentális irányultság* a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtését helyezi előtérbe. Tehát az egyénnek adott körülmények között választania kell, és attól függően, hogy szükségleteinek a közvetlen kielégítését vagy a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtését helyezi előtérbe, a legkülönbözőbb vonatkozásokban ennek megfelelően kell kiértelmeznie a cselekvési szituációt.

Az irányultság második szempontja az érzelmi viszonyulás módjára vonatkozik, és ebből a szempontból megkülönböztetjük az *érzelmi átélő* és az *érzelmileg semleges* irányultságot. Korábban láttuk, hogy az érzelem a feszültségérzés vagy a feszültségérzés feloldódásának lelkileg felfokozott átélése. Az érzelmek a személyiséget is jellemzik, azonban bizonyos körülmények között az egyén szabadjára engedheti érzelmeit, más körülmények között tudatosan korlátoznia kell azokat.

A szükségletkielégítés módjának az irányultság legfőbb összetevőjeként való fenti megkülönböztetését elvileg az teszi lehetővé, hogy meghatároztuk a szűkebb szükségletfogalmat. Parsons az érzelmi és az érzelmileg semleges megkülönböztetés vonatkozásában beszél közvetlen kielégülésről vagy a közvetlen kielégülés felüggesztéséről. Azonban a „közvetlen kielégülés” fogalmilag homályos, mivel tágabb értelemben használja a szükséglet, illetve a szükséglet-diszpozíció fogalmát,

⁹ Az irányultságokkal összefüggésben alternatívákon természetesen nem aktuális cselekvési lehetőségeket, hanem választható irányultságokat értünk.

s a tágabb szükségletfogalom szempontjából egy cselekvés mindig közvetlenül szolgálja az adott cselekvésnek megfelelő szükséglet kielégítését. Ezzel is összefügg, hogy az elnevezésben főleg az érzelmekhez köti a szóban forgó szempontot, s érzelmi vagy érzelmileg semleges irányultságról beszél. Mi ezzel szemben az érzelmi viszonyulás módját az irányultság elsőként említett oldalától különböző oldalaként vesszük figyelembe.

Az irányultság harmadik összetevője a környezet értékelésének és megismerésének a módjára vonatkozik, és ebből a szempontból megkülönböztetjük a szubjektív értékelő és a tárgyyszerű megismerő irányultságot. Parsonsnál a sajátos-általános mintaváltozó nagyrészt fedi ezt a szempontot. *Szubjektív értékelésen* a létezők és a közöttük tapasztalható összefüggések közvetlenül a cselekvő szubjektumra vonatkozó megítélését, értékelését értjük. *Tárgyszerű megismerésen* a létezők és összefüggések önmagukban vett, tisztán ismeretszerű megismerését értjük. A cselekvési szituáció kiértelmezésében a szubjektív értékelés és a tárgyyszerű megismerés általában egymással szorosan összefonódik, de az egyik vagy a másik elsődleges.

Az irányultság negyedik vonatkozása a környezethez való alkalmazkodás módja. *A környezethez való alkalmazkodáson* azt értjük, hogy az egyén szándéka szerint a környezet hatásait optimalizálja, közvetlenül és/vagy közvetve szükségleteire vonatkoztatva. Ebből a szempontból megkülönböztetjük a beleélő és a racionális alkalmazkodást, illetve a beleélő és a racionális irányultságot. Az irányultságnak ez az összetevője a mintaváltozók között kifejezetten nem szerepel, mivel azonban a szóban forgó összetevők ugyanazon irányultság különböző oldalait képezik, természetesen ez az összetevő is összefügg Parsons egyes mintaváltozóival.

A beleélő és a racionális alkalmazkodás közötti megkülönböztetésnek majd különösen fontos szerepe lesz a harmadik fejezetben (2.2), a szabályokhoz való alkalmazkodás típusainak a megkülönböztetésében, ezért az irányultságnak ezt az oldalát kiemelten hangsúlyozzuk.

- *Beleélő alkalmazkodáson* azt értjük, hogy az egyén elsősorban a környezet szükségleteire vonatkoztatott közvetlen, és az adott cselekvések folyamatában érvényesülő hatásaira van tekintettel. *Racionális alkalmazkodáson* azt értjük, hogy az egyén elsősorban a környezet szükségleteire vonatkoztatott közvetett, és hosszabb távon érvényesülő hatásaira van tekintettel.

A beleélő alkalmazkodás közvetlenül a szükségleteknek és az érzelmeknek megfelelő, illetve az adott állapotnál megfelelőbb állapot elérésére irányul. A beleélő alkalmazkodás megengedi vagy eleve magában foglalja az érzelmi átélést, és az ilyen alkalmazkodás során az egyén elsősorban a szubjektív értékelésre, nem pedig a tárgyyszerű megismerésre támaszkodik. A racionális alkalmazkodás viszont az irányultság más vonatkozásaiban érzelmileg semleges és tárgyyszerű megismerő irányultságot feltételez.

Az irányultság ötödik összetevője a más személyekhez való viszonyulás módja, és ebből a szempontból megkülönböztetjük egyik oldalról a személyes és kiterjedt,

a másik oldalról a személytelen és részleges irányultságot. Ezen összetevő értelmezésében figyelembe vettük Parsons két mintaváltozóját, a tulajdonítás vagy a teljesítmények szerinti, valamint a szétszórt vagy a meghatározott mintaváltozót, de jóval szűkebb értelmezésben. Az irányultságnak ez az összetevője is szorosan összefügg a már tárgyalt összetevőkkel. A személyes és kiterjedt irányultság más személyek irányában a beleélő alkalmazkodást, a személytelen és részleges irányultság viszont a racionális alkalmazkodást feltételezi.

B) Az irányultságra vonatkozó választás

a) Az általános motívum tudatosítása

Az egyéneknek tehát adott körülmények között választaniuk kell a különböző irányultságok között. Parsons (és Shils) szerint: „a cselekvő a szituációban súlyos orientációs dilemmák sorával találja magát szembe, választások sorával, amelyeket a cselekvőnek el kell végeznie, hogy a szituáció meghatározott jelentéssel bírjon számára.” (Parsons–Shils: 1962B: 76; ford. 1985: 55) Parsons azonban – a választás szempontjából – túlhangsúlyozza a mintaváltozókat, illetve az irányultságok egyes összetevőinek a jelentőségét. A következőkben arra mutatunk rá, hogy a cselekvőnek alapvetően egyetlen szempontból kell választania, és ez a választása a körülmények figyelembevételével meghatározza a fentebb megkülönböztetett vonatkozásokban az irányultságát.

Korábban (4.1Ab) láttuk, hogy a cselekvőnek alapvetően egy kérdésben kell állást foglalnia ahhoz, hogy a cselekvési szituációt kiértelmezze, illetve definiálja. Ez a kérdés pedig az, hogy mi az az általános motívum, amely cselekvéseit az adott körülmények között átfogóan motiválja. Ez az általános motívum alapvetően vagy a szükségletek közvetlen kielégítésére, vagy a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtésére irányul, tehát vagy személyes, vagy instrumentális motívum. E választás által meghatározott, hogy az egyénnek a körülményeket alapvetően mint a szükségletek tárgyait (és negatív tárgyait), vagy mint a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit kell értelmeznie. Majd látjuk, hogy ezáltal nagyrészt meghatározott az, hogy az általunk megkülönböztetett vonatkozásokban milyen irányultságot kell követnie, bár bizonyos esetekben más szempontokra is tekintettel kell lennie.

- Az általános motívumra vonatkozó választás meghatározza az egyén irányultságát a különböző vonatkozásokban. Az általános motívum választása során viszont az egyén figyelembe veszi az adott körülményeket, és előfeltételezésünk szerint a körülményeknek legmegfelelőbb általános motívumot választja.

Az egyén választása természetesen nem önkényes, alapvetően a körülmények által meghatározott. Szükségleteinek egészét figyelembe véve az adott körülmények részben mint a szükségletek tárgyai, illetve negatív tárgyai, részben mint a szükségletkielégítés eszközei és feltételei értelmezhetők. Az egyénnek a körülmé-

nyek alapvető vonásait tekintve kell választania a lehetséges általános motívumok között, s ezáltal egyértelművé tennie a szituációt. Amikor az egyén választ az általános motívumot illetően, ezzel önmaga számára egyértelművé teszi azt, ami általában ténszerűen adott. Tehát azt, hogy a szituáció összetevői számára alapvetően a szükségletek tárgyait vagy a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit képezik.

Tegyük fel például, hogy egy férfi pályázott nyújtott be egy állás elnyerésére, és a pályázatot kiíró cég érintett vezetőjéhez megy meghallgatásra. Amint belép a vezető irodájába, látja, hogy a vezető egy csinos nő, akivel nagyon szívesen megismerkedne. Tudja, hogy általában másképpen kell viselkednie akkor, ha egy nővel intim kapcsolatba szeretne kerülni, és akkor, ha álláshoz akar jutni, tehát választania kell. Esetleg érez némi kísértést, de felülkerekedik benne az eredeti motívum, amiért jött, és ami megfelel általában a körülményeknek és a másik fél elvárásainak, tehát igyekszik ennek megfelelően viselkedni. Így a másik felet és a másik fél cselekvéseit már egyértelműen a szükségletkielégítés eszközének vagy feltételének, nem pedig a szükséglet tárgyának tekinti, és saját szándékait és képességeit is ennek megfelelően igyekszik megjeleníteni.

A választás általában már azáltal meghatározott, hogy az egyén egy adott általános motívum által vezérelve kerül rendszeresen adott körülmények közé. Például az egyén nyilvánvalóan nem véletlenül kerül egy vállalat adott irodájába, ahol rendszeresen dolgozik. Esetleg még pályakezdőként azért kereste fel ezt a vállalatot, azért vállalt munkát, és azért jár be rendszeresen a munkahelyére, hogy pénzt keressen. Persze az sem teljesen közömbös a számára, hogy kedvesek vagy szépek-e a munkatársai, és jól főznek-e a munkahelyi konyhán, de nem a kollégákkal való társalgás vagy a finom ebédek kedvéért vállalta el ezt a munkát. Ha ez lett volna az általános motívuma, akkor nyilvánvalóan más körülmények között keresett volna kellemes beszélgető társakat és finom ételeket. Tehát nyilvánvaló a számára, hogy az adott munkahelyi környezet alapvetően a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képező alkotórészekből áll.

Bizonyos mértékig az egyén személyiségét is jellemzi, hogy egyrészt mennyire következetesen képes érvényre juttatni bizonyos irányultságokat, másrészt általában milyen irányultság jellemző a személyre. Azonban a körülmények általában eleve meghatározzák, hogy milyen általános motívum, és ennek megfelelően milyen irányultság a megfelelő. A pszichológiát természetesen főleg az érdekli, hogy a különböző irányultságok mennyiben válnak személyiségvonásokká, amelyek bizonyos mértékig a legkülönbözőbb körülmények között meghatározzák az adott személy cselekvéseit. Azonban még a pszichológiai kutatások is azt mutatják, hogy a személyiségvonásokból csak igen kismértékben lehet megmagyarázni általában a cselekvéseket. (Carver–Scheier 2002: 87) A szociológiát viszont felfogásunk szerint a társadalmi környezet meghatározó hatása érdekli, tehát ebből a szempontból az a fő kérdés, hogy az adott körülményeknek milyen általános motívumok és irányultságok felelnek meg.

b) A szükségletkielégítés összetevői és az irányultságok

Parsons, illetve Parsons és Shils rámutat a kifejező és az instrumentális irányultság, valamint a mintaváltozók (az affektivitás-affektív semlegesség, a diffúzitás-specifitás és az univerzalitás-partikularitás) közötti bizonyos összefüggésekre.¹⁰ Az irányultságok általunk megkülönböztetett egyes oldalai közötti szoros összefüggésekre azonban a szükségletkielégítés összetevőinek a figyelembevételével egyértelműbben rávilágíthatunk.

A következőkben tehát arra mutatunk rá, hogy – a cselekvések általános motívumával összefüggésben – a szükségletkielégítés összetevőinek az irányultságok fő vonatkozásaiban meghatározott irányultságok felelnek meg. Korábban láttuk, hogy a szükségletkielégítés összetevőin belül a szükségletek tárgyainak és a szükségletkielégítés eszközeinek, illetve feltételeinek a megkülönböztetését a szűkebb szükségletfogalom meghatározása tette lehetővé. Végso soron ez teszi lehetővé azt is, hogy az irányultságok egyes vonatkozásai közötti szoros összefüggésekre rámutassunk. Majd látjuk, hogy a szükségletek tárgyai vonatkozásában a megfelelés nagyrészt nem egyértelmű. A társadalmi jelenségek magyarázata szempontjából viszont azt hangsúlyozzuk, hogy a szükségletkielégítés eszközeinek és feltételeinek elvileg egyértelműen megfelelnek bizonyos irányultságok.

Amikor tehát az egyén választ az általános motívumára vonatkozóan, a választás által egyértelművé válik számára, hogy általában a környezet és a cselekvési szituáció összetevői alapvetően a szükségletek tárgyait, vagy a szükségletkielégítés eszközeit, illetve feltételeit képezik. A valóságban természetesen ez esetenként nem egyértelmű, de a következőkben elvileg ezt feltételezzük. A 2.1. táblázatban azt szemléltetjük, hogy a szükségletkielégítés összetevőinek a különböző vonatkozásokban milyen irányultságok felelnek meg.

- A szükségletek tárgyainak a közvetlen szükségletkielégítés, más vonatkozásokban elsődlegesen az érzelmi átélés, a szubjektív értékelés, a beleélő alkalmazkodás, más személyek vonatkozásában elsődlegesen a személyes és kiterjedt irányultság felel meg.

¹⁰ Parsons és Shils szerint a közvetlen és azonnali kielégítés magában foglalja az affektivitást, az affektív semlegesség viszont az instrumentális összességre jellemző. A specifitás aláhúzza a szerepösszetevők különválását, és a szerepek vonatkozásában a specifitás megjelenhet instrumentális teljesítmények elkülönülésében vagy expresszív (kifejező) kötelezettségekben. A diffúzitás egyesíti a sajátos alkotórészeket más alkotórészekkel, amelyek kiegészítik a sajátos alkotórészek relációs összefüggéseit. Amennyiben az adott egyén a kapcsolatát más cselekvőhöz figyelmen kívül hagyja, irányultsága univerzalista, tehát a másik fél tulajdonságait más tárgyakhoz fűződő viszonyában ítéli meg. A kifejező irányultságnak megfelel az univerzalitás, amennyiben a tárgyak egy osztálya, általános tulajdonságok által meghatározva, megfelelő a kielégüléshez. Viszont a partikularitás jellemző az olyan kifejező irányultságra, amelyben az érzelmi vonzalom elsődleges. (Parsons – Shils 1962B: 216-217) A kifejező (expressive) irányultság esetében az elsődleges a kielégülés folyamának a szervezése, tehát a kognitív szempontokkal szemben az érzelmi (katektikus) szempontoknak van elsődlegessége. Az instrumentális irányultság esetében a közvetlen érzelmi szempontokkal szemben a kognitív szempontoknak van elsődlegessége a cél eléréséhez. (Parsons 1951: 49)

A szükségletkielégítés módjára vonatkozó irányultságot tekintve, a szükségletek tárgyainak a közvetlen szükségletkielégítés felel meg. Korábban (3.1Ba; 3.2) láttuk, hogy a szükségletek tárgyait képező, illetve a szükségletek tárgyaira irányuló cselekvések közvetlenül szolgálják a szükségletek kielégítését.

Az érzelmi viszonyulás vonatkozásában a szükségletek tárgyainak elsődlegesen az érzelmi átélő irányultság felel meg. A megfelelés a valóságban nem szoros, és elvileg sem feltételezünk egyértelmű megfelelést. A szükségletek tárgyait képező cselekvések motívumaihoz többnyire érzelmek is társulnak, de a szükségletek tárgyait képező cselekvések is lehetnek érzelemmentesek. Úgy tűnik, hogy a lelki természetű szükségletek közvetlen kielégítése eleve érzelmekkel áthatott. Például nem képzelhető el az, hogy valaki érzelmek nélkül barátkozzon, szórakozzon vagy végezze kedvenc szabadidős tevékenységét. A testi szükségletek közvetlen kielégítésére irányuló viselkedés, illetve cselekvés azonban lehet érzelmileg semleges, amennyiben nem eleve gátolt az adott szükséglet kielégítése. Például az ember elvileg viszonyulhat érzelmileg semlegesen is a táplálkozáshoz, amennyiben elegendő és fiziológiai szempontból ehető, emészthető és hasznosítható táplálék áll a rendelkezésére.

Az irányultság harmadik oldala arra vonatkozik, hogy a cselekvő elsősorban a létezőknek a szubjektív értékelésére vagy tárgyszerű megismerésére törekedjen. A szükségletkielégítés összetevői szempontjából nézve ezt az oldalt, a szükségletek tárgyainak elsődlegesen a szubjektív értékelés felel meg. A szükségletek tárgyainak az egyén személyes motívumaira, illetve szükségleteire vonatkoztatott önálló értelmük van, a szükségletek tárgyait képező létezőket tehát az egyén értékelheti elsősorban szubjektív szempontból, közvetlenül szükségleteire vonatkoztatva. Azonban a tárgyszerű megismerés a szükségletek tárgyait képező létezők vonatkozásában sem nélkülözhető. Például tárgyszerűen meg kell ismerni a hangskálát és az összhangzattant, valamint egy adott hangszer működésének és megszólaltatásának a módját ahhoz, hogy valaki kedvtelésből zenéljen. Vagy például tudni kell, hogy mi mire való és mire használható a motorkerékpáron ahhoz, hogy valaki kedvtelésből motorozzon.

Az irányultság negyedik oldala a környezethez való alkalmazkodás módjára vonatkozik. A szükségletek tárgyaihoz vagy negatív tárgyaihoz az egyének elsődlegesen oly módon alkalmazkodnak, amit beleélő alkalmazkodásnak neveztünk. Láttuk, hogy a beleélő alkalmazkodás esetében az egyén elsősorban a környezet szükségleteire vonatkoztatott közvetlen, és az adott cselekvés folyamatában érvényesülő hatásaira van tekintettel. A beleélő alkalmazkodás megengedi vagy eleve magában foglalja az érzelmi átélést, és az ilyen alkalmazkodás során az egyén elsősorban a szubjektív értékelésre támaszkodik. Például ha fázunk, az árnyékból a napsütötte helyre állunk, vagy felveszünk valamilyen ruhadarabot. Ha közeledik felénk valaki a járdán, akit kedvelünk, szóba elegyedünk vele, ha nem, elkerüljük vagy elmegyünk mellette. Ha kezünkbe akad egy könyv, és beleolvassuk érdekesnek találjuk, akkor elolvassuk, ha nem, akkor félretesszük. Ha bekapcsoljuk a te-

levíziót és az adás felkelti az érdeklődésünket, akkor megnézzük, ha nem, akkor kikapcsoljuk.

Irányultság összetevői		Szükségletkielégítés összetevői	
		Szükségletek tárgyai	Szükségletkielégítés eszközei és feltételei
1.	Szükségletkielégítés	<i>Közvetlen szükségletkielégítés</i>	<i>Instrumentális: előfeltételek megteremtése</i>
2.	Érzelmi viszonyulás	<i>Érzelmi átélés (elsődlegesen)</i>	<i>Érzelmileg semleges</i>
3.	Értékelés és megismerés	<i>Szubjektív értékelés (elsődlegesen)</i>	<i>Tárgyszerű megismerés</i>
4.	Környezethez való alkalmazkodás	<i>Beleélő alkalmazkodás (elsődlegesen)</i>	<i>Racionális alkalmazkodás</i>
5.	Más személyekhez való viszonyulás	<i>Személyes és kiterjedt (elsődlegesen)</i>	<i>Személytelen és részleges</i>

2.1. táblázat: A szükségletkielégítés összetevőinek megfelelő irányultságok

Korábban (3.2B) láttuk, hogy a közvetlen szükségletkielégítést a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtésétől nem az időtáv szempontjából különböztettük meg. Az általunk meghatározott értelemben a cselekvések hosszú távon is szolgálhatják a szükségletek közvetlen kielégítését. Például az, hogy az egyén ma hogyan táplálkozik vagy mennyit sportol, hatással van arra, hogy évek vagy évtizedek múlva milyen lesz az egészségi állapota. Hosszabb távon a közvetlen szükségletkielégítés, illetve a szükségletek tárgyaihoz való alkalmazkodás is nagyrészt megkívánja a racionális alkalmazkodást, a cselekvések hosszú távon érvényesülő következményeinek a tárgyszerű megismerését és figyelembevételét. A szükségletek tárgyai vonatkozásában hosszú távon az egyénnek megfelelő egyensúlyt kell teremtenie a beleélő és a racionális alkalmazkodás között. Például ha az egyénnek olyan az ízlése, hogy csupán beleélő alkalmazkodás révén egyoldalúan vagy kifejezetten egészségtelenül táplálkozna, nagyrészt le kell mondania kedvenc ételei fogyasztásáról, és olyan ételeket is meg kell ennie, amit nem igazán szeret. Vagy például főleg racionális alkalmazkodásra van szüksége ahhoz, hogy alávesse magát egy orvosi műtétnek, csupán beleélő alkalmazkodás révén a műtetre nem vállalkozna.

Főleg racionális alkalmazkodásra van szükség ahhoz, hogy az egyén eleve elkerülje a környezet azon várható hatásait, amelyek közvetlenül érintenék kedvezőtlenül a szükségleteit, tehát amelyek a szükségletek negatív tárgyait képeznék. Például gondolnia kell arra, hogy valószínűleg esni fog vagy hideg lesz, ezért jó ha ennek

megfelelően öltözik fel, amikor elmegy otthonról. Vagy egy nyomorúságos városrészben, idegen és megbízhatatlannak tartott emberek között, előkelően kiöltözve ne viselkedjen feltűnően, és ne kössön bele másokba, mert könnyen pórul járhat.

Az irányultság ötödik oldala a más személyekhez való viszonyulásra vonatkozik. Az emberi természetnek megfelelően az egyén irányultsága más személyekre vonatkozóan elsősorban személyes és kiterjedt, ha az adott személyek és cselekvései számára a szükségletek tárgyait képezi. Ha azonban más személyek cselekvései a szükségletek tárgyait képezik, különbséget kell tennünk más személyek között abból a szempontból, hogy személy szerint is a szükségletek tárgyait képezik, vagy csupán bizonyos szerepükben, és személy szerint közömbösek az adott egyén számára.

Ha egy másik személy önmagában képezi a szükséglet tárgyát, s nem csupán bizonyos tulajdonságokat hordozó egyének egyik képviselőjeként, akkor a szubjektum szükséglete a személyre irányul általában. Így nem csupán bizonyos tulajdonságait és cselekvéseit veszi figyelembe, hanem vele szemben a személyes és kiterjedt irányultság lesz a jellemző. Ha viszont a szükséglet tárgyát tulajdonképpen nem maga a másik személy, hanem meghatározott cselekvései képezik, akkor az adott egyént nem önmagában, hanem cselekvéseit, illetve cselekvései következményeit kell figyelembe vennie. Az egyén irányultságára ebben az esetben a kétértelműség lesz a jellemző, s a másik személyhez fűződő viszonyában ingadozni fog a személyes és kiterjedt, valamint személytelen és részleges irányultság között.

Például a szülő számára a szeretett gyermek az egyetlen és minőségében pótolhatatlan, a vele szembeni irányultsága személyes és kiterjedt. Viszont a beteg az orvosát főleg abból a szempontból értékeli, hogy az egészségre irányuló szükségletének kielégítését mennyiben szolgálja, és ebből a szempontból nem jelentős tulajdonságai és cselekvései tulajdonképpen közömbösek a számára. Mégis hajlamos arra, hogy orvosát mint személyt is jelentősnek tekintse, mert csak annyiban bízik meg benne mint orvosban, amennyiben megbízhatónak tartja mint embert.

Ha az irányultságot a cselekvési szituációban részt vevő más egyénekre vonatkoztatva vizsgáljuk, tekintettel kell lenni arra, hogy az adott szituációt az egyik fél szempontjából képezhetik a szükségletek tárgyait, a másik fél szempontjából viszont a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit jelentő összetevők. Az ilyen nem egynemű szituáció bizonyos mértékben befolyásolja mindkét fél kognitív irányultságát, de itt ezzel a kérdéssel nem foglalkozunk.

Láttuk tehát, hogy a szükségletek tárgyai vonatkozásában az irányultságok egyes oldalai közötti megfelelés nagyrészt nem egyértelmű, a szükségletek tárgyain túl részben más tényezők által meghatározott. A társadalmi jelenségek magyarázata szempontjából viszont azt hangsúlyozzuk és azt előfeltételezzük, hogy a szükségletkielégítés eszközeinek és feltételeinek az általunk megkülönböztetett vonatkozásokban elvileg egyértelműen megfelelnek bizonyos irányultságok.

- A szükségletkielégítés eszközeinek és feltételeinek az instrumentális irányultság, illetve a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtése, az

érzelmi semlegesség, a tárgyyszerű megismerés, a racionális alkalmazkodás, más személyek vonatkozásában a személytelen és részleges irányultság felel meg.

A szükségletkielégítés módjára vonatkozó irányultságot tekintve, a szükségletkielégítés eszközeinek és feltételeinek az instrumentális irányultság, tehát a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtése felel meg. Korábban (3.1Bb, 3.2) láttuk, hogy a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képező, illetve a szükségletkielégítés eszközeire vagy feltételeire irányuló cselekvések közvetve, a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtése révén szolgálják a szükségletek kielégítését.

Az érzelmi viszonyulásra vonatkozó irányultságot tekintve, a szükségletkielégítés eszközeinek és feltételeinek az érzelmileg semleges irányultság felel meg. A szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képező cselekvések is lehetnek a valóságban bizonyos mértékig érzelmekkel áthatottak. A cselekvések hatékonysága szempontjából azonban a szükségletkielégítés eszközeinek és feltételeinek az érzelmileg semleges irányultság felel meg. Az instrumentális motívumokat és cselekvéseket tehát az egyének általában törekszenek érzelemmentessé tenni. A szükségletkielégítés eszközeivel és feltételeivel az érzelmek csupán annyiban egyeztethetők össze, amennyiben az adott körülményeknek megfelelő instrumentális motívumokat az érzelmek nem befolyásolják vagy erősítik. Ha azonban elvileg is megengedjük a szükségletkielégítés eszközei és feltételei vonatkozásában az érzelmi átélést, esetleges, sőt általában valószínűtlen az, hogy az előbb említett követelmény teljesül.

Az irányultság harmadik oldala arra vonatkozik, hogy a cselekvő elsősorban a létezőknek a szubjektív értékelésére vagy tárgyyszerű megismerésére törekedjen. A szükségletkielégítés összetevői szempontjából nézve ezt az oldalt, a szükségletkielégítés eszközei és feltételei tartalmilag függetlenek az egyének személyes motívumaitól, ezeket az összetevőket a környezeti összefüggések határozzák meg, amelyeket az egyének elfogulatlanul, tárgyyszerűen meg kell ismernie ahhoz, hogy megfelelően igazodhasson hozzájuk. A szükségletkielégítés eszközeinek és feltételeinek tehát a tárgyyszerű megismerés, és az ezen alapuló szubjektív értékelés felel meg.

Az irányultság negyedik oldala a környezethez való alkalmazkodás módjára vonatkozik. A szükségletkielégítés eszközeihez és feltételeihez az egyének oly módon alkalmazkodnak, amit racionális alkalmazkodásnak neveztünk. Korábban (4.2Ab) láttuk, hogy a racionális alkalmazkodás folyamán az egyének elsősorban a környezet szükségleteikre vonatkoztatott közvetett, és hosszabb távon érvényesülő hatásaira vannak tekintettel. A racionális alkalmazkodás más vonatkozásokban érzelmileg semleges és tárgyyszerű megismerő irányultságot feltételez. Az egyéneknek tárgyyszerűen meg kell ismerniük a környezet összefüggéseit ahhoz, hogy racionálisan alkalmazkodhassanak hozzájuk. A környezetre vonatkozó elvárásaik is elsősorban a környezet tárgyyszerű megismerésén alapulnak.

Az irányultság ötödik oldala a más személyekhez való viszonyulásra vonatkozik. A személytelen és részleges irányultság felel meg az olyan körülményeknek, amikor az adott egyén számára más személyek és cselekvéseik a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit képezik. Amennyiben egy adott egyén számára más személyek cselekvései a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik, maguk a személyek is ilyen minőségükben jelentősek a számára. A beosztott számára például az a fontos, hogy vezetője milyen beosztásba helyezi, milyen feladatokkal látja el, és mennyi keresethez juttatja. Az viszont közömbös, hogy vezetője mennyiben megfelelő férjnek vagy szülőnek, szereti a komolyzenét vagy rockzenét, és olvas szépirodalmat vagy nem.

Fentebb már utaltunk arra, hogy ha az irányultságot a cselekvési szituációban részt vevő más egyénekre vonatkoztatva vizsgáljuk, tekintettel kell lennünk arra, hogy az adott szituációt az egyik fél szempontjából képezhetik a szükségletek tárgyait, a másik fél szempontjából viszont a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit jelentő összetevők. Az ilyen nem egynemű szituáció bizonyos mértékben befolyásolja mindkét fél kognitív irányultságát. Ezzel a kérdéssel majd a tizedik fejezetben, az emberi viszonyokat tárgyalva foglalkozunk.

Említettük, hogy az irányultságok általunk megkülönböztetett összetevői nem merítik ki azokat a lehetséges szempontokat, amelyek szerint az irányultságok vizsgálhatók. Mi általános szinten vizsgáltuk az irányultságokat, de irányultságokat megkülönböztethetünk különböző jellegű és különböző méretű viselkedési egységeken belül. A különböző viselkedési egységeken belül az irányultságok, és azok különböző oldalai már lehetnek eleve vagy csupán közvetlen szükségletkielégítő, vagy csupán instrumentális irányultságok. Azonban az elemzésnek ezen a szintjén azoknak az irányultságoknak, és az irányultságok azon oldalainak nincs jelentősége, amelyek tulajdonképpen nem a személyiség és a környezet közötti összefüggésekre vonatkoznak. Mi az irányultságokkal főleg abból a szempontból foglalkoztunk, hogy a cselekvéseket mennyiben határozzák meg az egyének személyes tulajdonságai és mennyiben a környezeti tényezők. Arra a kérdésre kerestük a választ, az irányultságok mennyiben segítik elő azt, hogy az egyének általában véve megfelelően alkalmazkodjanak környezetükhöz.

HARMADIK FEJEZET

A KULTÚRA, A SZABÁLYOK ÉS AZ INTÉZMÉNYEK

Az előző fejezetben, az intézményes szociológia elméletének a felépítésében az egyén, a környezet és a cselekvés közötti összefüggésekre vonatkozó problémákból indultunk ki. E problémák tárgyalása során határoztuk meg az elmélet alapfogalmait és legáltalánosabb előfeltevéseit. Az általunk szemmel tartott alapvető problémát az képezte, hogy az egyének cselekvéseit mennyiben határozzák meg az egyének személyes tulajdonságai, és mennyiben a környezeti tényezők. Ebben a fejezetben az egyének kulturális környezetével foglalkozunk, ezen belül főleg a szabályokkal és az intézményekkel. A könyv egyes fejezetei általában véve is szorosan kapcsolódnak egymáshoz, de ehhez a fejezethez különösen szorosan kapcsolódik a negyedik fejezet, amelynek a tárgyát majd az intézmények típusai, funkciói, valamint a társadalmiság értelmezése képezi.

A következőkben először röviden a kultúra tágabb és szűkebb fogalmával, és a szűkebb értelemben vett kultúra, a jelképi kultúra összetevőivel foglalkozunk. Majd rámutatunk arra, hogy a különböző szemléletmódokat képviselő szociológiai elméletek milyen mértékben és milyen szempontból veszik figyelembe a kultúrát és a kultúra egyes összetevőit a társadalmi jelenségek magyarázatában. Ehhez kapcsolódva hangsúlyozzuk, hogy az intézményes szociológia elméletében alapvetően új szempontból vesszük figyelembe a szabályokat, a szabályok rendszereiként értelmezett intézményeket, és e tényezők révén általában a kultúrát a társadalmi cselekvések és általában a társadalmi jelenségek magyarázatában.

A kultúra viszonylag egyszerű és legfontosabb formai összetevőit a szabályok képezik, ezért a fejezet második részében a szabály fogalmát, a szabályokhoz kapcsolódó ellenőrzés és a szabályokhoz való alkalmazkodás kérdéskörét tárgyaljuk. A fejezet harmadik részében határozzuk meg az intézmény fogalmát, és bevezetjük az intézmény fedezetének a fogalmát. Végül az intézmények érvényességével, érvényességi körével, az intézményes helyzet, a szerep és a szereplehetőségek fogalmának a meghatározásával foglalkozunk.

1. A kultúra fogalma és megközelítése

A fejezet első részében a kultúra fogalmára és megközelítésére vonatkozó gondolataink bevezető jellegűek, mielőtt a második és a harmadik részben rátérünk a szabályok és az intézmények rendszeres tárgyalására. E részben a kultúra különböző megközelítéseit tárgyalva eltekintünk attól az általunk fontosnak tartott követelménytől, hogy csak olyan – az elmélet alkotórészeit képező – szakkifejezéseket, illetve fogalmakat használjunk, amelyek jelentését már meghatároztuk, vagy az első használatukhoz kapcsolódva meghatározzuk. A kultúra fogalmával nem kívánunk részletesen foglalkozni, szükségesnek tűnik azonban rámutatni arra, hogy a kultúra egyes összetevői, különösen a szabályok és az intézmények milyen átfogóbb vonatkoztatási keretbe illeszthetők.

A következőkben tehát először meghatározzuk a kultúra tágabb és szűkebb fogalmát, felvázoljuk a szűkebb értelemben vett kultúra, a jelképi kultúra fő összetevőit. Majd rámutatunk arra, hogy a különböző szemléletmódokat képviselő szociológiai elméletek különböző mértékben támaszkodnak a kultúra fogalmára, és a kultúra különböző összetevőit hangsúlyozzák a társadalmi jelenségek magyarázatában. Végül azt hangsúlyozzuk, hogy az intézményes szemléletmódban milyen szempontból vesszük figyelembe az intézményeket, s ennek révén a kultúrát a társadalmi jelenségek magyarázatában.

1.1. A kultúra fogalma és összetevői

A) A kultúra tágabb és szűkebb fogalma

a) A kultúra tágabb fogalma

Mai értelmében a kultúra fogalma viszonylag új fogalom, de más értelemben már az ókori Rómában használták. Akkori jelentése megmunkálni, művelni, főleg a földművelésre vonatkoztatva. Később a kultúra kifejezés jelentése áttevődött az emberek kiművelésére, képességeik, jellemük fejlesztésére. Majd a hangsúly a szellemi művelés folyamatáról annak eredményére, a művelt ember szellemi állapotára és életmódjára került. A tizenkilencedik század elején a kultúra fogalmát elsősorban már nem az egyes emberre, hanem nagyobb emberi csoportokra és a társadalom egészére kezdték használni. A kultúra fogalma ilyen értelemben a társadalom rendezettségét, az anyagi gazdagságot, az erkölcsi kifinomultságot és a szellemi fejlettséget foglalta magában. Ekkor már a fejlődés lelki, szellemi és erkölcsi összetevőin túl e fogalom felölelte az emberi tevékenység minden maradandó eredményét. Az egyének szempontjából a múltból öröklött, emberek alkotta környezetet, amelyhez az egyéneknek alkalmazkodniuk kell. (Márkus 1992; Williams 1998: 28-30; Wessely 1998A: 7-9)

A kultúra kifejezés ma is nagyrészt különböző tartalmú és különböző terjedelmű fogalmak jelölésére szolgál. Az egyik jellemző értelmezés szerint a kultúra fogalma az emberek szellemi, lelki és esztétikai fejlődésének az általános folyamatát, a másik szerint egy embercsoport, korszak vagy általában az emberiség sajátos életmódját, a harmadik szerint a szellemi, különösen a művészeti tevékenységet és e tevékenység termékeit foglalja magában. Az utóbb említett értelmezés a legelterjedtebb, amely szerint a kultúrán az emberi tevékenység sajátosan „kulturális” területét, a zenét, az irodalmat, a festészetet, a szobrászatot és a filmet értjük. (Williams 1981: 11-12; Williams 1998: 28-30)

Az egyének cselekvései szempontjából nézve, a szociológiai irodalomban az egyik jellemző felfogás szerint a kultúra az egyének releváns környezetének az emberek által történetileg kialakított összetevőit foglalja magában, amelyekhez az egyéneknek a cselekvéseik során alkalmazkodniuk kell. A másik felfogás szerint a kultúra a környezeten belül csak az egyének adott körében általánosan jellemző, közös tudati állapotát foglalja magában, amelyben az adott egyén is osztozhat, de cselekvései szempontjából számára alapvetően a környezetet jelenti. A harmadik jellemző felfogás szerint viszont a kultúra bizonyos cselekvések szempontjából nem az egyének környezetét fejezi ki, hanem az egyének általánosan jellemző magatartását, a magatartás mintázatát, életmódját foglalja magában.

Ha a kultúra fogalmát a cselekvések magyarázatában szeretnénk felhasználni, fontos kérdés, hogy magukhoz a cselekvésekhez képest hogyan értelmezzük e fogalmat. Erre való tekintettel, mi a kultúra fogalmának a fenti bekezdésben elsőként említett értelmezéséből indulunk ki, egyelőre tágabb értelemben használva a kultúra kifejezést.

- *Tágabb értelemben a kultúra* magában foglalja az emberek által maradandóan kialakított, és az egyének adott körében az egyes egyének környezetének az alkotórészeit képező dolgok, dologi és tudati állapotok egészét. Ilyen tágabb értelemben megkülönböztethetjük egyrészt az anyagi kultúrát, másrészt a jelképi kultúrát.

Tehát az egyes egyének környezeteként, és e tekintetben tágabban értelmezve a kultúrát, megkülönböztethetjük egyrészt az anyagi kultúrát, amely az emberek által létrehozott anyagi természetű létezőket foglalja magában, másrészt a nem anyagi, illetve a jelképi kultúrát, amely a jelképi természetű létezőket foglalja magában. (Kloskowska 1984)

A második fejezetben (1.1Ba) különbséget tettünk a környezet tényszerű és szimbolikus természetű alkotórészei között. Láttuk, hogy a környezet tényszerű összetevői formai szempontból lehetnek dolgok és állapotok, más egyének és csoportok, cselekvési lehetőségek és képességek, valamint mások cselekvései, viselkedései, illetve ezekből felépült nagyobb viselkedési egységek. Az anyagi kultúra az emberek által létrehozott és a környezet alkotórészeit képező dolgokat, illetve e dolgok állapotait foglalja magában. Az anyagi kultúrát alkotják például az épü-

letek, az utak, a gépek és berendezések, a járművek, a bútorok stb. Nem emberi élőlényeket fogalmilag nem különböztettük meg a szűkebb értelemben vett dolgoktól, azokat is dolgoknak neveztük. Tehát az anyagi kultúrának az alkotórészeit képezhetik az emberek által átalakított természeti (növényi és állati) környezet létezői is, az átalakítás mértékében. Például a szántóföldek, az ültetvények, a parkok, víztározók, a nemesített növények, a megszelídített állatok részben a természeti, részben a kulturális környezet alkotórészeit képezik. Minket azonban a továbbiakban a jelképi kultúra érdekel, és kultúrán szűkebb értelemben az úgynevezett jelképi kultúrát értjük.

b) A jelképi kultúra fogalma

A szociológiai irodalomban széles körben használt szűkebb értelmében a kultúrán a jelképi kultúrát értjük, s ilyen értelemben a kultúra az egyének adott körében érvényes képzetek rendszere. Értelmezésünk szerint röviden a következőképpen határozhatjuk meg a jelképi kultúra fogalmát.

- Szűkebb értelemben a kultúra, a *jelképi kultúra* az egyének adott körében az egyéni tudatok azon összetevőinek az összessége, (1) amelyek valamenyny egyén tudatának az alkotórészeit képezik, és (2) amelyekről valamennyi egyén feltételezi, hogy az adott körben mások tudatának is az alkotórészeit képezik, valamint (3) amelyek közlésére egységesen értelmezett szimbólumrendszer alakult ki.

A következőkben tehát kultúrán a jelképi kultúrát értjük, ezért általában csak röviden kultúráról beszélünk. A fent kiemelt meghatározás szerint a kultúra olyan „közös tudat” az egyének adott körében, amelynek az összetevőit képező tudattartalmak magától értetődőeknek tekintve áramlanak az egyének közötti kommunikációkban, s a viszonylag új információk közlésének és értelmezésének is az alapját képezik. A kultúra leglényegesebb vonatkozása az egységesen értelmezett szimbólumrendszer, mivel egyrészt e szimbólumrendszer fényében értelmezett tapasztalat eredményeként válhat az adott tudattartalom általánossá az egyének adott körében, másrészt e tapasztalat eredményeként ismerik fel az egyes egyének, hogy mások is osztoznak az adott tudattartalomban.

A kultúra elemi alkotórészeit a jelképek vagy szimbólumok képezik, amelyek az emberek közötti kölcsönhatások eredményeként tesznek szert közös jelentésre, s ezáltal szolgálhatnak az egyének közötti kommunikáció közvetítő eszközeiként. (Parsons 1951: 5, 327) Az egyének adott köre számára közös kultúra alapvető ismertetőjegye, hogy az egyének képesek kommunikálni egymással, a szimbólumok szabályozott használata révén. (Schmid 1991: 98) A második fejezetben (1.1Ba) már említettük, hogy a jelkép vagy szimbólum olyan jel, amelyet kifejezetten jelként használnak, és amelynek jelentésére vonatkozóan tartós egyetértés alakult ki az egyének adott körében. A szimbólumok az általuk jelölt létezőkhöz képest formailag önkényesek, azaz nincs szükségszerű kapcsolat a szimbólum és

aközött a létező között, amelyet képvisel. Az emberi hangok szimbolikus rendszere a nyelv, amely az emberek közötti közlés alapvető eszköze. A szimbólumok, s ezáltal a nyelv használatának képessége egyedülállóan emberi képesség, s az embert ez a képessége teszi alkalmassá a jelképi kultúra, s ezáltal a társadalmiság létrehozására. A nyelv lehetővé teszi a tapasztalatok felhalmozását és megőrzését, az adott nyelvet értő minden ember számára hozzáférhetővé tételét, és így módon a nyelv a közös tudáskészlet alapja és közvetítő eszköze. (Parsons 1951: 10-11; Huszár 1983: 50-51; Berger–Luckmann 1998: 99-101; Sandstrom–Martin–Fine 2001: 218)

A cselekvések magyarázata szempontjából fontos az a kérdés, hogy milyen természetű a kultúra az egyének személyiségéhez képest. Parsons felfogása szerint a kultúra szimbólumok mintázott rendszereiből épül fel, amelyek a cselekvések irányultságainak a tárgyait, az egyéni cselekvők személyiségének az elsajátított összetevőit és a társadalmi rendszerek intézményesült mintáit képezik. (Parsons 1951: 327) Felfogásunk szerint a kultúra tudati természetű, a kultúra hordozói az egyének adott körében az egyéni tudatok. Tehát a kultúra az egyének személyiségének is a tudati, pontosabban a „közös tudati” vonatkozásait foglalja magában. A személyiségnek azonban a tudatos összetevők mellett vannak nem tudatos összetevői is, amelyre főleg a pszichoanalitikus felfogás hívja fel a figyelmet. (Lásd pl.: Freud 1982B: 423-431; Carver–Scheier 2002: 201-206) A kultúra tehát az említett szempontból más természetű és szűkebb, mint a személyiség, más szempontból viszont bővebb, mert az egyéni tudattartalmaknak csak bizonyos vonatkozásai képezik az egyes egyének személyiségének az alkotórészeit. Például az egyén konkrét ismeretei, amelyek ugyanakkor kulturális ismeretek is lehetnek, nem alkotórészei a személyiségnek, csak az ismeretek adott személyre jellemző sajátos szerkezete és sajátos szerveződési módja.

A szociológiaelméletben az *életvilág* kifejezéssel jelölt fogalom, legalábbis egyes szerzők értelmezésében, részben fedi a szűkebb és a fenti értelemben vett kultúra, a jelképi kultúra fogalmát. Alfred Schütz fenomenológiai szociológiájára a második fejezetben (4.1A) jelentős mértékben támaszkodtunk, főleg arra a kérdésre keresve a választ, hogy az egyének értelmezés révén hogyan ismerhetik meg a környezetüket mint cselekvési szituációt. Schütz felfogása szerint az életvilág egyrészt olyan egységes tudati világ, amely közös az egyének adott köre számára. Az életvilág magában foglalja a társadalmi élet kulturális, az egyének adott köre számára magától értetődő keretét, amelyen az egyének gondolkodása és magatartása alapszik. Az életvilág a cselekvőket ellátja a társadalmi világ értelmezésének, a problémák megoldásának és a cselekvéseknek a kész mintáival, illetve tipizációival. Az életvilág másrészt azonban tágabb, mint a kultúra, mert magában foglalja a mindennapi élet egyének számára magától értetődőnek tűnő valóságát is. Tehát az életvilág alkotórészeit képezik mindazok a létezők, amelyek az egyének adott köre számára problémamenteseknek, magától értetődően valóságosnak tűnnek. (Különösen Schütz–Luckmann 1984: 269-282)

Habermas különbséget tesz az életvilág csupán a kultúrára vonatkozó kommunikációelméleti, és a mindennapi életre vonatkozó, szociokulturális fogalma között. Az előbbi értelemben „az életvilágot kulturálisan áthagyományozott és nyelviileg szervezett értelmezési minták készleteként gondolhatjuk el”. (Habermas 1995: 124; ford. 1987: 156) Ilyen értelemben az életvilág jól ismert kulturális tudáskészletből épül fel, amely az adott életvilághoz tartozó egyéneket problémamentes háttérmeggyőződésekkel látja el, és amely alapját képezi a valóság különböző oldalai értelmezésének. Az életvilág mint a mindennapi élet területe azonban tágabb, mint a kultúra, magában foglalja a mindennapi élet magától értetődőnek tekintett, problémamentes, elbeszélhető kulturális, társadalmi és személyiségi összetevőit. (I. m.: 119-152; ford. 152-178)

Általában véve egyetértünk azzal a felfogással, amelyet főleg a normativista szemléletmód képviselői hangsúlyoznak, és amely szerint rendezett emberi együttélés, az emberek közötti rendezett, különösen a testi kényszerítés alkalmazását mellőző kölcsönhatások nem lehetségesek viszonylag állandó szimbolikus rendszer, azaz kultúra nélkül. (Parsons 1951: 11) A kultúra történetileg a terméke, a mindennapokban azonban meghatározója a cselekvéseknek és az emberek közötti kölcsönhatásoknak. A huzamosabb ideig együtt élő egyének általában kialakítják a maguk sajátos kultúráját, amelyet egymás között átadnak, főleg a kölcsönhatások során sajátítanak el, és közösen osztanak. (I. m.: 15). Viszonylag nagy számú egyének körében egy adott kultúrán belül általában kialakulnak úgynevezett *szubkultúrák* is, amelyek részesednek az átfogóbb érvényességi körű kultúra alapvető alkotórészeiből, de sajátos alkotórészekkel is rendelkeznek.

B) A jelképi kultúra összetevői

a) A kultúra kognitív, személyes kifejező és értékelő összetevői

A kultúra legfőbb funkciója az egymás környezetében élő egyének cselekvéseinek a szabályozása, tehát célszerű megkülönböztetni a kultúra azon összetevőit vagy oldalait, amelyek különböző szerepet töltenek be a cselekvések szabályozásában. Parsons a motivációs irányultság három módjának megfelelően megkülönbözteti a kultúra kognitív, érzelmi (cathectic) és értékelő összetevőit. E szerint vannak olyan kulturális minták, amelyek az egyének szintjén a kognitív irányultságot, amelyek az érzelmi irányultságot, és amelyek az értékelő irányultságot szolgálják, illetve befolyásolják. A motivációs irányultság kognitív módja a létezők megismerésére irányul, az érzelmi mód a létezőket érzelmi jelentőséggel ruházza fel, az értékelő mód a kielégülés optimalizálására irányul, s magában foglalja a választást az alternatívák között. A motivációs irányultság három módjának megfelelően a három típus kulturális szinten: (1) a kognitív képzetek rendszere, (2) a kifejező szimbólumok rendszere, és (3) az értékírányultsági minták rendszere. (Parsons 1951: 47-48, 327)

A fentihez hasonló értelemben megkülönböztetjük a kultúra kognitív, személyes kifejező és értékelő oldalát vagy összetevőit. E megkülönböztetésre tehát a kultúra funkcióinak a magyarázata szempontjából van szükség.

- A (jelképi) *kultúra két alapvető funkciója*: (1) az egyének tudatának és ezáltal személyiségének a maradandó alakítása, (2) a cselekvő egyéneken kívül mások számára is jelentős cselekvések mindenkori szabályozása. E két funkció a kommunikáció révén valósul meg, és feltételezi a kultúra kognitív, személyes kifejező és értékelő oldalát.

A *kultúra kognitív összetevői* többé vagy kevésbé megbízható ismeretek, amelyek a cselekvő egyénekre, körülményeikre és általában a világra vonatkoznak. A *kultúra személyes kifejező összetevői* az egyének adott körében olyan tudatosult lelki szükségletek és érzelmek, valamint ezek kifejezési módjaira vonatkozó felfogások, amelyek megfelelnek a kultúra korábban (1.1Ab) kiemelt definíciójában szereplő három ismertetőjegynek. Egyes szerzők szerint a kulturális érzelmek tanult és szerzett érzelmek, amelyekre vonatkozó kulturális mintákat az egyének elsajátítják, a személyiségükbe építik. (Vö.: Parsons 1951: 42; Petri 1986: 329; Mook 1987: 447) Hangsúlyozzuk, hogy felfogásunk szerint az egyének testi szükségleteire és instrumentális motívumaira vonatkozó „közös tudattartalmak” nem a kultúra személyes kifejező összetevőit, hanem csupán kognitív, vagy kognitív és értékelő összetevőit képezik. A *kultúra értékelő összetevői* arra vonatkozó minták, hogy az egyének adott körében mi tekinthető megfelelőnek vagy nem megfelelőnek, helyesnek vagy helytelennek, igaznak vagy hamisnak, szépnek vagy csúnyának, kíváncsnak vagy nem kíváncsnak stb., tehát általában véve pozitívnak vagy negatívnak. Parsons a társadalmi cselekvések és általában a társadalmi jelenségek magyarázatában a kultúra kifejező és értékelő összetevőire helyezte a hangsúlyt, és elhanyagolta a kognitív összetevőket. (Rex 1961: 106; DiMaggio–Powell 1991B: 17) Az intézményes szociológia elméletében viszont majd főleg a kultúra kognitív, illetve kognitív és értékelő összetevőinek a jelentőségét hangsúlyozzuk.

A kultúra fent említett oldalai vagy összetevői a konkrét kulturális létezők esetében többnyire csak analitikusan különböztethetők meg egymástól. A kultúra alább tárgyalandó egyes formai összetevői képezhetik csupán kognitív vonatkozásban, de két vagy mindhárom vonatkozásban is a kultúra összetevőit. Majd később látjuk például, hogy egy szabály lehet csupán a kultúra kognitív összetevője, de képezheti kognitív, személyes kifejező és értékelő értelemben is az adott egyének kultúráját.

b) A kultúra fő formai összetevői

A következőkben csupán röviden utalunk a kultúra fő formai összetevőire, mivel a számunkra lényeges összetevőkkel, különösen a szabályokkal és az intézményekkel a későbbiekben majd részletesen foglalkozunk.

- A *kultúra fő formai összetevői*, amelyek elemi alkotórészeit tekintve szimbólumokból állnak, a kulturális hiedelmek, illetve ismeretek, a kulturális értékek, a szabályok, valamint a szabályokból álló intézmények és szerepek.

A *hiedelem* fogalmának nagyrészt különböző értelmezéseivel találkozhatunk a társadalomtudományi irodalomban. (Lásd pl.: Murányi 1980: 110-124) A hiedelem kifejezést itt tágabb értelemben használjuk, ilyen értelemben a hiedelmek lehetnek tisztán kognitív természetű és megalapozott ismeretek, de lehetnek bizonytalan vélemények, vélekedések, és lehetnek részben kognitív, részben személyes kifejező, részben értékelő jellegű meggyőződések és hitek is. Parsons az egyik szempontból megkülönbözteti a tapasztalati (empirikus) és a nem tapasztalati hiedelmeket, a másik szempontból az egzisztenciális (tisztán kognitív) és az értékelő hiedelmeket. E szerint a négy fő hiedelemrendszert a következők alkotják: (1) a tudomány és alkalmazott formája (tapasztalati és egzisztenciális), (2) az ideológia (tapasztalati és értékelő), (3) a filozófia (nem-tapasztalati és egzisztenciális), és (4) a vallás (nem tapasztalati és értékelő). (Parsons 1951: 331)

A *kulturális ismereteken* belül különbséget tehetünk a köznap és a tudományos ismeretek között. A köznap és tudományos ismeretek logikai értelemben nem alkotnak összefüggő rendszert, igazságtartalmuk legfőbb ismérve a beválás. Megőrzésükre és továbbadásukra általában nem hoznak létre különleges eszközöket, ezek az ismeretek szóbelileg, nemzedékről nemzedékre hagyományozódnak. A tudományos ismeretek ideáltipikusan logikailag összefüggő és ellentmondásmentes rendszert alkotnak, módszeres igazolási eljárásnak vetik alá őket. A tudományos tudás fejlesztésére, bővítésére, terjesztésére és gyakorlati alkalmazására sajátos intézmények és szerepek jönnek létre. A köznap és tudományos ismeretek, és ezen ismeretekre támaszkodó problémamegoldás közötti különbség elvileg jelentős, de a valóságban viszonylagos, az átmenet fokozatos közöttük. (Parsons 1951: 332-348; Murányi 1980: 59-93) A köznap és tudományos ismeretek lényeges meghatározó tényezői a cselekvéseknek, különösen az úgynevezett instrumentális motívumok által motivált cselekvéseknek. A modern társadalmi együttélés a köznap és tudományos ismeretek viszonylag magas szintjét feltételezi. (Vö.: Parsons 1951: 332-333, 337)

A személyes kifejező szimbólumok és szimbolikus rendszerek a lelki szükségletek és az érzelmek kifejezésére és értelmezésére, e személyes motívumok kommunikálására szolgálnak. A személyes kifejező szimbolikus rendszerek kifejlésére irányuló tevékenység a művészeti alkotás, amit meg kell különböztetni maguktól a személyes kifejező cselekvésektől, illetve a cselekvések ilyen vonatkozásaitól. Lehet személyes kifejező szimbólum vagy szimbolikus rendszer például a szeretet, a helyeslés és megbecsülés kinyilvánításának valamilyen formája, az öltözet, a műalkotás, az üdvözlés, a születésnap, a vallási szertartás. (Parsons 1951: 385-389)

A lelki szükségletek és érzelmek kifejező kulturális vonatkozásaihoz szorosan kapcsolódnak bizonyos szabályok. Egyrészt megkülönböztethetjük a lelki szükségleteket és az érzelmeket kifejező szimbólumokat, illetve szimbolikus rendsze-

reket, másrészt az arra vonatkozó elvárásokat, illetve szabályokat, hogy bizonyos szükségleteket és érzelmeket milyen körülmények között és milyen módon lehet vagy kell kifejezni e szimbólumok vagy szimbolikus rendszerek használata révén. Például mikor lehet vagy kell nevetni, és mikor sírni, mikor örülni és mikor szomorkodni, mikor sajnálkozni és mikor elismerést kifejezni stb.

A kultúra fontos összetevőit képezik az előző fejezetben (4.1C) a kognitív motívumok között tárgyalt értékek kulturális megfelelői. Széles körben elfogadott az a felfogás, amely szerint az értékek olyan minták, amelyek az egyének adott körében, amelyben érvényeseknek tekinthetők, mind az egyes egyének, mind mások, valamint az egyének összessége szempontjából a kíváncsú állapotot, viselkedésmódot fejezik ki. (Barth 1993: 33-34) Mi a kulturális, ezen belül a közösségi és a társadalmi értékekkel majd a negyedik fejezet végén (3.2B) foglalkozunk.

A jelképi kultúra még viszonylag egyszerű és legfontosabb összetevőit a szabályok (normák) képezik. A szabály fogalmát az egyes szerzők többé-kevésbé eltérően értelmezik a szociológiai irodalomban, de számunkra a szabály fogalmának olyan értelmezései jelentősek, amelyek szerint a szabály szimbolikus és kulturális természetű. Röviden megfogalmazva, e felfogások szerint a szabály olyan – szóban vagy írásban kifejezett, vagy csupán a viselkedés révén közölt – elvárás, amely ki fejezi, hogyan lehet vagy kell viselkedni meghatározott körülmények között.

Az intézmény fogalma szintén meglehetősen sokértelmű a szociológiai irodalomban, de számunkra az intézmény fogalmának olyan értelmezései jelentősek, amelyek szerint az intézmények a fenti értelemben vett szabályokból épülnek fel, tehát szimbolikus és kulturális természetűek. Röviden és ideiglenesen megfogalmazva, az intézmény sajátos szabályrendszer, amelynek szabályaihoz rendszeres ellenőrzés kapcsolódik.

A kultúra további fontos összetevőit képezik a szerepek, amennyiben a szerepeket szintén kulturális természetűeknek tekintjük. A szerep fogalmát is nagyrészt különböző értelemben használják a szociológiai irodalomban. Mi majd ahhoz a felfogáshoz kapcsolódunk, amely szerint a szerep szimbolikus és kulturális természetű, és egy adott helyzetre, illetve az adott helyzetben lévő egyénre vagy egyénekre vonatkozó szabályokat foglalja magában.

1.2. A kultúra szociológiai megközelítése

A) A kultúra a fő szociológiai szemléletmódokban

a) A kultúra a normativista szemléletmódban

A kultúra fogalmával és a kultúra fogalmának a társadalmi jelenségek magyarázatában betöltendő szerepével kapcsolatban nem alakult ki egyetértés az e kérdésekkel foglalkozó szociológusok körében. A kultúra különböző megközelí-

tései azonban főleg a tipikus szociológiai szemléletmódokhoz kapcsolódnak. A különböző szemléletmódokat képviselő szociológiai elméletek különböző mértékben támaszkodnak a kultúra fogalmára, és a kultúra különböző összetevőit hangsúlyozzák a társadalmi jelenségek magyarázatában. Önálló és alapvetőnek tekintett meghatározó tényezőként a kultúra a normativista szemléletmódot képviselő elméletekben játszik szerepet. Azonban a normativista szemléletmódon belül is részben eltérő felfogást képvisel a normativista rendszerelmélet és a kulturális szociológia.

- A normativista szemléletmód felfogása szerint a társadalomban az egyének közvetlenül a közösen kialakított és elfogadott kulturális hiedelmekhez, értékekhez, szabályokhoz, szerepekhez és intézményekhez alkalmazkodva, és azoknak megfelelően cselekszenek, és a kultúra így módon alapvetően meghatározza a társadalmi jelenségeket.

Az első fejezetben (1.3Aa), a normativista szemléletmód tárgyalásánál említettük, hogy e szemléletmód szerint a társadalmi jelenségeket alapvetően az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet határozza meg, amely kulturális, illetve normatív természetű. A normativista rendszerelmélet felfogásában a kultúra fő alkotórészeit az értékek, a szabályok, a szerepek és az intézmények képezik. Az egyének a felnevelkedés, illetve a szocializáció során a kultúrából a személyiségükbe építik az értékeket, a szabályokat és a szerepeket, és közvetlenül e tényezők határozzák meg a magatartásokat és a kölcsönhatásokat. Az egyéni társadalmi cselekvések tehát a kultúra meghatározó hatását közvetítik, s a közös kultúra alapján – átvitt értelemben – csoportok is tekinthetők cselekvések szubjektumainak. Az összetettebb társadalmi jelenségek szabályszerűségei a közös kultúrát tükrözik, s a társadalom rendezettsége különösen azáltal biztosított, hogy az egyének elfogadják a közös kultúra értékeit és szabályait.

Nagyon röviden már az első fejezetben (1.3Aa), a normativista szemléletmód tárgyalásánál is utaltunk Parsons felfogására. E felfogás szerint a társadalmi jelenségek legáltalánosabb meghatározó tényezői az értékek, amelyek közösen osztottak. A társadalom tagjai által általánosan elfogadott értékekben kifejeződő elvárásokat részletezik a szabályok, és az adott egyénekre és csoportokra vonatkozó szabályokból álló szerepek. Az értékek, a szabályok és a szerepek a kultúra alkotórészeit képezik, ugyanakkor ezek a tényezők a szocializáció folyamán beépülnek az egyének személyiségébe, és ezáltal határozzák meg a társadalmi cselekvéseket és általában a társadalmi jelenségeket. A szabályok és a szerepek meghatározott értékekhez kapcsolódva és rendszert alkotva intézményekké szerveződnek, és az intézmények biztosítják a társadalom rendezett működését, harmonikus egységét. A differenciálódás eredményeként a társadalomban olyan alrendszerek alakulnak ki, amelyekben sajátos értékeket érvényre juttató szabályok, szerepek és intézmények határozzák meg a társadalmi cselekvéseket és általában a társadalmi jelenségeket. A társadalmat végső soron a tagjai által általánosan elfogadott kulturális

értékek integrálják, intézményesülésükön keresztül. (Lásd például: Parsons 1951; Parsons 1967; Parsons 1971; Parsons–Smelser 1956)

Rendszerelméletében Parsons az általa legáltalánosabb szinten megkülönböztetett négy cselekvési rendszer egyikének tekinti a kulturális rendszert, amelynek elsődleges funkciója a „mintafenntartás”, tehát az, hogy mintákat, azaz értékeket, szabályokat és szerepeket szolgáltatson a cselekvések számára. (Parsons 1971: 4-5; ford. 2000: 40) Előfeltételezése szerint a kultúra, a személyiség és a társadalmi rendszer (mint a cselekvések és kölcsönhatások rendszere) bizonyos értelemben megfelelnek egymásnak, egymás tükröződései. A valóságban megítélése szerint is valószínűtlen a teljes mértékű megfelelés, tehát az olyan kulturális rendszer, amelynek érvényességi körébe eső társadalmi rendszerben a kulturális mintának való teljes megfelelés jellemző az egyéni cselekvők motívumaira és cselekvéseire. A személyiségi, a kulturális és a társadalmi rendszer természete alapvetően különböző, de fontos párhuzamosságnak, egyöntetűségnek kell lennie közöttük, kölcsönösen összeegyeztethetőeknek kell lenniük egymással. (Parsons 1951: 16-18, 27-28) A továbbiakban, főleg e fejezet következő részében (2.2A), a szabályokhoz való alkalmazkodás tárgyalásánál majd részletesebben foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy Parsons felfogása szerint a kultúra milyen összefüggésben van a személyiséggel, és milyen módon határozza meg a társadalmi cselekvéseket és általában a társadalmi jelenségeket.

A normativista rendszerelmélet szerint tehát az egyének az értékeket, a szabályokat és a szerepeket szemmel tartva cselekszenek, s ennek révén igazodnak a tényszerű társadalmi valósághoz is. Bár Habermas szerint a szabályokhoz igazodó cselekvés egyaránt feltételezi az objektív létezők világát és a normatív világot, megítélésünk szerint a normativista elméletek cselekvésfelfogása kifejezett formában nem foglalja magában annak a kérdésnek az elemzését, hogy az egyének hogyan alkalmazkodnak a tényszerű valósághoz. (Vö.: Habermas 1984: 88-90; ford. 1987: 50-52)

A nyolcvanas évek közepétől egy viszonylag új és sajátosan kulturális felfogás alakult ki a szociológiában, amit kulturális szociológiának neveznek. A kulturális szociológia elsődlegesen a kollektív jelentések, kollektív érzelmek és elképzelések értelmezésével foglalkozik. (Alexander–Smith 2003: 5) E felfogás talán legkövetkezetesebb képviselője Alexander és Smith, akik saját felfogásukat strukturális hermeneutikának nevezik. (I. m.: 11) A kulturális szociológia részben kritikusan viszonyul a normativista rendszerelmülethez, de a normativista szemléletmód alapvető tételeit elfogadja. Mindkét felfogás azon a nézeten van, hogy alapvetően a kultúra határozza meg a társadalmi jelenségeket, azonban míg a normativista rendszerelmélet eleve feltételezi, hogy az értékek, a szabályok, az intézmények és a szerepek jelentése nyilvánvaló a cselekvő egyének számára, addig a kulturális szociológia a kultúra egyes alkotórészeinek a jelentését, illetve e jelentés értelmezését vagy megértését tekinti kutatása fő tárgyának.

Wilhelm Dilthey kulturális tanulmányai nyújtották a legjelentősebb filozófiai megalapozását a kultúra „kulturális szociológiai” elemzésének. (Alexander 1990: 3-4; Alexander 1996: 262-265) Dilthey szerint az úgynevezett szellemtudományok tárgya az emberek történelmi, társadalmi és lelki valósága, illetve mindaz, ami-re az emberek tevékenysége rányomja a bélyegét. (Dilthey 1974: 75-77, 497-498, 537) Úgy is fogalmazhatunk, hogy az embert és a társadalmat kutató tudományok tárgya a kultúra, s az emberi és társadalmi jelenségeket kulturális szempontból kellene tanulmányozni. A szellemtudományi megismerés módszere – főleg a természettudományok területén alkalmazott pozitivisták módszerrel szemben – a megértés és értelmezés. Legyen szó e tárgykörben bármilyen jelenségről, például államról, egyházzal, intézményekről, erkölcsről stb., ezek mindig vonatkoznak az emberek belső oldalára. Ez a belső oldal egy saját struktúrával és törvényszerűséggel rendelkező szellemi képződmény. (I. m.: 504-505) Az egyén élete során felhalmozódó tapasztalataiból képződik az egyén élettapasztalata. Az általános élettapasztalatot az egyéni élettapasztalatok azon összetevői képezik, amelyek az egyének valamilyen összetartozó körében alakulnak ki, és ezen egyének számára közősek. Ezek a közös tapasztalatok az élet menetére vonatkozó felfogásokat, értéktételeket, az életvitel szabályait, a célok és javak meghatározásait foglalják magukban. A közös tapasztalatok mint erkölcs, szokás, közvélemény meghatározzák az egyes egyének életét és tapasztalatait. (I. m.: 519) Tehát az egyes egyének megértése feltételezi a megélést vagy átélést, de a szűk és szubjektív élmény csak azáltal érthető meg, ha az egyes életmegnyilvánulásokat az egészre és az általánosra vonatkoztatjuk. Minden egyes életmegnyilvánulás, illetve társadalmi jelenség valami közöset fejez ki, és csak azáltal érthető, hogy a közös képzetekre vonatkoztatjuk. (I. m.: 529, 535) E közös képzetek a fogalmaink szerinti (jelképi) kultúrát alkotják, s Dilthey egyfelől a kultúra egyénekben belüli és szubjektív, másfelől azonban az egyes egyénektől független, objektív természetét hangsúlyozta.

A kulturális szociológia az értelmező módszert tekinti a szociológiai kutatás módszerének. Az értelmezés szabályszerűségeit a hermeneutikának nevezett ismeretelméleti felfogásban dolgozták ki, amely szó szerint a szövegértelmezés technikáját jelenti. (Gadamer 1984; Ricoeur 1994: 43-62) Itt nem a második fejezetben (4.1A) tárgyalt szubjektív értelmezésről van szó, hanem arról, amit szimbolikus értelmezésnek is nevezhetünk. Ebben a felfogásban az értelmezés a kultúrában található kollektív jelentéseket hangsúlyozza, amelyek történetileg alakultak ki, és a jelenben eleve adóttak az egyének számára. Az egyéni cselekvéseket a kultúra határozza meg azáltal, hogy szimbolikus mintákat nyújt a cselekvések számára. Ahhoz, hogy a cselekvők megértessék magukat, közös és személytelen szimbólumokat kell használniuk, amelyek mások számára is ismertek. A társadalmi cselekvések ebben a felfogásban nem csupán olyan értelemben jelképi természetűek, hogy jelképek által meghatározottak, hanem önmagukban is szimbolikus, jelentésteli cselekvések.

A kultúra hermeneutikai megközelítésének Dilthey által kifejtett filozófiai alapelveit a kulturális antropológiában talán Clifford Geertz elemzései fejezik ki a legjelentősebb mértékben. Ezt a megközelítést a kulturális szociológia egyes képviselői is mintának tekintik a kultúra szociológiai megközelítésében. (Alexander-Smith 2003: 13-14)

Geertz értelmezésében a kultúra kifejezés „a szimbólumokban megtestesülő jelentések történetileg közvetített mintáit jelöli, a szimbolikus formákban kifejezett örökölt koncepciók azon rendszerét, amelynek segítségével az emberek kommunikálnak egymással, állandósítják és fejlesztik az étellel kapcsolatos tudásukat és attitűdjeiket”. (Geertz 2001: 74) Geertz is azt a – normativista szemléletmódra jellemző – felfogást képviseli, amelyre már Parsons esetében utaltunk, hogy a társadalmi jelenségek mintegy a kultúra tükröződései, de elvileg különbséget kell tennünk a kulturális létezők és a megfigyelhető társadalmi jelenségek között. „Függetlenül attól, hogy milyen mélyen hatja át egymást a kulturális, a társadalmi és a pszichológiai az otthonok, a farmok, a versek és a házasságok mindennapi élete során, az elemzésben fontos megkülönböztetni őket, és így a másik kettő normalizált hátterével szemben elkülöníteni sajátos jegyeiket.” (I. m.: 78) E felfogás szerint tehát a társadalmi cselekvéseket és általában a társadalmi jelenségeket a kultúra határozza meg: „Ahogyan egy DNS-láncban a bázisok rendeződése kódolt programot képez, utasításokat vagy receptet ad a szerves működést alakító, szerkezetileg komplex proteinek szintézisére, ugyanúgy képeznek programokat a kulturális minták a társadalmi és pszichológiai folyamatoknak a közösségi viselkedést formáló intézményei számára.” (I. m.: 78)

Geertz felfogása szerint az antropológiai elemzés célja, illetve feladata a „sűrű leírás”. (Geertz 2001: 197) E szerint egy kultúrát azokkal a konstrukciókkal kell leírunk, amelyekkel elképzelésünk szerint a megfigyelt egyének értelmezik élményeiket, azokat a megfogalmazásokat kell használnunk, amelyekkel ők határozzák meg, hogy mi történik velük. (I. m.: 207) Az általános elméletek alkalmazásaiktól elszakítva vagy közhelyesnek, vagy üresnek látszanak. A kulturális értelmezés általános elméletét nem írhatjuk meg, illetve megírásából túl sok hasznunk nem lenne. Az antropológiában az elméletalkotás legfontosabb feladata nem az, hogy elvont szabályszerűségeket kodifikáljunk, hanem az, hogy lehetővé tegyünk a sűrű leírásokat. Nem az, hogy az esetektől elvonatkoztatva, hanem az, hogy az esetekben általánosítsunk. „Az elméleti megfogalmazások olyan alacsonyan lebegnek az általuk irányított értelmezések felett, hogy ezektől függetlenül nincs sok értelmük, és nem is nagyon érdekesek.” (I. m.: 220)

Alexander és Smith szerint Geertz mutatta meg a legmeggyőzőbben, hogy a kultúra gazdag és összetett szöveg, szövevényes mintázattal, amely befolyásolja a társadalmi életet. Azonban úgy látják, hogy a „sűrű leírás” fogalma nehezen megfoghatónak tűnik. Geertz munkáiban a pontos mechanizmus, amelynek révén a jelentések hálói befolyásolják a cselekvéseket, ritkán részletezettek világosan. Úgy tűnik, hogy a kultúra a transzcendentális cselekvő minőségét ölti magára.

Az „okozati részletesség” hiányzik Geertz megközelítéséből, ami összefügg azzal, hogy értelmező elemzését vonakodik összekapcsolni bármilyen általános elmélettel. (Alexander–Smith 2003: 22)

A kulturális szociológiát meg kell különböztetni a kultúra szociológiájától, mint például a tudásszociológiától, a művészetszociológiától, a vallásszociológiától, az ideológia szociológiájától. A fent említett szerzők szerint a kultúra szociológiája egy „gyenge programot” képvisel, amelyben a kultúra gyenge és kétértelmű változó. A kultúra hagyományos szociológiai megközelítése a kultúrát „függő változóként” kezeli, amelyet a társadalmi struktúra „kemény” változói határoznak meg. A kulturális szociológia viszont a kultúrát „független változóként” kezeli, amely viszonylagos önállósággal rendelkezik a társadalmi cselekvések és jelenségek meghatározásában. A kultúra szociológiai tanulmányozásának az „erős programja” a kultúra társadalmi struktúrától való elválasztása, a kulturális autonómia mellett érvel. E felfogás képviselői szerint ezen erős program révén képesek a szociológusok rávilágítani arra az erőteljes szerepre, amelyet a kultúra játszik a társadalmi élet formálásában. (Alexander–Smith 2003: 12–13)

A kulturális szociológia szempontjából Parsons normativista funkcionizmusa sem elég kulturális. Főleg azért, mert Parsons munkája nélkülözi az erőteljes hermeneutikai megközelítést, a társadalmi szöveg tiszta formájában előállítását. A funkcionizmus olyan mértékben összeköti a kulturális formát a társadalmi funkcióval, a társadalmi cselekvésekkel és jelenségekkel, hogy nem veszi kellő mértékben figyelembe a kultúra autonómiáját. (Alexander–Smith 2003: 16)

Az „erős program” legfőbb jellemzője a kultúra önállóságának, a kulturális autonómiának a hangsúlyozása. E felfogás szerint: „Társadalmilag felépített szubjektivitás formálja a kollektivitások akaratát, alakítja a szervezetek előírásait, határozza meg a jog lényegét, és szolgáltatja a jelentést és a motivációt a technológiák, a gazdaságok és a katonai gépezetek számára.” (Alexander–Smith 2003: 5) A kulturális autonómia hangsúlyozása mellett két további meghatározó metodológiai jellemzője közül az egyik a társadalmi szövegek gazdag és meggyőző hermeneutikai helyreállítása iránti elkötelezettség. Amire e felfogás szerint szükség van, az a Geertzi „sűrű leírása” a kódoknak, a beszámolóknak és a szimbólumoknak, amelyek a társadalmi jelentések strukturális hálóját alkotják.

A sűrű leírás metodológiai szempontból igényli a nem-szimbolikus, tehát a tényszerű társadalmi viszonyok hatásaitól való elvonatkoztatást. Ez teszi lehetővé a tiszta kulturális szöveg helyreállítását, annak a kulturális struktúrának a feltérképezését, amely a társadalmi élet egyik összetevőjét alkotja. E felfogás szerint csak miután létrehoztuk az analitikusan autonóm kultúrát mint az elemzés tárgyát, válik lehetővé annak felfedezése, hogy a kultúra hatása milyen módon fonódik össze más társadalmi tényezők, mint például a társadalmi erők (power) és az instrumentális indítékok hatásaival a konkrét társadalmi világban. (Alexander–Smith 2003: 14)

Az erős program másik metodológiai jellemzője, hogy megpróbálja biztosítani az oksági magyarázatot a cselekvő egyének és a cselekvések, illetve tevékenység

szintjén, annak a részletes elemzése révén, hogy a kultúra hogyan befolyásolja és irányítja, hogy valójában mi történik. E felfogás szerint a kulturális elemzés csak a részletkérdések megfejtése révén (ki mondott mit, miért és milyen hatással) válhat elfogadhatóvá egy társadalomtudomány ismérveinek értelmében. (Alexander-Smith 2003: 14) Megjegyezzük azonban, ahogyan azt az első fejezetben (2.1Ab) láttuk, hogy a normativista szemléletmód eleve nem teszi lehetővé a társadalmi jelenségek oksági magyarázatát, mert az oksági magyarázatban jelképi természetű létezők nem tölthetik be az okok szerepét. Tehát a társadalmi jelenségek kulturális meghatározottságának a lehető legrészletesebb elemzése sem jelentheti e jelenségek oksági magyarázatát, amennyiben a feltételezett meghatározó tényezők közvetlenül kulturális természetűek.

b) A kultúra a normativista-kreativista szemléletmódban

A kultúra különböző megközelítéseit tárgyalva célszerűnek tűnik a normativista vagy a kreativista elméletekre jellemző megközelítések tárgyalásától elkülönítve tárgyalni azokra az elméletekre jellemző megközelítést, amelyek a normativista és a kreativista elméletek határán helyezkednek el, de a szóban forgó szempontból talán közelebb állnak a normativista szemléletmódhoz. Itt teszünk említést egyes szimbolikus interakcionista és fenomenológiai szociológiai elméletekről, valamint Habermas kommunikatív cselekvéseméletéről.

- A normativista és a kreativista szemléletmód határán elhelyezkedő szociológiai elméletek általában véve hangsúlyozzák a kultúra jelentőségét a társadalmi cselekvések és általában a társadalmi jelenségek magyarázatában, de érdeklődésük középpontjában a mindenkori cselekvési szituációk viszonylag szabad definiálásának az értelmezési folyamata áll.

Az első fejezetben (1.3Ba), a kreativista szemléletmód tárgyalásánál utaltunk arra, hogy a szimbolikus interakcionizmus négy fő vonulata közül kettő előfeltételezi vagy figyelembe veszi a kultúra meghatározó hatását, s ezért viszonylag közel áll a normativista szemléletmódhoz. Az egyik vonulat olyan összetett elmélet kidolgozására törekszik, amely tulajdonképpen a normativista szemléletmódot tükrözi. Megkísérli leképezni a cselekvések és a személyközi kölcsönhatások kulturális környezet általi meghatározottságát, részben a normativista rendszerelméletben is használatos fogalmak segítségével. (Stryker 1980) A másik vonulat hangsúlyozza a társadalmi cselekvések és kölcsönhatások kulturális meghatározottságát, de érdeklődésének középpontjában a cselekvéseknek és kölcsönhatásoknak a közvetlen szituáció és az egyének személyes tulajdonságai általi meghatározottsága áll.

Az utóbbi vonulat legjelentősebb képviselője Erving Goffman, aki a szimbolikus interakcionizmus sajátos változatát dolgozta ki, amelyet dramaturgiai elemzésnek nevezett. Goffman elmélete egészében véve egyaránt kifejezi a normativista és a kreativista szemléletmód bizonyos alapelveit. Általában véve elismeri a kul-

túra alapvető meghatározó hatását, de munkáiban részletesen annak elemzésére helyezi a hangsúlyt, hogy az egyének nagyrészt alkotó módon definiálják a szituációt, alkotó módon alakítják szerepfelfogásukat és magatartásukat. Ez a szemléletmódbeli kétértelműség nagyrészt ellentmondásossá teszi egész elméletét. (Vö.: Alexander 1996: 214-220) Mi itt röviden arra mutatunk rá, kiemelve a szereptávolításra és a szerepjátszásra vonatkozó elméletét, hogy általában véve elismeri a kultúra alapvető meghatározó hatását, és nem foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy elméletében mennyiben sikerült vagy nem sikerült ezt a meghatározó hatást részletesen kifejtenie. Megjegyezzük, hogy a következőkben, a normativista-kreativista szemléletmódot képviselő szerzők felfogását ismertetve a cselekvési szituáció vagy a szituáció kifejezést általában nem olyan értelemben használjuk, ahogyan a cselekvési szituáció fogalmát a második fejezetben (1.2Bb) meghatároztuk, hanem a szóban forgó szerzők által használt, és inkább a „körülményekhez” hasonló értelemben.

Goffman felfogása szerint az egyének a mindenkori cselekvési szituációkban jelentős mértékben szabadon alakítják ki saját szerepfelfogásukat, és a kulturális szabályokhoz és szerepekhez képest jelentős mértékben szabadon játsszák a saját felfogásuknak megfelelő szerepüket. A kultúra alkotórészeit képező szabályok és szerepek azonban alapvetően meghatározzák magatartásukat. Utalnunk kell arra, hogy Goffman szerepelméletében különbséget tesz a normatív szerep és a tényleges vagy tipikus szerep között, ahogyan azt majd később (3.2Ba) láthatjuk. (Goffman 1981: 10, 21) Itt e vonatkozásban csak azt emeljük ki, hogy az általa úgynevezett normatív szerep fejezi ki a kultúra alkotórészeit képező szabályokat, bizonyos értelemben a normatív szerep felel meg a kultúra alkotórészének tekinthető szerepnek. Goffman szerepelmélete szerint a kultúra alkotórészeit képező szabályok és szerepek főleg a következő két vonatkozásban határozzák meg az egyének magatartását.

Egyrészt egy adott cselekvési szituációban a főleg releváns normatív szerephez képest az egyének magatartása nagyrészt esetleges, de e magatartás általában véve a normatív szerepek által meghatározott. Az egyének különböző mértékben ragaszkodhatnak ahhoz, hogy egy adott szituációban e szituáció szempontjából főleg releváns normatív szerepnek megfelelően cselekedjenek. (Goffman 1981: 16) Rendszerint egy adott helyzetben (pl. sebész vagy nővér), és egy adott cselekvési szituációban (pl. műtét alkalmával a résztvevők jelenlétében) tipikus magatartás, azaz a tipikus szerep bizonyos mértékig eltér a normatív szereptől. „Ahol valamely szerep normatív keretbe ágyazódik, az adott helyzetben (a fordításban: pozícióban – F. Z.) lévő egyénekre ható bonyolult erők várhatóan biztosítják majd, hogy a tipikus szerep bizonyos mértékig eltérjen a normatív modelltől...” (I. m.: 21-22)

Egy adott szerepre a különböző egyének részéről eltérő szerepfelfogások vonatkozhatnak, az egyes egyének más elképzeléseket alakíthatnak ki a szerepjátszás ideális mércéiről. (Goffman 1981: 32) Azonban amennyiben az egyén eltávolodik az adott körülmények között, illetve az adott szituációban releváns fő szerepétől,

tulajdonképpen annyiban is normatív szerepeihez igazodik. Egy adott szituációban az egyén részben azért távolodik el az adott szituációhoz kötött fő szerepétől, mert az adott szituációhoz kapcsolódó tevékenységrendszer egészének bizonyos követelményeire, tehát átfogóbb szerepére van tekintettel. (I. m.: 59-62) Ugyanakkor általában léteznek egyéb normatív szerepek is, amelyek különböznek attól a normatív szereptől, amelyet egy adott helyzetben lévő egyénnek egy adott cselekvési szituációban el kell látnia. (I. m.: 75-76)

Amikor az egyén bizonyos mértékig azonosul az adott szituációban releváns szereppel, ez nem azt jelenti, hogy minden egyéb szerepét a háttérbe szorítja. Miközben aktívan részt vállal egy adott tevékenységrendszerben, bizonyos mértékig tekintettel van más irányú elkötelezettségeire, más szerepeire, más szempontból jelentős szabályokra is. A különböző azonosulási igényeket nem az egyén teremti, hanem abból meríti, amit a társadalom juttat. Megszabadul az egyik csoporttól, de nem azért, hogy szabad legyen, hanem azért, hogy egy másikhoz csatlakozzon. (Goffman 1981: 84) Például, ha valaki, aki a sebész vagy a munkás szerepét játssza egy adott szituációban, egy adott tevékenységrendszerben, időnként a férfi, a férj vagy az apa szerepének megfelelően kell cselekednie az adott körülmények között is. Az egyén azért távolodik el egy adott szituációhoz kötött normatív szereptől, mert más szerepek iránt is elkötelezett. Tehát ha az egyén eltávolodik egy adott normatív szereptől, akkor is normatív szerepeinek, de általánosabb vagy más normatív szerepeinek megfelelően viselkedik. (I. m.: 85-89) A szituációhoz kötött tevékenységrendszer és az a szervezet, amelyben ez a rendszer fennáll, nyújtja az egyénnek azt a szerepet, amely az adott szituációban döntő. Főleg ez a szerep szabja meg az egyén magatartását, de egyúttal egyéb azonosságai és egyéb szerepei is kisebb vagy nagyobb mértékben befolyásolják magatartását. (I. m.: 100-101)

Másrészt Goffman megkülönbözteti az „előadás”, illetve a magatartás homlokzatát (front stage), amely közvetlenül hozzáférhető az értelmezés számára, a magatartás színpalak mögötti (back stage) részétől. (Goffman 1981: 109-113) Felfogása szerint a szabályok és a normatív szerepek főleg a magatartás homlokzatát, nem az egész magatartást határozzák meg. Mégpedig azáltal, hogy arra készítik az egyéneket, cselekvéseik, illetve magatartásuk azon vonatkozásait igazítsák a szabályokhoz, elvárásokhoz, illetve a normatív szerepekhez, amelyek a „közönség” számára közvetlenül értelmezhetőek. Az egyéneken ugyanis belső feszültséget okoz a különbség aközött, amilyen cselekvéseket mások elvárnak tőlük, és ahogyan mások bizonyos elvárásaitól függetlenül szeretnének cselekedni. Ezért amikor az egyén egy bizonyos szerepet játszik, gondoskodnia kell arról, hogy az adott szituációban a magatartásáról és személyéről kialakított benyomások összeegyeztethetőek legyenek az adott normatív szerephez illő magatartással és személyes tulajdonságokkal. (I. m.: 13) Mivel a homlokzat kialakításával az egyéneknek az a szándékuk, hogy a rájuk vonatkozó szabályoknak és normatív szerepeknek való megfelelést mutassák, „...a homlokzatokat általában kiválasztják és nem megte-

remtik...”, bár gondot okozhat, ha egymástól jelentősen eltérő homlokzatok közül kell kiválasztani a megfelelőt. (I. m.: 116)

Az egyének magatartása rendszerint bizonyos mértékig eltér a normatív szereptől, „függetlenül attól a társadalmi életben meglevő tendenciától, hogy amit rendszerint tesznek, azt olyasvalamivé alakítsák, amit tenni kellene”. (Goffman 1981: 22) Az egyének kialakítják a „benyomáskezelés” bizonyos technikáit avégett, hogy kedvező benyomásokat alakítsanak ki közönségükben, és elrejtsek cselekvéseik bizonyos vonatkozásait és bizonyos személyes tulajdonságaikat. (I. m.: 133-170) „Ezért ha az egyén megjelenik mások előtt, szerepjátszása általában magában foglalja és példázza a társadalom hivatalosan elfogadott értékeit, méghozzá tulajdonképpen nagyobb mértékben, mint egész viselkedése.” (I. m.: 126) Azzal a kérdéssel Goffman nem foglalkozik, hogy hogyan jellemezhető a valóságos magatartás egésze, amelyhez képest a magatartás homlokzata, azaz a szituáció más résztvevői számára közvetlenül értelmezhető része jelentős mértékben csupán csalóka látszat. Mint írja: „Azt kívánjuk tudni, hogy a valóság milyen fajta benyomása rendítheti meg a valóság előidézett benyomását, s más kutatókra hagyjuk annak eldöntését, hogy mi valójában a valóság.” (I. m.: 164)

Schütz fenomenológiai szociológiája szemléletmódját tekintve szintén úgy értelmezhető, hogy a normativista és a kreativista szemléletmód határán helyezkedik el. Bár érdeklődésének középpontjában a mindenkori közvetlen cselekvési szituációk cselekvő egyének általi szubjektív értelmezése áll, általában véve azt is hangsúlyozza, hogy ez az értelmezés a közös kultúrán alapszik. A kultúra szociológiai megközelítése szempontjából Schütz elméletének ezt az utóbbi oldalát hangsúlyozzuk.

Korábban (1.1Ab) már utaltunk arra, hogy Schütznel az életvilág kifejezéssel jelölt fogalom részben fedi a jelképi kultúra fogalmát. Felfogása szerint az életvilág kulturális alkotórésze olyan egységes tudati világ, amely közös az egyének adott köre számára. Az életvilág a cselekvőket ellátja a társadalmi világ értelmezésének, a problémák megoldásának és a cselekvéseknek a kész mintáival, illetve tipizációival. A világ bármiféle értelmezése korábbi, reá vonatkozó tapasztalatok készletén alapul, az egyén korábbi személyes tapasztalatain és a másoktól átvett tapasztalatokon. Ezek a tapasztalatok magától értetődőnek vett tudás formájában vonatkoztatási keretként szolgálnak. Az előzetes tapasztalatok típusos tapasztalatokként állnak rendelkezésre, vagyis előlegezett, hasonló tapasztalatokat hordozó nyitott horizontokként. A mindennapi élet természetes beállítottságában a cselekvők csupán bizonyos tárgyakkal törődnek, amelyek kiemelkednek az előzetes tapasztalatok magától értetődő mezejéből, és megállapítják, hogy mely jellegzetességeik egyéniek és melyek típusosak. (Schütz 1962: 7-9; ford. Schütz 1984B: 183-184)

A cselekvési szituációk a mindennapi életben mindig történeti jellegűek, azokat valamilyen szociokulturális folyamat alakítja ki. „Ennélfogva az egyén kéznél lévő tudáskészletének csak egy kis része származik saját egyéni tapasztalatából. Tudásának nagyobb része társadalmi eredetű, amit szüleitől és tanítóitól társa-

dalmi örökségként kapott. Tudáskészlete releváns tipizálások rendszereinek készletéből épül fel, tipikus gyakorlati és elméleti problémák tipikus megoldásaiból, tipikus előírásokból tipikus viselkedések számára...” (Schutz 1962: 348) Az egyén nemcsak azt tanulja meg, hogy hogyan értelmezze környezetét, de megtanulja azt is, hogyan kell a csoport személytelenül egységes szempontjából elfogadott relevanciákkal összhangban típusos képzeteket alkotni. (I. m.: 13-14; ford. Schütz 1984B: 189-190)

Az egymással kölcsönhatásban lévő egyének magától értetődőnek veszik, hogy mások is értelmezik környezetüket. Azt is magától értetődőnek veszik azonban, hogy ugyanaz a létező valami mást jelent az egyik és a másik fél számára. Bizonyos mértékig különbözik az egyik és a másik fél cselekvési szituációja, különbözőek az adott szituációval összefüggő szándékaik és az ezekből fakadó relevancia-rendszereik. Alapvetően a közös életvilág vagy kultúra teszi azonban lehetővé az egyéni nézőpontkülönbségek ellenére a szituációk közös értelmezésének a kialakítását. Ez a közös tudás objektív és személytelen, független attól, hogy az egyik vagy a másik fél hogyan értelmezi a szituációt, és mi a pillanatnyi szándéka. (Vö.: Schutz 1962: 10-13; ford. Schütz 1984B: 186-189; Schutz 1964: 15)

Berger és Luckmann fenomenológiai tudásszociológiája szerint az intézmények, a szabályok és a szerepek történetileg formálódnak az egyének közötti kölcsönhatásokban, egy értelmezési folyamatban, de kialakulásuk után az objektívalódott tudáskészlet alkotórészeit képezik. Az újabb nemzedék tagjai számára már eleve adott intézményeket, szabályokat és szerepeket, illetve az ezeknek megfelelő beállítottságokat az egyének a szocializáció során a személyiségükbe építik, s e tényezők ezáltal meghatározzák az egyének cselekvéseit. (Berger–Luckmann 1998) E felfogást itt érdemben nem ismertetjük, mert ebben a fejezetben (3.1Aa; 3.2Ba) az intézmény és a szerep fogalmát, és a negyedik fejezetben (1.2Aa) az intézmények kialakításának a különböző megközelítéseit tárgyalva majd utalunk az említett szerzők felfogására is.

Habermas *A kommunikatív cselekvés elmélete* című munkájában képviselt szemléletmód tulajdonképpen Schütz szemléletmódjához hasonló, a normativista és a kreativista szemléletmód határán helyezkedik el, és bizonyos értelemben e két szemléletmód egyesítését jelenti.¹ Az alapvető különbség azonban a normativista-kreativista szemléletmódhoz képest az, hogy Habermas felfogása szerint a társadalmat életvilágként és rendszerként egyaránt elemezni kell. Ezt a szemléletmódot csak az úgynevezett (szociokulturális) életvilág elemzésében érvényesíti, és úgy tűnik, hogy az úgynevezett rendszer elemzésében nem érvényesít egyértelműen valamilyen szemléletmódot. Az első fejezetben (1.3C) már említettük, hogy Habermas elmélete két különálló elméletként is felfogható, egyrészt az életvilág, másrészt a rendszer elméletként. (Habermas 1984; Habermas 1995; ford. 1987)

¹ Habermas *A kommunikatív cselekvés elmélete* című munkájáról lásd például: Papp 1987; Felkai 1993; Némedi 2000B.

Weber cselekvéstudelméletéből kiindulva Habermas a társadalmi cselekvés két fő típusát különbözteti meg, a stratégiai cselekvést és a kommunikatív cselekvést. (Habermas 1984: 279-286; ford. 1987: 86-91) Felfogása szerint szociológiai szempontból a kommunikatív cselekvésből ajánlatos kiindulni. (I. m.: 274; ford. 83) A kommunikatív cselekvés fogalma legalább két beszéd- és cselekvőképességgel rendelkező személy kölcsönhatására vonatkozik, amely nyelvi kommunikáció formájában valósul meg. A cselekvők e kölcsönhatás során a cselekvési szituáció kölcsönös megértésére törekkenek, hogy ezáltal cselekvéseiket egyetértően összehangolják. (I. m.: 86; ford. 49) A három fő érték, amely a kommunikatív cselekvő egyénét motiválja: az objektív igazság, a normatív helyesség és a szubjektív hitelesség, öszinteség. Ezek az értékek cselekvéseikkel egymás irányában támasztott érvényességi igényekben nyilvánulnak meg. (Vö.: I. m.: 99-100; ford. 58-59)

A kölcsönös megértésre irányuló kölcsönhatások folyamata a közös kultúrán alapszik, azonban a kultúra viszonylag tág lehetőségeket nyújt a mindenkori cselekvési szituációk közösen kialakítandó értelmezései számára. A modern társadalom kialakulásával az életvilág racionalizálódása eredményeként a kultúra által „normatívan ajánlott egyetértés” eltolódik a „kommunikatív módon előállított kölcsönös megértés” felé. (Habermas 1984: 70; ford. 1987: 36-37) Habermas tehát elméletében elfogadja a kultúra végső soron meghatározó hatását, de érdeklődésének középpontjába annak a kérdésnek a vizsgálatát helyezi, hogy a kommunikatív cselekvő egyének a cselekvési szituáció mindenkori problematikus, azaz meggyezést igénylő összefüggéseit hogyan hozzák összhangba a problémamentesnek tekinthető életvilágukkal, illetve kulturális háttértudásukkal.

A kölcsönös megértés folyamata a kultúrán, a kulturális háttértudáson alapszik, amely alapvetően problémamentes marad. Azonban a kultúra egyes összetevői, és a kultúra fényében a mindenkori cselekvési szituációk egyes összetevői nem magától értetődőek, nem problémamentesek a cselekvők számára. Ezért a cselekvők a tudáskészlet egy részét próbára bocsátják, a közös értelmezés témájává teszik, megvitatják. Az értelmezési feladat mindkét fél számára az, hogy életviláguk közös tudáskészlete alapján kialakítsák a cselekvési szituáció közös értelmezését. A kulturális minták tehát alapvetően a magától értetődő módon elfogadott háttértudást alkotják, egyes kulturális minták azonban bírálható tudás formájában a közös értelmezés tárgyát képezik. (Habermas 1984: 100; Habermas 1995: 220, ford. 1987: 59, 219)

Korábban (1.1Ab) már említettük, hogy Habermas felfogásában az életvilág mint a mindennapi élet területe tágabb, mint a kultúra, magában foglalja a mindennapi élet magától értetődőnek tekintett, problémamentes, elbeszélhető kulturális, társadalmi és személyiségi összetevőit. (Habermas 1995: 119-152; ford. 1987: 152-178) A közösség által osztott kulturális hagyomány alakítja ki azt az életvilágot, amely az adott életvilághoz tartozók számára már értelmezve készen adott. Habermas felfogása szerint a kommunikatív cselekvő egyének mindig életviláguk látóhatárán belül mozognak, az életvilág látóhatárán belül egyeztetik

nézeteiket. Egy közös életvilághoz tartoznak, az életvilág szerkezetei meghatározzák a lehetséges kölcsönös megértés személyközi formáit. Az életvilág tárolja a megelőző generációk előzetesen nyújtott értelmezői munkáját, és az életvilág képezi az ellensúlyt az egyet nem értés kockázatát magukban rejtő motívumokkal szemben. Az életvilág kulturális alkotórésze többé-kevésbé szétszórt és problémamentes háttérmeggyőződésekből épül fel. Ez az életvilágbeli háttér forrásként szolgál a cselekvési szituációk olyan definíciói számára, amelyek a résztvevők a közös értelmezési folyamat eredményeként problémamenteseknek fogadnak el. Problematikus cselekvési szituációkban a résztvevők egyes kulturális minták érvényességét megkérdőjelezzik, a nézetek egyeztetésének a témájává avatják, de nem kérdőjelezzik meg általában a kultúrát és az életvilágot. (Habermas 1984: 70, 82; Habermas 1995: 121-131; ford. 1987: 36, 47, 154-162)

Habermas teljes elméletén belül az életvilágra vonatkozó elmélete tekinthető rendszeres elméletnek. A társadalomra mint rendszerre vonatkozó elmélete meglehetősen rendszertelen, de az nyilvánvaló, hogy felfogása szerint a kultúra normatív értelemben nem határozza meg a társadalmon mint rendszeren belül a társadalmi jelenségeket. Felfogása szerint az emberi együttélés e területén a stratégiai cselekvés jellemző, a cselekvések összehangolását az erkölctől mentesített kényszerű jog és a nyelvtől megfosztott mechanizmusok biztosítják. A kölcsönös megértés nyelvi folyamatát a tekintély (prestige) és a befolyás, illetve a befolyás két fő forrása, a tulajdon és a tudás helyettesíti, és ezekhez kapcsolódnak olyan közvetítő eszközök mint a pénz és a társadalmi erő (power). Azok a társadalmi alrendszerek, amelyek ilyen közvetítő eszközökkel összefüggésben fejlődnek ki, függetleníteni tudják magukat a szabályoktól, a kultúrától és az életvilágtól. (Habermas 1995: 180-185; ford. 1987: 200-203)

A normativista-kreativista elméletekre jellemző megközelítést tárgyalva térünk ki arra a kérdésre, hogy a szervezetszociológiában kialakult úgynevezett „intézményes elmélet” milyen módon veszi figyelembe a kultúra alkotórészeiként tekinthető intézményeket a társadalmi cselekvések és általában a társadalmi jelenségek magyarázatában. Az intézményes elmélet különböző változatai alakultak ki a közgazdaságtanban, a politikaelméletben, általában a szervezetelméletben és a szervezetszociológiában, de itt csak a szociológiai, pontosabban a szervezetszociológiai intézményes elmélettel foglalkozunk. Az első fejezetben (3.2) már említettük, hogy az általunk kidolgozott intézményes szociológia elmélete sajátos és alapvetően új szemléletmódot képvisel, és nem azonos az intézményes elmélettel, illetve annak valamelyik változatával. Az elnevezés hasonlósága azonban nem véletlen, valamilyen értelemben az intézményes elméletek képviselői, és az intézményes szociológia elméletében mi is az intézmények jelentőségét hangsúlyozzuk a társadalmi jelenségek magyarázatában.

Az intézményes elmélet szemléletmódja nem egységes, egyes változatai a normativista, más változatai a kreativista vagy a racionalista szemléletmódhoz állnak közelebb, és e szemléletmódokhoz képest nem képviselnek egységes és sajátos

san új szemléletmódot. (Vö.: Scott 1995: 1-62) A szervezetszociológiában az intézményes elmélet kifejezéssel jelölt átfogó felfogás tulajdonképpen magában foglalja mindazokat a felfogásokat, amelyek a kultúra egyes összetevőinek valamilyen értelemben jelentőséget tulajdonítanak a cselekvések, és a cselekvések összegeződéseiként, rendszereiként vagy következményiként értelmezhető jelenségek magyarázatában. A szervezetszociológiában az intézményes elmélet talán legjelentősebb korai képviselője Selznick (1957), aki tulajdonképpen a normativista szemléletmódot képviseli. A múlt század hetvenes évtizedében kialakult „új intézményes elmélet” szemléletmódja a korábbi, jellemzően normativista szemléletmódtól a kreativisták szemléletmód felé tolódott el, és összességében e két szemléletmód határán helyezkedik el. Az intézmények értékelő, személyes kifejező és kognitív oldalai közül – a korábbi felfogástól eltérően – a kognitív oldalt hangsúlyozzák, és a mindenkori cselekvési situációkban az intézmények értelmezés révén történő kialakítására helyezik a hangsúlyt. (Vö.: Scott 1995: XV, 29-31)

c) A kultúra a strukturalista szemléletmódban

Mint fentebb említettük, önálló és alapvető meghatározó tényezőként a kultúra a normativista szemléletmódot képviselő elméletekben játszik szerepet, illetve felemás értelemben a normativista és a kreativisták szemléletmód határán elhelyezkedő elméletekben. Más szemléletmódot képviselő elméletek vagy figyelmen kívül hagyják a kultúrát a társadalmi jelenségek magyarázatában, vagy olyan közvetítő, másodlagos tényezőnek tekintik a kultúrát, amelynek a közvetítésével a tényszerű, illetve objektív társadalmi viszonyok meghatározzák a társadalmi cselekvéseket és jelenségeket, vagy a kultúrát csupán a cselekvések következményeként értelmezik.

Az első fejezetben (1.3Ab) láttuk, hogy a strukturalista szemléletmód szerint az egyének és csoportok társadalmi cselekvéseit, és ezáltal általában a társadalmi jelenségeket alapvetően a tényszerű társadalmi viszonyok, illetve a tényszerű társadalmi struktúra határozzák meg.

- A strukturalista szemléletmód felfogása szerint a kultúra főleg a tényszerű és objektív társadalmi viszonyok, illetve társadalmi struktúra meghatározó hatását közvetítve és részben módosítva játszik szerepet a társadalmi cselekvések és általában a társadalmi jelenségek meghatározásában.

Marx a kultúrát az úgynevezett felépítmény részének tekintette, amelyet az anyagi természetű alap határoz meg. A társadalmi jelenségek magyarázatában e szerint nincs szükség a kultúra belső elemzésére, hanem azoknak az anyagi természetű tényezőknek a vizsgálatára, amelyeknek a kultúra csupán a tükröződése. Egyes strukturalista elméletek azonban hangsúlyozzák a kultúra jelentőségét a társadalmi jelenségek magyarázatában. Egyes felfogások a kultúrának az adott hatalmi viszonyok fenntartásában vagy megváltoztatásában játszott szerepére helyezik a hangsúlyt. Például Gramsci kulturális marxizmusa szerint a felső értelmiség elméleti vonatkoztatási keretét is az uralkodó termelési mód határozza meg. Az

alsóbb értelmiségiek, akik közvetítik az ismereteket a tömegek felé, még inkább kötődnek az adott termelési és politikai viszonyokhoz. Ez a „kulturális hegemonia” a tömegek felett nagymértékben alátámasztja az uralkodó osztály hatalmát, amelynek így nem kell főleg az erőszakra támaszkodnia hatalmának fenntartásában. (Erről lásd: Alexander 1990: 6-8)

Mint korábban említettük, Alexander és Smith a kultúra megközelítése „gyenge programjának” nevezi azt a felfogást, amely főleg a strukturalista szemléletmódra jellemző a kultúra kutatása területén. A kultúra szociológiája a kultúrát „függő változóként” kezeli, e felfogás szerint a kultúra valami olyasmi, amit meg kell magyarázni, valami másból, amely önmagában teljesen elkülönített a kultúra területétől. A meghatározó tényezők a társadalmi struktúra „kemény” változói, így a jelentések strukturált készletei felépítményekké és ideológiákká válnak. Ebben a megközelítésben a kultúra olyan „puha”, igazán nem független változó, amely többé vagy kevésbé részt vesz a társadalmi viszonyok újratermelésében. A kultúra szociológiája tehát egy „gyenge programot” javasol, amelyben a kultúra gyenge és kétértelmű változó. (Alexander–Smith 2003: 12-13) Az említett szerzők a gyenge program legfőbb képviselőiként a birminghami iskola munkáit, Pierre Bourdieu és Michael Foucault munkáit említik. (I. m.: 17) Mi a következőkben a konfliktuselmélet és a „kritikai elmélet” egyes képviselőinek, valamint Bourdieu-nak a felfogására utalunk.

Dahrendorf konfliktuselmélete szerint a társadalom legfontosabb vonatkozása az erő (power) és a hatalom (authority) egyenlőtlen eloszlása. A társadalmi osztályok hasonló mértékű erővel, illetve hatalommal rendelkező egyének csoportjai, és alapvetően két osztályt lehet megkülönböztetni, a hatalommal rendelkezők és a hatalomnak alávetettek osztályát. E két osztály, illetve konfliktuscsoport tagjainak az érdekei eleve ellentétesek egymással, és a közöttük megfigyelhető kölcsönhatásokra az elkerülhetetlen konfliktusok jellemzőek. Dahrendorf elméletében a kultúrát főleg mint osztálykultúrát veszi figyelembe, felfogása szerint az „osztálykultúra” befolyásolja a hasonló társadalmi helyzetben lévő, azaz egy adott osztályhoz, illetve kvázi-csoporthoz tartozó egyének megszerveződését, szervezett érdekcsoporttá, illetve konfliktuscsoporttá válását, körükben a szolidaritás és a manifeszt érdekek kialakulását, ezáltal a konfliktuscsoport együttes cselekvését. Schumpetert, Ginsberget és Marshallt idézve írja, hogy egy adott osztály tagjai jobban megértik egymást, könnyebben kialakul közöttük az együttműködés, könnyebben teremtenek kapcsolatot egymással, és könnyebben határolódnak el a kívülrőlólóktól, és nagyrészt hasonló nézőpontból szemlélik a világot. A társadalmi osztály tagjai körében nagyrészt kialakul az egymás közötti egyenlőség érzése, az egymás viselkedésével összhangban lévő viselkedés tudata. Ugyanakkor kialakul a közös alsóbbrendűség érzése a társadalmi hierarchiában tőlük fentebb lévőkhöz viszonyítva, és a felsőbbrendűség érzése az alattuk lévőkhöz képest. Dahrendorf azonban sajátosan értelmezi az osztály fogalmát, ezért nem tételez fel eleve az említett szerzőkhöz hasonlóan szoros kapcsolatot a kultúra, illetve az egyének álta-

lános társadalmi viselkedése és az osztályokkal mint konfliktuscsoportokkal összefüggő viselkedése között, felfogása szerint ez az összefüggés elvileg különböző mértékű lehet. (Dahrendorf 1976: 191-193)

John Rex konfliktuselméletében a kultúra összetevőiként főleg a szabályokat veszi figyelembe, de alapvetően az erők és az érdekek által meghatározott tényezőként. Coser felfogását ismertetve, és e tekintetben azzal egyetértésben írja: „az erők egyensúlya az alapvető tényező a társadalmi kapcsolatokban, és a normatív struktúra függő változó.” (Coser 1956; Rex 1961: 116) Tehát az elemzésben az erők egyensúlyából vagy az érdekek ezen egyensúlyra vonatkozó konfliktusából kell kiindulni, nem a szabályok létezésére vonatkozó feltételezésből. (Uo.)

„A normatív elemeknek van helye egy marxista típusú elméletben. Ezek természetesen lényegesek az osztályszolidaritás kialakulásának bármilyen számbavételében. De az érdekek vagy célok konfliktusa áll a rendszer mint egész modelljének a középpontjában.” (Rex 1961: 102) Felfogása szerint a normatív elemek jelentősége egyrészt abban rejlik, hogy a szabályok segítenek megértenünk azt, ahogyan az egyének alárendelik saját magánérdekeiket a csoport vagy osztály érdekeinek. Másrészt a csoportok közötti ideológiai szintű csatában valamely csoport célja az, hogy saját cselekvéseit úgy jelenítse meg, hogy azok megfelelnek, más csoportok cselekvéseit viszont úgy jelenítse meg, hogy azok nem felelnek meg bizonyos szabályoknak. De az előbbi csoport cselekvéseit valójában nem határozzák meg azok a szabályok, amelyekre hivatkozik, hanem valóságos érdekei. (I. m.: 102-103) A kedvezmények elosztásában sikeresebb fél erkölcsi racionalizációval is igyekszik indokolni a szituációt. De a tényleges szituációt nem a normatív rendszer határozza meg, hanem az erők egyensúlya, és a felek végső megegyezése. (I. m.: 110) Ha az egymással kölcsönhatásban lévő felek által követett célok ellentétesek egymással, a felek cselekvéseit nem a közösen osztott szabályok határozzák meg, hanem az, hogy milyen sikeresek abban, hogy a saját érdekeiknek megfelelő viselkedésre kényszerítsenek másokat. Tehát az erő válik a társadalmi rendszer tanulmányozásának a kritikus változójává. (I. m.: 111-112)

Rex konfliktuselméletének későbbi változatában is főleg azt hangsúlyozza, hogy az egymással konfliktusban álló felek kölcsönhatásaikban a szabályokat nem mint cselekvéseikre vonatkozó elvárásokat veszik figyelembe, hanem a szabályokat mint eszközöket veszik igénybe egymás cselekvéseinek a befolyásolásában és saját érdekeik érvényesítésében. Szélsőséges esetben az egymással konfliktusban álló felek testi kényszerítést használnak egymással szemben, amennyiben azonban a testi, illetve fizikai kényszerítő eszközök igénybevétele korlátozott, a konfliktus az erkölcsi és a jogi érvelés formáját ölti. Mindkét fél igyekszik úgy értelmezni a releváns szabályokat, hogy ezzel elősegítse céljainak az elérését. Mindkét fél igyekszik sajátos érveléssel és racionalizálással alátámasztani saját törekvéseit, ugyanakkor igyekszik leleplezni a másik fél álláspontjának tisztességtelenségét vagy ideologikus természetét, és a másik fél cselekvéseinek a releváns szabályoktól eltérő jellegét. (Rex 1981: 11-13)

A neomarxista „kritikai elmélet” felfogása szerint a kultúrát alapvetően a gazdasági viszonyok határozzák meg, de a kultúrának viszonylag önálló szerepe is van az adott viszonyok fenntartásában. A kritikai elmélet képviselői főleg az úgynevezett kultúripart és annak termékeit, a tömegkultúrát kritizálják. (Wessely 1998A: 17-19) Horkheimer szerint a monopolkapitalizmusban az egyének a gazdasági mechanizmus által meghatározottan, atomizált egyénként cselekszenek. Az egyének politikai és erkölcsi felfogását is gazdasági helyzetük határozza meg. A nyílt jellem megbecsülése, az adott szó megtartása, az önálló ítéletalkotás stb. a viszonylag önálló és egymással szerződéseken keresztül kapcsolatba lépő egyének társadalmára volt jellemző. A monopolkapitalizmus viszonyai között azonban véget ért az egyének viszonylagos önállósága, az egyének nemcsak cselekvéseikben, hanem gondolkodásukban is önállótlanok, nincsenek önálló gondolataik. A tömeghitek, amelyekben senki sem hisz igazán, a gazdasági és a politikai hatalommal rendelkező bürokráciák terméke. A gazdaság közvetlenebbül és tudatosabban határozza meg az emberek tudatát, mint korábban, és eltűnőben van a kultúra viszonylagos önállósága. (Horkheimer 1976: 99-100)

Még a kritikai elméletnél maradva, Horkheimer és Adorno tanulmánya szerint a monopolkapitalizmusban a tömegkultúra üzlet, amelyben szabványos árúkat állítanak elő és kínálnak tömegfogyasztásra. A tömegkultúra ugyanakkor olyan ideológiát közvetít, amely a tőkés gazdasági és társadalmi viszonyokat igazolja. A kultúra szférájában hatalommal rendelkezők a társadalomban gazdasági hatalommal rendelkezők érdekeinek a szolgálatában állnak. A kultúripar annak a gazdasági gépezetnek a szerves része, amely a maga igényeinek megfelelően alakítja az embereket. A kultúripar „a szellemi termelés valamennyi ágát azonos módon annak az egy célnak rendeli alá, hogy az ember érzékeire a gyárkapun való esti kilépéstől kezdve a bélyegzőórához való másnapi visszatérésig ugyanazon munkamenet bélyegét üsse, amelyet napközben végeznie kell...” (Horkheimer-Adorno 1990: 159) A kulturális termékek elsorvasztják a tömegkultúra fogyasztóinak a képzeleterejét, önálló gondolkodását. A tőkés termelés testileg és lelkileg annyira fogva tartja a tőkés hatalmának alárendelt fogyasztókat, hogy ellenállás nélkül esnek áldozatul annak, amit kínálnak nekik. Ahogy az alávetettek mindig is komolyabban vették a hatalommal rendelkezőktől származó erkölcsöt, mint azok maguk, úgy a becsapott tömegek jobban rabjai lesznek a siker mítoszának, mint maguk a sikeresek. (I. m.: 162) A kései kapitalizmusban a kultúra fogyasztása, a szórakozás a munka meghosszabbítása. Az egyének ki akarnak kapcsolódni a mechanizált munkafolyamatból, hogy később újra képesek legyenek megfelelni a munkafolyamat követelményeinek. (I. m.: 166) A szórakozás ugyanakkor elzárkózás a társadalom egésze elől, azt az igényt fejezi ki, hogy ne kelljen másra gondolni, feledjük el a szenvedést. A tömegkultúra menekülés a valósággal szembeni ellenállás utolsó gondolatától, és általában az önálló gondolkodástól. (I. m.: 174-175)

Bourdieu sajátos, de alapvetően a strukturalista szemléletmódot tükröző felfogása szerint az egyének közötti kulturális különbségeket, például az étkezésre, az

öltözködésre, a művészetekre vonatkozó beállítottságokat az osztálytagozódás határozza meg. Az osztályok viszont főleg aszerint különböztethetők meg egymástól, hogy tagjaik milyen összetételű és milyen mennyiségű gazdasági és kulturális tőkével rendelkeznek. (Lásd pl.: Bourdieu 1984; Bourdieu 1994) Bourdieu főleg a habitus fogalmának segítségével fejezi ki azt, ahogyan a tényszerű társadalmi struktúra, illetve a társadalmi viszonyok a kultúra és a személyiség közvetítésével meghatározzák az egyének cselekvéseit, és ezáltal az összetettebb társadalmi jelenségeket. A habitus egy adott osztály kultúrájára és az adott osztály tagjainak személyiségére jellemző, felfogása szerint a habitus az alapelve a folytonosságnak és szabályszerűségnek a magatartásban. Meghatározása szerint a habitus tartós, áthelyezhető beállítottságok rendszere. A társadalmi struktúra, illetve a társadalmi viszonyok a habitus közvetítésével határozzák meg a magatartást, de a habitust nem lehet leveletetni önmagukban sem a múltbeli, sem a jelenlegi körülményekből. A habitust azáltal érthetjük meg, ha a múltbeli társadalmi körülményeket, amelyekben létrejött, azokra a körülményekre vonatkoztatjuk, amelyek között a habitus irányítja a magatartást. (Bourdieu 1977: 77-78; Bourdieu 1990: 53-60; Bourdieu 1994: 405-410)

d) A kultúra a kreativista és a racionalista szemléletmódban

Az első fejezetben (1.2Ab) láttuk, hogy az individualista, illetve ezen belül a kreativista és a racionalista szemléletmód képviselőinek az előfeltételezéseit szerint a társadalmi jelenségek magyarázatában az alapvető meghatározó tényezőket a közvetlen szituációra és az egyének személyes tulajdonságaira vonatkozó tényezők képezik. E felfogások szerint a mindenkori társadalmi környezet elvileg esetleges, a közvetlen szituációt jelenti, és csak az egyéni cselekvőkre vonatkoztatva értelmezhető. Tehát viszonylag állandó kultúra sem létezik, amely valamilyen módon meghatározza a társadalmi cselekvéseket és általában a társadalmi jelenségeket.

- A kreativista szemléletmód felfogása szerint az értékek, a szabályok, a szerepek és az intézmények nem egy eleve létező kultúra alkotórészei, hanem a cselekvések és kölcsönhatások értelmezésének az eredményei, amelyek az adott konkrét szituációkban alakulnak ki, és csak az adott konkrét szituációkban tekinthetők érvényeseknek.

A szimbolikus interakcionizmus kreativista szemléletmódot képviselő változatai elvonatkoztatnak a kultúra alkotórészeit képező, eleve adottnak tekinthető szabályoktól, illetve tagadják az ilyen szabályok jelentőségét. Az így értelmezhető szabályok helyett inkább olyan viselkedési vagy társadalmi elvárásokról beszélnek, amelyek a konkrét szituációkban, az adott cselekvések és kölcsönhatások folyamatában formálódnak. E felfogás szerint az állandónak tételezhető szabályok vagy csupán mint viselkedési szabályszerűségek léteznek, vagy mint az átfogó ideológia alkotórészei. (Fine 2001: 144)

Blumer szimbolikus interakcionizmusa szerint a kultúra legfeljebb a cselekvések és kölcsönhatások eredménye, és nem önálló meghatározó tényezője. „A

kultúra mint fogalom, akár úgy meghatározva mint szokás, hagyomány, szabály, érték, előírás vagy ehhez hasonló, nyilvánvalóan abból ered, amit az emberek tesznek.” (Blumer 1969: 6) „A csoportéletben a társadalmi folyamat hozza létre és tartja fenn az előírásokat (rules), nem pedig az előírások hozzák létre és tartják fenn a csoportéletet.” (I. m.: 19)

Garfinkel etnometodológiai felfogása szerint az egyének cselekvéseit adott körülmények között nem olyan szabályok határozzák meg, amelyek cselekvéseiktől függetlenül eleve adóttak. A társadalmi jelenségek társadalmilag szervezett közös gyakorlatok esetleges eredményei. Az egyének úgy szervezik tevékenységüket, hogy az mások számára elfogadhatónak, megfelelőnek, igazolhatónak tűnjön. Tehát ha valami egy cselekvés vagy jelenség okának, értelmének, magyarázatának tűnik, ez azért van, mert az érintettek szándékosan ezt a látszatot keltik. (Garfinkel 1967: 31-34; ford. 2000: 375-377)

Az első fejezetben (1.3Bb) láttuk, hogy a racionalista szemléletmód előfeltételezései szerint a mindenkor társadalmi környezet elvileg esetleges, vagy csak az egyéni cselekvőkre vonatkoztatva értelmezhető. Az egyének magatartását és a közöttük megfigyelhető kölcsönhatásokat az egyének racionális motívumai, azaz szubjektív érdekei, s ezzel összefüggésben preferenciái és alternatívái határozzák meg.

- A racionalista szemléletmód a társadalmi cselekvések magyarázatában eleve adóttaknak veszi az egyének preferenciáit, alternatíváit és érdekeit, a kultúra egyes alkotórészeitől függetlenül. Érdeklődésének középpontjában a kultúra vonatkozásában az a kérdés áll, hogy hogyan jönnek létre a szabályok az egyének racionális cselekvéseinek a következményeként.

A racionalista szemléletmódban a kultúrát tulajdonképpen a szabályok képviselik. A racionalista szemléletmód a normativista szemléletmódhoz képest azonban eltérően viszonyul a szabályokhoz, s ezáltal a kultúrához. Mégpedig alapvetően a következő két szempontból. Egyrészt a szabályokat e szemléletmód képviselői nem tekintik eleve adóttaknak. Fontosnak tartják annak a kérdésnek a vizsgálatát, hogy hogyan jönnek létre a szabályok a racionálisan cselekvő egyének kölcsönhatásainak az eredményeként. (Hechter–Opp–Wippler 1990A; Hechter–Opp 2001A) Coleman írja például: „Ebben a könyvben elutasítom a szabályok adóttaknak vételét, ebben a fejezetben arra a kérdésre keresem a választ, hogy hogyan alakulnak ki a szabályok, és hogyan tartják azokat fenn a racionális egyének adott körében.” (Coleman 1990: 242) Másrészt e szemléletmódban hagyományosan kialakult felfogás szerint az egyének nem úgy viszonyulnak a szabályokhoz, mint cselekvéseik feltétlen meghatározóihoz. Hanem mint olyan tényezőkhöz, amelyek hatással vannak cselekvéseik várható pozitív és negatív következményeire, s ezáltal a cselekvések megvalósítására vonatkozó döntéseikre. (Coleman 1990: 243; Hechter 1990: 4; Friedman–Hechter 1991: 69) A szabályok így értelmezett meghatározó hatását azonban a racionalista szemléletmódot képviselő elméletekben következetesen nem veszik figyelembe.

A racionális döntések elméletének képviselői szemben találták magukat azzal a problémával, hogy bizonyos jelenségeket, mint például az együttműködést és az együttes cselekvést, vagy általában a társadalmi rendet nem lehet megmagyarázni az egymástól elkülönült egyéni cselekvők racionális cselekvéseire vonatkozó előfeltételezésekre alapozva, és a szabályokat figyelmen kívül hagyva. E problematikus jelenségek magyarázatának a keresésében a szabályok egyre inkább az érdeklődési körükbe kerültek. (Hechter–Opp 2001B: XII) Így alakult ki a racionalista szemléletmódhoz kapcsolódva a „társadalmi szabályokra” vonatkozó felfogás, amely azonban arra a kérdésre, hogy hogyan határozzák meg a szabályok a cselekvéseket, a normativista felfogáshoz hasonló felfogást tükröző választ ad. Ezek szerint meg lehet különböztetni a szűkebb értelemben vett racionális cselekvéseket, amelyeket az önérdekek motiválnak, és a társadalmi szabályok által motivált cselekvéseket.

B) A kultúra az intézményes szemléletmódban

Nagyrészt különválasztható a következő két kérdés, illetve e kérdésekre vonatkozó két válasz. Egyrészt, hogy a szociológiaelméleti munkákban egyáltalán milyen mértékben veszik figyelembe a kultúrát és a kultúra egyes összetevőit a társadalmi jelenségek magyarázatában. Másrészt, hogy a kultúra figyelembevétele elvileg milyen mértékben következetes, a kultúra összetevőire vonatkozó fogalmak egy adott elmélet rendszeres fogalmait képezik, vagy az elmélet rendszeres részéhez képest idegen fogalmak. Tulajdonképpen egyetértünk Alexanderrel, aki szerint a Parsons utáni (pontosabban az általunk úgynevezett strukturalista, a kreativisták és a racionalisták) elméletek idegen fogalmakként, illetve – az említett szerző kifejezésével élve – maradványkategóriákként vették figyelembe a kultúra egyes összetevőire vonatkozó fogalmakat, különösen a szabály fogalmát. (Alexander 1996: 260–261)

A fent említett problémát Alexander röviden a következőképpen foglalja össze az általa elemzett elméletalkotók vonatkozásában, akikre – Homans kivételével – mi is hivatkoztunk: „Rex megpróbálta kizárni a »felépítményt« a konfliktuselméletből, de a fegyverszünet magyarázata közben a hátsó ajtón kellett visszacsémélnie a közös kultúra fogalmát. Homans a normák pusztaságát is tagadta, de a megkülönböztetést és az értékeket mégis, mintegy önmaga ellenére is a hagyományokra és a kortárs csoportok kultúrájára kellett vonatkoztatnia. Blumer a cselekvést kizárólag az önértelmezésre akarta vonatkoztatni, de alkalmanként maga is elismeri a kultúra és az értékek egyéni kívüli létezését. Ugyanígy Goffman is csak úgy tudta tárgyalni az idealizációt, hogy hivatkozott arra az értékre, amelyek feltevése szerint a cselekvés volt az idealizációja. Garfinkel, legalábbis középső korszakában, lehetetlennek találta azt, hogy a szabályokat kihagyja a gyakorlatok elemzéséből; amikor viszont későbbi írásaiban ezt megpróbálta, akkor reziduális kategória lett a kultúrából, az etnometodológia pedig belsőleg ellentmondásos,

sokkal szűkebb körű hagyománnyá vált.” (Alexander 1996: 260-261) Alexander szerint a kulturális szociológia felfogása a legígéretesebb abból a szempontból, ahogyan közelít a kultúrához, de megítélésünk szerint a kulturális szociológiának még nincs rendszeres elmélete.

Az intézményes szociológia elméletében nem fogadjuk el a kultúra normativista megközelítését, de a kultúrát igyekszünk tapasztalati szempontból érdemben, elméleti szempontból viszont következetesen figyelembe venni. Ebben az elméletben a kultúrát alapvetően az intézmények képviselik, ahogyan azt az elmélet elnevezése is kifejezi. A közvetkezőkben röviden arra mutatunk rá, hogy az intézményes szociológia elméletében, illetve erre az elméletre jellemző intézményes szemléletmódban milyen módon vesszük figyelembe a kultúrát a társadalmi cselekvések, s ezáltal általában a társadalmi jelenségek magyarázatában.

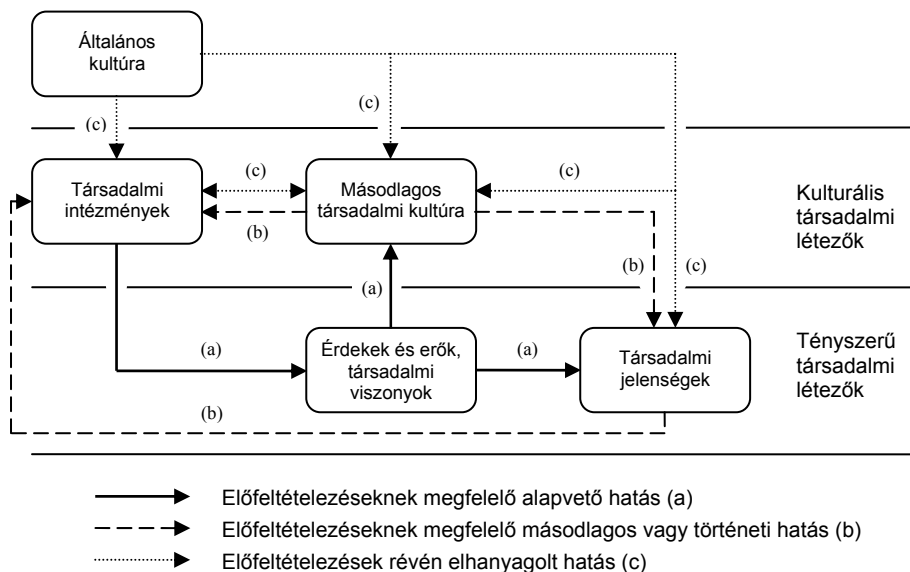
A kultúra és a társadalmi jelenségek közötti összefüggésekre vonatkozó felfogások egyik fő problémája, hogy általában e felfogások elvileg nem választják külön a kultúra társadalmi jelenségeket meghatározó hatását a közvetlenül nem társadalmi jelenségeket meghatározó hatásától. Ez összefügg a társadalmi jelenségek tágabb értelmezésével, amely szerint a társadalmi jelenségek általában véve az emberek közötti jelenségek. E megállapítás alól például Habermas bizonyos értelemben kivételt képez, mert – ahogyan azt fentebb (1.2Ab) láthattuk – különbséget tesz aközött, hogy a kultúra milyen szerepet játszik egyrészt az életvilágon, másrészt a rendszeren belüli cselekvések és jelenségek meghatározásában.

Mi mindenekelőtt azt hangsúlyozzuk, hogy a kultúra különböző módon határozza meg a cselekvéseket, és a cselekvések összegeződéseiként, rendszereiként vagy következményeiként értelmezhető összetettebb jelenségeket az emberi élet különböző sféráiban. Például a munkahelyi szervezeten belüli munkavégzésnek, a háztartási munkának vagy a baráti társasági életnek a kulturális meghatározottsága nyilvánvalóan más természetű.

- Az emberi együttélésen belül alapvető jelentőségű a különböző életszférák, különösen a közösségi és a társadalmi élet sférájának a megkülönböztetése abból a szempontból, hogy a kultúra milyen szerepet játszik a cselekvések, és a cselekvések összegeződéseiként, rendszereiként vagy következményeiként értelmezhető jelenségek meghatározásában.

Az emberi együttélés sféráinak, és ezeken belül a közösségi és a társadalmi élet sférájának a megkülönböztetésével majd a hatodik fejezetben (1.2Ab) foglalkozunk. A valóságban tipikusan a közösségi élet keretében értelmezhető például a barátokkal, a szabadidős klub, a jótékonyági egyesület, a vallási hitközösség tagjaival, részben a családtagokkal való együttes tevékenység. Ezzel szemben tipikusan a társadalmi élet sférájába esik például a formálisan szervezett munkavégzés, a közigazgatás, a hivatali ügyintézés, a szervezett oktatás és tanulás, vagy az úgynevezett politikai tevékenység. Az a megközelítési mód, ahogyan a normativista, illetve a normativista-kreativista elméletek közelítenek a kultúrához, tulajdonkép-

pen a közösségi élet szférájában tekinthető érvényesnek. Az intézményes szociológia elmélete érdeklődésének középpontjában a társadalmi élet szférája áll. Az alábbiakban tehát azt emeljük ki, és 3.1. ábrán azt szemléltetjük, hogy a társadalmi élet szférájában a kultúra milyen módon határozza meg a társadalmi jelenségeket.

3.1. ábra: A kultúra megközelítése az intézményes szemléletmódban

Az emberi együttélés szféráinak megfelelően a kultúra is differenciálódik, az általános kultúra mellett, amelynek összetevői a különböző életszférákban egyaránt relevánsak, nagyrészt kialakul a különböző életszférák sajátos kultúrája, főleg a társadalmi élet szférájának a sajátos kultúrája, a társadalmi kultúra. A társadalmi kultúrán belül alapvető jelentőségű a kultúra intézményes összetevőinek, azaz a társadalmi intézményeknek a megkülönböztetése, amelyeket a társadalmi kultúra elsődleges összetevőinek is nevezhetünk.

- A társadalmi élet szférájában végső soron a kultúra összetevőiként értelmezett társadalmi intézmények határozzák meg a társadalmi jelenségeket, de nem normatív, hanem tényleges funkcióik révén. Az intézmények tényleges funkcióik révén létrehozzák, illetve meghatározzák a cselekvési lehetőségekből és képességekből felépült tényszerű érdekeket, erőket és társadalmi viszonyokat.

Ugyanakkor azt is hangsúlyozzuk, hogy a társadalmi intézmények nem csupán mint kulturális természetű létezők, hanem mint meghatározott fedezettel rendelkező szabályrendszerek, fedezetükkel szoros összefüggésben határozzák meg a társadalmi jelenségeket. E megjegyzés értelmére és jelentőségére csak a negyedik

fejezetben kezd fény derülni, miután foglalkoztunk az intézmények fedezetével és funkcióival.

Az intézményes szociológia elméletében alapvetően új szempontból vesszük figyelembe a szabályokat, a szabályok rendszereiként értelmezett intézményeket, és e tényezők révén általában a kultúrát a társadalmi cselekvések és általában a társadalmi jelenségek magyarázatában. Ez a szempont röviden a fenti és a következő kiemelt összefüggésben fogalmazható meg, amelyet természetesen nem csupán ilyen általános szinten hangsúlyozunk, hanem az intézményes szociológia összetett elméletében majd igyekszünk következetesen érvényesíteni. Ha a szóban forgó összefüggésekben szereplő kifejezések, illetve fogalmak szociológiaelméletben kialakult különböző értelmezéseit egyaránt figyelembe vesszük, ezek az összefüggések esetleg nem tűnnek különösebben újaknak. Alapvetően új azonban az, ahogyan e fogalmakat mi értelmezzük, és ezáltal e fogalmak felhasználásával megfogalmazott összefüggések is alapvetően új értelmet nyernek.

Tehát bizonyos értelemben elfogadjuk a normativista elméleteknek azt a felfogását, hogy a társadalmi jelenségek kulturális tényezők, pontosabban fogalmazva szabályok és szabályokból álló intézmények által meghatározottak. Épp azért fordítunk majd különös figyelmet a normativista szemléletmód, különösen Parsons normativista rendszerelméletének a bírálataira, mert e szemléletmódhoz hasonló mértékben fontosnak tartjuk a szabályok és az intézmények társadalmi jelenségeket meghatározó hatását. Az alapvető eltérés e felfogáshoz képest az, hogy felfogásunk szerint az intézmények nem közvetlenül, illetve nem – a normativista szemléletmód szerinti – normatív funkcióik révén, hanem az általunk úgynevezett tényleges funkcióik révén határozzák meg a társadalmi jelenségeket. Majd a negyedik fejezetben (2.2A) foglalkozunk az intézmények normatív és tényleges funkcióinak a megkülönböztetésével.

- A társadalmi jelenségeket elvileg a tényszerű érdekek, erők és társadalmi viszonyok határozzák meg, de ennek révén közvetve a társadalmi intézmények meghatározó hatása érvényesül. Az intézmények ily módon elvileg egyaránt meghatározhatnak az adott intézmények szabályainak megfelelő és/vagy nem megfelelő cselekvéseket és jelenségeket.

A fent kiemelt összefüggés szerint bizonyos értelemben elfogadjuk a strukturalista elméleteknek azt a felfogását, hogy a társadalmi jelenségeket alapvetően a tényszerű érdekek, erők és társadalmi viszonyok határozzák meg. A strukturalista szemléletmódtól eltérően azonban e tényezőket eleve úgy értelmezzük, fogalmilag úgy definiáljuk, hogy azokat szabályok és intézmények hozzák létre, illetve határozzák meg, tehát a szabályok és az intézmények meghatározó hatását közvetítik. Majd látjuk, hogy e közvetítés révén az intézmények elvileg egyaránt meghatározhatnak az adott intézmények szabályainak megfelelő és/vagy nem megfelelő, illetve részben megfelelő, részben nem megfelelő cselekvéseket és jelenségeket. Tehát az a tapasztalat – amelyre a kreativisták és a racionalisták szemléletmód képviselői

gyakran hivatkoznak a szabályok meghatározó hatásának az elutasításában – nem kérdőjelezi meg a társadalmi jelenségek szabályok és intézmények általi meghatározottságát, hogy e jelenségek igen gyakran vagy többnyire nem felelnek meg egy eleve valóságosnak tekinthető szabályrendszernek.

A társadalmi intézményektől, az elsődleges társadalmi kultúrától elvileg meg kell különböztetnünk a kultúra azon társadalmi összetevőit, amelyek a tényszerű érdekekhez, erőkhez és társadalmi viszonyokhoz képest másodlagosak, mivel alapvetően azok által meghatározottak.

- *A másodlagos társadalmi kultúrát* – a társadalmi értékeket, a társadalmi erkölcsi szabályokat és az ideológiákat – a tényszerű érdekek, erők és társadalmi viszonyok határozzák meg. Bizonyos mértékig e kulturális tényezők is befolyásolják a társadalmi cselekvéseket és általában a társadalmi jelenségeket, de elvileg a tényszerű társadalmi viszonyok meghatározó hatását közvetítik.

Korábban (1.2Ac) láttuk, hogy a fent kiemelt összefüggés áll a strukturalista felfogások érdeklődésének a középpontjában, amelyek a kultúrát a tényszerű, illetve objektív társadalmi viszonyok, illetve az e viszonyokat kifejező társadalmi struktúra által meghatározottnak tekintik. Ez a másodlagos társadalmi kultúra történetileg formálódik, tehát annyiban közvetítheti a jelenbeli érdekek, erők és társadalmi viszonyok meghatározó hatását, amennyiben megfelelően tükrözi a jelenbeli említett meghatározó tényezőket is, de viszonylag rugalmasan változik és aktualizálódik a körülmények alakulásának megfelelően. Valójában a másodlagos társadalmi kultúra szabályai állnak a racionalista szemléletmódhoz kapcsolódó, és a „társadalmi szabályokra” vonatkozó felfogások érdeklődésének a középpontjában is. E felfogások azonban a szabályokat csupán a racionális cselekvések következményeiként értelmezik, és nem veszik figyelembe a tényszerű érdekek, erők és társadalmi viszonyok meghatározó hatását.

A könyv egyes fejezeteiben majd rámutatunk arra, hogy felfogásunk szerint a kreativista szemléletmódot képviselő elméletek által csupán a konkrét cselekvési szituációkhoz kapcsolódó értelmezési folyamat eredményeinek tekintett szabályok és intézmények is a valóságban lényegében véve egyrészt az értelmezéstől függetlenül is létező olyan intézmények, amelyek tényleges funkcióik révén határozzák meg a társadalmi jelenségeket, másrészt olyan másodlagos szabályok, amelyek a tényszerű érdekek, erők és társadalmi viszonyok hatásait közvetítve befolyásolják a társadalmi jelenségek alakulását. A kreativista szemléletmód képviselői azonban nem ismerik fel az intézmények tényleges funkcióit, valamint az értelmezésünk szerinti tényszerű érdekeket, erőket és társadalmi viszonyokat, ezért tekintik csupán a konkrét cselekvési szituációkhoz kapcsolódó értelmezési folyamat eredményeinek a szabályokat és az intézményeket.

A fentebb hivatkozott ábrában láthatók olyan összefüggések, amelyeket előfeltételezések révén az elmélet rendszeres részében elhanyagolunk, de amelyek

a valóságban bizonyos mértékig befolyásolják a társadalmi jelenségek alakulását, és amelyeket – kiegészítő magyarázatként, az elméleti előfeltételezések feloldásával – alkalmanként engedményes szinten igyekszünk figyelembe venni. Egyrészt a kultúra egészére jellemző, hogy abban milyen mértékben különült el a társadalmi kultúra, és a társadalmi kultúrán belül milyen mértékben kristályosodtak ki a társadalmi intézmények, illetve ezektől milyen mértékben határolódtak el a másodlagos értékek és szabályok. Ebből a szempontból a kultúra legfontosabb vonása egyrészt a racionalizálódás, másrészt a differenciálódás, különösen a jog és az erkölcs elkülönülése az emberiség történelme folyamán. (Vö.: Habermas 1995: 153-197; ford. 1987: 179-215) Másrészt az általános kultúrának és a másodlagos kultúrának az intézmények és a tényszerű érdekek, erők és társadalmi viszonyok hatásaitól viszonylag független hatása is van a társadalmi jelenségek alakulására.

Végül megjegyezzük, hogy az intézményes szociológia elméletében elvileg adottaknak vesszük a társadalmi intézményeket, de kiegészítő magyarázatként majd foglalkozunk az intézmények kialakításának a kérdésével is. A társadalmi intézmények történetileg formálódnak, társadalmi szempontból rendezett körülmények között alapvetően az érdekek, erők és társadalmi viszonyok által meghatározottan, de más tényezők is hatással lehetnek rájuk. A másodlagos kultúra bizonyos mértékben formálja a társadalmi intézményeket is, attól függően, hogy az adott értékek, szabályok és ideológiák hordozói milyen helyzetben vannak a társadalmi viszonyok hálózatában, és ezáltal meghatározottan milyen mértékben vesznek részt a társadalmi intézmények kialakításában.

2. A szabályok és az alkalmazkodás

Eddigi gondolataink a kultúra fogalmáról, összetevőiről és megközelítéséről bevezető jellegűek voltak, a fejezet további részeiben azonban már az elmélet rendszeres részének a kidolgozásával foglalkozunk, amellyel részben már az előző fejezetben is foglalkoztunk. A cselekvések, és a cselekvések összegeződéseiként, rendszereiként vagy következményeiként értelmezhető jelenségek magyarázata szempontjából a kultúra leglényegesebb alkotórészeit a szabályok és a szabályokból álló összetettebb kulturális létezők képezik. A fejezet második részében először meghatározzuk a szabály, és ehhez kapcsolódva az ellenőrzés fogalmát, majd megkülönböztetjük a szabályokon belül az intelmeket és a kötelmeket. Ezt követően foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy az egyének hogyan alkalmazkodnak a szabályokhoz, illetve a szabályok milyen módon határozzák meg az egyének cselekvéseit.

2.1. A szabály és az ellenőrzés

A) A szabály és az ellenőrzés fogalma

a) A szabály fogalma

A szabály fogalmát az egyes szerzők többé vagy kevésbé eltérően értelmezik a szociológiai irodalomban. Gibbs megkülönbözteti a szabály fogalmának értékelő jellegű, statisztikai jellegű és reaktív meghatározását. Az értékelő jellegű meghatározás szerint a szabály szimbolikus természetű, és a szabály az egyének adott körében a cselekvések értékelésére vonatkozik. A másik két jellemző felfogás esetében viszont a szabály fogalma a cselekvések megfigyelhető szabályszerűségeire vonatkozik. A „statisztikai” jellegű meghatározások a szabályt a rendszeresen megfigyelhető, az átlagos vagy tipikus cselekvésekre vonatkoztatják. A reaktív meghatározások a kérdéses cselekvésekre adott tényleges reakciókat, jutalmakat és büntetéseket veszik figyelembe. (Gibbs 1981: 7-18)

A legelfogadottabb felfogás szerint a szabályok szimbolikus természetűek, elvárásokból, előírásokból, a cselekvésekre vonatkozó elképzelésekből állnak. Például Parsons szerint a szabály a cselekvés olyan konkrét lefolyásának a leírása, amelyet kívánatosnak tekintenek, és melynek betartására utasítás vonatkozik. (Parsons 1949: 75) Fine megfogalmazásában: „A szabályok egy »keretet« alkotnak, amelyen belül az egyének értelmezik az adott szituációt, és amelyből mint cselekvők kötelezettségeikre vonatkozóan iránymutatásra tesznek szert.” (Fine 2001: 140) A szerzők egy része a szabály fogalmának a meghatározásában hangsúlyozza az adott elvárásokhoz, előírásokhoz kapcsolódó ellenőrzés, illetve szankciók jelentőségét. Például Coleman szerint „egy sajátos cselekvésre vonatkozó szabály akkor létezik, amikor a társadalmilag meghatározott jog a cselekvések ellenőrzésére nem

a cselekvő, hanem mások által van fenntartva”. (Coleman 1990: 243) Ez magában foglalja azt az előfeltételezést, hogy általános megegyezés alakult ki a társadalmi rendszerben vagy alrendszerben arra vonatkozóan, hogy az ellenőrzés jogával mások rendelkeznek. (Uo.)

A másik jellemző felfogás szerint a szabály rendszeresen megfigyelhető, szabályszerű cselekvésekből áll, a szabály cselekvések mintázata. E felfogást tükrözi a következő megfogalmazás: „A kikényszerítés hangsúlyozásával a társadalmi szabályok meghatározhatók úgy, mint viselkedési szabályszerűségek a cselekvők adott népességében.” (Voss 2001: 108) Például a játékelmélet képviselői az együttműködő viselkedést úgy értelmezik, mint valamilyen szabály általános megfelelőjét. Az egyébként önérdekeiket követő egyéneket az ilyen szabályok arra készítetik, hogy mások érdekében is cselekedjenek, ne csupán saját érdekükben. Ezért az együttműködő viselkedés normatív, és az együttműködő viselkedés mintái kialakulásának a tanulmányozása révén a kutatók megmagyarázzák a szabályok kialakulását. (Horn 2001: 4)

Mi ahhoz a felfogáshoz kapcsolódunk, amely szerint a szabályok szimbolikus és kulturális természetűek, az egyének adott körében a kultúra alkotórészeit képezik.

- A *szabály* a tényleges érvényesítés szándékával közölt, a közlés objektumára vonatkozó és hosszú távra szóló elvárás vagy elvárások összessége, amely jelentése révén kifejezi az adott körülmények között elvárt viselkedést, illetve cselekvést.

Ez a rövid meghatározás a következő ismertetőjegyeket foglalja magában, az egyszerűség kedvéért csupán két cselekvőt figyelembe véve, de elvileg bármennyi cselekvőre érvényesnek tekintve.

(1) A szabály elemi formában két fél közötti közlés tartalmát képezi. A legelemibb formában megkülönböztethetjük a szabály, illetve a közlés szubjektumát képező egyént, aki megfogalmazza és közli az adott szabályt, másrészt a közlés objektumát vagy címzettjét, tehát azt az egyént, aki felé a közlés irányul, és akire a szabály vonatkozik.

(2) A szabály elvárás vagy elvárások összessége, a legelemibb formában egy adott elvárás. A második fejezetben (4.1Ba) adott meghatározásunk szerint az elvárás az egyén által pozitívnak értékelt, azaz megítélése szerint a szükségletkielégítés pozitív összetevőjét képező adott cselekvés, következmény, esemény, dolog vagy állapot jövőbeni megvalósulására vonatkozó feltételezés. A következőkben *normatív elvárásnak* nevezzük a valamilyen szabály alkotórészét képező, illetve a szabályként is értelmezhető elvárást. A szabály olyan elvárás, amely a szabályalkotó félhez képest mások cselekvésére vonatkozik, tehát a szabályalkotó és a szabály objektuma elvileg nem eshet teljesen egybe.

A szabály vonatkozhat az adott szabályt megfogalmazó és közlő egyénre vagy egyénekre is egyrészt annyiban, amennyiben a szabályt több egyén együttesen fo-

galmazta meg, az adott körhöz tartozó egyes egyének viselkedésére vonatkozóan. Ebben az esetben a szabályalkotó felet együttesen képezik az adott körhöz tartozó egyének, a szabály objektumait viszont elkülönülten képezik az egyes egyének. Másrészt a szabályalkotó és a szabály objektuma részben egybeeshet, amennyiben a szabály olyan elvárás, amelyet a szubjektum fogalmazott meg saját cselekvéseire vonatkozó, de mások által is támasztható elvárásként. Az ilyen elvárás akkor szabály, ha összekapcsolódik egy vagy több másokra vonatkozó elvárással, amelyek elvileg csak egymással összefüggésben tekinthetők érvényeseknek. E kérdésekkel részletesebben majd a negyedik fejezetben (1.1Aa) foglalkozunk.

A szabály objektuma (vagy címzettje) szempontjából tehát a szabály olyan elvárás, amelyet mások fogalmaztak meg vele szemben, vagy az általa megfogalmazott elvárást mások is támasztják vele szemben. Ha mégis tág értelemben használnánk a szabály kifejezést, a szóban forgó értelemben vett szabályoktól meg kellene különböztetnünk az *egyéni kognitív szabályokat*, amelyeket az egyének elkülönülten fogalmaznak meg saját viselkedésükre vonatkozóan. Ilyen tág értelemben szabálynak tekinthetnénk például az egyénnek azt az elhatározását, hogy máttól időben elindul a munkahelyére, nem fog rágyújtani, rendben tartja a lakását, vagy kedves lesz bizonyos személyekhez. Mi azonban szabályokon eleve olyan elvárásokat értünk, amelyek szubjektumai és objektumai megkülönböztethetők egymástól, ezért röviden csak szabályokról beszélünk.

(3) A szabály kifejezi a szabályalkotó fél szándékát az adott elvárás tényleges érvényesítésére, illetve megvalósulásának előmozdítására. Tehát előfeltételezzük, hogy a szabály megfogalmazása szándékos cselekvés, illetve a cselekvés olyan oldala, amely magán viseli a cselekvés ismertetőjegyeit. Márpedig egy cselekvésnek motívuma van, és eleve feltételezzük, hogy a szabály megfogalmazásának a motívuma az adott elvárás tényleges érvényesítésére, az elvárás megvalósulásának az előmozdítására irányuló szándék. A szabály által kifejezett szándék lehet csupán kívánság vagy óhaj, de lehet határozott cél is. Az itt tárgyalandó egyéb ismertetőjegyeknek is eleget tevő elvárás a szándékos közlés és a közlésben megnyilvánuló szándék révén válik normatív elvárássá, azaz szabállyá. Tehát e felfogás szerint szabálynak csak az olyan elvárás tekinthető, amely mögött található olyan szabályalkotó fél, akinek szándéka irányul az adott elvárás tényleges érvényesítésére. Majd a következő alcím keretében, a szabályokhoz kapcsolódó ellenőrzés tárgyalásánál látjuk, hogy az elvárás tényleges érvényesítésére irányuló szándék viszont eleve feltételez bizonyos cselekvési képességeket.

A szabály fogalmának a meghatározásai általában az elvárást vagy előírást hangsúlyozzák, s kifejezetten nem emelik ki a szabálynak azt az ismertetőjegyet, hogy utal a szabályalkotó fél szándékára is. A szabálynak ez az ismertetőjegye eleve következik abból, hogy a szabály szándékos közlés tartalmát képezi. Blumer írja Meadre hivatkozva, hogy a gesztus vagy a szimbólum jelentése magában foglalja egyrészt azt, hogy mit kell tennie annak az egyénnek, akire irányul, másrészt mit szándékozik tenni az a fél, aki a gesztust, illetve szimbó-

lumot használta, harmadrészt jelzi az összekapcsolódó (joint) cselekvést, amely kialakul a két fél cselekvéseinek a kifejeződése révén. (Blumer 1969: 9; Mead 1973) Mi itt a második tényezőt hangsúlyozzuk, tehát azt, hogy a szabály mint szimbólumok rendszere eleve utal a szabályalkotó fél szándékára is. A következő alcím keretében majd látjuk, hogy ez a szabály fontos ismertetőjegye, annak a kérdésnek a megválaszolása szempontjából, hogy a szabály mennyiben feltételezi az ellenőrzést.

(4) A szabály mint az érvényesítés szándékával közölt elvárás, kifejezi az elvárt viselkedést, illetve cselekvést; azaz kifejezi, hogy hogyan lehet, kell vagy kellene viselkednie a szabály objektumának, illetve címzettjének. Nyelvtani formáját tekintve tehát a szabály elvileg óhajtó vagy felszólító módban fogalmazható meg. A közlés során azonban a szabályt kifejezetten nem feltétlenül így fogalmazzák meg, formális szabályok esetében is gyakran találkozunk például kijelentő módban történő, a következőhöz hasonló megfogalmazással. „A vezető feladatai: meghatározza a munkafeladatokat a beosztottai számára, ellenőrzi a feladatok végrehajtását, gondoskodik a munkavégzést akadályozó tényezők elhárításáról.” A kifejezetten nem óhajtó vagy felszólító módban megfogalmazott szabályok esetében az adott szabályok címzettjei a szövegösszefüggések és/vagy a körülmények ismeretében következtethetnek arra, hogy a közlés szabályként értelmezhető a közlő fél szándékának megfelelően. A szabályt azonban nem mindig fogalmazzák meg kifejezett formában, a szabályra a szabályalkotó fél a viselkedésével is utalhat. A szabályra lehet utalni a viselkedéssel nyelvi, de nem egyértelműen megfogalmazott formában, vagy a viselkedés nem nyelvi vonatkozásaival is. Különösen Mead mutat rá arra, hogy jelentéshordozó gesztusok vagy szimbólumok a viselkedés nem nyelvi oldalai is lehetnek. (Mead 1973: 55-116) A viselkedés révén közölt szabályról elvileg annyiban beszélhetünk, amennyiben mind a közlő fél, mind a közlés címzettje kifejezett formában is meg tudná fogalmazni, mégpedig egymásnak megfelelő értelmezésben, a hallgatólagos közlés tárgyát képező szabályt.

(5) A szabály hosszú távra érvényesnek tekinthető elvárás, amely azt helyettesíti, hogy a szabályt közlő fél rendszeresen közölje a másik féllel az utóbbi viselkedésére vonatkozó elvárásait. Például a munkahelyi vezetőnek nem kell állandóan figyelemmel kísérnie beosztottjait, és rendszeresen közölnie velük arra vonatkozó elvárásait, hogy mikor mit tegyenek. Ehelyett szabályokba foglalja, hogy meghatározott körülmények között hogyan kell vagy lehet viselkedniük. Szabályok alkalmazása révén tehát igen jelentős mértékben csökkenthető a kommunikáció az egyének között, ami lehetővé teszi, hogy egy adott egyén esetleg többszörös közvetítésen keresztül sok más egyén cselekvéseire gyakoroljon hosszú távon rendszeresen érvényesülő befolyást. Kifejezetten nem hosszú távra szólóan, hanem mindig az adott esetekre vonatkozóan közölt elvárások is értelmezhetőek idővel szabályként, ha rendszeresen előforduló hasonló körülmények között az egyik fél rendszeresen az adott elvárást közli a másik féllel. Például ha meghatározott kö-

rülmények előfordulása esetén az egyik egyén rendszeresen bizonyos utasítást ad egy másik egyénnek, az utóbbi az utasítás tartalmát idővel szabályként értelmezheti, és hasonló körülmények előfordulása esetén a konkrét utasítás elhangzása nélkül is viselkedhet annak megfelelően.

(6) Az elvárás megfogalmazásához kapcsolódóan utalni kell arra az egyénre vagy az egyének azon körére, akire vagy akikre az adott elvárás vonatkozik, ha az elvárásból és a közlés körülményeiből erre nem lehet egyértelműen következtetni. Ahhoz, hogy a közlés tárgyát képező elvárás időben hosszú távra szóljon, a szabálynak vagy a szabályhoz kapcsolódó magyarázatnak utalnia kell azokra a jövőbeli körülményekre, amelyek között elvárt az adott viselkedés. A meghatározott körülmények vonatkozhatnak a földrajzi vagy fizikai helyre, az időszakra, illetve időpontra, az adott szabály szempontjából releváns eseményekre, mások cselekvéseire, az elvárás objektumának állapotára stb.

Luhmann a mások viselkedésére vonatkozó elvárásokon belül különbséget tesz a kognitív elvárások és a szabályokat alkotó normatív elvárások között. Meghatározása szerint a kognitív elvárás olyan elvárás, amely ki van téve a tanulás révén való megváltoztatásnak. Az ilyen elvárást az egyén hajlamos feladni, ha elvárásában csalódik, ha az elvárt esemény nem valósul meg. Ezzel szemben a normatív elvárás olyan elvárás, amely nincs kitéve a tanulás révén való megváltoztatásnak, amelyet az egyén hajlamos fenntartani abban az esetben is, ha az elvárt esemény nem valósul meg. Tehát a normatív elvárás olyan megszilárdított, a tényekkel szemben ellenálló elvárás, amelyet fenn lehet tartani az adott elvárásban való csalódás esetén is. Felfogása szerint a szabály normatív elvárásokból épül fel, amelyek egy konkrét esetben nem arra vonatkoznak, hogy mi van valójában, hanem arra, hogy minek kellene lennie. (Luhmann 1995: 320-325)

Felfogásunk szerint a Luhmann által figyelembe vett szempontból a bizonyossági és a valószínűségi elvárások között tehetünk különbséget, és e megkülönböztetés önmagában nem alkalmas a normatív elvárások és a szabályok természetének a megvilágítására. A bizonyossági elvárás azon az elképzelésen alapszik, hogy bizonyos körülmények között egy adott eseménynek feltétlenül be kell következnie. Tehát egy ilyen elvárás fenntarthatóságát néhány vagy egyetlen annak ellentmondó tapasztalat is megkérdőjelezheti. A valószínűségi elvárás viszont azon az elképzelésen alapszik, hogy bizonyos körülmények között rendszerint vagy bizonyos valószínűséggel egy adott esemény bekövetkezése várható. Az ilyen elvárás eleve hosszú távon igazolható vagy vethető el, tehát fenntarthatóságát egyetlen vagy néhány annak ellentmondó tapasztalat nem kérdőjelezi meg.

Tételezzük fel például, hogy valaki egy vízelvező csatornát szeretne ásni azzal a szándékkal, hogy egy területről lecsapolja a vizet. Azzal az elvárással, hogy a víz az adott vízszinthez képest az alacsonyabban fekvő hely felé áramlik, abba az irányba fogja lejtetni a csatornát, amely alacsonyabban fekszik, és amilyen irányba a vizet el szeretné vezetni. Az adott elvárása bizonyossági elvárás, és egyetlen ennek ellentmondó esemény is alapjaiban rengetné meg bizonyos fizikai törvény-

szerűségekre vonatkozó elképzeléseit. De ha valaki kimegy horgászni egy tóra, és az adott alkalommal nem fog egyetlen halat sem, még nem kell felülvizsgálnia azt az elvárását, hogy az adott tóban az adott felszerelésével valamilyen halat foghat. Tehát az az elvárása, hogy fog valamilyen halat, valószínűségi elvárás, amelynek megalapozottságát hosszabb távú tapasztalata igazolhatja.

A normatív elvárásokat tekinthetjük valószínűségi elvárásoknak, mivel tényleges megvalósulásukban elvileg sohasem lehetünk bizonyosak, ha figyelembe vesszük azt, hogy a normatív elvárásoknak megfelelő vagy nem megfelelő cselekvések közvetlenül tudatos, és az elvárások szempontjából többé vagy kevésbé esetleges döntések eredményei. A valóságban egyes normatív elvárások közel állhatnak a bizonyossági elvárásokhoz, de rendszerint olyan valószínűségi elvárások, amelyek fenntartását a hosszabb távú tapasztalat igazolhatja vagy kérdőjelezheti meg. Az egyének általában nem adják fel normatív elvárásaikat, ha egyetlen vagy néhány alkalommal ezek ténylegesen nem érvényesülnek. De ha hosszú távon rendszerint nem érvényesülnek, akkor hajlamosak normatív elvárásaik feladására vagy módosítására is. Ugyanis nincs értelme fenntartani olyan normatív elvárást, amely várhatóan egyáltalán nincs hatással mások viselkedésére.

A valószínűségi elvárások azonban eleve nem normatív elvárások, illetve nem szabályok abban az értelemben, ahogyan mi meghatároztuk a szabály fogalmát. Nyilvánvalóan nem szabály az olyan valószínűségi elvárás, amely nem mások viselkedésére, hanem például a környezet dologi természetű összetevőire vonatkozik, de mások viselkedésére vonatkozó valószínűségi elvárás sem feltétlenül normatív elvárás. Például valaki azzal az elvárással megy el egy szórakozóhelyre, hogy oda hasonló szándékkal mások is elmennek, és ezért ott megismerkedhet olyan személyekkel, akikkel jól érezheti magát, és akikkel esetleg közelebbi intim kapcsolatba is kerülhet. De nem szabály, hogy olyan más személyeknek, akik potenciális partnerei lehetnek, el kell menniük ugyanarra a szórakozóhelyre, és ezzel lehetőséget kell nyújtaniuk a megismerkedésre. Vagy a kistermelő azzal az elvárással viszi ki a piacra a termékeit, hogy ott lesznek olyan vásárlók, akik igényt tartanak hasonló termékekre, és hajlandóak lesznek értük elfogadható árat fizetni. De nem szabály, hogy ilyen vásárlóknak ki kell menniük a piacra, és meg kell venniük az adott kistermelő termékeit (bár az szabály, hogy a megvásárolt termékért fizetni kell). A normatív elvárásokat tehát felfogásunk szerint nem a szóban forgó szempontból különböztethetjük meg a csupán kognitív elvárásoktól, hanem a korábban tárgyalt szempontok szerint. Itt e szempontok közül már csak azt hangsúlyozzuk, hogy az elvárások a szándékos közlés és a közlésben megnyilvánuló szándék révén válnak normatív elvárásokká, azaz szabályokká. A normatív elvárások a tényleges érvényesítés szándékával közölt elvárások, tehát amelyek tényleges érvényesítésére az elvárás megfogalmazója és közlője részéről szándék irányul, e szándék viszont eleve feltételez bizonyos cselekvési képességeket.

Mi tehát ahhoz a felfogáshoz kapcsolódunk, amely szerint a szabály szimbolikus és kulturális természetű. Azonban a szabály lehet pusztán a kultúra kognitív

alkotórésze, s ilyen értelemben a szabály annyiban képezi a kultúra alkotórészét, amennyiben az egyének meghatározott körében mindenki ismeri, és mindenki feltételezi másokról, hogy mások is ismerik az adott szabályt (és közléséhez adott az egységesen értelmezett szimbólumrendszer). A modern társadalomban a szabályok többnyire ilyen természetűek, azaz csupán – az egyének szűkebb vagy tágabb köreiben – a kultúra kognitív alkotórészeit képezik.

A széles körben elfogadott felfogás szerint a szabály adott egyének körében a viselkedés együttes értékelése. E felfogás szerint a szabály kifejezi az értékelésre vonatkozó megegyezést, tehát a szabály eleve a kultúra értékelő összetevőjét is képezi. Az előző bekezdésben említettek szerint azonban a szabály az egyének bizonyos körében lehet csupán kognitív természetű, anélkül, hogy az egyének az értékelés szempontjából mintának tekintenék az adott szabályt. Értékelő értelemben a szabály annyiban képezi a kultúra alkotórészét, amennyiben az egyének adott körében az adott szabály elvárásai egyaránt mintaként szolgálnak a cselekvések értékeléséhez. Személyes kifejező értelemben a szabály annyiban képezi a kultúra alkotórészét, amennyiben az egyének adott körében kifejezi az egyének lelki szükségleteit és érzelmeit.

b) Az ellenőrzés fogalma

Az ellenőrzés fogalmán az angolszász szociológiai irodalomban gyakran más egyének és csoportok cselekvéseinek a befolyásolását értik, függetlenül attól, hogy ez a befolyásolás szabályok révén, illetve szabályokhoz kapcsolódóan történik vagy nem. Szűkebb értelemben azonban az ellenőrzés meghatározott szabályok érvényesítését szolgálja, s mi ilyen értelemben beszélünk ellenőrzésről.

- Az *ellenőrzés* meghatározott szabályok érvényesítését szolgálja, és magában foglalja: (1) az adott szabályok érvényességi körébe eső cselekvések megfigyelését, (2) a megfigyelt cselekvések összevetését az azokra vonatkozó szabályokkal és (3) a szankciók érvényesítését.

A szabályok szempontjából jelentős cselekvések megfigyelése általában nem problémamentes, az egyének cselekvéseit gyakran nehéz megfigyelni. Bizonyos cselekvések hozzáférhetőbbek a megfigyelés számára, mint mások. (Hechter 1987: 51) A megfigyelés történhet közvetlenül vagy közvetve, a cselekvések következményeinek a megfigyelése révén. Nyilvánvalóan könnyebb megfigyelni a cselekvő egyéneket, ha közvetlenül az ellenőrzést végző egyének látókörébe esnek, és az ellenőrzött egyének közötti szóbeli kommunikáció is közvetlenül hallható. A közvetlenül nem megfigyelhető cselekvések közvetve megfigyelhetők valamilyen technikai eszköz segítségével (kamera, mikrofon stb.), a cselekvő által készített dokumentum (pl. napló, beszámoló, számla stb.) tanulmányozása révén, a cselekvések szabályokban előírt következményeinek (pl. egy elkészített munkadarabnak, az elsajátított ismereteknek stb.) az ellenőrzése révén, vagy más egyének megkérdezése révén, akik közvetlenül megfigyelték az adott egyének cselekvéseit.

Az ellenőrzés következő szakasza az értékelés, a megfigyelt cselekvések összevetése az azokra vonatkozó szabályokkal. Azaz annak a megállapítása, hogy az adott viselkedés mennyiben felel meg a szabályoknak és mennyiben nem. Az ellenőrzésnek ez a szakasza sem mentes a nehézségektől, főleg egyrészt abból adódóan, hogy a megfigyelés révén megszerzett információk gyakran nem elegendőek és/vagy nem eléggé megbízhatóak a cselekvések megfelelő értékeléséhez. Másrészt a szabályok értelmezése alapján gyakran nem lehet egyértelműen követeltetni a cselekvések értékelésének a szempontjait.

Végül az ellenőrzés harmadik szakasza a szankcionálás, amely magában foglalhatja a pozitív vagy a negatív következmények érvényesítését, tehát a szabályoknak megfelelő cselekvés jutalmazását, vagy a szabályoknak nem megfelelő cselekvés büntetését. *Szankciónak* nevezzük a szabály szubjektumának (megfogalmazójának és közlőjének) azt a cselekvését, illetve e cselekvés bizonyos következményét, amely megfelel a következő három ismertetőjegynek: (1) az adott cselekvés illetve következmény a szabály objektuma számára a szükségletkielégítés összetevőjét képezi; (2) e cselekvés megvalósítását a szabály szubjektuma attól tette függővé, hogy a szabály objektumának a cselekvése mennyiben felel meg az adott szabálynak; (3) a szubjektumnak ezzel az volt a szándéka, hogy az adott egyént és/vagy más egyéneket a szabálynak megfelelő cselekvésekre készítse vagy kényszerítse. Különbséget tehetünk a szankció két oldala, egyrészt a szankció mint cselekvés, másrészt e cselekvés dologi vagy állapotbeli következménye között. Például megkülönböztethetjük a prémium kifizetését, a fizetésemelést vagy az előléptetést mint szankcionáló cselekvést, és a pénzt vagy a jobban fizető állást, mint a szankció dologi vagy állapotbeli oldalát.

Az ellenőrzés szankciói egyrészt lehetnek pozitív vagy negatív szankciók, másrészt személyes vagy instrumentális szankciók.

- *Jutalomnak* nevezzük a szükségletkielégítés pozitív összetevőjét képező szankciót, és *büntetésnek* a negatív összetevőjét képező szankciót. A *személyes szankciók* az ellenőrzött egyének számára a testi vagy a lelki szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait, az *instrumentális szankciók* a szükségletkielégítés eszközeit, pozitív vagy negatív feltételeit képezik.

A személyes és az instrumentális szankciók megkülönböztetésekor a szankcióra mint cselekvésre gondolunk, és a következőkben e vonatkozásban mindig erre kell gondolnunk, nem pedig a szankcionáló cselekvés dologi vagy állapotbeli következményére. Ezt azért jegyezzük meg, mert az instrumentális szankció – amely mint cselekvés a szükségletkielégítés eszköze vagy feltétele – következményét tekintve nemcsak a szükségletkielégítés eszköze vagy feltétele lehet, hanem a szükséglet objektív tárgya vagy objektív negatív tárgya is az ellenőrzött egyén számára. Például a munkavégzés céljából alkalmazott egyén a munkaadótól jellemzően pénzt kap a munkavégzésre vonatkozó szabályoknak megfelelő munkájáért, de pénz helyett esetleg kaphat ételmezt és szállást is. Mindkét esetben instrumentális szankcióról

van szó, azonban az előbbi esetben a munkaadó által alkalmazott szankció az ellenőrzött egyén számára következményét tekintve is a szükségletkielégítés eszköze, az utóbbi esetben viszont a szükséglet objektív tárgya.

Parsons a legáltalánosabb szinten a szankciók két típusát különbözteti meg, a jutalmakat és a kedvezményeket. A jutalom kifejezést a fent említetthez képest szűkebb értelemben használja. Jutalmaknak valójában a fogalmaink szerinti olyan pozitív személyes szankciókat nevezi, amelyek a lelki szükségletek tárgyait képezik az adott egyének számára. Meghatározása szerint a jutalom közvetlen kielégülést jelent, a közvetlen kielégülés tárgya, ezért a kulturálisan mintázott cselekvési rendszerben jelentős mint kifejező szimbólum is. (Parsons 1951: 78, 119) Felfogása szerint a létezők bármely osztálya funkcionálhat jutalomként, mások reakciói is lehetnek alapvetően instrumentális jelentőségűek vagy kifejező jelentőségűek, tehát jutalmak. (I. m.: 127-128) A jutalmak fő típusai a fogékonyság, illetve érzékenység, a szeretet, a helyeslés és a megbecsülés. (I. m.: 130-132)

Parsons kedvezményeknek (facilities) valójában a fogalmaink szerinti pozitív instrumentális szankciókat nevezi, tehát amelyek a szükségletkielégítés eszközeit vagy pozitív feltételeit képezik az adott egyének számára. Meghatározása szerint a kedvezmények olyan javak, illetve vagyontárgyak (possession), amelyek jelentősek mint eszközök további célok elérésében az instrumentális irányultság érvényesülésének a területein. Minden társadalmi rendszerben kell lenni olyan mechanizmusnak, amely elosztja a javakat, illetve vagyontárgyakat mint kedvezményeket, amelyek a cselekvők között a csere folyamata révén adhatók át. (Parsons 1951: 119-120)

Bár Parsons megkülönbözteti a jutalmakat és a kedvezményeket mint a szankciók típusait, de az alapvető szankcióknak a szűkebben értelmezett jutalmakat tekinti, amelyek biztosíthatják a szabályoknak való megfelelést. Felfogása szerint a kedvezmények csak annyiban hatékonyak az instrumentális irányultság érvényesülésének a területein, amennyiben ugyanakkor jutalmakként is jelentősek az érintett egyének számára. A modern társadalom foglalkozási rendszerében a szankcióknak megfelelő teljesítményekre kell készítenniük, de az alapvető szankciókat nem az úgynevezett kedvezmények képezik. Az alapvető szankció, illetve jutalom az ilyen rendszerben a siker, amely az értékelt teljesítmény helyeslésének és megbecsülésének a szintjét mutatja, s a helyeslés és megbecsülés a közvetlen kielégítés forrását képezi. (Parsons 1951: 185-186)

A szóban forgó szerző szerint mások helyesléssel jutalmazza az adott egyén olyan cselekvéseit, amelyek megfelelnek mások elvárásainak, és helytelenítéssel büntetik az elvárásaiknak nem megfelelő cselekvéseket. A helyeslés és helytelenítés beállítottságának az intézményesítése bizonyos értelemben a jutalmazási rendszer intézményesítésének a gyújtópontja általában. A legáltalánosabb értelemben a helyeslő jutalmak megfelelésre készítetik az egyéneket bármely társadalmi rendszer bármely szerepének elvárásaival. (Parsons 1951: 422)

Mi majd később foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy milyen körülményeknek milyen természetű szankciók felelnek meg. Itt csak azt jegyezzük meg, hogy

saját felfogásunk igen távol áll az előbb ismertetett felfogástól, és bizonyos körülményekre vonatkoztatva a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képező, instrumentális szankciók jelentőségét hangsúlyozzuk. Az igaz, hogy a valóságban egy cselekvés, dolog vagy állapot, amely önmagában a szükségletkielégítés eszköze vagy feltétele, szankcióként jelentheti a lelki szükséglet tárgyát is, tehát lehet személyes szankció is. Például ha a sikeresen érettségiző diák pénzt kap a szüleitől szorgalmának jutalmazásaként, a pénz önmagában a szükségletkielégítés eszköze a számára, de a jutalmazás egyben a lelki szükséglet tárgyát is képezi, amennyiben abban a szülei szeretetének, örömének és együttérzésének a jelét is látja, és ez jelentős a számára.

Ha a jutalom önmagában a szükségletkielégítés eszköze vagy feltétele, az egyének annyiban értelmezik egyben a lelki szükséglet tárgyát képező személyes jutalomnak is, amennyiben egyrészt feltételezik, hogy annak az egyének a számára, aki a jutalmat adja, ez a cselekvése a lelki szükséglet tárgyát képezi. Másrészt a másik fél jutalmazó cselekvése az adott egyén számára általában véve a lelki szükséglet tárgyát képezi, azaz jelentős számára a másik fél érzékenysége, szeretete, helyeslése, elismerése, megbecsülése. A valóságban azonban az instrumentális jutalmak rendszerint nem ilyen természetűek, azok rendszerint mindkét fél, a jutalmazó és a jutalmazott számára egyaránt a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik, és ezzel általában mindkét fél tisztában van.

Az ellenőrzés harmadik szakaszának tekinthető szankcionálás sem problémamentes. Egyrészt az ellenőrzés előző két szakasza nagyrészt eleve meghatározza a szankcionálás hatékonyságát. Ha bizonytalan a megfigyelés és az értékelés, bizonytalanná válik az is, hogy a jutalmazás és a büntetés mennyiben azokat érinti, akik valójában a szabályoknak megfelelően cselekedtek vagy akik megsértették a szabályokat. Másrészt problémaként merülhet fel, hogy milyen természetű és milyen mértékű jutalomra vagy büntetésre van szükség ahhoz, hogy a szankcionálás a szabályok követésére készítse az egyéneket.

Az ellenőrzés a valóságban akkor sem mindig tökéletes, ha csupán két elemi cselekvőt, egy ellenőrzést végző és egy ellenőrzött egyént feltételezünk. Viszonylag nagy számú egyének körében azonban a szabályok közlése és az ellenőrzés gyakorlása általában csak többszörös közvetítéssel keresztül valósulhat meg. Tehát a végső soron ellenőrzött egyéneket olyan egyének ellenőrzik, akik valószínűleg maguk is tökéletlenül ellenőrzöttek, és akik őket ellenőrzik, bizonyos mértékben szintén tökéletlenül ellenőrzöttek. A közölt szabályok annál jelentősebb mértékben torzulhatnak, és az eredeti szabályok annál nehezebben érvényesíthetők, minél közvetettebb a szabályok közlése és a szabályokhoz kapcsolódó ellenőrzés. E torzulás eredményeként végül igen jelentős mértékben átalakulhatnak, sőt következményeiket tekintve esetleg a visszajukra is fordulhatnak a szabályok.

Az adott szabályok érvényesítését szolgáló ellenőrzés önmagában is lehet szabályozatlan vagy szabályozott.

- *Szabályozott ellenőrzés* esetében külön szabályok írják elő az ellenőrzés módját, az ellenőrzést szabályok által felruházott egyének gyakorolják, s az ellenőrzés szankciói is szabályokban megfogalmazottak.

Az ellenőrzés szabályozásával feltételezésünk szerint a szabály szubjektumának az a szándéka, hogy rendszeressé és hatékonyvá tegye az ellenőrzést, és ezáltal hozzájáruljon az adott szabály tényleges érvényesüléséhez.

A félreértések elkerülés végett megjegyezzük, hogy a szabályozott és a szabályozatlan ellenőrzés közötti megkülönböztetés elvileg nem esik egybe a formális és a nem formális ellenőrzés közötti megkülönböztetéssel. Ha általában véve különbséget tehetünk a formális és a nem formális szabályok között, akkor az ellenőrzésre vonatkozó szabályok is lehetnek formálisak vagy nem formálisak, tehát a szabályozott ellenőrzés is lehet nem formális ellenőrzés. A formális és a nem formális szabályok közötti megkülönböztetéssel majd a negyedik fejezetben (1.1Bb) foglalkozunk.

A szabály és az ellenőrzés közötti összefüggésekre vonatkozóan felmerül egymással szorosan összefüggő három fő kérdés. Az egyik fő kérdés az, hogy szükség van-e ellenőrzésre ahhoz, hogy az egyének a szabályoknak megfelelően cselekedjenek? Egyes felfogások szerint a szabályok érvényesítésének folyamatában nincs szükség ellenőrzésre, más felfogások szerint a szabályok érvényesítéséhez általában hatékony ellenőrzésre van szükség. (Roberts 1981A: 261) Ezzel a kérdéssel majd a szabályokhoz való alkalmazkodás tárgyalása során (2.2) foglalkozunk.

A másik fő kérdés, hogy a szabály fogalmába eleve bele kell-e értenünk az ellenőrzést, vagy akkor jutunk hatékonyabban használható fogalmakhoz, ha a szabályt önmagában csupán szimbolikus természetűnek tekintjük, s az ellenőrzést a szabály fogalmán kívül értelmezzük. Például Gibbs „radikális megoldása” szerint a szabály fogalma egyaránt magában foglalja a cselekvések elvárását, értékelését és az adott cselekvésekre adandó reakciókat, azaz a szabály magában foglalja az ellenőrzést. (Gibbs 1981: 17-18) Ehhez hasonlóan Horn szerint „A szabályok nem csupán előírások (rules). A kikényszerítés bizonyos eszközei nélkül az előírások csupán mint ideálok kijelentései szolgálnak.” (Horn 2001: 4) Ahhoz, hogy a szabályok létezzenek, a csoportnak rendelkeznie kell azzal a képességgel, hogy kikényszerítse a szabályok elvárásait. (I. m.: 19) Felfogásunk szerint a szabály fogalma nem foglalja magában az ellenőrzést, a szabály önmagában véve csupán szimbolikus természetű, az ellenőrzés viszont tényszerű cselekvésekből épül fel.

A harmadik fő kérdés, hogy adott szabályokhoz kapcsolódó ellenőrzés elvileg esetleges vagy szükségszerű? Úgy tűnhet, hogy ha a szabály nem foglalja magában az ellenőrzést, a szabályhoz képest az ellenőrzés elvileg esetleges. Felfogásunk szerint viszont a szabály bár nem foglalja magában az ellenőrzést, de az ellenőrzés elvileg nem esetleges, a szabályhoz elvileg is kapcsolódik az ellenőrzés. Korábban (2.1Aa) láttuk ugyanis, hogy a szabály eleve magában foglalja az adott elvárás érvényesítésére irányuló szándékot. E szándékból viszont elvileg is következik az ellenőrzés, amennyiben előfeltételezzük az ellenőrzés képességét. Ha viszont a szándékot előfeltételezzük, eleve feltételeznünk kell az ellenőrzés

minimális képességét is. Előfeltételezésünk szerint az egyéneknek nem irányul szándékuk egy adott elvárás tényleges érvényesítésére, ha az ellenőrzés minimális képességével sem rendelkeznek. Az ellenőrzés képessége különböző mértékű lehet, de az ellenőrzés bizonyos mértékű képességét eleve feltételezzük. Az ellenőrzés tehát annál jelentősebb, egyrészt minél határozottabb az adott elvárás érvényesítésére irányuló szándék, másrészt a szabály közlője, illetve közvetítője minél inkább képes a releváns cselekvések ellenőrzésére. Így az ellenőrzés esetleg csupán a megfigyelésre, az értékelésre és a helyeslésre vagy helytelenítésre terjed ki, máskor jelentős negatív vagy pozitív szankciók érvényesítésére is kiterjed.

B) A szabályok legfőbb típusai

A szociológiai irodalomban hagyományosan általában a jogi szabályokat, az erkölcsi szabályokat és a szokásokat különböztetik meg a szabályok legfőbb típusaiként. Széles körben elterjedt a formális és a nem formális szabályok közötti megkülönböztetés. Egyes szerzők, a racionális döntések elméletéhez kapcsolódóan, a jogi szabályok és a társadalmi szabályok között tesznek különbséget, és az utóbbiakra helyezik a hangsúlyt. A jogi szabályokat tervszerűen hozzák létre, általában meghatározott tárgyalási folyamat révén, e szabályok írott formában pontosan részletezettek, sajátos szankciók kapcsolódnak hozzájuk, és specializálódott szervezetek kényszerítik ki a megvalósulásukat. Az úgynevezett társadalmi szabályok ezzel szemben inkább spontán módon jönnek létre, írott formában nem rögzítettek, és e szabályokat nem formális szankciók révén, a szabályok érvényességi körébe tartozó egyének juttatják érvényre. (Hechter–Opp 2001B: XI; Ellickson 2001: 35–36) Mi a jogi szabályok, illetve a formális szabályok és a nem formális szabályok közötti megkülönböztetéssel majd a negyedik fejezetben (1.1B) foglalkozunk.

A következőkben általánosabb szinten, az ellenőrzés szabályozottsága szempontjából különböztetjük meg a szabályok két fő típusát. Korábban láttuk, hogy felfogásunk szerint a szabályokhoz elvileg is kapcsolódik az ellenőrzés, az egyes szabályokhoz azonban igen különböző természetű ellenőrzés kapcsolódhat, és az ellenőrzés önmagában is lehet szabályozatlan vagy szabályozott. A következőkben ebből a szempontból különböztetjük meg a szabályokon belül az intelmeket és a kötelmeket, ahogyan azt a 3.1. táblázatban láthatjuk.

- Az *intelem* olyan szabály, amelynek az érvényességi körébe eső cselekvések ellenőrzése szabályozatlan, ezért az ellenőrzés elvileg rendszertelen. Az *intelem* esetében az ellenőrzést általában az adott szabály tényleges érvényesülése által érintett egyének gyakorolják, az ellenőrzés szankciói főleg a helyeslést vagy a helytelenítést foglalják magukban, amelyhez esetlegesen kapcsolódnak egyéb szankciók.

Intelem például az a szabály, hogy a tömegközlekedési eszközökön az ülőhelyet át kell adni az időseknek, betegeknek, terhes anyáknak stb. Szabályozatlan, hogy

kinek a feladata az ezzel kapcsolatos cselekvések megfigyelése, annak eldöntése, hogy az utasok közül személy szerint kiktől várható el, hogy átadják a helyüket, s ennek az elvárásnak eleget tesznek-e, s kinek a feladata a szankciók érvényesítése, illetve konkrétan melyek ezek a szankciók. Az ellenőrzés egészének szabályozatlanságához vagy meghatározatlanságához gyakorlatilag gyakran az is elegendő, ha az ellenőrzés egyik összetevője szabályozatlan. Például az adott szabály szempontjából releváns cselekvések lehetnek jól megfigyelhetők, s az is egyértelműen meghatározott, hogy kinek vagy kiknek a feladata a megfigyelés, de szabályozatlan, hogy kiknek a feladata a szankciók érvényesítése. Vagy fordítva, a szabály megsértésének esetére jelentős negatív következményeket határoztak meg, s egyértelműen meghatározott, hogy kiknek a feladata a szankcionálás, de szabályozatlan, hogy kiknek a feladata a releváns cselekvések megfigyelése.

Ellenőrzés	Szabályok típusai	
	Intelem	Kötelem
Ellenőrzés módja	<i>Szabályozatlan</i>	<i>Szabályozott</i>
Ellenőrzést gyakorló egyének	<i>Általában a szabályok által érintett egyének</i>	<i>Külön szabályok által felruházott egyének</i>
Szankciók jellege	<i>Helyeslés vagy helytelenítés, esetleges egyéb szankciók</i>	<i>Külön szabályok által meghatározott szankciók</i>

3.1. táblázat: A szabályok legfőbb típusai

Az intelmek legfontosabb formáit az erkölcsi szabályok képezik, amelyek a viselkedés olyan oldalait szabályozzák, amelyek általában jelentősen érintik mások szükségletkielégítésének összetevőit. Az erkölcsi szabályokhoz képest kevésbé jelentős intelmeknek tekinthetők a kulturális szokások és az illemszabályok.

- Az *erkölcsi szabályok* olyan intelmek, amelyek az egyének adott körében magukban foglalják egyfelől az egyének bizonyos elvárásait mások irányában, másfelől arra vonatkozó feltételezésüket, hogy mások ugyanezeket az elvárásokat támasztják az adott körbe tartozó egyénnel szemben. Az erkölcsi szabályokhoz kapcsolódó szankciók szabályozatlanok, és végül is az adott szabályok érvényességi körébe tartozást érintik.

Az erkölcsi szabályok esetében az elvárások érvényesítésére irányuló szándék megnyilvánul az ellenőrzésben, de az ellenőrzés szabályozatlan. Az adott szabályok érvényességi körébe eső cselekvések által érintett egyének általában figye-

lemmel kísérik a releváns cselekvéseket, ezekről személyesen véleményt alkotnak, és véleményüket az egyének szűkebb vagy tágabb körében másokkal is megosztják. De esetleges, hogy kialakul-e a releváns cselekvések egységes értékelése, és a helyeslésen vagy helytelenítésen kívül jár-e valamilyen következményekkel. Az erkölcsi szabályok sajátos körülmények között kötelmekként is működhetnek, de ezzel a kérdéssel majd a negyedik fejezetben (1.1Ab), az intézményes erkölcs tárgyalásánál foglalkozunk.

Az erkölcsi szabályokhoz kapcsolódó legfőbb jutalom az egyének adott körében általában érvényes szabályok érvényességének a megerősítése az adott egyénre nézve, aki az erkölcsi szabályoknak megfelelően cselekszik. Tehát aki betartja az erkölcsi szabályokat, azzal szemben az adott körhöz tartozók is betartják, és ezáltal a szabályok betartói rendszeresen számíthatnak mások bizonyos mértékű támogatására. A legfőbb büntetés viszont az egyének adott körében általában érvényes szabályok érvényességének megkérdőjelezése vagy visszavonása az adott egyénre nézve, aki egy adott erkölcsi szabálynak nem megfelelően cselekszik. Tehát akik nem tartják be az erkölcsi szabályokat, azokkal szemben mások sem tartják be, és jelentős szabálysértés esetén teljes mértékben kizárják az adott szabályok érvényességi körébe eső egyének köréből. Az említett szankciókon túlmenő szankciók is előfordulhatnak, amelyek nem feltétlenül kapcsolódnak nyilvánvalóan a szankcionált cselekvésekhez.

Az intelmekhez, és ezeken belül az erkölcsi szabályokhoz képest számunkra jóval jelentősebbek azok a szabályok, amelyeket kötelmeknek nevezünk. A kötelelem kifejezést azonban nem olyan értelemben használjuk, amilyen értelemben ez a kifejezés a jogtudományban használatos.²

- A *kötelelem* olyan szabály, amelynek az érvényességi körébe eső cselekvések ellenőrzése szabályozott, tehát elvileg rendszeres. Az ellenőrzés külön szabályokba van foglalva, szabályok rögzítik a releváns cselekvések megfigyelésének, értékelésének és a szankciók érvényesítésének a módját. Az ellenőrzést szabályok által felruházott egyének gyakorolják, s az ellenőrzés szankciói is szabályokban megfogalmazottak.

Kötelelem például az a szabály, hogy a tömegközlekedési eszközökön csak érvényes jeggyel vagy bérlettel lehet utazni. E szabály érvényesülésének ellenőrzésére vonatkozó szabályok meghatározzák, hogy kiknek a feladata az utasok ellenőrzése, milyen módon kell az ellenőrzést végrehajtani, szabálysértés esetén milyen szankciókat kell életbe léptetni. Kötelmek jellemzően a jogszabályok és a szervezetek formális szabályai, de nem formális szabályok is lehetnek kötelmek, illetve formális szabályok is lehetnek intelmek, amennyiben ellenőrzésük nem megfelelően szabályozott. A kötelmek és az intelmek között a valóságban nincs éles a határ, közöttük

² A kötelelem kifejezés használata az általunk meghatározott értelemben a jogászok körében félreértésre adhat okot, de jobb kifejezés hiányában mégis maradunk ennél a kifejezésnél. A köznapai szóhasználatban ugyanis e kifejezés jelentése áll a legközelebb az általunk meghatározott fogalomhoz.

folytonos az átmenet. Például ugyanaz a szabály az egyének szűk körében esetleg tekinthető kötelemnek, az egyének tágabb körében viszont csak intelmeknek.

Láttuk, hogy a kötelmek ellenőrzése szabályozott és rendszeres, az intelmeké viszont szabályozatlan és rendszertelen. Ebből esetleg levonhatnánk azt a következtetést, hogy a kötelmek általában jóval jelentősebb mértékben befolyásolják az egyének cselekvéseit, mint az intelmek. Ennek megítéléséhez azonban figyelembe kell vennünk azt is, hogy a szabályok milyen módon határozzák meg az egyének cselekvéseit. A következőkben ebből szempontból különböztetjük meg a szabályokhoz való alkalmazkodás típusait.

2.2. A szabályokhoz való alkalmazkodás

A) A beleélő alkalmazkodás

a) A beleélő alkalmazkodás fogalma és érvényesülése

A következőkben azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy a szabályok milyen módon határozzák meg az egyének cselekvéseit, illetve az egyének milyen módon alkalmazkodnak a szabályokhoz. A második fejezetben (4.2Ab), a kognitív irányultság egyik összetevőjeként különbséget tettünk a környezethez való alkalmazkodás két típusa, a beleélő és a racionális alkalmazkodás között. Azt is hangsúlyoztuk (4.2Bb), hogy a szükségletek tárgyainak elsődlegesen a beleélő alkalmazkodás, negatív tárgyainak a racionális alkalmazkodás, a szükségletkielégítés eszközeinek és feltételeinek egyértelműen a racionális alkalmazkodás felel meg. Az említett megkülönböztetésnek megfelelően különbséget tehetünk a szabályokhoz való alkalmazkodás két típusa, a beleélő és a racionális alkalmazkodás között. Az intézményes szociológia elméletének megalapozása szempontjából igen lényeges észrevennünk, hogy a szükségletkielégítés meghatározott összetevőinek a szabályokhoz való alkalmazkodás meghatározott módja felel meg.

Először a beleélő alkalmazkodással és azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy az alkalmazkodásnak ez a módja milyen körülmények között valószínű, valamint mennyiben és milyen szempontból feltételezi az ellenőrzést.

- *A szabályokhoz való beleélő alkalmazkodás* esetében az adott egyénnek közvetlenül szüksége, illetve személyes motívuma irányul arra, hogy cselekvései megfeleljenek a szabályokban foglalt elvárásoknak, és a szabályoknak megfelelően cselekszik.

Ilyen értelemben beszélnek a szociológiai irodalomban a *szabályokkal való azonosulásról*, vagy a szabályok elsajátításáról (internalizálásáról). A normativista szemléletmódot képviselő elméletek a szabályokhoz való alkalmazkodásnak ezt a módját előfeltételezik, illetve hangsúlyozzák. A normativista szemléletmód szerint a szabályok olyan szimbolikus minták vagy keretek, amelyeket az egyének el-

sajátítanak. E felfogás szerint a szabályok érvényesülése, megvalósulásuk ellenőrzése nem problematikus, a szabályok azonosulás és legitimálódás révén alakulnak ki és válnak általánosan elfogadottá, instrumentális hasznosságukra való tekintet nélkül. (Hechter–Borlant 2001: 187-189)

A szóban forgó felfogás leggyakrabban hivatkozott képviselője Parsons, aki szerint a szabályokhoz való alkalmazkodás, illetve a szabályoknak való megfelelés közvetlenül az adott egyének személyisége által meghatározott. A személyiségnek van egy „megfelelés-elidegenedés” összetevője, azaz hajlandósága arra, hogy megfeleljen (conform) vagy ne feleljen meg mások elvárásainak. (Parsons 1951: 32) Normativista rendszerelméletének előfeltételezése szerint normális körülmények között az egyének személyiségére eleve jellemző az a hajlandóság, hogy megfeleljenek mások elvárásainak, illetve a szabályoknak, és ez a hajlandóság a szocializáció eredményeként alakul ki az egyéneknél. A szocializáció során az egyének azonosulnak a számukra jelentős más személyekkel, akik ezáltal számukra modellként szolgálnak. Az azonosulás feltételezi a modellhez való érzelmi kötődést, a másik fél kedvező beállítottságának fenntartására, szeretetére, helyeslésére és megbecsülésére irányuló szükségletet. Az azonosulás révén az egyén a személyiségébe építi, elsajátítja a másik fél által közölt értékeket és szabályokat, valamint az egymást kiegészítő szerepek közös értékeit és szabályait, amelyek mindkét fél szerepére vonatkoznak. (I. m.: 211-214)

E felfogás szerint tehát a szabályoknak való megfelelés – a második fejezetben (3.1Ba) bevezetett fogalmak szempontjából nézve – eleve a szükséglet tárgyát képezi az adott egyének számára, és a szabályokhoz kapcsolódó ellenőrzés szankciói is mint a lelki szükségletek tárgyai vagy negatív tárgyai jelentősek számukra. Parsons elismeri, hogy az elvárásoknak való megfelelés egyik meghatározó tényezője, illetve sarkpontja a hasznosság, tehát amikor a megfelelés vagy a nem megfelelés a cselekvő instrumentális motívuma által motivált. A másik sarkpont azonban az értékminta, illetve ezt a mintát kifejező szabály elsajátítása (internalizációja), amikor a mintának való megfelelés a cselekvő szükséglet-diszpozíciójává válik, viszonylag függetlenül a megfelelés instrumentálisan jelentős következményeitől. Parsons a szabályok elsajátításáról, illetve a szabályokkal való azonosulásról előfeltételezi, hogy az értékekhez és a szabályokhoz való alkalmazkodás alapvető típusát képezi. (Parsons 1951: 37)

Parsons látja, hogy a valóságban a szankciók nagyrészt azáltal jelentősek, hogy az egyének instrumentális motívumait és instrumentális cselekvéseit befolyásolják, tehát fogalmaink szerint olyan instrumentális szankciók, amelyek a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik. Ezzel szemben azonban azt hangsúlyozza, hogy általános értelemben a tartós társadalmi rendszerekben a szocializáció körülményei és más tényezők eleve kizárják, hogy az instrumentális szankciók legyenek az elsődlegesek. (Parsons 1951: 40) Felfogása szerint a kollektivitás nem épülhet elsődlegesen a cselekvők magánérdekeit tükröző, instrumentális irányultságára, a közös értékekhez való ragaszkodás nélkül a kollektivitás

felbomlik. A közösen osztott, elfogadott értékek maguk után vonják a felelősséget a kötelezettségek teljesítésére, az elvárásoknak való megfelelésre, és szolidaritást hoznak létre a közös értékminták érvényességi körébe eső egyének között. A ragaszkodás a közös értékekhez azt jelenti, hogy a cselekvők a közös értékminták támogatására irányuló közös érzelmekkel rendelkeznek. Tehát a releváns elvárásoknak, illetve szabályoknak való megfelelés szándéka viszonylag független bármilyen instrumentális előnytől, amelyre a megfelelés révén lehet szert tenni. A ragaszkodás a közös értékrendszerhez és az értékeket kifejező elvárásokhoz, egyrészt közvetlenül kielégíti a cselekvő egyének szükségleteit, másrészt rendelkezik egy erkölcsi vonatkozással. (I. m.: 41-42)

Ezt a felfogást, amely jól kifejezi általában a normativista szemléletmód felfogását a szabályokhoz való alkalmazkodással kapcsolatban, a nem normativista szemléletmódok képviselői részéről sok kritika érte. Azonban el kell ismernünk, hogy a szabályok olyan módon is meghatározhatják a cselekvéseket, ahogyan azt Parsons és általában a normativista szemléletmódot képviselő elméletek feltételezik. Mi ilyen értelemben beszélünk a szabályokhoz való beleélő alkalmazkodásról, amely azonban előfeltételezésünk szerint csak sajátos körülmények között jellemzi a szabályokhoz való alkalmazkodást.

- Ha az adott szabályok érvényességi körébe eső cselekvések, és a szabályok által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek a cselekvő egyének számára a szükségletek tárgyait képezik, a cselekvések motívumainak elsődlegesen a szabályokhoz való beleélő alkalmazkodás felel meg.

Amennyiben – Parsonshoz és általában a normativista felfogáshoz hasonlóan – eleve feltételeznénk, hogy az egyéneknek szükségletük irányul arra, hogy általában megfeleljenek a rájuk vonatkozó szabályoknak, a fenti megfogalmazás semmitmondó lenne. Tehát az adott szabályoktól függetlenül is körül kell tudnunk határolni azt, hogy milyen körülmények között beszélhetünk a szabályokhoz való beleélő alkalmazkodásról, illetve a szabályokkal való azonosulásról. Két fő forrása lehet annak, hogy a szabályok érvényességi körébe eső cselekvések, illetve a szabályok által létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek a cselekvő egyének számára a szükségletek tárgyait képezzék.

Az egyik fő forrása, ha az adott vagy az adothoz hasonló cselekvési lehetőségek és képességek, illetve cselekvések az adott szabályoktól függetlenül is a szükségletek tárgyait képezik, s a szabályok a szükségletek e tárgyainak a megvalósítását, létrehozását, elérését megfelelően elősegítik. Például, ha az egyén azért jár egy baráti társaság találkozóra, egy szabadidős klub rendezvényre, vagy egy adott egyház vallási szertartásaira, hogy ott bizonyos szükségleteit közvetlenül kielégítse, eleve hajlamos a szabályoknak megfelelően cselekedni, amennyiben azok megfelelően szolgálják e szükségletei kielégítését.

Ennek felel meg az is, ha a szabály egy személyes értéket fejez ki, részletezve az adott értéknek megfelelő elvárásokat. Fontosnak tartjuk emlékeztetni arra, hogy a második fejezetben (4.1Cb) különbséget tettünk a személyes és az instrumentális értékek között, és hangsúlyoztuk, hogy csak az előbbiek épülnek be az egyének személyiségébe. Tehát csak a személyes értékeket kifejező szabályok alkalmasak a beleélő alkalmazkodás kiváltására, az úgynevezett instrumentális értékeket kifejező szabályok viszont nem.

A szóban forgó esetben tehát a szabályoknak meg kell felelniük az egyének eleve adott szükségleteinek. Ez azonban azt a további követelményt támasztja a szabályokkal, pontosabban a szabályok létrehozásával szemben, hogy a szabályokat maguk az érvényességi körükbe eső egyének hozzák létre, vagy olyan egyének, akik az adott egyének szükségleteinek az ismeretében és e szükségletekre való tekintettel, eleve ezzel a szándékkal fogalmazzák meg a szabályokat. Ennek a követelménynek csupán a valóságos szabályok viszonylag szűk köre tesz eleget, de ezzel a kérdéssel majd a negyedik fejezetben (3.1A), a közösségi intézmények tárgyalásánál foglalkozunk. Például egy baráti társaságban érvényesnek tekinthető szabályokról feltelezhetjük, hogy e szabályokat maguk a társaság tagjai hozták létre, egymás szükségleteire való tekintettel, és e szabályok csak annyiban léteznek, amennyiben a tagok érvényesnek fogadják el azokat. Esetleg egy családban érvényesnek tekinthető szabályokról is feltételezhetjük, hogy nagyrészt azok a szabályok is megfelelnek a gyermekek szükségleteinek, amelyeket a szülők a gyermekek érdemi beleszólásától függetlenül, de a gyermekek szükségleteire való tekintettel fogalmaztak meg.

A szabályokhoz való beleélő alkalmazkodást, illetve a szabályokkal való azonosulást másrészt elősegítheti a szabályalkotó féllel való azonosulás is, amikor a szabályalkotó fél személye képezi a szükséglet tárgyát, és így bizonyos korlátok között általában az elvárásainak való megfelelés is a szükséglet tárgyává válhat. Sigmund Freud szerint a másik személlyel való érzelmi azonosulás révén a szeretet tárgyát képező személy tulajdonságai és elvárásai beépülnek az egyén személyiségébe. A felettes én foglalja magában azokat a személyes értékeket és szabályokat, amelyeket az egyén a személyiségébe épített, főleg a szülők elvárásaival való azonosulás révén. A felettes énen belül az én-ideál a megfelelő viselkedés szabályait, a lelkiismeret a helytelen viselkedésre vonatkozó tiltó szabályokat tartalmazza. (Freud 1982B: 385-394, 412, 472-474; Carver-Scheier 2002: 205) Parsons főleg a felettes-én kialakulásának erre az elméletére támaszkodik a szabályoknak való megfelelés magyarázatában.

Azonban az azonosulás áthelyezése a szabályalkotóról a szabályokra, illetve a szabályok érvényességi körébe eső cselekvésekre lényegesen korlátozott, amit Parsons figyelmen kívül hagy. Az azonosulás áthelyezését egyrészt meghatározza a szabályalkotó személyhez vagy személyekhez fűződő érzelmi kötődés mértéke. Az egyének általában csupán néhány, számukra jelentős személyhez kötődnek érzelmileg olyan mértékben, hogy e személyek modellként szolgál-

hatnak az azonosuláshoz. Az azonosulás áthelyezését másrészt igen lényegesen korlátozza az, hogy az elvárások mennyiben térnek el az egyének már kialakult, eleve adott, illetve az emberi természet által adottan eleve lehetséges szükségleteitől. Ha a szabályalkotó fél az adott egyén szükségleteinek megfelelő cselekvésektől jelentősen eltérő cselekvéseket vár el az egyéntől, az eredmény nagy valószínűséggel nem a szabályokkal való azonosulás, hanem a szabályalkotó féltől való érzelmi eltávolodás, elidegenedés lesz. Adott szükségletekhez, illetve a szükségletek adott tárgyaihoz képest a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képező létezők nem tetszőlegesen változtathatók, illetve rendszerint nem változtathatók maguk is a szükségletek tárgyaivá. Például még a gyermekek által szeretett szülők is szemben találják magukat azzal a problémával, hogy a már lassan felnőtté váló gyermekük szükségleteinek az alakulására bizonyos vonatkozásokban milyen csekély befolyással lehetnek. A társadalmi jelenségek magyarázata szempontjából nézve reménytelenül távol állnánk a valóságtól, ha például a vállalatok tulajdonosait és felső vezetőit, vagy az állam vezetőit és a parlamenti képviselőket is olyan jelentős személyeknek tekintenénk, akikkel a vállalatok alkalmazottai vagy az állampolgárok érzelmi módon olyan mértékben azonosulhatnak, hogy ennek következtében az előbbieket általánosan megfogalmazott, és az egyének eleve adottnak tekinthető szükségleteit közvetlenül nem tükröző szabályokkal azonosulnak.

b) A beleélő alkalmazkodás és az ellenőrzés

Amennyiben a szabályok érvényességi körébe eső cselekvések, illetve a szabályok által létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek a szükségletek tárgyait képezik, az egyéneknek szükségletük, illetve személyes motívumuk irányul arra, hogy a szabályoknak megfelelően cselekedjenek. Ebben az esetben a szabályok érvényesítésének az adott folyamatában eleve feltételezzük a szabályoknak való megfelelésre irányuló személyes szándékot, tehát ellenőrzésre közvetlenül nincs szükség e szándék kiváltásához.

- Beleélő alkalmazkodás esetében az ellenőrzésnek a szabályok megfelelő értelmezésének az elősegítése, a cselekvések folyamatos összehangolása, és a szabályok érvényességének hosszabb távú fenntartása szempontjából van jelentősége. Ebben az esetben az ellenőrzés megfelelő szankciói olyan személyes szankciók, amelyek a lelki szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait képezik az egyének számára.

Ha eleve feltételezzük a megfelelésre irányuló szándékot, bizonyos körülmények között az egyének számára akkor is nehézséget okozhat a szabályoknak való megfelelés, és az ellenőrzés segítséget nyújthat számukra abban, hogy a szabályoknak megfelelően cselekedjenek. Ebben az esetben az ellenőrzésnek egyrészt a szabályok megfelelő értelmezésének az elősegítése, az egymással kölcsönhatásban lévő egyének cselekvéseinek a folyamatos összehangolása szempontjából van je-

lentsége. A szabályok értelmezésének az elősegítéséhez, a cselekvések folyamatos összehangolásához annál inkább szükség van rendszeres ellenőrzésre, minél összetettebb az adott szabályrendszer, illetve minél több egyén esik az érvényességi körébe, és minél összetettebb az a tevékenység, amelynek a szabályozására hivatott. Képzeljük el például egy viszonylag nagyobb létszámú amatőr zenekar próbáit, ahol csupán olyan zenészek próbálnak, akik örömet lelik a zenélésben, a legjobb tudásuk szerint szeretnék a saját hangszerükön játszani, és azt szeretnék, hogy az összhangzás is a lehető legtökéletesebb legyen. De ha nem ellenőrzik rendszeresen egymás cselekvéseit, és karmester vagy más megbízott személy sincs, aki ellenőrizné, az eredmény valószínűleg olyan hangzavar lenne, amely nem felelne meg szükségleteiknek.

Beleélő alkalmazkodást feltételezve, az ellenőrzésnek másrészt a szabályok érvényességének a hosszabb távú fenntartása szempontjából van jelentősége. A személyiség formálásának, a szükségletek, az érzelmek és a személyes értékek kialakulásának a folyamatában szükség van ellenőrzésre. Parsons is hangsúlyozza, hogy a szocializáció folyamatában szükség van ellenőrzésre, az elvárásoknak megfelelő cselekvések megerősítésére, jutalmazására, és a szabályoktól eltérő cselekvések kioltására, büntetésére. (Parsons 1951: 211-212) A személyiség alakulása az egyén életútja során elvileg sohasem tekinthető lezárt folyamatnak, a személyiség hosszú távon formálódik, és a megváltozott körülményeknek megfelelően hosszú távon változik. Tehát a szabályok érvényesítésének adott folyamatában alkalmazott ellenőrzésnek a szabályokhoz való beleélő alkalmazkodás esetében a személyiség formálása, és ezáltal a szabályok hosszabb távú érvényesítése szempontjából is van jelentősége. Emellett hosszabb távon az ellenőrzés jelzi egyértelműen, hogy még mindig érvényesek az adott szabályok, illetve hogy milyen szabályok tekinthetők érvényeseknek.

Azonban a személyiség formálása szempontból nézve, az ellenőrzésnek valószínűleg nem kell rendszeresnek lennie ahhoz, hogy az adott szabályoknak megfelelő személyes motívumok kialakuljanak és fennmaradjanak. Emellett szól a pszichológiai kondicionáláselmélet, amely szerint egy magatartásmód nagyobb valószínűséggel marad fenn viszonylag hosszabb ideig a jutalmazás elmaradása esetén is, ha a múltban ritkábban és rendszertelenebbül követte jutalmazás, feltéve, ha a múltban a jutalmazás elég gyakori volt ahhoz, hogy az adott viselkedést előidézze és fenntartsa. (Carver–Scheier 2002: 326-328)

Beleélő alkalmazkodás kiváltása és fenntartása szempontjából a szabályokhoz kapcsolódó, azok tényleges érvényesítését szolgáló megfelelő szankciók a lelki szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait képezik az egyének számára. A legfőbb szankció az én-ideálra vagy a lelkiismeretre való hivatkozás, azaz a magatartás helyeslése révén a kedvező önértékelés, vagy helytelenítése révén a lelkiismeretfurdalás elősegítése. Parsons az ellenőrzésnek főleg ezt az oldalát hangsúlyozza, amely a beleélő alkalmazkodás kiváltása és fenntartása, illetve a személyiség formálása szempontjából jelentős. Felfogása szerint az ellenőrzés négy alapvető

eleme a támogatás, az engedékenység, a viszonzás korlátozása és a szankciók manipulálása. Az ellenőrzés legfőbb eleme a támogatás, azaz az egyén bevonása egy szolidáris kapcsolatba, hogy biztonságban érezze magát. Fontos az ellenőrző fél részéről a szeretet, a helyeslés és a megbecsülés. A társadalmi ellenőrzés prototípusa e felfogás szerint a pszichoterápia. (Parsons 1951: 299-301) Emellett azonban azt is hangsúlyozza, hogy a potenciálisan konfliktusos elemek megelőzése végett, például a bűnözés és a betegség esetében, szükség lehet az elszigetelésre és a szervezett formában alkalmazott kényszerítésre. (I. m.: 309-311) Parsons ellenőrzésre vonatkozó felfogására, felfogásának az utóbbi oldalát hangsúlyozva, a következő alcím keretében még visszatérünk.

B) A racionális alkalmazkodás

a) A racionális alkalmazkodás fogalma és érvényesülése

A szociológiai irodalomban kialakult egyik jellemző értelmezés szerint tehát az egyének a szabályok elsajátítása, a szabályokkal való azonosulás révén alkalmazkodnak a szabályokhoz. Ebben az esetben nincs feltétlenül szükség rendszeres ellenőrzésre, mert az egyének mintegy önmagukat ellenőrzik. A normativista elméletek ezt előfeltételezik általában a szabályokhoz való alkalmazkodásról, a másik jellemző felfogás szerint viszont esetleg csak bizonyos fajta szabályok esetében határozzák meg a szabályok ily módon az egyének cselekvéseit. Ez utóbbi felfogás képviselői szerint általában a szabályok, illetve bizonyos szabályok jellemzően a hozzájuk kapcsolódó ellenőrzés, illetve (külső) szankciók révén határozzák meg a cselekvéseket. (Coleman 1990: 242-243; Elster 1995: 117-127, 150-161; Hechter-Opp 2001B: XIII; Horn 2001: 4, 19; Ellickson 2001: 36; Voss 2001: 108; Hechter-Borland 2001: 187-189) A szociológiai irodalomban tulajdonképpen nyitott kérdés, hogy a szabályok mennyiben és milyen körülmények között befolyásolják a cselekvéseket elsajátításuk révén, valamint mennyiben és milyen körülmények között az ellenőrzés, illetve a szankciók alkalmazása révén. (Horn 2001: 20-21)

Fentebb láttuk, hogy felfogásunk szerint a szabályok milyen körülmények között határozzák meg a cselekvéseket beleélt alkalmazkodás révén. A köznapitapasztalás számára is nyilvánvaló, hogy a szabályok nagyrészt, illetve bizonyos körülmények között alapvetően nem olyan módon határozzák meg a cselekvéseket, amit beleélt alkalmazkodásnak neveztünk. Elég nyilvánvaló, hogy ellenőrzésre gyakran szükség van közvetlenül a szabályoknak való megfelelésre irányuló szándék, illetve az alkalmazkodás kiváltása és fenntartása szempontjából is. Tehát van a szabályokhoz való alkalmazkodásnak olyan tipikus módja is, amelyet a szabályok általában a hozzájuk kapcsolódó ellenőrzéssel összefüggésben, illetve főleg az ellenőrzés révén határoznak meg.

A szabályokhoz való alkalmazkodásnak ez a módja azonban, amit a következőkben racionális alkalmazkodásnak nevezünk, a beleélt alkalmazkodáshoz képest jóval kevésbé tisztázott a szociológiai irodalomban. Itt valójában az alkalmaz-

kodásnak arról a módjáról van szó, amit a racionális döntések elméletének egyes képviselői például úgy fogalmaznak meg, hogy „a szabályok és az intézmények a cselekvők viselkedését azáltal befolyásolják, hogy módosítják a haszon/költség számításokat”. (Hechter 1990: 4) Más megfogalmazásban, a szabályok közös tudást nyújtanak a cselekvések különböző lefolyásainak a várható következményeiről, és ezáltal határozzák meg a cselekvéseket. (Hechter–Opp 2001C: 394-395) Nem lényegtelen azonban a megfogalmazás abból a szempontból, hogy e megfogalmazásra milyen mértékben tudunk következetesen támaszkodni az elmélet további felépítésében. A szabályokhoz való racionális alkalmazkodás világos és a továbbiakban jól hasznosítható megfogalmazását számunkra az teszi lehetővé, hogy a második fejezetben (1.2Ba; 3.1) bevezettük a cselekvési lehetőségekre és képességekre, valamint a szükségletkielégítés összetevőire vonatkozó alapfogalmakat.

- *A szabályokhoz való racionális alkalmazkodás* esetében a cselekvő egyén mérlegeli, hogy a cselekvési lehetőségekre és képességekre mint a szükségletkielégítés összetevőire milyen hatással vannak az adott szabályok és a hozzájuk kapcsolódó ellenőrzés, és a várható következmények optimalizálását szemmel tartva cselekszik, többé vagy kevésbé a szabályoknak megfelelően vagy nem megfelelően.

Korábban (2.1Aa) említettük, hogy a szabály hosszú távra szóló közlés tartalmát képezi, és a szabály lehet csupán a kultúra kognitív alkotórésze. Racionális alkalmazkodás esetében a szabályok elvileg csupán kognitív természetűek, csupán ismereteket tartalmaznak azon egyének számára, akikre vonatkoznak. A szabályok elvárásai, és ezzel összefüggésben a várható szankciókra vonatkozó ismeretek arról tájékoztatják az adott szabályok érvényességi körébe eső egyéneket, hogy bizonyos viselkedéseik az adott szabályokkal összefüggésben várhatóan milyen következményekkel járnak. Tehát akkor, amikor az egyének a szabályokhoz racionálisan alkalmazkodva cselekszenek, akkor nem közvetlenül a szabályokhoz, hanem tulajdonképpen az adott szabályok által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségekhez és képességekhez mint a szükségletkielégítés összetevőjéhez alkalmazkodnak.

Racionális alkalmazkodás esetében az egyéneknek a szabályok értékelő vonatkozásaira olyan értelemben nem kell tekintettel lenniük, hogy az adott szabályt mintának tekintik saját és mások cselekvései értékelésében. Nem kell úgy szemlélniük a szabályokat, hogy a cselekvések azokban megfogalmazott mintái kifejezik, hogy az érvényességi körükbe eső cselekvések mennyiben megfelelőek vagy nem megfelelőek, helyesek vagy helytelenek, igazak vagy hamisak, kívánatosak vagy nem kívánatosak stb., tehát hogy általában véve pozitívak vagy negatívak. Esetleg nem is gondolnak arra, hogy nekik vagy másoknak kötelességük lenne a szabályoknak megfelelően cselekedni, vagy hogy bírálják magukat, vagy bíráljanak másokat a szabályoktól való eltérés miatt. (Vö.: Hart 1995: 138)

Nem az adott szabályokhoz, hanem általában a környezethez és esetleg más szabályokhoz való racionális alkalmazkodás esetén értékelő vonatkozásban is szemlélniük kell az egyéneknek azokat a szabályokat, amelyekre nem úgy tekin-

tenek, mint amelyek meghatározzák saját cselekvéseiket, tehát amelyekhez alkalmazkodniuk kell, hanem amelyeket a szükségletkielégítés eszközeiként használnak fel mások cselekvéseinek a befolyásolásában. Például a bíró az adott jogi esetre vonatkozó jogszabályokat az értékelés mintáiként szemléli, amelyekre való tekintettel értékeli a vádlottak vagy a peres felek cselekvéseit. Hasonlóan a vezető a beosztottra vonatkozó szabályok értékelő vonatkozásaira is tekintettel van, amikor véleményt mond a beosztott munkájáról, és ezzel befolyásolni szeretné további munkáját. Az egyéneknek akkor is tekintettel kell lenniük értékelő értelemben a szabályokra, ha azt szeretnék a szabályokra hivatkozva befolyásolni, hogy mások hogyan értékeljék saját cselekvéseiket és/vagy mások cselekvéseit.

Mint fentebb említettük, amikor az egyének a szabályokhoz racionálisan alkalmazkodva cselekszenek, akkor tulajdonképpen az adott szabályok által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségekhez és képességekhez, közvetlenül az adott alternatívákhoz alkalmazkodnak. A szabályok által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségre és képességekre vonatkozó ismereteiket a cselekvő egyének nagyrészt nem a szabályok értelmezése révén szerzik. Közvetlenül a szabályokat nem is kell feltétlenül ismerniük, és a valóságban igen gyakran, illetve nagyrészt nem is ismerik. Miközben az egyének a szabályok által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségekhez és képességekhez, illetve az alternatívákhoz racionálisan alkalmazkodva cselekszenek, nagyrészt nincsenek is tudatában annak, hogy ugyanakkor szabályokhoz is alkalmazkodnak, és cselekvéseiket szabályok határozzák meg. A második fejezetben (4.1Ab), a cselekvési szituáció kiértékelésének a tárgyalásánál utaltunk arra, hogy az egyének hogyan ismerhetik meg a cselekvési lehetőségeket és képességeket, tehát a szabályok által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek is, függetlenül attól, hogy a szabályok ismertek számukra vagy nem. Az egyének nagyrészt a fenomenológiai szociológiában hangsúlyozott „természetes beállítottság” alapján cselekszenek tulajdonképpen adott cselekvési lehetőségekhez és képességekhez mint a szükségletkielégítés összetevőihöz, de végső soron az ezeket létrehozó, illetve meghatározó szabályokhoz alkalmazkodva.

Racionális alkalmazkodás esetében tehát a szabályok által meghatározott cselekvések, illetve e cselekvések rendszereiként vagy következményeiként értelmezhető összetettebb jelenségek – a normativista elméletek felfogásával ellentétben – nem a normatív kultúra tényszerű tükröződései. Egyrészt ahhoz, hogy a szabályok racionális alkalmazkodás révén meghatározzák a cselekvéseket, a szabályoknak elvileg csak a kultúra kognitív alkotórészét kell alkotniuk a cselekvő egyének bizonyos körében, illetve bizonyos vonatkozásokban – ahogyan azt fentebb láttuk – a kultúra értékelő alkotórészét. A szabályok személyes kifejező értelemben nem alkotják a kultúra alkotórészét, amennyiben az egyének e szabályokhoz racionálisan alkalmazkodva cselekszenek. Másrészt, a szabályokhoz racionálisan alkalmazkodó egyes egyéneknek még a kognitív, illetve kognitív és értékelő értelemben vett kultúrában sem kell feltétlenül osztozniuk, mert a szabályok nagyrészt úgy is meghatározhatják

a cselekvéseket, hogy az egyének nem ismerik az adott szabályokat. Harmadrészt, e felfogás szerint a szabályok által meghatározott cselekvések vagy megfelelnek vagy nem, illetve esetleg részben megfelelnek, részben nem az adott cselekvéseket meghatározó szabályok elvárásainak, ahogyan azt majd később látjuk.

A szabályokhoz való alkalmazkodásra vonatkozó alapvető kérdést nem úgy kell feltennünk, hogy a szabályok általában véve a beleélő vagy a racionális alkalmazkodás révén határozzák meg a cselekvéseket, mert általában véve ilyen és olyan módon is. A kérdés az, hogy a valóságban milyen körülmények között valószínű, illetve alapvető, tehát elvileg milyen körülményekre vonatkoztatva előfeltételezhető indokoltan az alkalmazkodásnak az egyik vagy a másik módja. Fentebb (2.2Aa) láttuk, hogy bizonyos körülmények között a beleélő alkalmazkodás felel meg az adott szabályok érvényességi körébe eső cselekvések motívumainak. Alapvető elvi jelentőségű, hogy a szabályok vonatkozásában is figyelembe vegyük azt, amit a második fejezetben (4.2Bb) hangsúlyoztunk, hogy a szükségletkielégítés eszközeinek és feltételeinek viszont elvileg egyértelműen a racionális alkalmazkodás felel meg.

- Ha az adott szabályok érvényességi körébe eső cselekvések, és a szabályok által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek a cselekvő egyének számára a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képezik, a cselekvések motívumainak a szabályokhoz való racionális alkalmazkodás felel meg.

A második fejezetben (3.1Bb) láttuk, hogy a valóságban jellemzően milyen cselekvések, illetve cselekvési lehetőségek és képességek képezik az egyének számára a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit. Tehát például azok a szabályok, amelyek a munkahelyi munkavégzésre, a munkahelyi szervezeten belüli előrejutásra, az egyetemi tanulmányokra, a hivatali ügyintézésre, az adózásra stb. vonatkoznak, tipikusan racionális alkalmazkodás kiváltása révén határozzák meg az érvényességi körükbe eső egyének releváns cselekvéseit. A valóságban természetesen az ilyen területeken is keveredhet a racionális alkalmazkodással a beleélő alkalmazkodás, a szóban forgó elvonatkoztatás révén azonban a valóságban alapvetőnek tekinthető típust emeljük ki.

b) A racionális alkalmazkodás és az ellenőrzés

A szabályokat alkotó elvárások önmagukban nem hozhatják létre, illetve nem határozhatják meg a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit, csak a hozzájuk kapcsolódó ellenőrzéssel összefüggésben. Ebből következik, hogy a racionális alkalmazkodás általában rendszeres ellenőrzést igényel, s már az alkalmazkodásra irányuló szándék kiváltása és fenntartása szempontjából is szükséges az ellenőrzés.

- A szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képező cselekvési lehetőségeket és képességeket a szabályok csak a hozzájuk kapcsolódó ellenőrzéssel összefüggésben határozzák meg. E vonatkozásban tehát a racionális alkal-

mazkodás – az alább említendő kivételtől eltekintve – eleve rendszeres ellenőrzést igényel, és az ellenőrzés megfelelő szankciói a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képezik az adott egyének számára.

Racionális alkalmazkodás esetében eleve a megfelelésre irányuló szándék, és általában az alkalmazkodás kiváltásához és fenntartásához is szükség van rendszeres ellenőrzésre. A rendszeres ellenőrzés természetesen közvetve, hosszú távon is szerepet játszik a racionális alkalmazkodás meghatározásában, de elvileg nem azáltal, hogy az egyének személyiségét formálja, bár a valóságban azt is formálhatja. Hanem azáltal, hogy befolyásolja az egyének arra vonatkozó tapasztalatait, hogy adott körülmények között, amelyek között az egyének mindenkor cselekszenek, milyen ellenőrzés várható. Az adott körülmények között várható ellenőrzésre vonatkozó elképzeléseiket az egyének nagyrészt a korábbi, hasonló körülmények közötti tapasztalataikra támaszkodva alakítják ki.

Ahhoz tehát, hogy racionális alkalmazkodás révén a szabályok hatékonyan meghatározzák a cselekvéseket, kiszámítható módon kell hatással lenniük a cselekvési lehetőségekre és képességekre, illetve a cselekvések várható következményeire. Ehhez pedig rendszeres ellenőrzésre van szükség, különösen rendszeres és következetes ellenőrzésre van szükség ahhoz, hogy a kiváltott cselekvések megfeleljenek a szabályoknak. Az alkalmazkodásra vagy megfelelésre irányuló szándék kiváltása és fenntartása mellett, racionális alkalmazkodás esetében is jelentős az ellenőrzés a szabályok megfelelő értelmezésének az elősegítése, a cselekvések folyamatos összehangolása, és a szabályok érvényességének hosszabb távú fenntartása szempontjából is.

- Racionális alkalmazkodás esetében sem szükséges feltétlenül az ellenőrzés, amennyiben az adott egyének számára a szabályoknak megfelelő, és a szükségletkielégítés eszközeit vagy pozitív feltételeit képező cselekvési alternatívákon túl a lehetséges szankcióktól eltekintve sem léteznek kedvezőbb alternatívák, tehát a megfelelésre irányuló szándék eleve feltételezhető.

Ennek legjellemzőbb esete az úgynevezett konvenció, amelynek az érvényességi körébe eső cselekvések a szükségletkielégítés eszközeit is képezhetik, s mi itt ilyen konvenciókról beszélünk.

A *konvenció* vagy *megállapodás* olyan szabály az egyének adott körében, amelynek megfelelő cselekvés az egyes egyének számára az optimális aktuális cselekvési lehetőség, illetve alternatíva megvalósítását jelenti, az adott szabályhoz kapcsolódó szankciók alkalmazása nélkül is, amennyiben mások is a szabálynak megfelelően cselekszenek. A játékelmélet szerint a konvenció olyan szabály, amely által előnyben részesített cselekvési lehetőségek megvalósítása megfelel az úgynevezett Nash egyensúlynak az egyének adott körében. (Becker 1974; Hechter 1987: 41; Hechter 1990: 15; Coleman 1990: 248; Ulmann-Margalit 1998: 166-167; Voss 2001: 109) A játékelméletben a Nash egyensúly a cselekvések olyan alakulását jelenti, amelyben egyik cselekvőnek sem áll szándékában, hogy egyoldalúan eltérjen ezektől a cselekvésektől, amennyiben racionálisan cselekszik. A legtöbb

játékelméleti megközelítés felhasználja azt az elképzelést, hogy egy szabály érvényesül a cselekvésekben, ha a szabálynak megfelelő cselekvések a Nash egyensúllyal vannak alátámasztva. A konvenciók esetében, ha az egyének biztosan számíthatnak arra, hogy mások is a szabályoknak megfelelően fognak cselekedni, nem lesz késztetés az egyes egyének részéről, hogy eltérjenek ezektől a szabályoktól, illetve viselkedési szabályszerűségektől. Tehát ha a konvenció kialakult, mintegy önfenntartóvá válik, nincs szükség szankciók alkalmazására az általános együttműködés eléréséhez. (Voss 2001: 105, 107, 109)

Tételezzük fel például, hogy egy vállalat egyik irodájában vagy üzemében három alkalmazottnak is szüksége van a munkavégzés során egy adott termelőeszkőre (személyi számítógépre vagy szerszámgépre), amelyből csak egy áll rendelkezésre. Mindhármuknak munkaidejük valamivel kevesebb, mint egyharmadában szükséges az adott termelőeszkő, viszonylag szabadon oszthatják be munkafadataikat abból a szempontból, hogy mikor végzik az adott munkafeladatot, és rendszerint az a személy dolgozhat az adott eszközzel, aki már elkezdte rajta a munkát. Az adott munkafeladat elvégzésének az elmulasztása jelentősen hátráltatja őket más munkafadataik ellátásában is. Ezért vezetőik részéről jelentős negatív szankciókra számíthatnak, akik azonban nem szólnak bele abba, hogy hogyan osztják be saját munkájukat, és mikor ki dolgozhat az adott termelőeszkővel.

Ha nem tételezünk fel semmilyen szabályt az adott termelőeszkő használatára vonatkozóan, a szóban forgó három alkalmazott rendszeresen akadályozni fogja egymás munkáját. Ha azonban egyezsége jutnak az adott kérdésben, és például az egyik alkalmazott a munkaidő első, a másik alkalmazott a munkaidő második, a harmadik alkalmazott a munkaidő harmadik harmadában dolgozhat az adott termelőeszkővel, mindhármuk számára az a legkedvezőbb, ha rendszerint betartják ezt az egyezséget, és az ettől való esetleges eltérésre vonatkozó szándékukat előzetesen egyeztetik egymással. Ha bármelyikük egyoldalúan eltér az egyezségtől, az adott esetben talán elvégezheti az adott munkafeladatot, de az adott szabály érvényességének a megkérdőjelezése kedvezőtlen a számára.

A játékelméletben a konvenciókat csupán viselkedési szabályszerűségeknek tekintik, nem pedig elvárásokból felépült szimbolikus szabályoknak. Felfogásunk szerint a konvenció az általunk meghatározott értelemben is szabály, azaz olyan elvárás vagy elvárások összessége, amelynek tényleges érvényesítésére szándék irányul, és amelyhez kapcsolódik az ellenőrzés bizonyos mértékű képessége. Az a körülmény, hogy a konvenció esetében általában nincs szükség szankciók alkalmazására, nem jelenti egyben azt is, hogy a konvenció által érintett egyének eleve nem rendelkeznek az ellenőrzés, illetve a szankcionálás bizonyos mértékű képességével. A fentebb említett példa esetében, ha az egyik alkalmazott mégis figyelmen kívül hagyja a szabályt, a másik két alkalmazott ezt bizonyára helytelenítené, és ezen túl valószínűleg egyéb szankciókat is alkalmazna vele szemben.

Ha a konvenciótól való eltérés kevésbé valószínű, de előfordulása esetén igen jelentős negatív következményekkel jár, a konvenció sem lehet csupán intelem,

igényli a szabályozott és rendszeres ellenőrzést. Különösen szükség lehet a konvenció kötelemként való kialakítására, a hozzá kapcsolódó ellenőrzés szabályozására, ha viszonylag sok egyén cselekvéseit hangolja össze. Például az, hogy a járda vagy az úttest haladási irány szerinti jobb oldalán közlekedünk, tulajdonképpen konvenció. De míg ez a szabály a járdán való gyalogos közlekedés esetében lehet csupán intelem, addig a közúton való gépjárműforgalom esetében kötelemnek kell lennie, a hozzá kapcsolódó jelentős negatív szankciókkal ahhoz, hogy minél kevesebb súlyos baleset forduljon elő.

Az ellenőrzésen belül, a cselekvések megfigyelését és értékelését követően nincs feltétlenül szükség a szabálynak megfelelő viselkedés jutalmazására, és az annak ellentmondó viselkedés büntetésére abban az esetben, ha a szabály valamilyen jószág, illetve a szükségletkielégítés valamilyen előfeltétele elérésének a módját határozza meg. Ebben az esetben ugyanis a szabálynak megfelelő viselkedés „jutalma” az adott jószág elérése. A szabálynak ellentmondó viselkedés esetében viszont az adott összetevő elérésére irányuló cselekvések sikertelensége, illetve érvénytelensége elégséges lehet arra, hogy az egyéneket a szabály követésére készítse. (Vö.: Hart 1995: 47-49) Például szociális segélyért vagy valamilyen pénzügyi támogatásért lehet folyamodni az előírt formanyomtatvány kitöltésével. Szükségtelen külön büntetni azt, aki nem megfelelően tölti ki a formanyomtatványt, amennyiben az előírásoknak nem megfelelően benyújtott kérelmet érdemben nem veszik figyelembe. Vagy tegyük fel például, hogy vállalatok, illetve a vállalatok képviselői pályáznak egy munkavégzésre vonatkozó megbízás elnyerésére, és a pályázati kiírás szerint a pályázóknak be kell nyújtaniuk bizonyos dokumentumokat vállalataik gazdasági helyzetére vonatkozóan. A pályázók akkor is motiváltak lesznek a kért dokumentumok benyújtására, ha nem büntetik a hiányos pályázatot benyújtó vállalatokat, csupán pályázataikat nem veszik figyelembe.

Korábban már utaltunk arra, hogy a normativista szemléletmód szerint ellenőrzésre nincs szükség a szabályok adott érvényesítésének a folyamatában, a megfelelésre irányuló szándék kiváltásához és fenntartásához. E felfogás szerint ellenőrzésre csak a személyiség formálásának a folyamatában van szükség, ehhez viszont az ellenőrzésnek nem kell rendszeresnek lennie. Ennek az állításnak esetleg ellentmondani látszik az, hogy normativista rendszerelméletében Parsons részletesen foglalkozik az ellenőrzés kérdésével, és a szankciók instrumentális és kényszerítő jellegét is hangsúlyozza. Elismeri, hogy a „rend motivációs problémájának” a megoldása szükségessé teszi az ellenőrzés bizonyos szintjét a potenciálisan bomlasztó viselkedések felett. (Parsons 1951: 29-30) Tehát úgy tűnhet, hogy Parsons bár a szabályok elsajátításának a jelentőségét hangsúlyozza, de érdemben figyelembe veszi az általunk úgynevezett racionális alkalmazkodást, és ezen alkalmazkodás kiváltásában és fenntartásában az ellenőrzés szerepét is. Az ellenőrzés fogalma és problémája azonban elméletének a rendszeres részén kívül esik, az ellenőrzést tulajdonképpen engedményes szinten vagy eklektikus szinten veszi figyelembe.

Parsons előfeltételezése szerint a társadalmi rendszerre, illetve a társadalmi rendszeren belüli társadalmi folyamatra a tartós egyensúlyi állapot jellemző, amelyben két vagy több egyéni cselekvő közötti kölcsönhatások kiegészítik egymást oly módon, hogy cselekvéseik kölcsönösen megfelelnek egymás elvárásainak. E felfogás szerint a társadalmi folyamat elsődleges törvénye a megalapozott, egyensúlyban lévő kölcsönhatások fenntartására irányuló hajlandóság. Az egyensúlyban lévő kölcsönhatások képezik tehát az alapvető vonatkoztatási pontját a társadalmi folyamat különböző oldalai elemzésének. (Parsons 1951: 204-205)

A kölcsönhatások egyensúlyának fenntartását biztosító két alapvető mechanizmus a szocializáció és a társadalmi ellenőrzés mechanizmusa. (Parsons 1951: 205-207) A szocializáció az a folyamat, amelyben az egyének megtanulják a megfelelő szerepirányultságot, elsajátítják a megfelelő elvárásokat az egymást kiegészítő kölcsönhatásokban. (I. m.: 205) Rendszeres elméletében Parsons eleve feltételezi a tökéletesen szocializált egyéneket, akiknek szükségletük irányul arra, hogy az elvárásoknak megfelelően cselekedjenek, és azoknak megfelelően cselekszenek. Az úgynevezett deviancia problémáját, és ezzel összefüggésben az ellenőrzés szerepét tehát Parsons elméleti előfeltételezéseinek a feloldásával, esetleg kiegészítő magyarázatként vagy csak eklektikusan tudja figyelembe venni.

Felfogása szerint a kölcsönhatások egyensúlya akkor bomlik fel, ha az egyének a szocializáció folyamán nem tanulták meg az elvárásoknak megfelelő irányultságokat, ha az adott szituációkban új tanulási problémák merülnek fel, vagy ha megváltozott a cselekvők személyisége. (Parsons 1951: 205-206; 233-234) Ha a kölcsönhatások egyensúlya felbomlik, a cselekvésekre és kölcsönhatásokra nagyrészt a deviancia lesz a jellemző. A deviancia a közös kultúra normatív mintáitól, értékeitől és szabályaitól való eltérés. A devianciára irányuló hajlandóság igényli a társadalmi ellenőrzés mechanizmusát. A társadalmi ellenőrzés olyan motivációs folyamat egy vagy több egyéni cselekvőben, amely arra irányul, hogy ellensúlyozza a szerepeltvárások teljesítésétől való eltérésre irányuló hajlandóságot. (I. m.: 206) Kissé másként fogalmazva: „a társadalmi ellenőrzés mechanizmusa az az motivált folyamatok az adott cselekvő, és a vele kölcsönhatásban lévő más cselekvők viselkedésében, amelyek hajlamosak ellensúlyozni a devianciára vonatkozó ezen hajlandóságokat.” (I. m.: 250)

E felfogás szerint a társadalmi ellenőrzés elemzésének alapvető vonatkoztatási pontja tehát a kölcsönhatások stabil egyensúlya. Parsons részben engedményes, részben viszont eklektikus szinten veszi figyelembe, hogy a valóságban a társadalmi rendszerek nem tökéletesen kiegyensúlyozottak és nem tökéletesen integráltak, s ezért deviáns motivációs tényezők mindig lehetségesek. A társadalmi ellenőrzés mechanizmusa felelős a deviancia következményeinek és a deviáns viselkedés elterjedésének korlátozásáért. (Parsons 1951: 298) Mi ezzel szemben azt hangsúlyozzuk, hogy – a fentebb említett ritka kivételtől eltekintve – szabályok révén elvileg csupán a szabályokhoz kapcsolódó rendszeres ellenőrzéssel összefüggésben lehet létrehozni, illetve meghatározni a szükségletkielégítés eszközeit

és/vagy feltételeit képező cselekvési lehetőségeket és képességeket, és befolyásolni az ezeket megvalósító cselekvéseket.

Néha Parsons is elbizonytalanodik, és mintha elismerné, hogy alapvetően az ellenőrzés biztosítja a szabályokhoz való alkalmazkodást az emberi együttélés bizonyos területein. A következőket írja például: „Mindazonáltal egyetlen nagy és bonyolult társadalmi rendszer sem állhat fenn tartósan, ha a normatív rend nagyobb részéhez való igazodás nem kötelező jellegű, azaz ha nem kapcsolódnak negatív helyzeti szankciók a nemigazodáshoz.” (Parsons 1971: 15; ford. 2000: 48-49) Máshol más megfogalmazásban: A társadalmi ellenőrzés legjelentősebb mechanizmusa az érdekek mesterséges azonosítása a jutalmak és deprivációk manipulációja útján. Amikor hatástalan a szocializáció, az erővel (power) rendelkező fél átalakíthatja mások motivációját azáltal, hogy képes a kedvezmények, szerepek és jutalmak elosztásának a meghatározására. „Az instrumentális-intézményi komplexumban végbemenő integráció legnagyobb részét az érdekek ilyen mesterséges azonosítása útján érik el, amely rendszerint az általános értékorientációkat illető konszenzus keretében hat.” (Parsons–Shils 1962B: 230; ford. 1988: 32) Ha tehát Parsons nem akar ellentmondani saját elméleti rendszerének, végül arra kell hivatkoznia, hogy minden a közösen osztott, elfogadott értékrendszer keretei között történik. Ez azonban csak annyiban tűnhet elfogadhatónak, amennyiben nem vesszük észre az általa képviselt tágabb értékfogalom második fejezetben (4.1Ca) tárgyalt ellentmondásait.

A szabályokhoz való racionális alkalmazkodásra vonatkozó felfogásunk megfelel a társadalmi cselekvéseket racionális cselekvéseknek tekintő felfogásnak, amellyel majd az ötödik fejezetben (1.1A) foglalkozunk. Azonban nem felel meg a racionalista szemléletmódnak, mivel e szemléletmód nem feltételez olyan kulturális szabályokat, amelyek rendszeresen meghatározzák a racionális cselekvéseket, esetleg csupán olyan „korlátozó feltételekként”, amelyeket érdemi elemzés nélkül vesz figyelembe a racionális cselekvések közvetlen meghatározottságának a magyarázatában.

Alapvetően a racionalista szemléletmódot képviselő szerzők egy része is figyelembe veszi a szimbolikus és kulturális szabályokat, mint a cselekvések meghatározó tényezőit. A racionalista szemléletmódot képviselő racionális döntések elméletéhez kapcsolódóan alakult ki a szociológiában a „társadalmi szabályokra” vonatkozó felfogás. E felfogás érdeklődésének a középpontjában – ahogyan azt már korábban említettük – az a kérdés áll, hogy a szabályok hogyan jönnek létre a racionálisan cselekvő egyének cselekvéseinek és kölcsönhatásainak az eredményeként. E szabályok hatásaira vonatkozóan egyes szerzők azt feltételezik, hogy az adott szabályokkal való azonosulás, tehát az általunk úgynevezett beleélő alkalmazkodás révén határozzák meg az egyének cselekvéseit. Mások viszont a szankciók jelentőségét hangsúlyozzák az úgynevezett társadalmi szabályok és általában a szabályok tényleges érvényesítésében, de a szabályokhoz való alkalmazkodás módjának, és a cselekvések szabályok általi meghatározottságának az érdemi elemzése nélkül. (Vö.: Horn 2001)

Fentebb (2.2Ab) láttuk, hogy beleélő alkalmazkodás esetében a szabályokhoz való alkalmazkodás és a szabályoknak való megfelelés elvileg egybeesik, tehát amennyiben az egyének alkalmazkodnak a szabályokhoz, annyiban cselekvéseik megfelelnek a szabályoknak. A racionális alkalmazkodás esetében azonban fontos különbséget tennünk a szabályokhoz való alkalmazkodás és a szabályoknak való megfelelés között. A szociológiaelméletben ez a probléma kifejezett formában tudomásunk szerint nem fogalmazódik meg, ezért úgy tűnik, hogy az általánosan elfogadott felfogás szerint amennyiben az egyének alkalmazkodnak a szabályokhoz, annyiban cselekvéseik eleve megfelelnek az adott szabályoknak. Illetve fordítva, amennyiben az egyének cselekvései nem felelnek meg bizonyos szabályoknak, elvileg kizárt, hogy az egyének az adott szabályokhoz alkalmazkodva cselekszenek. Elméleti szinten talán még fel sem merült az a kérdés, hogy vajon a szabályoknak nem megfelelő cselekvéseket hogyan határozhatják meg mégis az adott szabályok.

Mi a fenti, általánosan elfogadott felfogással szemben azt hangsúlyozzuk, hogy oly módon is lehet alkalmazkodni a szabályokhoz, hogy az alkalmazkodás során a cselekvések normatív értelemben nem felelnek meg azoknak a szabályoknak, amelyekhez az egyének alkalmazkodnak. Ugyanezt a cselekvések meghatározottsága szempontjából megfogalmazva, a szabályok oly módon is meghatározhatják, illetve a valóságban nagyrészt oly módon határozzák meg a cselekvéseket, hogy az általuk meghatározott cselekvések és jelenségek nem felelnek meg az adott szabályoknak. A szabályokhoz való racionális alkalmazkodás esetében a szabályok által meghatározott cselekvések vagy megfelelnek, vagy nem, illetve esetleg részben megfelelnek, részben nem azoknak a szabályoknak, amelyek meghatározzák az adott cselekvéseket. Ezzel a kérdéssel részletesebben majd a negyedik fejezetben (2.2Ab, 2.2Ac), az intézmények tényleges, és ezen belül a szabályoknak megfelelő és nem megfelelő funkcióinak a tárgyalásánál foglalkozunk.

c) A testi kényszerítés és a racionális alkalmazkodás

Eddig azzal foglalkoztunk, hogy hogyan alkalmazkodnak az egyének azokhoz a szabályokhoz, amelyek érvényességi körébe eső cselekvések, illetve amelyek által létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek a szükségletek tárgyait, vagy a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képezik. Láttuk, hogy az előbbi esetben a lelki szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait, az utóbbi esetben a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képező szankciók alkalmazása felel meg a cselekvések motívumainak. Hátra van még az a kérdés, hogy hogyan alkalmazkodnak az egyének azokhoz a szabályokhoz, amelyekhez kapcsolódó szankciók a cselekvő egyének számára a testi szükségletek negatív tárgyait képezik.

- Ha a szabályokhoz testi kényszerítés kapcsolódik szankcióként, és ily módon a szabályok a szükségletek negatív tárgyait vagy a szükségletkielégítés negatív feltételeit képező cselekvési lehetőségeket hoznak létre, korlátozva az egyének cselekvési képességeit, a cselekvések motívumainak a szabályok-

hoz, illetve a szankciókhoz való racionális alkalmazkodás felel meg, amely rendszeres ellenőrzést igényel.

A szabályokhoz szankcióként kapcsolódó testi kényszerítés lehet például testi bántalmazás, a testi szükségletek bizonyos tárgyaitól (ételtől, italtól, pihe- néstől, megfelelő hőmérséklettől, tisztálkodástól stb.) való megfosztás, börtönbe zárás vagy a fizikai mozgás más módon való korlátozása, végső soron az élet- től való megfosztás. Testi kényszerítés alkalmazása révén a szükségletkielégítés összetevőiként meg lehet határozni a szükségletek negatív tárgyait vagy a szükségletkielégítés negatív feltételeit képező cselekvési lehetőségeket. Például az egyént arra lehet kényszeríteni, hogy csupán a szankciók tényleges alkalmazá- sának az elkerülése céljából robotoljon, vagy rendszeresen adózzon. De a tes- ti kényszerítés mint szankció általában jelentős a szükségletkielégítés eszközeit vagy pozitív feltételeit képező cselekvési lehetőségek és képességek létrehozása szempontjából is, e szankcióktól eltekintve az említett cselekvési lehetőségek és képességek kedvezőbb alternatíváit jelentő cselekvési lehetőségek megvalósításá- tól való eltérítésben. Például az anyagi ösztönzési rendszerek csak annyiban hoz- nak létre olyan cselekvési lehetőségeket és képességeket, hogy bizonyos munka- teljesítmény révén és bizonyos szaktudás igénybevételével hatékonyan pénzhez lehet jutni, amennyiben más szabályokhoz kapcsolódó testi kényszerítő szank- ciókkal ugyanakkor eltérítenek attól, hogy lopással, fosztogatással, sikkasztással, csalással stb. hatékonyabban lehessen pénzhez jutni.

Tehát azokhoz a szabályokhoz, amelyekhez szankcióként testi kényszerí- tés kapcsolódik, és amelyek ily módon hozzák létre, illetve határozzák meg a szükségletkielégítés bizonyos összetevőit, előfeltételezésünk szerint az egyének racionálisan alkalmazkodnak. Ez igen fontos előfeltétele viszonylag nagy számú egyén együttélésének. Vízonylag nagy számú egyén viszonylag rendezett együtt- élése elképzelhetetlen lenne, ha a valóságban az egyénekre általában véve nem lenne jellemző a testi kényszerítéshez való racionális alkalmazkodás. Alapvetően az emberek racionális alkalmazkodó képessége és a szabályokhoz való racionális alkalmazkodás, nem pedig a szabályok elsajátítása, a szabályokkal való azonosulás teszi lehetővé azt, hogy emberek százai, ezrei, milliói éljenek együtt, egymással rendszeres kölcsönhatásban.

Tehát ha adottaknak vesszük az egyes egyének személyiségének, azaz szükség- leteinek, érzelmeinek és személyes értékeinek eleve megfelelő szabályokat, beleélő alkalmazkodást feltételezve bizonyos körülmények között az intelmek is hasonló- an hatékonyak lehetnek a cselekvések meghatározásában, mint a kötelmek. Más körülmények között viszont a kötelmek biztosíthatják a cselekvések megfelelő szabályozását beleélő alkalmazkodás esetében is. Racionális alkalmazkodást felté- telezve viszont általában rendszeres, tehát szabályozott ellenőrzésre van szükség, azaz a szabályoknak kötelmeknek kell lenniük ahhoz, hogy a szabályok jelentős mértékben meghatározzák az egyének cselekvéseit, valamint az e cselekvések rendszereiként vagy következményeiként értelmezhető jelenségeket.

3. Az intézmény és érvényessége

A szabályoknak tehát bizonyos körülmények között kötelemeknek kell lenniük ahhoz, hogy jelentős mértékben befolyásolják, illetve meghatározzák az egyének cselekvéseit. A kötelek viszont csak olyan összetett szabályrendszereken belül létezhetnek, amelyeket a következőkben intézményeknek nevezünk. A fejezet harmadik részében először röviden áttekintjük az intézmény fogalmának különböző értelmezéseit, a kötelem fogalmához kapcsolódva meghatározzuk az intézmény fogalmát, majd bevezetjük az intézmény fedezetének a fogalmát. E részben végül az intézmények érvényességével, érvényességi körével, és ezzel összefüggésben az intézményes helyzet, a szerep és a szereplehetőségek fogalmával foglalkozunk.

3.1. Az intézmény fogalma és fedezete

A) Az intézmény értelmezései és fogalma

a) Az intézmény fogalmának értelmezései

Az intézmény fogalma meglehetősen sokértelmű a szociológiai irodalomban, és a különböző értelmezések főleg a tipikus szemléletmódokhoz kapcsolódnak. Az egymástól nagyon különböző felfogások azonban megegyeznek abból a szempontból, hogy az intézmény fogalma valamilyen értelemben az egyének cselekvéseinek és az egyének közötti kölcsönhatásoknak a rendszerességére, megfigyelhető szabályszerűségeire vonatkozik. Amíg azonban a holista szemléletmódban az intézmény jellemzően a rendszeresen ismétlődő cselekvések és kölcsönhatások valamilyen értelemben vett meghatározó tényezőjét képezi, addig az individualista szemléletmódban az intézmény fogalma jellemzően a cselekvések és kölcsönhatások rendszerességét, illetve szabályszerűségét vagy eredményét fejezi ki.

- Az intézmény fogalmának viszonylag széles körben elfogadott különböző értelmezései szerint az intézmény jelentheti (1) elvárások, illetve szabályok sajátos rendszerét, (2) a viselkedés megfigyelhető szabályszerűségét, a kölcsönhatások rendszerességét, (3) beállítottságok, értelmezési hajlandóságok valószínűségét. Az intézmény jelenthet továbbá (4) valamilyen csoportot vagy szervezetet, végül jelentheti (5) a társadalom valamely szféráját vagy alrendszerét.

Az egyik jellemző felfogás szerint az intézmény elvárásokból, illetve szabályokból áll, amelyek befolyásolják a cselekvő egyének cselekvéseit. A normativista szemléletmódot képviselő elméletekre főleg ez a felfogás jellemző, de más szemléletmódot képviselő szerzőknél is találkozhatunk ezzel a felfogással. A másik felfogás szerint az intézmény a viselkedés megfigyelhető szabályszerűségét, a társadalmi kölcsönhatások rendszerességét jelenti, amely leginkább a raciona-

lista szemléletmódban elfogadott. Főleg a kreativista szemléletmódra jellemző harmadik felfogás szerint az intézmény beállítottságokból, a cselekvések szokásos tipizációjából, értelmezési hajlandóságokból épül fel. A negyedik felfogás szerint az intézmény valamilyen csoport vagy szervezet, amely jellemzően talán nem kapcsolódik egyik szemléletmódhoz sem, de elvileg leginkább a strukturalista szemléletmódnak felel meg. Végül a normativista rendszerelméletekben intézményeken gyakran a társadalom szféráit vagy alrendszeit értik.³

Normativista rendszerelméletében Parsons abból indul ki az intézmény fogalmának a meghatározásában, hogy két fél közötti kölcsönhatásokban mindkét fél motívumai arra irányulnak, hogy egymást olyan cselekvésekre készítsék, amelyek saját szempontjukból nézve pozitív következményekkel járnak. Amennyiben azok a normatív minták, illetve szabályok, amelyek jegyében a felek kölcsönhatásban állnak egymással, mindkét fél részéről elfogadottak és világosak, az egyik fél cselekvései a mintáknak, illetve szabályoknak megfelelően kedvező reakciókra fogják készíteni a másik felet, és fordítva. Ennek megfelelően a szabályoknak való megfelelés vagy az attól való eltérés egybeesik azzal, hogy a kölcsönhatások kedvezőek vagy kedvezőtlenek a felek számára. Tehát a cselekvők érdekei, illetve szándékai szempontjából, a kölcsönhatások megszilárdulásának az alapvető feltétele az, hogy a kölcsönhatásokban részt vevő felek a szabályoknak megfelelően cselekedjenek. A szabályoknak való megfelelés egyrészt közvetlenül kielégíti egy adott egyén saját szükséglet-diszpozícióit, másrészt ez egybeesik azzal, ahogyan az egyén mások kedvező reakcióit kiválthatja, és kedvezőtlen reakcióit elkerülheti. Parsonsnál ezt fejezi ki az intézményesülés és az intézmény fogalma. Felfogása szerint egy minta, illetve elvárás akkor intézményesült, ha az adott mintának való megfelelés egyaránt kielégíti a kölcsönhatásban részt vevő egyének saját szükséglet-diszpozícióit, és feltételét képezi mások reakciói optimalizálásának. (Parsons 1951: 37-38)

Más megfogalmazásban intézményesülésen e felfogás szerint azt érthetjük, hogy az egymást kiegészítő szerepelvárások integrálódnak egy általános közös értékrendszerrel, amelyet az egymással kölcsönhatásban lévő felek, illetve az adott kollektivitás tagjai közösen osztanak. (Parsons–Shils 1962B: 191; ford. 1988: 6) Az általánosan elfogadott értékekhez kapcsolódóan elvárások, illetve szabályok jönnek létre, amelyek az adott értékeknek megfelelően részletesebben szabályozzák a cselekvéseket. „Az al-értékek, amelyek az általános érték minta részletezései, minden, a legitimált rendbe integrált konkrét szabály részét képezik.” (Parsons 1971: 13; ford. 2000: 47)

Az intézmény ilyen egymást kiegészítő szerepmintákból, szerepelvárásokból épül fel. „Az intézmény az intézményesült szerepegységek összessége, amelyek

³ A gazdaságelméletben tulajdonképpen az elsőként és a másodikként említett felfogás az elfogadott. Az egyik jellemző felfogás szerint az intézmény elvárásokból, előírásokból, illetve szabályokból áll, amelyek befolyásolják a cselekvő egyének cselekvéseit. A másik felfogás szerint az intézmény a viselkedés megfigyelhető szabályszerűsége a társadalmi kölcsönhatások bizonyos területén. (Eggertsson 2001: 79)

stratégiai strukturális jelentősége van az adott társadalmi rendszerben.” (Parsons 1951: 39) Fogalmazhatunk úgy, hogy e felfogás szerint az intézmény egy általános és közös értékrendszerrel integrálódott, és az érintett egyének szükséglet-diszpozícióinak megfelelő szabályok, illetve szerepek összessége. (Parsons 1951: 38-40; Parsons 1976: 97-98; Parsons–Shils 1962B: 191; ford. 1988: 6) Parsons felfogása szerint tehát az intézmények olyan elvárásokból, szabályokból, illetve szerepekből épülnek fel, amelyek eleve megfelelnek az érvényességi körükbe eső egyének szükségleteinek. Következésképpen az egyének – személyes motívumaik által készltetve – eleve az intézményes elvárásoknak, szabályoknak és szerepeknek megfelelően cselekszenek.

A normativista rendszerelméletekben intézményeken gyakran a társadalom szféráit vagy alrendszerait értik, de nagyrészt elfogadva az intézmények természetére vonatkozó fenti felfogást. (Colomy 1990; Alexander–Colomy 1990) Általában ezt az értelmezést tükrözik az angol nyelvű általános szociológiai tankönyvek is, amelyekben az intézmények címszó alatt a társadalom olyan szféráit tárgyalják, mint a gazdaság, a politika, az oktatás, a vallás stb. (Lásd pl.: Schaefer 1983; Eshleman–Cashion 1985; Hess–Markson–Stein 1991)

Berger és Luckmann fenomenológiai tudásszociológiája szerint az intézmények a megszokás eredményeként jönnek létre. Minden olyan cselekvés, amit gyakran ismétlünk, modellté válik, amelyhez már szokásszerűen alkalmazkodunk. A megszokás mentesíti az egyént a rendszeres döntés alól, és gondoskodik a cselekvések irányításáról. A rendszeresen ismétlődő cselekvéseknek tulajdonított megszokott jelentések feleslegessé teszik, hogy minden szituációt részletesen újra és újra meg kelljen határozni. Az intézmény tehát a kölcsönhatásokban részt vevő típusos cselekvők szokásszerű cselekvéseinek kölcsönös és rendszeresen ismétlődő tipizációja. Az intézmény azt jelenti, hogy meghatározott körülmények között egy adott típusú cselekvő adott típusú cselekvéseket valósít meg. Az intézmények viselkedési mintákat alkotnak, amelyek befolyásolják, irányítják az egyének cselekvéseit. (Berger–Luckmann 1998: 80-82)

Úgy tűnik, hogy a fenti felfogás szerint az intézmény olyan szimbolikus viselkedési mintákból áll, amelyek egyfelől a már eleve megfigyelhető viselkedési szabályszerűségeket tükrözik, másfelől viszont e viselkedési minták kifejeződnek a cselekvések tipizációjában, és ezáltal meghatározzák, illetve befolyásolják az egyének cselekvéseit és az egyének közötti kölcsönhatásokat. E felfogás tehát a normativista és a kreativista szemléletmódra jellemző felfogás között helyezkedik el. A kreativista szemléletmódot jobban tükröző kognitív változata szerint az intézmény a valóság természetére vonatkozó elképzeléseket, tipizációkat, beállítottságokat, és azokat a fogalmi kereteket foglalja magában, amelynek felhasználásával a cselekvők értelmet tulajdonítanak környezetüknek és cselekvéseiknek. (Scott 1995: 40-45) Például Mead szerint „az intézmény végtére is semmi egyéb, mint a mindnyájunkban meglévő attitűdök megszerveződése”. (Mead 1973: 239)

Az individualista szemléletmódot képviselő elméletekben az intézmény többnyire az egyének összekapcsolódó cselekvéseinek a szabályszerűségét, rendszerességét jelenti. Azonban alapvetően más szemléletmódot képviselő szerzőknél is találkozhatunk hasonló felfogással. (Homans 1969: 6; Mills–Gerth 1970: 40; Giddens 1984: 17; Hechter 1990: 14) Például Blumer – a kreativista szemléletmód egyik tipikus képviselője – szerint az intézmény összekapcsolódó cselekvések hálózata, amely a résztvevők között zajló társadalmi értelmezési folyamat eredményeként jön létre. (Blumer 1969: 19-20) Granovetter szerint az intézmények összetett cselekvések, és értelműk az, hogy a dolgokat így kell megtenni. (Granovetter 1994: 64)

Az intézmény kifejezést gyakran használják a társadalmi csoport és a társadalmi szervezet fogalmához hasonló értelemben, ahhoz hasonlóan, ahogyan azt Weber is használta. (Weber 1987: 76; Weber 1995: 65, 71-72) A köznapi és a hivatalos szóhasználathoz ez az értelmezés áll a legközelebb, amely szerint intézmények például a vállalatok, a települések önkormányzatai vagy az egyetemek. Például Goffman ehhez hasonló értelemben használja az intézmény kifejezést. (Goffman 1981: 24-25) Elster felfogása is ehhez hasonló, amely szerint az intézmény olyan mechanizmus, amely a szabályokat, illetve előírásokat (rules) külső, formális szankciók segítségével érvényesíti. Felfogása szerint is intézmények például a vállalatok, a szakszervezetek, a vallási szervezetek, az egyetemek, a Kongresszus, a Legfelsőbb Bíróság. (Elster 1995: 150-151)

Találkozhatunk olyan „összetett” felfogásokkal is, amelyek szerint az intézmények különböző természetű elemi alkotórészekből épülnek fel. Például Scott felfogása szerint: „Az intézmények kognitív, normatív és szabályozó struktúrák és aktivitások, amelyek stabilitást és jelentést szolgáltatnak a társadalmi viselkedés számára. Az intézményeket különböző hordozók közvetítik – kultúrák, struktúrák és megszokások – és az intézmények különböző szinteken működnek.” (Scott 1995: 33) E felfogás szerint az intézmények részben szimbolikus természetűek, részben viszont cselekvésekből, illetve szokásszerű viselkedésekből épülnek fel. (I. m.: 33-34, 52-55) Az ilyen összetett intézményfogalom arra jó, hogy segítségével a szerző rávilágítson az intézmények működésének különböző oldalaira, és ezzel összefüggésben az intézmények különböző megközelítéseire. Hátránya főképpen az, hogy következetesen nem használható a cselekvések magyarázatában, mert ilyen értelemben adott intézmények egyazon időben lehetnek a cselekvések meghatározó tényezői, következményei, és maguk a rendszeresen megfigyelhető cselekvések.

b) Az intézmény fogalma

A következőkben – abból a szempontból, hogy az intézmények formailag milyen elemi alkotórészekből épülnek fel – ahhoz a felfogáshoz kapcsolódunk az intézmény fogalmának a meghatározásában, amely főleg a normativista szemléletmódra jellemző, és amely szerint az intézményeket rendszerbe szerveződött szabályok alkotják, tehát a szabályok és az intézmények egyaránt szimbolikus és

kulturális természetűek. E felfogástól eltérően azonban azt hangsúlyozzuk, hogy az intézmény központi szabályai úgynevezett kötelmek, amelyeknek az ellenőrzése is szabályozott. A kötelem és az intelem közötti fogalmi megkülönböztetésre támaszkodva röviden a következőképpen határozhatjuk meg az intézmény fogalmát.

- Az *intézmény* kötelmek, és a kötelmek érvényességi körét, valamint tényleges érvényesülésének ellenőrzését meghatározó szabályok rendszere. Az intézmény központi szabályait alkotó kötelmeket *intézményes szabályoknak* nevezzük.

Az intézmény tehát egy összetett szabályrendszer, amely tipikusan a következő szabályokat foglalja magában: (1) az intézményes szabályokat mint kötelmeket, (2) az intézményes szabályok érvényességi körét meghatározó szabályokat, valamint (3) az intézményes szabályok tényleges érvényesülésének ellenőrzését meghatározó szabályokat. Az intézmények szabályai tehát eleve több szubjektumra – egyénre vagy csoportra – vonatkoznak.

Az intézmény központi szabályai kötelmek, amelyeknek az ellenőrzése is szabályozott. Korábban (2.1Ab) említettük, hogy az ellenőrzés szabályozásával feltételezésünk szerint a szabály szubjektumának az a szándéka, hogy rendszeressé és hatékonná tegye az ellenőrzést, és ezáltal hozzájáruljon az adott szabály tényleges érvényesüléséhez. Az intézményes szabályok ellenőrzése tehát elvileg rendszeres. Azonban a valóságban az intézmények és a más természetű szabályrendszerek közötti átmenet folyamatos. Adott szabályokhoz kapcsolódó ellenőrzés bizonyos körülmények között lehet rendszeres az ellenőrzés szabályozatlansága ellenére is. Talán közelebb jutunk a valóságos szabályok működésének a megértéséhez, ha az intézmények és a más természetű szabályrendszerek közötti jellegzetes átmenetek kifejezésére bevezetjük a kvázi-intézmény fogalmát. Majd a negyedik fejezetben látjuk, hogy bizonyos kvázi-intézményeket csak az elmélet engedményes szintjén vehetünk figyelembe.

- A *kvázi-intézmény* olyan szabályrendszer az egyének viszonylag szűk körében, amelyhez kapcsolódó ellenőrzés rendszeres és hatékony az ellenőrzés szabályozatlansága ellenére is. A kvázi-intézmény két jellemző formája az egyetlen egyén által kialakított és hatékonyan érvényesített szabályrendszer, valamint az intézményes erkölcs.

A kvázi-intézmény említett két formájával majd a negyedik fejezetben (1.1A), az intézmények fedezetük szerinti típusainak a tárgyalásánál foglalkozunk. A következőkben elvileg tiszta intézményeket előfeltételezünk, de az intézményekre vonatkozó megállapításaink a valóságban többnyire a kvázi-intézményekre is jellemzőek.

E felfogás szerint tehát az intézmény önmagában kulturális természetű, szabályokból áll. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az intézmény hatásai csupán azokra az egyénekre terjednek ki, akik osztoznak a kultúra adott összetevőjében. A szabályhoz hasonlóan (2.1Aa), az intézmény is lehet pusztán a kultúra kognitív alko-

tórésze, s ilyen értelemben az intézmény annyiban képezi a kultúra alkotórészét, amennyiben az egyének meghatározott körében mindenki ismeri, és mindenki feltételezi másokról, hogy ismerik az adott intézményt, illetve az intézmény releváns szabályait. A modern társadalomban az intézmények többnyire ilyen természetűek, azaz csupán – az egyének szűkebb vagy tágabb körében – a kultúra kognitív alkotórészét képezik. Értékelő értelemben az intézmény annyiban képezi a kultúra alkotórészét, amennyiben az egyének adott körében az adott intézményes szabályok elvárásai az egyének számára egyaránt mintaként szolgálnak a cselekvések értékeléséhez. Kifejező értelemben az intézmény annyiban képezi a kultúra alkotórészét, amennyiben az egyének érzelmileg is azonosulnak az adott intézmény szabályaival, amelyek kifejezik személyes motívumaikat.

Parsons megkülönbözteti egyrészt a relációs intézményeket, amelyek a kölcsönhatásokban részt vevő felek státuszainak és szerepeinek a meghatározása révén határozzák meg a kölcsönhatásokat. Másrészt a szabályozó intézményeket, amelyek erkölcsi-integratív mintákból állnak. Harmadrészt a kulturális intézményeket, amelyek csupán kulturális irányultságok mintáiból (pl. meggyőződések, kifejező szimbólumokból, az elfogadható viselkedésre vonatkozó elképzelésekből) épülnek fel, nem közvetlenül bizonyos cselekvésekre vonatkozó kötelezettségekből. (Parsons 1951: 51-52) Ahogyan mi értelmezzük az intézmény fogalmát, elvileg nem, de a valóságban közel áll ahhoz, amit Parsons relációs intézményeknek nevez, bár majd látjuk, hogy sajátos körülmények között az erkölcs is lehet az intézmény funkcionális megfelelője.

B) Az intézmény fedezete

Az ellenőrzés széles körben használt fogalmához kapcsolódva szükségesnek tartjuk bevezetni a fedezet fogalmát, bár e kifejezés, illetve fogalom nem használatos a szociológiai irodalomban. A kifejezést nem a közgazdaságtanban elfogadott értelemben használjuk, e kifejezéssel jelölt fogalom az intézmény létrehozására és érvényességének a fenntartására vonatkozik. A fedezet kifejezést olyan általános jelentésére való tekintettel választottuk a szóban forgó fogalom jelölésére, hogy a fedezet valaminek a megvalósítását, érvényesülését, elfogadtatását, megvédését biztosítja.

- Az *intézmény fedezetének* nevezzük az adott intézményt alkotó szabályok kialakításának, megváltoztatásának, és az intézményes szabályok érvényességi körébe eső cselekvések ellenőrzésének a képességét.

A fedezet fogalmának megfelelően *fedezeti szándéknak és képességnek* az adott intézmény fedezetével rendelkező egyénnek vagy egyéneknek az intézmény kialakítására és az intézményes szabályok tényleges érvényesítésére, az intézményes szabályok érvényességi körébe eső cselekvések ellenőrzésére vonatkozó szándékát és képességét nevezzük.

A fedezet fogalma egyrészt magában foglalja az ellenőrzés képességét, tehát az intézményes szabályok szempontjából releváns cselekvések megfigyelésének, a cselekvések értékelésének és a szankcionálásnak a képességét. E fogalom ebből a szempontból felöleli azt, amit Hechter egyrészt megfigyelő képességnek, másrészt szankcionáló képességnek nevez, mivel ő a cselekvések és a szabályok összevetését beleérti a megfigyelésbe. (Hechter 1987: 50-51) Másrészt azonban e fogalom bővebb, mint az ellenőrzés képessége, mert magában foglalja az adott szabályok létrehozásának és megváltoztatásának a képességét is. A fedezetnek ez az utóbbi összetevője a lényegesebb, mert elvileg akik létrehozzák és megváltoztathatják a szabályokat, végső soron ők rendelkeznek az ellenőrzés képességével is, de ezt a képességet bizonyos mértékben átruházhatják más egyénekre.

- Meghatározott fedezettel elvileg csak az intézmények, illetve az intézményes szabályok rendelkeznek, az erkölcsi szabályok és általában az intelmek fedezete meghatározatlan, szétszórt.

Az intézményes szabályok esetében a fedezet fogalmának bevezetésére, illetve az ellenőrzés és a fedezet fogalmának megkülönböztetésére főleg azért van szükség, mert a fedezettel rendelkező, és az ellenőrzést közvetlenül végző egyének köre többnyire nem esik egybe. A fedezettel általában rendelkező egyén vagy csoport ugyanis gyakran másokat jogosít fel az ellenőrzés közvetlen gyakorlására, miközben a szabályok létrehozásának és megváltoztatásának a képességével tulajdonképpen az adott egyén vagy csoport rendelkezik. A szabályok természetét viszont nem az határozza meg alapvetően, hogy kik gyakorolják közvetlenül az ellenőrzést, hanem az, hogy kik hozták létre és kik változtathatják meg a szabályokat, és végső soron kik ellenőrzik az érvényesülésüket, tehát hogy kik rendelkeznek a fedezettel.

Egy intézmény fedezetét alkotó képesség, illetve képességek általában más intézmények által meghatározottak. Például egy vezető ellenőrzési hatáskörét biztosíthatja a felsőbb vezető intézményes hatásköre, egy vállalat tulajdonosa intézményes szabályokat alkothat a vállalat működtetésére vonatkozóan, de tulajdonát is intézmények határozzák meg stb. Végső soron, esetleg az intézmények többszörös áttételén keresztül, minden intézménynek csupán két fajta fedezete lehet: (1) az adott intézmény érvényességi körébe eső egyének megegyezése az intézményes szabályok érvényességét illetően, és a szabályok érvényességi köréből a szabálysértők kizárásának a képessége, és/vagy (2) a testi kényszerítés alkalmazásának a képessége. Számbelileg eleve korlátozott az egyéneknek az a köre, amelyen belül a megegyezés és a kizárás együttesen gyakorolható képessége önmagában elegendő alapját képezheti az intézmények fedezetének. Viszonylag nagy számú egyén körében érvényes intézmények végső fedezetét csak a testi kényszerítés alkalmazásának a központosított képessége alkothatja.

3.2. Az intézmény érvényessége

A) Az intézmény érvényessége és érvényességi köre

a) Az intézmény érvényességének értelmezése

Mikor tekinthetünk egy intézményt meghatározott vonatkozásban érvényesnek? Az intézmény érvényességén tulajdonképpen az intézményes szabályok érvényességét értjük, tehát az a kérdés, hogy mikor tekinthetjük az intézményes szabályokat meghatározott vonatkozásban érvényeseknek. Más megfogalmazásban itt arról a kérdésről van szó, hogy egy szabálynak tűnő elvárás mikor valódi szabály, mikor nem csupán leírt, kimondott vagy elképzelt gondolat. A szabály fogalmának különböző felfogásaihoz természetesen a szabályok érvényességének különböző értelmezései kapcsolódnak. E kérdéssel kapcsolatban először emlékeztetünk arra, hogy megkülönböztethetjük a szabály fogalmának szimbolikus vagy értékelő jellegű, „statisztikai” jellegű és reaktív felfogását. (Gibbs 1981: 7-18) E három felfogás ugyanis különbözőképpen értelmezi a szabályok érvényességét.

Abban a felfogásban, amelyben a szabály fogalma a cselekvések kollektív értékelésére vonatkozik, egy szabály annyiban érvényes, amennyiben az egyének adott körében általános egyetértés alakult ki a releváns cselekvések értékelésére vonatkozóan. (Vö.: Habermas 1984: 88-89; ford. 1987: 51) Parsons felfogása szerint az intézményes szabályok annyiban érvényesek, amennyiben azokat az általuk érintett egyének legitim szabályokként ismernek el, azon értékek alapján, amelyeket egymással egyetértésben magukénak vallanak. (Parsons 1971: 9-10; ford. 2000: 44) A szabály fogalmának „statisztikai” jellegű felfogása szerint egy szabály annyiban tekinthető érvényesnek, amennyiben ténylegesen megvalósul a cselekvésekben. Reaktív értelmezésben egy szabály annyiban érvényes, amennyiben a releváns cselekvéseket pozitív vagy negatív szankciók követik.

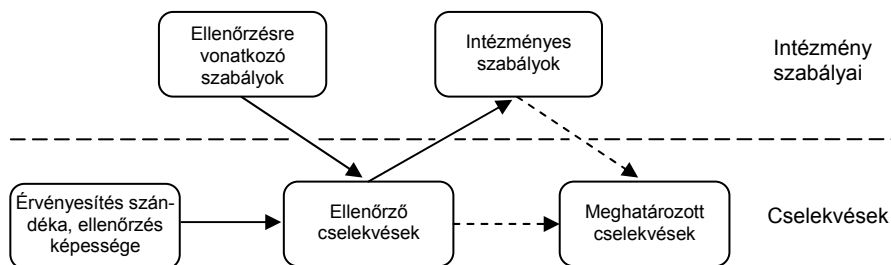
A jogszabályok vonatkozásában is megtaláljuk a szabályok érvényességének fent említett különböző értelmezéseit. Hart sajátos felfogása szerint viszont az az állítás, hogy egy adott jogszabály érvényes, azt jelenti, hogy kielégíti az elismerési szabály által támasztott követelményeket. Azaz, az elismerési szabály által az erre felruházott egyének alakították ki az adott szabályt, az elismerési szabálynak megfelelő módon. Az ilyen értelemben érvényesnek tekinthető szabályok nem feltétlenül valósulnak meg általánosan az érvényességi körükbe eső egyének cselekvéseiben. (Hart 1995: 124-125)

A szabály érvényességének a meghatározásában kapcsolódunk a szabály fogalmának a korábbi meghatározásához. Láttuk (2.1A), hogy a szabály a tényleges érvényesítés szándékával közölt elvárás vagy elvárások összessége, és a szándék előfeltételezi az ellenőrzés bizonyos mértékű képességét.

- Egy szabályt vagy egy *intézményes szabályt* annyiban tekintünk *érvényesnek*, amennyiben a szabály szubjektuma, azaz megfogalmazója és közlő-

je részéről adott a szándék a szabály tényleges érvényesítésére, és adott a képesség bizonyos mértéke a szabály szempontjából releváns cselekvések ellenőrzésére.

Az intézményes szabályok esetében végül is az adott intézmény fedezetével rendelkező egyének vagy egyéneknek a szabály tényleges érvényesítésére irányuló szándékát, és a releváns cselekvések ellenőrzésére vonatkozó képességét feltételezzük ahhoz, hogy érvényes szabályokról beszélhessünk. Az intézményes szabályok esetében az ellenőrzés is szabályozott, ezért az intézményes szabály tényleges érvényesítésére irányuló szándéknak és az ellenőrzés képességének elvileg meg kell nyilvánulnia abban, hogy az ellenőrzésre vonatkozó szabályok ténylegesen érvényesülnek. Tehát úgy is fogalmazhatunk, hogy egy intézményes szabályt annyi-
ban tekintünk érvényesnek, amennyiben az adott szabály szempontjából releváns cselekvések ellenőrzésére vonatkozó szabályok ténylegesen érvényesülnek.

3.2. ábra: Az intézmény érvényessége

A 3.2. ábra azt szemlélteti, hogy az intézmények elvileg szimbolikus és kulturális természetűek, szabályokból állnak, de az intézmény fogalma magában foglal egy tényszerűsége vonatkozó előfeltételezést. Nevezetesen azt, hogy az intézményes szabályok ellenőrzésére vonatkozó szabályok ténylegesen érvényesülnek. Ezen előfeltételezés viszont magában foglalja a szándékra és az ellenőrzés képességére vonatkozó fentebb említett előfeltételezéseket. Ezek az előfeltételezések ugyanakkor nem jelentik azt, hogy az intézményes szabályok is feltétlenül érvényesülnek, azaz feltétlenül megjelennek a szabályozott cselekvésekben.

Például az a szabály, hogy a tömegközlekedési eszközöket érvényes jeggyel vagy bérlettel lehet igénybe venni, érvényesnek tekinthető, amennyiben az adott szabály betartásának ellenőrzését szolgáló szabályok érvényesülnek. Azaz, ha időnként megjelennek az ellenőrök és felszólítják az utasokat a jegyek vagy bérletek felmutatására, s megbüntetik a szabálytalanul utazókat. Az ellenőrzésnek ez a módja azonban nyilvánvalóan lehetővé teszi azt is, hogy valaki alkalmanként vagy akár rendszeresen jegy vagy bérlet nélkül utazzon, vállalva a „lebukás” veszélyét, vagy bizonyos módon kijátszva az esetenkénti ellenőrzést. Tehát ez az értelmezés

azt sem jelenti, hogy az érvényesnek tekinthető intézményes szabályok megsértését feltétlenül negatív szankció követi. Például egy jogszabály érvényesnek tekinthető, ha a jogalkotók részéről adott a valóságos szándék és bizonyos mértékű képesség az adott szabály tényleges érvényesítésére. Ennek elvileg meg kell jelennie abban, hogy az adott szabály ellenőrzése vonatkozásában például a rendvédelmi szervek, a bíróságok stb. a rájuk vonatkozó és az ellenőrzésre vonatkozó szabályoknak megfelelően végzik munkájukat.

b) Az intézmény érvényességi köre

Az intézmény érvényességi körét is az intézményes szabályokhoz kapcsolódó további szabályok határozzák meg. Az intézmény érvényességi köre, amennyiben az nem magától értetődő, több szempontból meghatározott. A legfontosabb szempontok, amelyek szerint az intézmény érvényességi köre meghatározott, általában a következők.

- Az *intézmény érvényességi köre* általában meghatározott a következő szempontokból: az intézmény érvényességi körébe tartozó (1) egyének vagy csoportok, (2) cselekvések vagy tevékenységek, (3) dolgok meghatározása; az intézmény (4) térbeli és időbeli érvényességi körének a meghatározása; esetleg (5) olyan eseményeknek, mások olyan cselekvéseinek a meghatározása, amelyek megvalósulása esetén érvénybe lépnek az adott intézményes szabályok.

Az intézmény érvényességi körébe tartozó egyének köre meghatározható egyrészt az egyének személytelen tulajdonságai (például kor, nem, lakóhely, szakképzettség, foglalkozás) alapján. Így egy adott intézményes szabály egy adott személyre annyiban vonatkozik, amennyiben e személytelen tulajdonságai alapján az érvényességi körbe tartozóként határozták meg. Az egyének köre meghatározható másrészt a személyek megnevezésével, kijelölésével vagy kinevezésével. A megnevezés, kijelölés vagy kinevezés is kötődhet valamilyen személytelen tulajdonsághoz, de ebben az esetben nem valamennyi egyén tartozik az adott intézményes szabály érvényességi körébe, aki rendelkezik az adott tulajdonsággal, hanem csak az ily módon kiválasztott személyek.

Az érvényességi körbe tartozó cselekvések vagy tevékenységek meghatározása történhet például a releváns cselekvések, tevékenységek jellegének meghatározásával (pl. munkatevékenység, sporttevékenység stb.), a tevékenység céljának, funkciójának a meghatározásával, vagy annak a dolognak a meghatározásával, amelyre a releváns cselekvések irányulnak. Az érvényességi körbe tartozó dolgok vonatkozásában meghatározást igényelhet például, hogy milyen dolgok használatára, kezelésére, birtoklására vonatkozik az intézményes szabály. Milyen dolgokat ruház fel valamilyen szimbolikus tulajdonsággal az adott szabály, például milyen dolog tekinthető pénznek, oklevélnek vagy igazolványnak. Ha az érvényességi kör egyéb szempontú meghatározása alapján ez nem egyértelmű, körülhatárolt az a

térbeli terület és az az időszak, amelyen belül meghatározott személyek, aktivitások, dolgok az intézmény érvényességi körébe esnek. Egy adott cselekvőre vonatkozó intézményes szabályok esetleg attól függően lépnek érvénybe, hogy mások hogyan cselekszenek, vagy emberi viselkedésekből álló eseményeken túl milyen egyéb események (pl. vihar, tűz, árvíz) következtek be.

Az egyes intézmények nagymértékben különbözhetnek abban a tekintetben, hogy érvényességi körük milyen mértékben korlátozott vagy kiterjedt. Egyes intézmények például az egyének tevékenységének csak egy bizonyos fajtájára egy szűken körülhatárolt helyen és időben vonatkoznak. Más intézmények érvényességi köre viszont, az érvényességi körbe eső egyéneket adottaknak véve, más szempontokból lehet jóval kiterjedtebb.

B) Az intézményes helyzet, a szerep és a szereplehetőségek

a) Az intézményes helyzet és szerep fogalma

Az egyének intézmények érvényességi körein belüli elhelyezkedésére vonatkozik az intézményes helyzet, az intézményes szerep és a szereplehetőségek fogalma. E három fogalom közül az első két fogalom különböző értelmezései (többszörféle a státusz és a szerep kifejezésekkel jelölve) széles körben használatosak a szociológiai irodalomban, a szereplehetőségeket viszont új kifejezésként és részben új fogalomként vezetjük be.

A szerep fogalmát is különböző értelemben használják a szociológiai irodalomban. E fogalom három jellemző felfogásával találkozhatunk, amelyek nagyrészt kapcsolódnak a szabály és az intézmény fogalmának bizonyos, korábban tárgyalt felfogásaihoz. Az egyik jellemző felfogás szerint a szerep elvárásokból vagy szabályokból épül fel, a másik felfogás szerint a szerep a cselekvő egyén tudatára, felfogására jellemző, ismét más értelemben a szerepet rendszeresen megfigyelhető cselekvések alkotják. (Vö.: Coulson 1972: 108-109)

A normativista-funkcionalista felfogás Linton klasszikus meghatározásához kapcsolódik, amely szerint a szerep egy adott státuszra vagy helyzetre vonatkozó elvárásokat, szabályokat foglalja magában. (Linton 1936) Így beszélhetünk például az orvos, az igazgató, az egyetemi hallgató, a családfő, az anya stb. szerepéről. E felfogás legjellemzőbb képviselője Parsons, aki szerint a státusz-szerep köteg a társadalmi rendszer legjelentősebb egysége. A státusz a cselekvő helye a társadalmi rendszerben más cselekvőkhöz viszonyítva, helye a kapcsolatok rendszerében mint struktúrában. A szerep viszont arra vonatkozik, amit a cselekvő tesz a másokkal való viszonyában, a társadalmi rendszerre vonatkozó funkcionális jelentőségével összefüggésben szemlélve. A cselekvő ebben az értelemben egy összetett kötege a státuszoknak és a szerepeknek. (Parsons 1951: 25-26)

A fenti megfogalmazás alapján arra is gondolhatnánk, hogy a szerep cselekvésekből épül fel, de Parsons szerint a szerep alkotórészeit inkább elvárások, illetve

szabályok képezik, és a szerep a kultúra alkotórésze. E kétértelműségnek Parsons valószínűleg azért nem tulajdonít különösebb jelentőséget, mert eleve feltételezi, hogy az elvárások, illetve szabályok és a tényleges cselekvések megfelelnek egymásnak. Felfogása szerint egy adott cselekvő szempontjából egy adott értékre vonatkozó elvárásrendszernek mindig kettős oldala van. Az adott egyén cselekvéseire vonatkozó elvárások a szerepelvárások, a saját cselekvéseire reagáló más egyének cselekvéseire vonatkozó elvárások a szankciók, amelyek az adott cselekvő számára lehetnek pozitívak vagy negatívak. A szerepelvárások és a szankciók egymás fordítottjai, ami szerepelvárás az egyik fél számára, az szankció a másik fél számára, és viszont. Parsons elméletének a rendszeres részében előfeltételezi a szerepek, illetve a szerepelvárások intézményesülését. De valójában a szerepelvárások intézményesülése különböző mértékű lehet, az egyik póluson a teljes intézményesülés, a másik póluson a teljes anómia található. (Parsons 1951: 38-39; Parsons–Shils 1962B: 190-191; ford. 1988: 5-6)

Parsons szerint a szerep érvényességi körébe tartozást meghatározó tulajdonságra szert lehet tenni születés, kinevezés vagy spontán szelekció, és ezzel összefüggésben az egyének saját törekvéseinek az eredményeként. A valóságban azonban e három típus különböző változataival és különböző kombinációival találkozhatunk. A kinevezés általában kombinálódik a saját törekvés eredményeként elért tulajdonsággal. (Parsons 1951: 117-118) Egy adott rokonságba vagy családba való beleszületés meghatározza az egyén kezdeti státusát, és a társadalmi struktúra más részeihez fűződő viszonyai kezdetben csak a rokonság vagy család mint egység külső társadalomhoz fűződő viszonyai által közvetítettek. (I. m.: 154)

Berger és Luckmann fenomenológiai tudásszociológiájában a szerep egy adott cselekvésmód társadalmilag objektivált tipizációja, és ilyen értelemben a szerep a kultúra alkotórészét képezi. Az említett szerzők abból indulnak ki a szerep fogalmának meghatározásában, hogy az egyének nemcsak egyes cselekvéseket, hanem cselekvési módokat is tipizálnak. A tipizálás eredményeként egy cselekvést és annak értelmét a konkrét kivitelezéstől és az ahhoz kapcsolódó szubjektív folyamatoktól leválasztva is meg lehet érteni. Így az adott cselekvési mód megvalósítása folyamán az egyén azonosul az adott cselekvésmód társadalmilag objektivált tipizációjával, de énjének, illetve személyiségének egészétől el is különíti az adott cselekvési módot. A szerep a cselekvők olyan típusa, amely a közösen objektivált cselekvési módot valósítja meg. A szerepek attól függően intézményesülnek, hogy a viselkedés egyes területei mennyire fogékonyak az intézményesülés iránt. Az intézmények a szerepek segítségével válnak a cselekvő egyének tapasztalatának részeivé, és a szerepek révén nyilvánulnak meg a cselekvésekben. Az egyének saját szerepeiket elsajátítják, s e szerepek eljátszásával vesznek részt a társadalmi életben. Egy adott szerep minden feltételezhető hordozójától megkövetelhetik, hogy azokhoz a szabályokhoz tartsa magát, amelyek az intézményes hagyomány részét képezik, amelyek hitelesítik a szerep minden hordozóját. (Berger–Luckmann 1998: 104-108)

A normativista és a kreativista szemléletmód határán elhelyezkedő szimbolikus interakcionista elméletek nagyrészt elismerik a viszonylag tartós szerepek létezését, amelyek a kultúra alkotórészeit képezik. E felfogás képviselői azonban jellemzően a szerepek szubjektív értelmezésére, a szerepfelfogásra helyezik a hangsúlyt, és e szerint az egyének nagyrészt alkotó módon alakítják ki saját szerepfelfogásukat. (Heiss 1981: 96-101) E felfogás jellemző képviselőjeként az alábbiakban Goffman interakcionista elméletére hivatkozunk.

Goffman is egy adott státussal vagy helyzettel összefüggésben határozza meg a szerep fogalmát. Felfogása szerint „A státus egy bizonyos helyzet (a fordításban: pozíció – F. Z.), a helyzetek valamely rendszerében vagy sémájában, amelyet kölcsönös kötelek, a helyzetek birtokosainak jogai és kötelességei kapcsolnak az adott egységen belüli többi helyzethez.” (Goffman 1981: 10) A szerepfogalom egy „kibővített változatát” fogadja el. (I. m.: 9) E kibővített szerepfogalmon belül különbséget tesz a normatív szerep és a tényleges vagy tipikus szerep között. Normatív értelemben „A szerep az a tevékenység, amelyet bizonyos helyzetű ember akkor végezne, ha kizárólag a helyzetéből adódó normatív követelmények alapján kellene cselekednie. A szerep ebben a normatív értelemben megkülönböztetendő a szerepalakítástól vagy a szerepmegvalósítástól, amely valamely egyén tényleges viselkedése, mikor helyzetének megfelelően cselekszik.” (I. m.: 10) A normatív szereptől tehát megkülönbözteti a tényleges vagy tipikus szerepet: „E javított értelemben a szerepet most már úgy határozhatjuk meg, mint egyének tipikus reagálását egy bizonyos helyzetben (a fordításban: pozícióban – F. Z.).” (I. m.: 21)

Goffman felfogása szerint meg lehet különböztetni adott szituációban, illetve adott körülmények között cselekvő egyének magatartásának két, illetve három részét. Egyrészt meg lehet különböztetni a magatartás esetleges vonatkozásait, amelyek nem jellemzőek az adott vagy hasonló helyzetben lévő (pl. sebész vagy nővér), és az adott körülményekhez, illetve az adott konkrét szituációhoz hasonló szituációkban (pl. műtétek alkalmával a résztvevők jelenlétében) cselekvő egyének magatartására. Másrészt a tényleges vagy tipikus szerepet, mint az adott helyzetben és az adott szituációhoz hasonló szituációkban tipikus magatartást. Harmadrészt a tényleges vagy tipikus szerepnek is meg lehet különböztetni azt a részét, amely megfelel a normatív szerepnek. Tehát egyrészt a tényleges tevékenység vagy magatartás eltérhet a tényleges vagy tipikus szereptől mint tipikus magatartástól, másrészt a tipikus szerep rendszerint eltér a normatív szereptől. „Ahol valamely szerep normatív keretbe ágyazódik, az adott helyzetben (a fordításban: pozícióban – F. Z.) lévő egyénekre ható bonyolult erők várhatóan biztosítják majd, hogy a tipikus szerep bizonyos mértékig eltérjen a normatív modelltől, függetlenül attól a társadalmi életben meglevő tendenciától, hogy amit rendszerint tesznek, azt olyasvalamivé alakítsák, amit tenni kellene. Általában tehát különbséget kell tennünk tipikus szerep, a szerep normatív oldala és adott egyén tényleges szerepalakítása között.” (Goffman 1981: 21-22) A Goffman által úgynevezett „szereptávolítás”, tehát az adott helyzetben lévő, és az adott konkrét szituációhoz

hasznos szituációkban cselekvő egyénekre érvényesnek tekinthető szabályoknak nem megfelelő magatartás tipikusan a szerep része, de nem tartozik a normatív szerephez. (I. m.: 52, 92)

A kreativista szemléletmódhoz közelebb álló szimbolikus interakcionista elméletek a szerepek esetlegességét hangsúlyozzák, és e szerint a szerepek a cselekvő egyének beállítottságát, felfogását vagy viselkedését fejezik ki. Turner interakcionista felfogása szerint a szerep a viselkedés összefüggő mintázata, amelyet adott cselekvő a vele kölcsönhatásban lévő másik félnek tulajdonít. A cselekvő hajlamos arra, hogy mások cselekvéseit rendezett mintázatokban észlelje, és ez a hajlandóság formálja a viselkedéseket szerepekbe. A szerepre vonatkozó elképzelés a szerepfelfogás, amelyet az egyén a másik cselekvéseinek a megfigyelése révén alakít ki. Mivel az adott egyén a másik fél megfigyelt cselekvéseiből következtet a másik fél szerepére, a feltételezett szerep mindig ideiglenes, a kölcsönhatásokon belüli újabb cselekvések fényében ki van téve a felülvizsgálatnak. (Turner 1962: 22) Blumer szimbolikus interakcionista elméletében elvileg a szerepeket is a cselekvések következményeiként, nem pedig kulturális természetű meghatározó tényezőiként értelmezi. Azt írja például: „a társadalmi struktúra, bármilyen szempontból nézve, olyan kifejezések által képviselve mint társadalmi helyzet, státus, szerep, hatalom és tekintély, azokra a kapcsolatokra utal, amelyek az egyének másokra irányuló cselekvéseiből erednek.” (Blumer 1969: 6-7)

Mi nagyrészt ahhoz a felfogáshoz kapcsolódunk, amely szerint a szerepek egy adott státusra vagy helyzetre vonatkozó elvárásokból, illetve szabályokból épülnek fel. Egyes szerzők a státus (status), mások a helyzet (position) kifejezést használják a szóban forgó és a szereppel összefüggésben értelmezett fogalom jelölésére. Mi a következőkben normatív helyzetről, illetve szűkebb értelemben majd intézményes helyzetről beszélünk hasonló értelemben.

A normatív helyzet és a szerep egymásra vonatkoztatott meghatározása azonban problematikusnak tűnik. (Vö.: Pataki 1982: 244-246) Ugyanis egyfelől a szabályoktól eltekintve nem értelmezhető egy adott egyén normatív helyzete, másfelől az egyén normatív helyzetétől függően válnak bizonyos szabályok, illetve elvárások relevánssá az adott egyén számára. Például a férj, házas, apa, anya, igazgató, vállalkozó, munkavállaló mint valamiféle helyzetre utaló kifejezések már önmagukban is bizonyos szabályokat feltételeznek, e szabályok nélkül semmitmondóak. Tehát egyrészt a normatív helyzetet is a szabályok vagy a szabályok bizonyos vonatkozásai jelölik ki, másrészt a szabályok érvényességi körei a cselekvő egyének normatív helyzetére vonatkoztatva meghatározottak. Úgy tűnik tehát, hogy itt egy körben forgó magyarázatról van szó, a szabályokból magyarázhatjuk a normatív helyzetet, és a normatív helyzetből a szerepet alkotó releváns szabályokat. A szóban forgó két fogalom ilyen egymásra vonatkoztatását esetenként úgy fogalmazzák meg, hogy a normatív helyzet, illetve a státus és a szerep ugyanazon létező statikus és dinamikus oldala. Ezt a problémát úgy oldhatjuk meg, ha elvileg egyértelműen megkülönböztetjük egymástól azokat a szabályokat, illetve a sza-

bályok azon vonatkozásait, amelyek a normatív helyzetet jelölik ki, és amelyek a szerepet alkotják.

Normatív helyzetnek nevezzük az adott (vagy elképzelt) egyén vagy csoport helyzetét egy adott szabályrendszer szabályainak az érvényességi köreiben, amelyet a szabályok érvényességi körét meghatározó külön szabályok, vagy a szabályokhoz kapcsolódó és az érvényességi körre vonatkozó utalások jelölnek ki. Minket tulajdonképpen nem általában a normatív helyzet, hanem az – ehhez képest szűkebben értelmezhető – intézményes helyzet érdekel, és úgy tűnik, hogy a fent említett megkülönböztetés az intézmények vonatkozásában elvileg egyértelműen megoldható.

Korábbi (3.1Ab) meghatározásunk szerint az intézmény egy összetett szabályrendszer, amely tipikusan a következő szabályokat foglalja magában: (1) az intézményes szabályokat mint kötelmeket, (2) az intézményes szabályok érvényességi körét meghatározó szabályokat, valamint (3) az intézményes szabályok tényleges érvényesülésének ellenőrzését meghatározó szabályokat. Ha ezeket a tipikus szabályokat egy adott cselekvőre vonatkoztatjuk, akkor az intézményes helyzetet az intézményes szabályok érvényességi körét meghatározó szabályok határozzák meg, illetve jelölik ki, a szerepet viszont az adott egyénre nézve érvényesnek tekinthető intézményes szabályok alkotják. Végül az intézményes szabályok érvényesülésének ellenőrzését meghatározó szabályok a cselekvő szempontjából nézve a várható szankciókat jelentik, de itt ezzel a kérdéssel már nem foglalkozunk.

Tehát az intézményes helyzetet az intézményes szabályok érvényességi körét meghatározó szabályok határozzák meg, illetve jelölik ki. Megjegyezzük, hogy az intézményes helyzet fogalma nem azonos a társadalmi helyzet vagy a társadalmi státus, illetve állapot fogalmával. Az utóbbi fogalmak meghatározásával majd a tizenegyedik fejezetben foglalkozunk.

- *Intézményes helyzetnek* nevezzük az adott (vagy elképzelt) egyén vagy csoport helyzetét egy adott intézmény vagy intézményrendszer intézményes szabályainak az érvényességi köreiben, amelyet az intézményes szabályok érvényességi körét meghatározó szabályok jelölnek ki.

Az intézményes szabályok érvényességi körét meghatározó azon szabályokat, amelyek az érvényességi körbe tartozó egyéneket jelölik ki, *kijelölő szabályoknak* is nevezhetjük. Az intézményes helyzet tehát azokkal az ismertetőjegyekkel jellemezhető, amelyekre vonatkoztatva az intézményes szabályok érvényességi körei az egyének vonatkozásában meghatározottak. Korábban (3.2Ab) láttuk, hogy az intézmény érvényességi körébe tartozó egyének köre meghatározható egyrészt az egyének bizonyos személytelen tulajdonságai alapján, másrészt a személyek megnevezésével, kijelölésével vagy kinevezésével.

Amennyiben az intézményes szabályok érvényességi körébe eső egyének személytelen tulajdonságok révén meghatározottak, az intézményes helyzet azon tulajdonság vagy tulajdonságok azon összessége, amelyre vonatkoztatva meg-

határozottak az adott intézményes szabályok érvényességi körébe eső egyének. Így például egy adott intézmény szempontjából egy adott egyén helyzete esetleg jellemezhető azzal, hogy harmincöt év alatti, házas, alkalmazott, és ezzel összefüggésben beleesik az adott intézmény bizonyos intézményes szabályainak az érvényességi körébe. Egy másik egyén helyzete egy másik intézmény szempontjából esetleg jellemezhető azzal, hogy fiatalkorú, eltartott és középiskolai tanuló, és ezzel összefüggésben szintén beleesik bizonyos intézményes szabályok érvényességi körébe.

Amennyiben az adott intézményes szabályok érvényességi körébe eső egyének megnevezés, kijelölés, kinevezés révén meghatározottak, az intézményes helyzetet jelölheti csupán egy elnevezés, amelyre hivatkozva a kijelölt vagy kinevezett egyénre nézve érvényeseknek tekinthetők bizonyos szabályok. Így például valakinek az intézményes helyzetét jelölheti az igazgató, az osztályvezető, a művezető, az esztergályos, a gépiró, a pénzügyi előadó, a gondviselő vagy az eltartott elnevezés. A csupán elnevezéssel meghatározott helyzetbe az egyes egyének kiválasztás, kijelölés, kinevezés alapján kerülhetnek. A helyzet olyan ismertetőjegye, amely egy adott intézmény szempontjából csupán elnevezés, egy másik intézmény szempontjából már lehet eleve adott releváns tulajdonság. Például egy vállalatban belül az igazgató, az osztályvezető, az esztergályos a munkaköri leírások szempontjából csupán elnevezések, de például a vállalatban belüli lakásszerzési vagy közlekedési támogatásra vonatkozó szabályok szempontjából már eleve adott tulajdonságok.

Az intézményes helyzetbe történő kijelölés egyes esetekben részben lehet önkijelölés is, amikor bizonyos intézményes szabályok érvényességi körébe az egyén részben annak függvényében eshet, hogy az adott körülmények között mi a releváns szándéka. Például nem feltétlenül vásárló az, aki belép egy üzletbe, hiszen lehet, hogy csupán az eső elől húzódott fedél alá, esetleg az egyik eladóval szeretne megismerkedni, de lehet munkaügyi ellenőr vagy fogyasztóvédelmi felügyelő is. A vásárló mondjuk olyan egyén, aki a vásárlás szándékával lép be egy adott üzletbe, és rendelkezik a vásárláshoz szükséges vásárlóeszközzel. Ezen túlmenően a „vásárló” csupán elnevezés, amelyre hivatkozva lehet megfogalmazni azokat a szabályokat, amelyek az üzletbe vásárlás szándékával belépő, és a szükséges vásárlóeszközzel rendelkező egyénekre vonatkoznak.

- *Intézményes helyzetalkotó tulajdonságnak* nevezzük az olyan tulajdonságot, amelyre vonatkoztatva meghatározottak bizonyos intézményes szabályok érvényességi körébe eső egyének. Ha az intézményes szabályok érvényességi körébe eső egyének csak megnevezés, kijelölés révén meghatározottak, az intézményes helyzetalkotó tulajdonság azonos az intézményes helyzettel.

Esetleg egy adott tulajdonság is alkothat intézményes helyzetet, de az intézményes helyzetek többnyire összetettek, több helyzetalkotó tulajdonságot foglalnak magukban. Lehet intézményes helyzetalkotó tulajdonság például a nem, az életkor, a származás, a faji vagy nemzetiségi hovatartozás, a lakóhely, a szakkép-

zettség, a foglalkozás, a beosztás, a gyakorlati idő. Ha az intézményes szabályok érvényességi körébe eső egyének csak megnevezés, kijelölés, kinevezés révén meghatározottak, az intézményes helyzetalkotó tulajdonság azonos az intézményes helyzettel. Például az igazgató, az osztályvezető, a vásárló, az eladó, a bérlő, az egyetemi hallgató stb. olyan intézményes helyzetalkotó tulajdonság, amely azonos az intézményes helyzettel.

Az intézményes helyzethez képest az intelmek vonatkozásában a normatív helyzet meghatározása kevésbé egyértelmű, mivel az intelmek tényleges érvényesülésének az ellenőrzése elvileg nem szabályozott, és ezzel összefüggésben az ilyen szabályok érvényességi köre is kevésbé egyértelműen meghatározott. Úgy tűnik, hogy az intelmeknek tekinthető szabályok köznapi megfogalmazásai eleve magukban foglalják egyrészt az elvárások megfogalmazását, másrészt az adott elvárások érvényességi körére, és ezen belül az elvárások érvényességi körébe eső egyénre vagy egyénekre, tehát a normatív helyzetre való utalást. Például az a szabály, hogy „a férfiaknak nem illik kifesteni az ajkukat vagy a szemöldöküket”, vagy „az ismerősöknek illik köszönteniük egymást, ha találkoznak” egyrészt magában foglalja az elvárást, másrészt utal arra a normatív helyzetre (férfi, ismerős), amelyre vonatkoztatva az adott elvárás érvényesnek tekinthető.

Láttuk tehát, hogy az intézményes helyzetet az intézményes szabályok érvényességi körét meghatározó szabályok jelölik ki, illetve határozzák meg. Az intézményes szerepet viszont egy adott helyzetben lévő egyénre érvényesnek tekinthető intézményes szabályok alkotják.

- Az *intézményes szerep* azon intézményes szabályok többé vagy kevésbé rendezett összessége, amelyek érvényesek az adott intézményes helyzetben lévő egyénre vagy egyénekre nézve.

Adott egyénre vonatkoztatva az intézményes szerep fogalma tehát arra a kérdésre ad választ, hogy az egyáltalán érvényben lévő intézmények, intézményes szabályok közül a szubjektumra mely intézmények milyen szabályai vonatkoznak.

Elfogadjuk a szerep fogalmának olyan tág értelmezését, amely szerint szerepekről nemcsak az intézményes szabályok, hanem intelmek vonatkozásában is beszélhetünk, de számunkra az intézményes szerepek lesznek igazán lényegesek. E felfogás szerint tehát különbséget tehetünk az intézményes szerepek és a nem intézményes szerepek vagy intelmi szerepek között. Az *intelmi szerep* azon szabályok mint intelmek, illetve e szabályok elvárásainak többé vagy kevésbé rendezett összessége, amelyek érvényesek az adott normatív helyzetben lévő egyénre vagy egyénekre nézve. A különböző intelmek jelentőségének megfelelően viszonylag a legjelentősebb intelmi szerepek az *erkölcsi szerepek*, amelyek erkölcsi szabályokból épülnek fel. Bár Goffman társadalmi intézményeknek tulajdonképpen a szervezeteiket nevezi, mégis hasonló értelemben tesz különbséget a szerepek között, amikor azt írja, hogy a társadalmi intézményeken belüli helyzetekhez kötött szerepeken túl figyelembe vehetünk úgynevezett „diffúz” vagy általános szerepeket is,

például az életkorral, a nemmel vagy a lakóhellyel összefüggő szerepeket, amelyek módosítják az előbbi szerepek eljátszását. (Goffman 1981: 93)

Természetesen egy adott egyénnek is lehetnek különböző szerepei, a szubjektumon kívül más csomópontok – például valamilyen tevékenységi funkció ellátása, valamilyen dolog birtoklása stb. – köré szerveződve. A szerepek viszonylag állandóak, nem a szerepek változnak, hanem az egyén változtatja normatív vagy intézményes helyzetét, és ezzel összefüggésben a releváns szerepét. Például az egyén munkahelyén dolgozik, mondjuk osztályvezetői szerepben, a munkaidő végeztével hazafelé betér egy boltba azzal a szándékkal, hogy vásárolni szeretne, itt a vevő szerepébe kerül, majd hazaér, ahol a házastárs és az apa vagy az anya releváns szerepébe kerül. A szerepeknek ezt az összességét egyes szerzők *szerepkészletnek* nevezik.

b) A szereplehetőségek fogalma

A fenti meghatározás szerint a szerepek az adott egyénre vonatkozó szabályokból, illetve normatív elvárásokból állnak. A későbbiek során azonban hasznos lesz számunkra egy olyan fogalom is, amelyben a szerepet az adott szubjektum cselekvési lehetőségeire és képességeire vonatkoztatva értelmezzük, és amelyet szereplehetőségeknek nevezünk. A szereplehetőségek fogalma arra a kérdésre ad választ, hogy normatív értelemben milyen cselekvési lehetőségeket és képességeket határoznak meg az adott szabályok.

- *A szereplehetőségek* az adott szubjektum olyan feltételezett aktuális cselekvési lehetőségei, amelyek megfelelnek a szerepét alkotó szabályok elvárásainak, tehát amelyekre az adott szubjektumra vonatkozó szabályok szimbolikus értelmezése révén következtethetünk.

Szereplehetőségekről elvileg az intézményes szerepek és az intelmi szerepek vonatkozásában egyaránt beszélhetünk, de számunkra majd az intézményes szerepeknek megfelelő szereplehetőségek lesznek jelentősek. Hangsúlyozzuk, hogy a szereplehetőségek kiértelmezésében normatív álláspontra helyezkedünk, mivel eleve normatív természetű létezőről van szó, de a szereplehetőségek mint cselekvési lehetőségek elvileg sem feltétlenül valóságosak. A szereplehetőségek tehát egyrészt cselekvési lehetőségekként is feltételezettek, azaz valóságosak vagy nem valóságosak elvileg egyaránt lehetnek. Másrészt olyan értelemben is feltételezettek, hogy aktuális cselekvési lehetőségek, azaz hogy a szubjektum szándékától függően megvalósíthatók. Tehát a szereplehetőségek amennyiben valóságos cselekvési lehetőségek, akkor is egyaránt lehetnek aktuális vagy potenciális cselekvési lehetőségek. A kiemelt definícióhoz képest pontatlanabbul, és részben ahhoz hasonlóan, ahogyan Goffman a normatív szerep fogalmát határozta meg (az idézetet lásd: 3.2Ba), úgy is fogalmazhatunk, hogy a szereplehetőségeket azok a feltételezett cselekvések alkotják, amelyeket a cselekvő abban az esetben valósítana meg, ha cselekvéseit kizárólag a szerepét alkotó szabályok határoznák meg, tehát eleve szándékában állna és képes lenne a szabályoknak megfelelően cselekedni.

Például egy munkahelyi szervezetben egy alkalmazott szereplehetőségeinek a részét képezheti, hogy munkájával kiváló minőségű terméket állítson elő, de ez esetleg nem valóságos cselekvési lehetőség, amennyiben az adott szervezetben általában jellemző körülmények (rossz gépek, rossz alapanyag, szervezetlenség) között egyetlen alkalmazott sem lenne képes kiváló minőségű terméket előállítani, rendelkezzen bármilyen jelentős cselekvési képességekkel. A szóban forgó alkalmazott szereplehetőségeinek a részét képezheti az is, hogy bírósághoz fordulva orvosolja sérelmét, ha például nem biztosítják számára a törvényben előírt védőfelszerelést, vagy nem fizetnek túlóradíjat a túlórában végzett munkájáért. De ez a szereplehetőség lehet csupán potenciális cselekvési lehetőség, mert ha feljelenen vezetőit, esetleg csak azt érné el, hogy formálisan megnyeri a pert, majd egy hónap múlva elbocsátják.

A szereplehetőségek az eleve egységesnek feltételezett szabályrendszer szempontjából nézve, a normativista szemléletmód előfeltevéseinek megfelelően, aktuális cselekvési lehetőségek, azaz – normatív értelemben – a szereplehetőségeket az egyén szándéka szerint megvalósíthatja. A szereplehetőségek mint aktuális cselekvési lehetőségek normatív értelemben egyrészt azért adóttak, hogy az egyén adott szerepében elvárhatja másoktól, hogy irányában oly módon cselekedjenek, hogy ezáltal aktuálisan lehetővé tegyék szerepének a megvalósítását. Másrészt a szerep normatív értelemben részben kifejezi, részben figyelembe veszi a szubjektum cselekvési képességeit.

A második fejezetben (1.2Ba) már utaltunk arra, hogy a cselekvési képességek lehetnek személyes képességek és/vagy szabályok által létrehozott, illetve meghatározott képességek. A szerep normatív értelemben eleve kifejezi a tisztán szabályok által létrehozott képességeket azért, hogy a szerepet alkotó szabályok elvárásai nem csupán azt fejezik ki, hogy hogyan kellene vagy kell viselkedni meghatározott körülmények között, hanem az adott szubjektumot feljogosítják az adott viselkedésre, illetve felruházzák az elvárásoknak megfelelő cselekvések megvalósításának a képességével. A személyes képességeket a szerep elvileg két formában fejezi ki. Egyrészt olyan formában, hogy nagyrészt eleve meghatározott, hogy olyan személyes képességekkel rendelkező egyének kerülhetnek adott szerepekbe, akik e képességeiknél fogva alkalmasak az adott szerepnek megfelelő cselekvések megvalósítására. (Vö.: Parsons–Shils 1962B: 199–200; ford. 1988: 14–15⁴; Goffman 1981: 12–13)

A személyes képességeket a szerep másrészt normatív értelemben olyan formában fejezi ki, hogy amennyiben a szerep lehetővé teszi, hogy az adott szerepben lévő egyének különböző mértékben rendelkezzenek olyan személyes képességekkel, amelyek jelentősek az adott szerep ellátása szempontjából, az elvárások is differenciáltak a személyes képességek függvényében. Azaz az utóbbi esetben

⁴ A magyar nyelvű fordításban a „facilities” lehetőségeknek lett fordítva, de az adott szövegösszefüggésekben tulajdonképpen képességeket kell rajta érteni, amelyek más összefüggésekben viszont általunk kedvezményeknek fordított szankciók.

az adott szerepben lévőkől azt várják el, hogy személyes képességeikhez mérten valósítsanak meg bizonyos cselekvéseket, lássanak el bizonyos feladatokat. Parsons írja, hogy a tolerancia tartománya bizonyos mértékben intézményesített, és ennek a legfontosabb esete, amikor a szerepen belül a teljesítmények különböző szintjei lehetségesek, amelyekhez különböző szintű jutalmak tartoznak. (Parsons 1951: 234-235) Nem mindenki képes a legnagyobb teljesítményre, de van egy olyan elvárás, hogy az egyénnek önmagához képest a legjobbat kell teljesítenie. (I. m.: 270-271)

Bár a szóban forgó kifejezés újnak tekinthető, a szereplehetőségek megfelelnek azoknak a feltételezett aktuális cselekvési lehetőségeknek, amelyeket jogoknak és kötelességeknek szokás nevezni, ha e fogalmakat inkább a köznapi jelentésüknek megfelelően, nem csupán a jogszabályokra vonatkoztatva értelmezzük. A jogok a szerepet alkotó szabályoknak megfelelő olyan feltételezett aktuális cselekvési lehetőségek, amelyek cselekvésekbeni megvalósításának elmulasztásához nem kapcsolódnak negatív szankciók, függetlenül attól, hogy az adott cselekvési lehetőségek megvalósításához kapcsolódnak vagy nem pozitív szankciók. A kötelességek a szerepet alkotó szabályoknak megfelelő olyan feltételezett aktuális cselekvési lehetőségek, amelyek cselekvésekbeni megvalósításának elmulasztásához negatív szankciók kapcsolódnak, függetlenül attól, hogy az adott cselekvési lehetőségek megvalósításához kapcsolódnak vagy nem pozitív szankciók. Tehát a jogokkal való élés az egyének szabad belátására van bízva, a kötelességek teljesítésének az elmulasztása viszont negatív szankciókat von maga után. (Vö.: Goffman 1981: 19-20; Hart 1995: 41-42) Például ilyen értelemben ma Magyarországon jog, hogy valaki a tulajdonában lévő lakást bérbe adja vagy eladja, de kötelesség, hogy az ily módon szerzett jövedelem után adót fizessen.

A szereplehetőségek tehát normatív értelemben eleve aktuális cselekvési lehetőségek. Hangsúlyozzuk azonban, hogy a szereplehetőségek csupán az adott szabályok szempontjából nézve, ellentmondásmentes szabályrendszert, és mások részéről is a szabályoknak megfelelő cselekvéseket, valamint bizonyos általános motívumokat eleve feltételezve aktuális cselekvési lehetőségek. Ha azonban a szabályokhoz való racionális alkalmazkodást vesszük figyelembe, és nem tételezzük fel eleve ellentmondásmentes szabályrendszert, nem tételezhetjük fel azt sem, hogy a szereplehetőségek csupán aktuális cselekvési lehetőségek lehetnek.

- A szereplehetőségek valóságos vagy csupán feltételezett cselekvési lehetőségek és képességek, valamint a valóságos cselekvési lehetőségeken belül aktuális vagy potenciális cselekvési lehetőségek egyaránt lehetnek.

A szereplehetőségek fogalmának a bevezetését tehát az teszi szükségessé, illetve e fogalmat az teszi hasznossá, hogy szabályszerűség és a szabályok által meghatározott tényszerűség a valóságban nagyrészt nem esik egybe, és – a normativista szemléletmódtól eltérően – elméletileg sem előfeltételezzük az egybeesést. Egyrészt a szabályokból kiértelmezhető aktuális cselekvési lehetőségek nem fel-

tétlenül valóságos cselekvési lehetőségek. A szereplehetőségek részben lehetnek csupán olyan elképzelt, illetve elképzelhető cselekvési lehetőségek, amelyek a valóságban nem léteznek. Másrészt a valóságos cselekvési lehetőségeken és képességeken belül az intézmények által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek nem feltétlenül szereplehetőségek, illetve nagyrészt nem felelnek meg a szereplehetőségeknek. Már korábban is utaltunk arra, hogy a szabályok létrehozhatnak, illetve meghatározhatnak olyan cselekvési lehetőségeket és képességeket, és ezáltal olyan cselekvéseket is, amelyek nem felelnek meg az adott szabályoknak. E kérdéssel részletesebben majd a következő fejezetben (2.2Ac), az intézmények szabályoknak megfelelő és nem megfelelő tényleges funkcióinak a tárgyalásánál foglalkozunk.

IRODALOM

- Abrahamson, M. 2001: Functional, Conflict and Neofunctional Theories. In: G. Ritzer – B. Smart (ed.): Handbook of Social Theory. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 141-151.
- Alexander, J. C. – B. Giesen – R. Münch – N. J. Smelser (ed.) 1987: The Micro-Macro Link. Berkeley: University of California Press
- Alexander, J. C. – P. Colomy 1990: Toward Neofunctionalism. In: P. Colomy (ed.): Neofunctionalist Sociology. Brookfield: Edward Elgar Publishing Limited, 5-17.
- Alexander, J. C. – P. Smith 2003: The Strong Program in Cultural Sociology: Elements of a Structural Hermeneutics. In: J. C. Alexander: The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology. Oxford: Oxford University Press, 11-26.
- Alexander, J. C. – S. Seidman 1990: Culture and Society. Contemporary Debates. Cambridge: Cambridge University Press
- Alexander, J. C. 1985: Neofunctionalism. Beverly Hills: Sage
- Alexander, J. C. 1990: Analytic Debates: Understanding the Relative Autonomy of Culture. In: J. C. Alexander – S. Seidman: Culture and Society. Contemporary Debates. Cambridge: Cambridge University Press, 1-27.
- Alexander, J. C. 1996: Szociológiaelmélet a II. világháború után. Budapest: Balassi Kiadó
- Alexander, J. C. 1998: Neofunctionalism and After. Malden: Blackwell
- Alexander, J. C. 2003: The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology. Oxford: Oxford University Press
- Allport, G. W. 1980: A személyiség alakulása. Budapest: Gondolat Kiadó
- Atkinson, J. W. 1964: An Introduction to Motivation. Princeton: Van Nostrand
- Bandura, A. 1977: A Social Learning Theory. Englewood Cliffs: Prentice Hall
- Bandura, A. 1986: Social Foundations of Thought and Action. A Social Cognition Theory. Englewood Cliffs: Prentice Hall
- Barnes, B. 2001: The Macro/Micro Problem and the Problem of Structure and Agency. In: G. Ritzer – B. Smart (ed.): Handbook of Social Theory. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 339-352.
- Barth, F. 1993: Are Values Real? The Enigma of Naturalism in the Anthropological Imputation of Values. In: M. Hechter – L. Nadel – R. E. Michod (ed.): The Origin of Values. New York: Aldine de Gruyter, 31-46.
- Becker, G. S. 1974: A Theory of Social Interactions. Journal of Political Economy, 82, 6:163-191.
- Becker, G. S. 1986: The Economic Approach to Human Behavior. In: J. Elster (ed.) Rational Choice. Oxford: Basil Blackwell, 108-122.
- Berger, P. L. – T. Luckmann 1998: A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés. Budapest: József Műhely Kiadó
- Bertalan L. – Szántó Z. (szerk.) 2005: A társadalomtudományi fogalmak logikája. Klasszikus tudományfilozófiai írások. Budapest: Helikon Kiadó
- Bertalan L. (szerk.) 1987: Magyarázat, megértés és előrejelzés. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont

- Blau, P. M. (ed.) 1976A: *Approaches to the Study of Social Structure*. London: Open Books
- Blau, P. M. 1964: *Exchange and Power in Social Life*. New York: John Wiley and Sons
- Blau, P. M. 1976B: Introduction: Parallels and Contrasts in Structural Inquiries. In: (ed.) *Approaches to the Study of Social Structure*. London: Open Books, 1-20.
- Blumer, H. 1969: *Symbolic Interactionism. Perspective and Method*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press
- Blumer, H. 2000: A társadalom, mint szimbolikus interakció. In: Felkai G. – Némedi D. – Somlai P. (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. században*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 323-331.
- Boudon, R. 1987A: Az ökológiai elemzés és a kontextuális elemzés kapcsolata. In: Bertalan L. (szerk.): *Magyarázat, megértés és előrejelzés*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 293-301.
- Boudon, R. 1987B: The Individualistic Tradition in Sociology. In: J. C. Alexander – B. Giesen – R. Münch – N. J. Smelser (ed): *The Micro-Macro Link*. Berkeley: University of California Press, 45-70.
- Boudon, R. 2001: *The Origin of Values. Sociology and Philosophy of Beliefs*. New Brunswick and London: Transaction Publishers
- Bourdieu, P. 1977: *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press
- Bourdieu, P. 1984: *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge: Cambridge University Press
- Bourdieu, P. 1990: *The Logic of Practice*. Cambridge: Polity Press
- Bourdieu, P. 1994: *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. In: D. B. Grusky: *Social Stratification. Class, Race, and Gender in Sociological Perspective*. Boulder: Westview Press, 404-429.
- Bunge, M. 1999: *The Sociology – Philosophy Connection*. New Brunswick: Transaction Publishers
- Burgess, R. L. – D. Bushell (eds.) 1969: *Behavioral Sociology*. New York: Columbia University Press
- Burt, R. S. 1982: *Toward a Structural Theory of Action. Network Models of Social Structure, Perception and Action*. New York: Academic Press.
- Calhoun, C. – J. Karaganis 2001: Critical Theory. In: G. Ritzer – B. Smart (ed.): *Handbook of Social Theory*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 179-200.
- Camic, C. – N. Gross 1998: Contemporary Developments in Sociological Theory: Current Projects and Conditions of Possibility. *Annual Review of Sociology* 24: 453-476.
- Carver, C. S. – M. F. Scheier 2002: *Személyiségpszichológia*. Budapest: Osiris Kiadó
- Clegg, S. R. 1989: *Frameworks of Power*. London: SAGE Publications
- Coleman, J. S. – T. J. Fararo (ed.) 1992A: *Rational Choice Theory. Advocacy and Critique*. London: Sage Publications
- Coleman, J. S. – T. J. Fararo 1992B: Introduction. In: (ed.) *Rational Choice Theory. Advocacy and Critique*. London: Sage Publications, IX-XXII.
- Coleman, J. S. 1990: *Foundations of Social Theory*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Colomy, P. (ed.) 1990: *Neofunctionalist Sociology*. Brookfield: Edward Elgar Publishing
- Coser, L. 1956: *The Functions of Social Conflict*. New York: The Free Press

- Coughlin, R. M. (ed.) 1991: *Morality, Rationality and Efficiency. New Perspectives on Socio-Economics*. London: B. E. Sharpe
- Coulson, M. 1972: *Role: A Redundant Concept in Sociology? Some Educational Considerations*. In: J. A. Jackson (ed.): *Role*. Cambridge: Cambridge University Press, 107-128.
- Csepeli Gy. – Papp Zs. – Pokol B. (szerk.) 1987: *Modern polgári társadalomelméletek*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Csontos L. (vál.) 1998: *A racionális döntések elmélete*. Budapest: Osiris Kiadó
- Dahrendorf, R. 1976: *Class and Class Conflict in Industrial Society*. (1959) London and Henley: Routledge and Kegan Paul
- Davidson, D. 1980: *Mental Events*. In: *Essays on Actions and Events*. Oxford: Oxford University Press
- Descartes, R. 1980: *Válogatott filozófiai művek*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Dilthey, W. 1974: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*. Budapest: Gondolat Kiadó
- DiMaggio, P. J. – W. W. Powell 1991A (ed.): *The New Institutionalism in Organizational Analysis*. Chicago: Chicago of Chicago Press
- DiMaggio, P. J. – W. W. Powell 1991B: *Introduction*. In: (ed.): *The New Institutionalism in Organizational Analysis*. Chicago: University of Chicago Press, 1-38.
- Douglas, J. D. (ed.) 1970A: *Understanding Everyday Life. Toward the Reconstruction of Sociological Knowledge*. London: Routledge and Kegan Paul
- Douglas, J. D. 1970B: *Understanding Everyday Life*. In: (ed.): *Understanding Everyday Life. Toward the Reconstruction of Sociological Knowledge*. London: Routledge and Kegan Paul, 3-44.
- Douglas, J. D. 1984: *A mindennapi élet megértése*. In: Hernádi M. (szerk.): *A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás*. Budapest: Gondolat Kiadó, 356-402.
- Durkheim, E. 1978: *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Durkheim, E. 1986: *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest: MTA. Szociológiai Kutató Intézet
- Eggertsson, T. 2001: *Norms in Economics, with Special Reference to Economic Development*. In: M. Hechter – K.-D. Opp (ed.): *Social Norms*. New York: Russel Sage Foundation, 76-104.
- Eibl-Eibesfeldt, I. 1972: *Love and Hate: The Natural History of Behavior Patterns*. New York: Holt, Rinehart and Winston
- Ellickson, C. R. 2001: *The Evolution of Social Norms: A Perspective from the Legal Academy*. In: M. Hechter – K.-D. Opp (ed.): *Social Norms*. New York: Russel Sage Foundation, 35-75.
- Elster, J. (ed.) 1986A: *Rational Choice*. Oxford: Basil Blackwell.
- Elster, J. 1982: *Marxism, Functionalism and Game Theory. The Case for Methodological Individualism*. *Theory and Society*, 11: 453-482.
- Elster, J. 1985: *Making Sense of Marx*. Cambridge: Cambridge University Press
- Elster, J. 1986B: *Introduction*. In: (ed.): *Rational Choice*. Oxford: Basil Blackwell, 1-33.
- Elster, J. 1995: *A társadalom fogaskerekei*. Budapest: Osiris-Századvég Kiadó

- Elster, J. 1998: A plea for mechanisms. In: P. Hedström – R. Swedberg (ed.): *Social Mechanisms. An Analytical Approach to Social Theory*. Cambridge: Cambridge University Press, 45-73.
- Eshleman, J. R. – B. G. Cashion 1985: *Sociology*. Boston, Toronto: Little, Brown and Company
- Etzioni, A. – P. R. Lawrence (eds.) 1991: *Socio-Economics. Toward a New Synthesis*. London: B. E. Sharpe
- Farkas J. 1982: *A tudomány társadalmi lényege*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Farkas Z. 1990: *A társadalmi viszony és a társadalmi cselekvés*. Budapest: Szociológiai füzetek
- Farkas Z. 1991: *Az általános szociológia vázlata*. Budapest: Tankönyvkiadó
- Farkas Z. 1997: *A társadalmi viszonyok. Az intézményes szociológia elmélete*. Miskolc: Bíbor Kiadó
- Fehér M. – Hársing L. 1977: *A tudományos problémától az elméletig*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- Felkai G. – Némedi D. – Somlai P. (szerk.) 2000: *Szociológiai irányzatok a XX. században*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó
- Felkai G. 1993: *Jürgen Habermas*. Budapest: Áron Kiadó
- Ferguson, H. 2001: *Phenomenology and Social Theory*. In: G. Ritzer – B. Smart (ed.): *Handbook of Social Theory*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 232-248.
- Festinger, L. 2000: *A kognitív diszonzancia elmélete*. Budapest: Osiris Kiadó
- Fine, G. A. 2001: *Enacting Norms: Mushrooming and the Culture of Expectations and Explanations*. In: M. Hechter – K.-D. Opp (ed.): *Social Norms*. New York: Russel Sage Foundation, 139-164.
- Forrai G. – Szegedi P. (szerk.) 1999: *Tudományfilozófia. Szöveggyűjtemény*. Budapest: Áron Kiadó
- Freud, S. 1982A: *Sigmund Freud: Esszék*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Freud, S. 1982B: *A pszichoanalízis foglalatja*. In: *Sigmund Freud: Esszék*. Budapest: Gondolat Kiadó, 407-474.
- Friedman, D. – M. Hechter 1991: *Miben járul hozzá a racionális döntések elmélete a makroszociológiai kutatásokhoz?* Replika, 4: 58-79.
- Gadamer, H.-G. 1984: *Igazság és módszer*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Garfinkel, H. 1967: *Studies in Ethnomethodology*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall
- Garfinkel, H. 2000: *Mi az etnometodológia?*. In: Felkai G. – Némedi D. – Somlai P. (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. században*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 352-378.
- Gasking, D. 1987: *Okság és gyakorlati ajánlások*. In: Bertalan L. (szerk.): *Magyarázat, megértés és előrejelzés*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont
- Geertz, C. 2001: *Az értelmezés hatalma*. Budapest: Osiris Kiadó
- Gibbs, J. P. 1981: *Norms, Deviance, and Social Control*. New York, Oxford: Elsevier Science Publishers
- Giddens, A. 1984: *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press

- Giddens, A. 1995A: Szociológia. Budapest: Osiris Kiadó
- Giddens, A. 1995B: Comte, Popper and Positivism. In: Politics, Sociology and Social Theory. Encounters with Classical and Contemporary Social Thought. Stanford: Stanford University Press, 136-198.
- Giddens, A. 1995C: Politics, Sociology and Social Theory. Encounters with Classical and Contemporary Social Thought. Stanford: Stanford University Press
- Goffman, E. 1981: A hétköznapi élet szociálpszichológiája. Budapest: Gondolat Kiadó
- Granovetter, M. 1994: A gazdasági intézmények társadalmi megformálása: a beágyazottság problémája. In: Lengyel Gy. – Szántó Z. (szerk.): A gazdasági élet szociológiája. Budapest: AULA Kiadó, 61-79.
- Grusky, D. B. 1994: Social Stratification. Class, Race, and Gender in Sociological Perspective. Boulder: Westview Press
- Habermas, J. 1984: The Theory of Communicative Action. Volume 1. Reason and Rationalization of Society. Boston: Beacon Press
- Habermas, J. 1987: A kommunikatív cselekvés elmélete. Budapest: A Filozófiai Figyelő és a Szociológiai Figyelő különkiadványa. ELTE
- Habermas, J. 1995: The Theory of Communicative Action. Volume 2. Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason. (1987) Cambridge: Polity Press
- Halász L. – Hunyady Gy. – Marton L. M. (szerk.) 1979: Az attitűd pszichológiai kutatásának kérdései. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Halfpenny, P. 2001: Positivism in the Twentieth Century. In: G. Ritzer – B. Smart (ed.): Handbook of Social Theory. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 371-394.
- Handel, W. H. 1993: Contemporary Sociological Theory. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall
- Hankiss E. 1976: Értékszociológiai kísérlet. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda
- Hársing L. 1981: A tudományos érvelés logikája. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Hársing L. 1993: Az érvelés logikai megközelítése. Miskolc: Miskolci Egyetemi Kiadó
- Hart, H. L. A. 1995: A jog fogalma. Budapest: Osiris Kiadó
- Heap, S. H. – M. Hollis – B. Lyons – R. Sugden – A. Weale 1994A: The Theory of Choice. A Critical Guide. (1992) Oxford and Cambridge: Blackwell Publishers
- Heap, S. H. – M. Hollis – B. Lyons – R. Sugden – A. Weale 1994B: Introduction. In: The Theory of Choice. A Critical Guide. (1992) Oxford and Cambridge: Blackwell Publishers, VII-XV.
- Hechter, M. – E. Borland 2001: National Self-determination: The Emergence of an International Norm. In: M. Hechter – K.-D. Opp (ed.): Social Norms. New York: Russel Sage Foundation, 186-233.
- Hechter, M. – K.-D. Opp – R. Wippler (ed.) 1990A: Social Institutions. Their Emergence, Maintenance and Effects. New York: Walter de Gruyter
- Hechter, M. – K.-D. Opp – R. Wippler 1990B: Introduction. In: (ed.): Social Institutions. Their Emergence, Maintenance and Effects. New York: Walter de Gruyter, 1-9.
- Hechter, M. – K.-D. Opp (ed.) 2001A: Social Norms. New York: Russel Sage Foundation
- Hechter, M. – K.-D. Opp 2001B: Introduction. In (ed.): Social Norms. New York: Russel Sage Foundation, XI-XX.

- Hechter, M. – K.-D. Opp 2001C: What Have we Learned about the Emergence of Social Norms? In (ed.): Social Norms. New York: Russel Sage Foundation, 234-273.
- Hechter, M. – L. Nadel – R. E. Michod (ed.) 1993: The Origin of Values. New York: Aldine de Gruyter
- Hechter, M. 1987: Principles of Group Solidarity. Los Angeles: University of California Press
- Hechter, M. 1990: The Emergence of Cooperative Social Institutions. In: M. Hechter – K.-D. Opp – R. Wipplet (ed.) Social Institutions. Their Emergence, Maintenance and Effects. New York: Walter de Gruyter, 13-33.
- Hechter, M. 1993: Values Research in the Social and Behavioral Sciences. In: M. Hechter – L. Nadel – R. E. Michod (ed.): The Origin of Values. New York: Aldine de Gruyter, 1-28.
- Heckathorn, D. D. 2001: Sociological Rational Choice. In: G. Ritzer – B. Smart (ed.): Handbook of Social Theory. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 270-284.
- Hedström, P. – R. Swedberg (ed.) 1998A: Social Mechanisms. An Analytical Approach to Social Theory. Cambridge: Cambridge University Press
- Hedström, P. – R. Swedberg 1998B: Social mechanisms: An introductory essay. In: (ed.) Social Mechanisms. An Analytical Approach to Social Theory. Cambridge: Cambridge University Press, 1-31.
- Heeren, J. 1970: Alfred Schutz and the Sociology of Common-sense Knowledge. In: J. D. Douglas (ed.): Understanding Everyday Life. Toward the Reconstruction of Sociological Knowledge. London: Routledge and Kegan Paul, 45-56.
- Hegel, G. W. F. 1979: A logika tudománya. I-II. rész. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Heiss, J. 1981: Social Roles. In: M. Rosenberg – R. H. Turner (eds.): Social Psychology: Sociological Perspectives. New York: Basic Books, 94-129.
- Hempel, C. G. – P. Oppenheim 1999: A tudományos magyarázat logikája. In: Forrai G. – Szegedi P. (szerk.): Tudományfilozófia. Szöveggyűjtemény. Budapest: Áron Kiadó, 109-127.
- Heritage, J. 1984: Garfinkel and Ethnomethodology. Cambridge: Polity Press
- Hernádi M. (szerk.) 1984: A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás. Budapest: Gondolat Kiadó
- Hernes, G. 1998: Real virtuality. In: P. Hedström – R. Swedberg (ed.): Social Mechanisms. An Analytical Approach to Social Theory. Cambridge: Cambridge University Press, 74-101.
- Hess, B. B. – E. W. Markson – P. J. Stein 1991: Sociology. New York: MacMillan
- Hill, R. J. 1981: Attitudes and Behavior. In: M. Rosenberg – R. H. Turner (eds.): Social Psychology: Sociological Perspectives. New York: Basic Books, 347-377.
- Hitlin, S. – J. A. Piliavin 2004: Values: Reviving a Dormant Concept. Annual Review of Sociology 30: 359-393.
- Holton, R. J. 2001: Talcott Parsons: Conservative Apologist or Irreplaceable Icon? In: G. Ritzer – B. Smart (ed.): Handbook of Social Theory. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 152-162.
- Homans, G. C. 1967: The Nature of Social Science. New York: Harcourt, Brace and World

- Homans, G. C. 1969: The Sociological Relevance of Behaviorism. In: R. L. Burgess, – D. Bushell (eds.): Behavioral Sociology. New York: Columbia University Press, 1-24.
- Homans, G. C. 1974: Social Behavior: Its Elementary Forms. (1961) New York: Harcourt Brace Jovanovich
- Horkheimer, M. – T. W. Adorno 1990: A felvilágosodás dialektikája. Budapest: Gondolat – Atlantisz 1990
- Horkheimer, M. 1976: Hagyományos és kritikai elmélet. In: Papp Zs. (szerk.): Tény, érték, ideológia. A pozitivizmus-vita a nyugatnémet szociológiában. Budapest: Gondolat Kiadó, 43-116.
- Horn, C. 2001: Sociological Perspectives on the Emergence of Social Norms. In: M. Hechter – K.-D. Opp (ed.): Social Norms. New York: Russel Sage Foundation, 3-34.
- Hume, D. 1973: Tanulmány az emberi értelemről. Budapest: Magyar Helikon
- Huszár T. 1983: Erkölcs és társadalom. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- Ingram, D. – J.-S. Ingram (ed.) 1992: Critical Theory: The Essential Readings. St Paul: Paragon
- Jackson, J. A. (ed.) 1972: Role. Cambridge: Cambridge University Press
- Kardos L. 1973: Általános pszichológia. Budapest: Tankönyvkiadó
- Kloskowska, A. 1984: Kultúrszociológia. Budapest: Művelődéskutató Intézet és Tömegkommunikációs Kutatóközpont
- Knoke, D. – J. H. Kuklinski 1982: Network Analysis. Beverly Hills: Sage Publications
- Kuhn, T. S. 1984: A tudományos forradalmak szerkezete. Budapest: Gondolat Kiadó
- Kulcsár K. 1966: A szociológiai gondolkodás fejlődése. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Lemert, C. 2001: Multiculturalism. In: G. Ritzer – B. Smart (ed.): Handbook of Social Theory. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 297-307.
- Lengyel Gy. – Szántó Z. (szerk.) 1994: A gazdasági élet szociológiája. Budapest: Aula Kiadó
- Lennon, K. 1990: Explaining Human Action. London: Duckworth.
- Leontyev, A. Ny. 1979: Tevékenység, tudat, személyiség. Budapest: Gondolat Kiadó
- Lewin, K. 1972: A mezőelmélet a társadalomtudományban. Budapest: Gondolat Kiadó
- Linton, R. 1936: The Study of Man. New York: D. Appleton Century
- Luhmann, N. 1995: Social Systems. Stanford: Stanford University Press
- Lukács Gy. 1985: A társadalmi lét ontológiájáról. I. kötet. Történeti fejezetek. Budapest: Akadémiai Kiadó, Magvető Kiadó
- Magnusson, D. – N. S. Endler 1977: Personality at the Crossroads: Current Issues in Interactional Psychology. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers
- Malinowski, B. 2000: A funkcionális elemzés. In: Felkai G. – Némedi D. – Somlai P. (szerk.): Szociológiai irányzatok a XX. században. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 14-27.
- Mandler, G. 1984: Mind and Body. Psychology of Emotion and Stress. New York: Norton
- Mandler, G. 1993: Approaches to a Psychology of Values. In: M. Hechter – L. Nadel – R. E. Michod (ed.): The Origin of Values. New York: Aldine de Gruyter, 229-258.
- Mansbridge, J. J. (ed.) 1990: Beyond Self-Interest. Chicago: The University of Chicago Press.
- March, J. G. 1986: Bounded Rationality, Ambiguity, and Engineering of Choice. In: J. Elster (ed.) Rational Choice. Oxford: Basil Blackwell, 142-170.
- Márkus Gy. 1992: A kultúra: egy fogalom keletkezése és tartalma. Társadalmi Szemle, 3: 39-54.

- Marx, K. – F. Engels 1976: A német ideológia. Budapest: MEM 3. kötet
- Marx, K. 1957: A moselvidéki ...tudósító igazolása. Budapest: MEM. 1. köt.
- Marx, K. 1965: Előszó A politikai gazdaságtan bírálatához. Budapest: MEM. 13. köt.
- Maslow, A. H. 1987: Motivation and Personality. New York: Harper and Row
- McGuire, W. J. 1979: Az attitűdök természete és az attitűdváltozás. In: Halász L. – Hunyadi Gy. – Marton L. M. (szerk.): Az attitűd pszichológiai kutatásának kérdései. Budapest: Akadémiai Kiadó, 57-104.
- Mead, G. H. 1973: A pszichikum, az én és a társadalom. Budapest: Gondolat Kiadó
- Merton, R. K. 1980: Társadalomelmélet és társadalmi struktúra. Budapest: Gondolat Kiadó
- Mills, C. W. – H. Gerth 1970: Jellem és társadalmi struktúra. In: C. Wright Mills: Hatalom, politika, technokraták. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 39-114.
- Mills, C. W. 1970: Hatalom, politika, technokraták. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Molm, L. D. 2001: Theories of Social Exchange and Exchange Networks. In: G. Ritzer – B. Smart (ed.): Handbook of Social Theory. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 260-272.
- Mook, D. G. 1987: Motivation. The Organization of Action. New York: W. W. Norton and Company, Inc.
- Mülich, R. – N. J. Smelser (ed.) 1991: Theory of Culture. Berkeley: University of California Press
- Mülich, R. – N. J. Smelser 1987: Relating the Micro and Macro. In: J. C. Alexander – B. Giesen – R. Mülich – N. J. Smelser (ed): The Micro-Macro Link. Berkeley: University of California Press, 356-387.
- Murányi M. 1980: A társadalmi tudat. Struktúra – funkció. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- Murray, H. A. 1938: Explorations in Personality. New York: Oxford University Press
- Nagel, E. 2005: Funkcionalizmus a társadalomtudományban. In: Bertalan L. – Szántó Z. (szerk.): A társadalomtudományi fogalmak logikája. Klasszikus tudományfilozófiai írások. Budapest: Helikon Kiadó, 199-222.
- Némedi D. (szerk.) 1988: Talcott Parsons a társadalmi rendszerről (Válogatás). Budapest: Szociológiai füzetek (45.)
- Némedi D. 2000A: Társadalomelmélet – elmélettörténet. Tanulmányok. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó
- Némedi D. 2000B: A kommunikatív cselekvés elméletének vitája. In: Társadalomelmélet – elmélettörténet. Tanulmányok. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 209-225.
- Orthmayr I. 1997: Módszertani individualizmus. Szociológiai Szemle, 3: 3-31.
- Papp Zs. (szerk.) 1976: Tény, érték, ideológia. A pozitivizmus-vita a nyugatnémet szociológiában. Budapest: Gondolat Kiadó
- Papp Zs. 1987: A racionalitástól a kommunikatív racionalitásig. Jürgen Habermas társadalomelméleti szintéziséről. In: Csepeli Gy. – Papp Zs. – Pokol B. (szerk.): Modern polgári társadalomelméletek. Budapest: Gondolat Kiadó, 51-152.
- Parsons, T. – E. A. Shils (ed.) 1962A: Toward a General Theory of Action. (1951) New York: Harper and Row Publishers
- Parsons, T. – E. A. Shils 1962B: Values, Motives, and Systems of Action. In: (ed.): Toward a General Theory of Action. (1951) New York: Harper and Row Publishers, 45-275.

- Parsons, T. – E. A. Shils 1985: A cselekvés szervezetének és orientációjának kategóriái. In: Rényi Á. (szerk.) Válogatás Talcott Parsons cselekvéseméleti írásaiból. Budapest: Szociológiai füzetek (38), 39-77.
- Parsons, T. – E. A. Shils 1988: A társadalmi rendszer. In: Némedi D. (szerk.): Talcott Parsons a társadalmi rendszerről (Válogatás). Budapest: Szociológiai füzetek (45), 5-37.
- Parsons, T. – F. Bales – E. A. Shils 1953: Working Papers in the Theory of Action. New York: The Free Press
- Parsons, T. – N. J. Smelser 1956: Economy and Society. New York: Free Press
- Parsons, T. 1949: The Structure of Social Action. (1937) New York: Free Press; London: Collier-MacMillan Limited
- Parsons, T. 1951: The Social System. New York: Free Press
- Parsons, T. 1967: Sociological Theory and Modern Society. New York: The Free Press; London: Collier-MacMillan Limited
- Parsons, T. 1971: The System of Modern Societies. Englewood Cliffs: Prentice Hall
- Parsons, T. 1976: Social Structure and the Symbolic Media of Interchange. In: P. M. Blau (ed.): Approaches to the Study of Social Structure. London: Open Books, 94-120.
- Parsons, T. 1985A: A cselekvés elmélete. In: Rényi Á. (szerk.): Válogatás Talcott Parsons cselekvéseméleti írásaiból. Budapest: Szociológiai füzetek (38.), 17-38.
- Parsons, T. 1985B: Újra a mintaváltozókról: válasz Robert Dubinnak. In: Rényi Á. (szerk.) Válogatás Talcott Parsons cselekvéseméleti írásaiból. Budapest: Szociológiai füzetek (38.), 78-104.
- Parsons, T. 2000: A modern társadalmak rendszere. In: Felkai G. – Némedi D. – Somlai P. (szerk.): Szociológiai irányzatok a XX. században. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 40-61.
- Pataki F. 1982: Az én és a társadalmi azonosságtudat. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- Petri, H. L. 1986: Motivation: Theory and Research. Belmont: Wadsworth Publishing Company
- Pokol B. 1991: A professzionális intézményrendszerek elmélete. Budapest: Felsőoktatási Koordinációs Iroda
- Popper, K. R. 1976: A társadalomtudomány logikája. In: Papp Zs. (szerk.): Tény, érték, ideológia. A pozitivizmus-vita a nyugatnémet szociológiában. Budapest: Gondolat Kiadó, 279-301.
- Popper, K. R. 1989: A historicizmus nyomorúsága. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Radcliffe-Brown, A. R. 2004: Struktúra és funkció a primitív társadalomban. Debrecen: Csokonai Kiadó
- Rényi Á. (szerk.) 1985: Válogatás Talcott Parsons cselekvéseméleti írásaiból. Budapest: Szociológiai füzetek (38.)
- Rex, J. 1961: Key Problems of Sociological Theory. London: Routledge and Kegan Paul
- Rex, J. 1981: Social Conflict. A Conceptual and Theoretical Analysis. London and New York: Longman Group Limited
- Ricoeur, P. 1994: Hermeneutics and the Human Science. (1981) Paris: Cambridge University Press
- Ritzer, G. – B. Smart (ed.) 2001A: Handbook of Social Theory. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications

- Ritzer, G. – B. Smart 2001B: Introduction: Theorists, Theories and Theorizing. In (ed.): Handbook of Social Theory. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 1-9.
- Ritzer, G. 1988: Contemporary Sociological Theory. New York: McGraw-Hill, Inc.
- Ritzer, G. 1991: Metatheorizing in Sociology. Lexington: Lexington Books
- Ritzer, G. 1997: Postmodern Social Theory. New York: McGraw-Hill, Inc.
- Roberts, R. E. (ed.) 1981B: Encyclopedia of Sociology. Guilford: DPG Reference Publishing
- Roberts, R. E. 1981A: Social Control. In: (ed.) Encyclopedia of Sociology. Guilford: DPG Reference Publishing
- Rogers, M. F. 2001: Contemporary Feminist Theory. In: G. Ritzer – B. Smart (ed.): Handbook of Social Theory. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 285-296.
- Rokeach, M. (ed.) 1979: Understanding Human Values: Individual and Societal. New York: Free Press
- Rokeach, M. 1973: The Nature of Human Values. New York: The Free Press
- Rose, A. M. (ed.) 1962: Human Behavior and Social Processes. Boston: Houghton Mifflin
- Rosenberg, M. – R. H. Turner (eds.) 1981: Social Psychology: Sociological Perspectives. New York: Basic Books
- Rubinstein, Sz. I. 1967: Az általános pszichológia alapjai. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Russell, J. A. 1980: A Circumplex Model of Affect. Journal of Personality and Psychology, 39, 1161-1178.
- Sandstrom, K. L. – D. D. Martin – G. A. Fine 2001: Symbolic Interactionism at the End of the Century. In: G. Ritzer – B. Smart (ed.): Handbook of Social Theory. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 217-231.
- Schaefer, R. T. 1983: Sociology. New York: McGraw-Hill Book Company
- Schelling, T. C. 1998: Social mechanisms and social dynamics. In: P. Hedström – R. Swedberg (ed.): Social Mechanisms. An Analytical Approach to Social Theory. Cambridge: Cambridge University Press, 32-44.
- Schmid, M. 1991: The Concept of Culture and Its Place within a Theory of Social Action. In: R. Münch – N. J. Smelser (ed.): Theory of Culture. Berkeley: University of California Press, 88-120.
- Schütz, A. – T. Luckmann 1984: Az életvilág struktúrái (Részletek). In: Hernádi M. (szerk.): A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás. Budapest: Gondolat Kiadó, 269-320.
- Schutz, A. 1962: Collected Papers I.: The Problem of Social Reality. The Hague: Martinus Nijhoff
- Schutz, A. 1964: Collected Papers II.: Studies in Social Theory. The Hague: Martinus Nijhoff
- Schütz, A. 1984A: A társadalmi valóság értelemfeltel felépítése (Részletek). In: Hernádi M. (szerk.): A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás. Budapest: Gondolat Kiadó, 159-177.
- Schütz, A. 1984B: A cselekvések köznapi és tudományos értelmezése. In: Hernádi M. (szerk.): A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás. Budapest: Gondolat Kiadó, 178-228.

- Schütz, A. 1984C: A fenomenológia néhány vezérfonala. In: Hernádi M. (szerk.): A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás. Budapest: Gondolat Kiadó, 96-117.
- Scott, J. (ed.) 2002A: Social Networks. Critical Concepts in Sociology. Volume I. London and New York: Routledge
- Scott, J. (ed.) 2002B: General Introduction. In: (ed.): Social Networks. Critical Concepts in Sociology. Volume I. London and New York: Routledge, 1-21.
- Scott, W. R. 1987: The Adolescence of Institutional Theory. *Administrative Science Quarterly* 32: 493-511.
- Scott, W. R. 1995: Institutions and Organizations. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications
- Seidman, S. 1991: The End of Sociological Theory: The Postmodern Hope. *Sociological Theory*, 9: 131-146.
- Selznick, P. 1957: Leadership in Administration. New York: Harper and Row
- Sen, A. 2002: Rationality and Freedom. Cambridge, London: The Belknap Press of Harvard University Press
- Sjöstrand, S.-E. 1993A (ed.): Institutional Change. Theory and Empirical Findings. New York: M. E. Sharpe
- Sjöstrand, S.-E. 1993B: On Institutional Thought in the Social and Economic Sciences. In: (ed.): Institutional Change. Theory and Empirical Findings. New York: M. E. Sharpe, 3-31.
- Smelser, N. J. (ed.) 1988A: Handbook of Sociology. Newbury Park: Sage Publications
- Smelser, N. J. 1988B: Introduction. In: (ed.) Handbook of Sociology. Newbury Park: Sage Publications, 9-19.
- Somló B. 1907: Állami beavatkozás és individualizmus. Budapest: Grill Károly Könyvkiadó Vállalat
- Steers, R. M. – L. M. Porter 1983: Motivation and Work Behavior. New York: McCraw-Hill
- Stegmüller, W. 1987: Az okság problémája. In: Bertalan L. (szerk.): Magyarázat, megértés és előrejelzés. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 9-42.
- Stryker, S. 1980: Symbolic Interactionism. Merlo Park, California: Benjamin Commings
- Stryker, S. 1981: Symbolic Interactionism: Themes and Variations. In: M. Rosenberg – R. H. Turner (eds.): Social Psychology: Sociological Perspectives. New York: Basic Books, 3-29.
- Szántó Z. 1998: A racionális döntések elméletén nyugvó társadalomtudomány. In: Csontos L. (vál.): A racionális döntések elmélete. Budapest: Osiris Kiadó, 7-24.
- Sztompka, P. 1991: Society in Action. The Theory of Social Becoming. Cambridge: Polity Press
- Tardos R. 1998: Szociológiai válaszkísérletek a mikro-makro problémára. *Szociológiai Szemle*, 1:3-22.
- Tönnies, F. 1983: Közösség és társadalom. Budapest: Gondolat Könyvkiadó
- Turner, R. H. 1962: Role-Taking: Process versus Conformity? In: A. M. Rose (ed.): Human Behavior and Social Processes. Boston: Houghton Mifflin, 20-40.
- Ulmann-Margalit, E. 1998: Koordinációs normák. In: Csontos L. (vál.): A racionális döntések elmélete. Budapest: Osiris Kiadó, 161-190.
- Váriné Sz. I. 1987: Az ember, a világ és az értékek világa. Budapest: Gondolat Kiadó

- Voss, T. 2001: Game-Theoretical Perspectives on the Emergence of Social Norms. In: M. Hechter – K.-D. Opp (ed.): *Social Norms*. New York: Russel Sage Foundation, 105-136.
- Wallace W. L. 1988: Toward a Disciplinary Matrix in Sociology. In: N. J. Smelser (ed.) *Handbook of Sociology*. Newbury Park: Sage Publication, 23-76.
- Wartofsky, M. V. 1977: *A tudományos gondolkodás fogalmi alapjai*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- Weber, M. 1982: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Weber, M. 1987: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 1.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Weber, M. 1995: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 2/2.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Weiner, B. 1972: *Theories of Motivation. From Mechanism to Cognition*. Chicago: Markham Publishing Company
- Wessely A. 1998A: Előszó: A kultúra szociológiai tanulmányozása. In: (szerk.) *A kultúra szociológiája*. Budapest: Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, 7-27.
- Wessely A. (szerk.) 1998B: *A kultúra szociológiája*. Budapest: Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium
- Wiley, N 1988: The Micro-Macro Problem in Social Theory. *Sociological Theory*, 6: 254-261.
- Williams R. M. 1979: Change and Stability in Values and Values Systems: A Sociological Perspective. In: M. Rokeach (ed.): *Understanding Human Values: Individual and Societal*. New York: Free Press, 15-46.
- Williams, R. 1981: *Culture*. Glasgow: Fontana Paperbacks
- Williams, R. 1998: Kultúra. In: Wessely A. (szerk.): *A kultúra szociológiája*. Budapest: Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, 28-32.
- Wilson, T. P. 1970: Normative and Interpretive Paradigms in Sociology In: Douglas, J. D. (ed.): *Understanding Everyday Life. Toward the Reconstruction of Sociological Knowledge*. London: Routledge and Kegan Paul, 57-79.
- Winch, P. 1988: *A társadalomtudomány eszméje és viszonya a filozófiához*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Worchel, S. – W. Shebilske 1989: *Psychology. Principles and Applications*. New Jersey: Prentice-Hall
- Wright, G. H. 1987: Magyarázat és megértés. In: Bertalan L. (szerk.) *Magyarázat, megértés és előrejelzés*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 43-210.
- Wrong, D. H. 1979: *Power. Its Forms, Bases and Uses*. Oxford: Basil Blackwell
- Zhao, S. 2001: Metatheorizing in Sociology. In: G. Ritzer – B. Smart (ed.): *Handbook of Social Theory*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 386-394.

NÉVMUTATÓ

- Abrahamson, M. > 36, 49, 301
 Adorno, T. W. > 38, 239, 307
 Alexander, J. C. > 22, 31, 32, 33, 34, 35,
 41, 52, 63, 64, 84, 108, 114, 115, 225,
 226, 227, 228, 229, 230, 237, 242,
 243, 281, 301
 Albert, H. > 82
 Allport, G. W. > 123, 124, 301
 Atkinson, J. W. > 188, 301
 Bales, F. > 200, 309
 Bandura, A. > 125, 130, 188, 189, 301
 Barnes, B. > 30, 301
 Barth, F. > 191, 223, 301
 Becker, G. S. > 47, 151, 272, 301
 Berger, P. L. > 43, 101, 111, 219, 233, 281,
 290, 301
 Bertalan L. > 301, 302, 304, 308, 311, 312
 Blau, P. M. > 36, 46, 302
 Blumer, H. > 29, 40, 41, 42, 69, 140, 163,
 240, 241, 242, 250, 251, 282, 292, 302
 Borland, E. > 268, 305
 Boudon, R. > 29, 31, 47, 82, 302
 Bourdieu, P. > 22, 38, 237, 239, 240, 302
 Bunge, M. > 66, 70, 71, 302
 Burgess, R. L. > 302
 Burt, R. S. > 22, 32, 51, 96, 131, 302
 Bushell, D. > 302
 Calhoun, C. > 38, 302
 Camic, C. > 50, 302
 Carver, C. S. > 123, 124, 126, 148, 207,
 219, 265, 267, 302
 Cashion, B. G. > 281, 304
 Clegg, S. R. > 39, 62, 302
 Coleman, J. S. > 29, 32, 36, 47, 50, 51,
 95, 131, 137, 175, 241, 248, 249, 268,
 272, 302
 Colomy, P. > 33, 281, 301, 302
 Coser, L. > 238, 302
 Coughlin, R. M. > 102, 303
 Coulson, M. > 289, 303
 Csepe Gy. > 303
 Csontos L. > 303
 Dahrendorf, R. > 37, 237, 238, 303
 Davidson, D. > 66, 303
 Descartes, R. > 81, 131, 303
 Dilthey, W. > 34, 63, 64, 226, 303
 DiMaggio, P. J. > 101, 221, 303
 Douglas, J. D. > 43, 44, 59, 68, 69, 140,
 163, 180, 303
 Durkheim, E. > 25, 35, 58, 59, 74, 101, 303
 Eggertsson, T. > 280, 303
 Eibl-Eibesfeldt, I. > 303
 Ellickson, C. R. > 259, 268, 303
 Elster, J. > 29, 45, 47, 57, 66, 70, 73, 137,
 268, 282, 303, 304
 Endler, N. S. > 125, 307
 Engels, F. > 39, 308
 Eshleman, J. R. > 281, 304
 Fararo, T. J. > 47, 302
 Farkas J. > 113, 304
 Farkas Z. > 87, 95, 304
 Fehér M. > 60, 88, 304
 Felkai G. > 233, 304
 Ferguson, H. > 44, 304
 Festinger, L. > 152, 153, 304
 Fine, G. A. > 31, 42, 219, 240, 248, 304,
 310
 Forrai G. > 304
 Freud, S. > 146, 219, 265, 304
 Friedman, D. > 31, 241, 304
 Gadamer, H.-G. > 34, 63, 226, 304
 Garfinkel, H. > 44, 241, 242, 304, 306
 Gasking, D. > 57, 304
 Geertz, C. > 227, 228, 304
 Gerth, H. > 282, 308
 Gibbs, J. P. > 248, 258, 286, 304
 Giddens, A. > 17, 36, 57, 58, 76, 112, 282,
 304, 305
 Giesen, B. > 301
 Goffman, E. > 41, 139, 229, 230, 231, 232,
 242, 282, 291, 295, 296, 297, 298, 305
 Granovetter, M. > 282, 305

- Gross, N. > 50, 302
 Grusky, D. B. > 305
 Habermas, J. > 38, 49, 50, 146, 220, 225, 229, 233, 234, 235, 243, 247, 286, 304, 305, 308
 Halász L. > 305
 Halfpenny, P. > 57, 58, 305
 Handel, W. H. > 74, 305
 Hankiss E. > 192, 305
 Hársing L. > 60, 76, 88, 304, 305
 Hart, H. L. A. > 269, 274, 286, 298, 305
 Heap, S. H. > 47, 305
 Hechter, M. > 22, 31, 32, 37, 47, 50, 64, 65, 137, 151, 191, 196, 241, 242, 254, 259, 263, 268, 269, 272, 282, 285, 304, 305, 306
 Heckathorn, D. D. > 29, 47, 52, 306
 Hedström, P. > 70, 71, 306
 Heeren, J. > 140, 306
 Hegel, G. W. F. > 98, 306
 Heiss, J. > 291, 306
 Hempel, C. G. > 55, 57, 65, 89, 306
 Heritage, J. > 44, 306
 Hernádi M. > 306
 Hernes, G. > 70, 71, 306
 Hess, B. B. > 17, 189, 281, 306
 Hill, R. J. > 189, 196, 306
 Hitlin, S. > 195, 306
 Hollis, M. > 305
 Holton, R. J. > 108, 306
 Homans, G. C. > 46, 64, 76, 185, 242, 282, 306, 307
 Horkheimer, M. > 38, 239, 307
 Horn, C. > 249, 258, 268, 276, 306
 Hume, D. > 56, 307
 Hunyady Gy. > 305
 Huszár T. > 219, 307
 Ingram, D. > 38, 307
 Ingram, J.-S. > 38, 307
 Jackson, J. A. > 307
 Karaganis, J. > 38, 302
 Kardos L. > 159, 307
 Kloskowska, A. > 217, 307
 Knoke, D. > 51, 307
 Kuhn, T. S. > 18, 30, 307
 Kuklinski, J. H. > 51, 307
 Kulcsár K. > 113, 307
 Lemert, C. > 99, 307
 Lengyel Gy. > 307
 Lennon, K. > 65, 66, 131, 307
 Leontyev, A. Ny. > 133, 307
 Lewin, K. > 183, 307
 Linton, R. > 289, 307
 Luckmann, T. > 43, 101, 111, 182, 219, 233, 281, 290, 301, 310
 Luhmann, N. > 192, 252, 307
 Lukács Gy. > 82, 307
 Lyons, B. > 305
 Magnusson, D. > 125, 307
 Malinowski, B. > 74, 307
 Mandler, G. > 158, 195, 307
 Mansbridge, J. J. > 48, 307
 March, J. G. > 151, 307
 Markson, E. W. > 17, 281, 306
 Márkus Gy. > 216, 307
 Martin, D. D. > 31, 42, 219, 310
 Marton L. M. > 305
 Marx, K. > 25, 39, 236, 308
 Maslow, A. H. > 124, 125, 150, 156, 157, 159, 308
 McGuire, W. J. > 189, 308
 Mead, G. H. > 41, 101, 126, 250, 251, 281, 308
 Merton, R. K. > 39, 74, 75, 308
 Michod, R. E. > 50, 306
 Mills, C. W. > 282, 308
 Molm, L. D. > 47, 52, 308
 Mook, D. G. > 124, 132, 142, 146, 152, 156, 159, 188, 189, 221, 308
 Münch, R. > 30, 44, 301, 308
 Murányi M. > 222, 308
 Murray, H. A. > 148, 308
 Nadel, L. > 50, 306
 Nagel, E. > 74, 308
 Némedi D. > 233, 304, 308
 Opp, K.-D. > 47, 50, 151, 241, 242, 259, 268, 269, 305, 306
 Oppenheim, P. > 55, 57, 65, 89, 306
 Orthmayr I. > 28, 66, 308
 Papp Zs. > 57, 233, 303, 308

- Parsons, T. > 33, 49, 58, 59, 83, 100, 101, 131, 133, 134, 135, 139, 146, 149, 150, 160, 161, 189, 191, 193, 196, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 208, 218, 219, 220, 221, 222, 224, 225, 227, 228, 242, 245, 248, 256, 263, 264, 265, 267, 268, 274, 275, 276, 280, 281, 284, 286, 289, 290, 297, 298, 306, 308, 309
- Pataki F. > 292, 309
- Petri, H. L. > 132, 159, 188, 189, 221, 309
- Piliavin, J. A. > 195, 306
- Pokol B. > 192, 303, 309
- Popper, K. R. > 76, 82, 305, 309
- Porter, L. M. > 157, 311
- Powell, W. W. > 221, 303
- Radcliffe-Brown, A. R. > 74, 309
- Rényi Á. > 309
- Rex, J. > 37, 38, 74, 221, 238, 242, 309
- Ricoeur, P. > 34, 63, 226, 309
- Ritzer, G. > 18, 19, 22, 30, 31, 36, 44, 52, 92, 309, 310
- Roberts, R. E. > 258, 310
- Rogers, M. F. > 52, 310
- Rokeach, M. > 196, 310
- Rose, A. M. > 310
- Rosenberg, M. > 310
- Rubinstein, Sz. I. > 126, 310
- Russell, J. A. > 158, 159, 310
- Sandstrom, K. L. > 31, 42, 219, 310
- Schaefer, R. T. > 17, 281, 310
- Scheier, M. F. > 123, 124, 126, 148, 207, 219, 265, 267, 302
- Schelling, T. C. > 70, 310
- Schmid, M. > 218, 310
- Schutz, A.; Schütz, A. > 43, 49, 68, 101, 127, 139, 140, 162, 163, 180, 181, 182, 183, 184, 219, 232, 233, 306, 310, 311
- Scott, J. > 51, 311
- Scott, W. R. > 101, 102, 236, 281, 282, 311
- Seidman, S. > 100, 301, 311
- Selznick, P. > 236, 311
- Sen, A. > 137, 311
- Shebilske, W. > 129, 312
- Shils, E. A. > 139, 149, 150, 161, 191, 193, 200, 201, 202, 206, 208, 276, 280, 281, 290, 297, 308, 309
- Sjöstrand, S.-E. > 100, 102, 311
- Smart, B. > 52, 309, 310
- Smelser, N. J. > 30, 33, 44, 58, 59, 225, 301, 308, 309, 311
- Smith, P. > 33, 34, 35, 131, 225, 227, 228, 229, 237, 301
- Somlai P. > 304
- Somló B. > 153, 311
- Steers, R. M. > 157, 311
- Stegmüller, W. > 55, 76, 311
- Stein, P. J. > 17, 281, 306
- Stryker, S. > 41, 229, 311
- Sugden, R. > 305
- Swedberg, R. > 70, 71, 306
- Szántó Z. > 29, 47, 301, 307, 311
- Szegedi P. > 304
- Sztompka, P. > 22, 311
- Tardos R. > 30, 311
- Tönnies, F. > 97, 311
- Turner, R. H. > 292, 310, 311
- Ulmann-Margalit, E. > 272, 311
- Váriné Sz. I. > 191, 192, 311
- Voss, T. > 249, 268, 272, 273, 312
- Wallace W. L. > 17, 76, 112, 312
- Wartofsky, M. V. > 76, 312
- Weale, A. > 305
- Weber, M. > 25, 47, 48, 101, 113, 132, 160, 234, 282, 312
- Weiner, B. > 188, 312
- Wessely A. > 34, 216, 239, 312
- Wiley, N. > 47, 312
- Williams, R. M. > 193, 312
- Williams, R. > 216, 217, 312
- Wilson, T. P. > 44, 312
- Winch, P. > 67, 312
- Wippler, R. > 47, 50, 151, 241, 305
- Worchel, S. > 129, 312
- Wright, G. H. > 55, 56, 57, 58, 60, 65, 66, 76, 77, 131, 312
- Wrong, D. H. > 39, 62, 312
- Zhao, S. > 18, 58, 100, 312

TÁRGYMUTATÓ

alapfogalom ld. fogalom, alap~

alkalmazkodás

~ fogalma › 205

beleélő és racionális ~ › 205

állapot › 129

alternatíva ld. cselekvési lehetőség,

aktuális ~

atom

~ és a szükségletkielégítés összetevői

› 164-165

beállítottság

~ fogalma › 189

~ kialakulása › 189-190

személyes és instrumentális ~ ›

189-190

cél

~ fogalma › 134, 188-189

~ mint személyes és instrumentális
motívum › 189

céltárgy ld. cselekvés, ~ céltárgya

cselekvés

~ céltárgya › 134, 170, 174

~ eszköze › 134-135, 170, 174

~ feltétele › 134-135, 170, 174

~ feltétlen és feltételes eszköze › 134

~ fogalma › 131-133

~ meghatározó tényezői › 142-145

feltételezett ~ › 135-136

szándékos ~ › 134

cselekvési alternatíva ld. cselekvési

lehetőség, aktuális ~

cselekvési képesség

~ fogalma › 135-138

~ek kiértelmezése › 183-186

cselekvés képessége › 144-145

cselekvési lehetőség

~ fogalma › 135-138

~ megvalósítása › 138

~ek kiértelmezése › 183-186

aktuális ~ (cselekvési alternatíva) ›

138

potenciális ~ › 137

cselekvési szituáció

~ és a szükségletkielégítés összetevői

› 166

~ fogalma › 138-142

~ kiértelmezése › 182-187

közvetlen ~ › 142

csereelmélet › 46-47, 51-52

dolog › 129

egyén › 122

egyenlőtlenségek

állapotbeli társadalmi ~ › 94

helyzetbeli társadalmi ~ › 94

rendi ~ › 95

egzisztencialista szociológia › 40, 43-44

életszféra ld. emberi élet szférája

életvilág › 49-50, 219-220, 233-235

ellenőrzés

~ és a szabályokhoz való beleélő

alkalmazkodás › 266-268

~ és a szabályokhoz való racionális

alkalmazkodás › 271-277

~ fogalma › 254-259

szabályozott ~ › 258

elmélet

~ek összeegyeztetése › 79

deduktív ~ › 75-78, 82

induktív ~ › 75-78

középszintű ~ › 39, 86

elmélet érvényessége

elvi és tapasztalati érvényessége ›

78-79

elmélet részei és szintjei

elmélet eklektikus szintje › 85-86

elmélet elvont szintje › 84-85

elmélet engedményes szintje › 84-85

- elmélet rendszeres része › 80, 82, 84
elmélet rendszertelen része › 83-84, 86
- előfeltételezések (előfeltevések) › 80, 82
- elvárás
~ és az oktatáson alapuló › 188
~ fogalma › 187
~ tanulása › 187-188
normatív ~ › 249-254
- emberi élet szférája
élethelyek elválasztása › 96-97
közösségi élet szférája › 50
társadalmi élet szférája › 50, 96-97
- érdek › 45, 94
érdekvédelem mértéke › 94
érdekvédelem › 94
erkölcsi szabály ld. szabály, erkölcsi ~
érték
egyéni ~ fogalma › 190-196
instrumentális ~ › 196, 198-199
kulturális ~ › 193, 223
személyes ~ › 196-199
tágabb ~felfogás › 193-195, 201-203
- értékelés › 190-191
értékviszony › 192
érték ld. köznapiság
értelmezés
~ és a cselekvések magyarázata › 63-64, 160-164
~ és a köznapiság gondolkodás › 163-164, 180-187
~ és a szükségletkielégítés összetevői › 164, 183, 186-187
cselekvési helyzet kiértelmezése ld. cselekvési helyzet, ~ kiértelmezése
kiértelmezés (definiálás) › 183
logikai ~ › 181
szimbolikus ~ › 181, 226
szubjektív ~ › 34, 67-69, 161-164, 181-187
- értelmező szociológia › 34-35
érzelem › 158-159
etnometodológia › 40, 43-44
- fedezet ld. intézmény fedezete
fedezeti szándék és képesség › 284
feminista szociológia › 52
fenomenalista fogalom ld. fogalom, fenomenalista ~
fenomenológiai szociológia › 33, 35, 40, 43-44, 232-233
feszültségérzés
~ek típusai › 151-155
elsődleges ~ › 153-155
lelki ~ › 152-153
másodlagos ~ › 153-154
testi ~ › 152
- fogalom
~ meghatározása › 88, 90
alap ~ › 80-81
fenomenalista ~ › 60-61
idegen ~ › 83-86
kiegészítő ~ › 84-85
közhasználatú ~ › 80-81
rendszeres ~ › 80-81, 85
törzs ~ › 90
- funkció fogalma › 73-75
funkcionális elemzés › 64, 74-75
- hálózatelemzés › 51-52
hatalom › 94
hatalmi viszony › 94
hermeneutika › 34
hiedelem › 222
homeosztázis › 151-152
- intelem › 259-262
intézmény
~ fogalma › 95, 223, 282-284
~ fogalmának értelmezései › 279-282
kvázi ~ › 283
- intézmény érvényessége › 286-288
intézmény érvényességi köre › 288-289
intézmény fedezete › 284-285
intézményes elmélet › 101-102, 235-236
intézményes közgazdaságtan › 102
intézményes helyzet › 95, 289-296

- intézményes helyzetalkotó tulajdonság ›
294-295
- intézményes szabály › 283
- intézményes szemléletmód
~ és a szemléletmódok egyesítése
elvont szinten › 51, 107-114
~ és a szemléletmódok egyesítése
engedményes szinten › 114-118
~ és a szemléletmódok
egyesítésének lehetősége › 79,
105-107
~ legfőbb vonásai › 102-105
- intézményes szociológia
~ alapfogalmai › 89-92
~ elnevezése › 100-102
~ fogalmai › 87-96
~ fogalmainak típusai › 92-96
~ kutatási területe › 96-97
~ szaknyelve › 87-89
~ szemléletmódja ld. intézményes
szemléletmód
~ tárgya › 97-100
- irányultság (kognitív irányultság)
~ fogalma › 203
~ összetevői › 204-206
~ választása › 206-213
~ok és a szükségletkielégítés
összetevői › 208-213
- instrumentális ~ › 204
- közvetlen szükségletkielégítő ~ ›
204-205
- javak, jószág › 178
- jel › 127
- jelenség fogalma › 98
- jelkép (szimbólum) ld. létező, jelképi ~
- jogok és kötelességek › 298
- kiegészítő fogalom ld. fogalom,
kiegészítő ~
- kiegészítő összefüggés, ld. összefüggés,
kiegészítő ~
- kognitív irányultság ld. irányultság
- konfliktuselmélet › 37-38
- konvenció (megállapodás) › 272-274
- környezet
~ fogalma › 126
~ összetevői › 127-129
- körülmények › 126
- kötelem › 260-262
- középszintű elmélet ld. elmélet,
középszintű ~
- köznapi értelem › 165
- közvetlen szükségletkielégítés ld.
szükségletkielégítés összetevői,
közvetlen szükségletkielégítés
- kritikai elmélet › 37, 38
- kultúra
~ alapvető funkciója › 221
~ és életvilág › 219-220
~ formai összetevői › 221-223
~ tágabb fogalma › 216-218
~ tartalmi összetevői › 220-221
jelképi ~ fogalma › 127, 218-220
szub~ › 220
- kultúra szociológiai megközelítése
~ a kreativista szemléletmódban ›
240-241
~ a kulturális szociológiában › 225-
229
~ a normativista rendszerelméletben
› 224-225
~ a normativista szemléletmódban
› 223-229
~ a normativista-kreativista
szemléletmódban › 229-236
~ a racionalista szemléletmódban ›
241-242
~ a strukturalista szemléletmódban
› 236-240
~ az intézményes szemléletmódban
› 242-247
- kulturális ismeretek › 222
- kultúra szociológiája › 34, 237
- kulturális szociológia › 33-34, 63-64,
225-229
- kvázi-intézmény ld. intézmény, kvázi-~
- lényeg
jelenség ~e, létező ~e › 98

- létező
jelképi ~ > 127, 218-219
objektív ~ 128, 135
szubjektív ~ 128, 135
társadalmi ~ ld. kiemelve
tényszerű ~ 127
- létező kiértelmezése ld. értelmezés,
kiértelmezés (definiálás)
- logikai függetlenség követelménye >
55-56
- magatartás
~ fogalma > 133
- magyarázat
~ és a szubjektív értelmezés 67-69
~ típusai > 54-75
~ok összeegyeztethetősége > 76-78
deduktív ~ > 75-78, 80, 85
diszpozíciós ~ > 60
értelmező-rationális ~ > 116-118
fenomenalista ~ > 60-62
funkcionális ~ > 64-65
induktív ~ > 75-78
intencionális ~ > 65-70
kulturális ~ > 62-64
látszólagos oksági ~ > 56-57, 59-60
oksági ~ > 54-59, 65-66, 229
rationális ~ > 67, 69-70
társadalmi jelenségek ~a általában
> 54-86
- makrocsoport > 30
- makroszintű elemzés > 30-31
- makroszociológia > 31-32
- mechanizmus
~ és az oksági magyarázat > 57, 73
~ fogalma > 70-71
belső és közvetítő ~ > 72-73
társadalmi ~ > 70
- megismerés
tárgyszerű ~ > 190-191
- megközelítés > 19
- metaszociológia > 18
- metodológiai (módszertani)
individualizmus > 45, 50-51, 70
- módszertani monizmus > 54, 57
- módszertani dualizmus > 65
- mikrocsoport > 30
- mikroszintű elemzés > 30
- mikroszociológia > 31-32
- mikro-makro probléma > 30-32, 47, 50-51, 114-115
- mintaváltozók elmélete > 200-203
- motívum
~ fogalma > 129
aktuális és általános ~ > 130-131
általános ~ választása > 205-207
instrumentális ~ > 130
kognitív ~ > 129-130
lelki ~ > 129-130
személyes ~ > 130
testi ~ > 129
- neofunkcionalista elmélet > 33
- neomarkista szociológiaelmélet > 37-38
- normatív helyzet ld. intézményes helyzet
- normativista rendszerelmélet > 33-34,
36, 63
- objektív ld. létező, objektív ~
- összefüggés
kiegészítő ~ > 84-85
következetes ~ > 82, 85
következetlen ~ > 83, 85-86
- ösztön > 146
- paradigma
~ és a szociológiai szemléletmód
típusai > 25
~ fogalma > 18-19
szociológiai ~kra vonatkozó
felfogások > 22
- posztmodern társadalomelmélet > 52
- pozitivizmus ld. szociológiai
szemléletmód, pozitívista ~
- preferencia > 147, 151
- rationális döntések elmélete
~ és a racionalista szemléletmód >
46, 47, 50-51

- rendi helyzet › 95
rendszerelmélet › 33
rendszer
~ mint életszféra › 49-50
- státus ld. intézményes helyzet
strukturalista-funkcionalista elmélet ld.
normativista rendszerelmélet
- szabály
~ fogalma › 223, 248-254
~ok legfőbb típusai › 259-262
erkölcsi ~ › 260-261
intézményes ~ ld. kiemelve
konvenció ld. kiemelve
- szabályokhoz való alkalmazkodás
beleélő alkalmazkodás és az
ellenőrzés › 266-268
beleélő alkalmazkodás fogalma és
érvényesülése › 262-266
racionális alkalmazkodás és a testi
kényszerítés › 277-278
racionális alkalmazkodás és az
ellenőrzés › 271-277
racionális alkalmazkodás fogalma és
érvényesülése › 268-271
- szabályokkal való azonosulás › 262-266
szaknyelv ld. tudományos szaknyelv
szándék › 134
szankció
~ fogalma › 255
pozitív és negatív ~ › 255-257
személyes és instrumentális ~ ›
255-257
- személy › 122
személyiség
~ fogalma › 122
~ meghatározottsága › 126
~ megközelítése a pszichológiában ›
123-125
- szemléletmód ld. szociológiai
szemléletmód
- szerep
~ fogalmáról › 95, 223, 289-296
erkölcsi ~ › 295-296
intelmi ~ › 295-296
intézményes ~ › 295-296
szerepjátszás, szereptávolítás › 230-232,
291-292
szerepkészlet › 296
szereplehetőségek › 95, 296-299
szerepviszony › 95
szimbolikus interakcionizmus › 33, 35,
40-42
- szociológia
~ alapvető kérdései › 21-22
~ alapvető összefüggései › 20-21
~ és más társadalomtudományok ›
18
~ szaknyelve › 87-89
~ tárgya › 16-18, 97-100
szociológiai elmélet ld. elmélet
szociológiai paradigma ld. paradigma
szociológiai szemléletmód
~ átfogó típusai › 23-24
~ érvényessége › 79
~ és a kommunikatív cselekvés
elmélete › 49-50
~ és a szociológia klasszikusai › 25,
35, 39, 47-48
~ és a szociológia szaknyelve › 89
~ fogalma › 18-19
~ fő típusai › 23-24, 25, 32-53
~ok és a paradigmák › 25
faktualista ~ › 23-24
fenomenalista ~ › 60
holista ~ › 23-24, 26-28, 31-39, 43
individualista ~ › 23-25, 28-29, 31,
40-48
intézményes ~ ld. kiemelve
kreativista ~ › 24-25, 29, 40-45, 67
normativista ~ › 24-25, 28, 32-36,
63-64
normativista-kreativista ~ › 40-41,
43, 49
pozitivista ~ › 54, 57-59
racionalista ~ › 24-25, 29, 45-48, 50-
51, 62, 67, 69-70
strukturalista ~ › 24-25, 28, 36-39,
62

- szimbolista ~ > 23-24
 vegyes, átmeneti és összetett ~ok
 48-53
- szokás 190
- szubjektív ld. létező, szubjektív ~
- szubjektív értelmezés ld. értelmezés,
 szubjektív ~
- szubjektum 128
- szubkultúra ld. kultúra, szub~
- szükséglet
 ~ fogalma 155-158
 ~ fogalmának értelmezései 146-151
 ~ szűkebb felfogása 150-151
 ~ tágabb felfogása 147-150, 201-203
 ~ek alaprangsora és motivációs
 rangsora 157
 ~ek típusai 156-157
 ~rendszer 157
 értékjellegű ~ 197
- szükségletkielégítés összetevői
 ~ és a cselekvési szituáció 164
 ~ és a tágabb szükségletfelfogás 167
 ~ és az atom fogalma 164-165
 ~ és az értelmezés 164, 183, 186-187
 ~ és az irányultságok 208-213
 ~nek fogalma 91, 164-167
 ~nek meghatározottsága 175-177
 ~nek típusai 166-174
 közvetlen szükségletkielégítés 177-
 179
 szükséglet általános tárgya 167
 szükséglet negatív tárgya 166-168,
 170
 szükséglet tárgya 166-170, 175-179
 szükségletkielégítés előfeltételei
 177-179
 szükségletkielégítés eszköze 166-
 167, 170-179
 szükségletkielégítés feltétele 166-
 167, 171-179
 szükségletkielégítés környezeti
 összetevői 174-175
 szükségletkielégítés pozitív
 összetevői 177
- szükségletkielégítés személyes
 összetevői 174-175
- szükségletrendszer ld. szükséglet,
 ~rendszer
- tapasztalati függetlenség követelménye
 56-57, 66
- tárgyszerű megismerés ld. megismerés,
 tárgyszerű ~
- társadalmi alakulat 95
- társadalmi állapot 94
- társadalmi befolyás 92
- társadalmi cselekvés
 ~ fogalma 92
- társadalmi csoport 94
- társadalmi élet elemi alkotórészei 91
- társadalmi erő 94
- társadalmi erőviszony 94
- társadalmi folyamat 94
- társadalmi hatás
 ~ fogalma 92
- társadalmi helyzet 94
- társadalmi jelenség 92, 98-99
 ~ és a szociológia tárgya 17-18,
 97-99
- társadalmi kölcsönhatás 92
- társadalmi létező 91-96
- társadalmi magatartás 92
- társadalmi mechanizmus ld.
 mechanizmus, társadalmi ~
- társadalmi rétegződés
 rendi rétegződés 95
 társadalmi állapotrétegződés 94
 társadalmi helyzetrétegződés 94
- társadalmi struktúra 37, 94
- társadalmi viszony 94
- társadalom 94
- társadalomelmélet 99-100
 szociológiai ~ 100
- tényszerű létező ld. létező, tényyszerű ~
- tevékenység
 ~ fogalma 133
- tudományos szaknyelv 88
- tudományos magyarázat ld. magyarázat

tudományos szemléletmód ld.
szociológiai szemléletmód

viselkedés 129
reflexszerű ~ 131-132, 146

